

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

Emine GÜLER

EYLÜL 2018

TARİHÎ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE TASARLAMA KİPLERİNİN İŞLEVLERİ

EMİNE GÜLER

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE
SUNULAN TEZ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

EYLÜL 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç.Dr.Seyfullah YILDIRIM

Enstitü Müdür V.

Bu tezin doktora derecesi için tüm şartları taşıdığını tasdik ederim.

Prof.Dr.Mete TAŞLIOVA

Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Doktora derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını taşıdığını beyan ederiz.

Prof.Dr. Funda TOPRAK

Danışman

Jüri Üyeleri

Prof.Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Jüri Başkanı) (HBVÜ) _____

Prof.Dr. Funda TOPRAK (Danışman) (AYBÜ) _____

Doç.Dr. Akartürk KARAHAN (AYBÜ) _____

Doç.Dr. Habibe YAZICI ERSOY (HBVÜ) _____

Doç.Dr.Sibel ÜST ERDEM (AYBÜ) _____

Bu tez içerisinde bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: Emine GÜLER

İmza:

ÖZET

TARİHÎ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE TASARLAMA KİPLERİNİN İŞLEVLERİ

Güler, Emine

Doktora, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Funda TOPRAK

Eylül 2018, XVIII+313 sayfa

Dilin çok yönlü bir olgu olması, onun sahip olduğu anlam üretme kabiliyetinin de çok yönlü olarak incelenmesini gerektirmiştir. Çeşitli etkenlerle sürekli bir değişme ve gelişme niteliği taşıyan *anlam*ın *biçim* düzeyine indirgenemeyeceği düşüncesi çağdaş dilbilim yaklaşımlarının dile *işlevsel (pragmatics)* açıdan yaklaşmasını sağlamış, bu durum da dil araştırmalarına yeni bir soluk getirmiştir. İnsan bildirişiminde anlam oluşumunu etkileyen dil içi ve dil dışı pek çok unsur vardır. Bu nedenle anlamı yalnızca dil bilgisel birimlerle değerlendirip yorumlamak yeterli değildir. Dilin anlam üretme sürecinde işe koştuğu dil bilgisel yapıların sınırlı ancak ifade alanının sınırsız olması, biçimbirimlerin çok işlevli olarak kullanımını gerektirmiştir. Kip işaretleyicileri de asli görevleri ile birlikte başka işlevler yüklenen yapısal birimlerdendir. Türkçede işlev özellikleri nedeniyle bildirme ve tasarlama olarak iki grupta ele alınan kip kavramı, anlamın biçimle işaretlendiği bir olgudur. Bildirme kipleri, eylemde zaman anlamı içeren biçimbirimlere sahipken tasarlama kipleri emir, şart, istek ve gereklilik anlam alanlarını işaretler. Kiplerin işaretledikleri anlam alanları kiplik olarak adlandırılır ve kiplik; kipi de içine alan geniş bir kavram alanını temsil eder. Kip ve kipliğin iç içe geçmiş bu özelliğinden ve biçimbirimlerin çok işlevli kullanımından dolayı tasarlama kipi işaretleyicileri asli işlevleri olan istek, şart, gereklilik, emir kiplik alanlarını işaretlemek dışında başka kiplik alanları da işaretleyebilmektedir. Bu tez araştırmasında Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde tasarlama kiplerinin kiplik işlevleri incelenmiştir. Kiplik işlevlerin tespiti yapılırken metinlerde emir, şart, gereklilik kipi morfemlerinin içinde bulunduğu sözcelerin bağlamı esas alınmıştır. Çünkü her anlamsal birim, dahil olduğu bağlam içerisinde değer kazanır. İnsanların ruh durumlarının sayısınca kiplik

alanın bulunduğu düşünülürse Tarihî Kıpçak Türkçesinde, incelenen eserlerde saptanan kiplik alanlardan çok daha fazlası mevcuttur. İncelenecek her yeni eser kiplik alan sayısını arttıracaktır.

Anahtar kelimeler: Tarihî Kıpçak Türkçesi, kip, kiplik, işlevsel dilbilim.

ABSTRACT

THE FUNCTIONS OF COMPOSE MOODS IN KIPCHAK TURKIC

Güler, Emine

Ph.D., Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Funda TOPRAK

Septembar 2018, XVIII+313 pages

The fact that the language is a sophisticated phenomenon requires the study of its competence of producing meaning in a sophisticated manner. With various influences, the opinion that the meaning, which is reputed to change and develop incessantly, cannot be degraded to the free form level has caused modern linguistics approaches to deal with the language in terms of a functional matter (pragmatics), which has, therefore, given a new impulse to language studies. There are many internal and extralinguistic elements of language which influence the creation of meaning in human communications. That's why, it is not sufficient to evaluate and interprete the meaning merely via grammatical units. Grammatical patterns and parts of speech employed by the language itself in the process of producing meaning are limited but the range of expressions are non-limited. Thus, this requires the multi-functional use of morphemes. Mood markers are also of structural units which undertake other functions together with their substantive duties. The concept of "mood" which is dealt with in two groups called "indicative and compose" for their functional characteristics in Turkish language is a fact in which the meaning is marked with the form. Indicative moods possess morphemes which include meanings of time in a verb. Whereas compose moods mark the ranges of imperative, conditional, subjunctive and necessity meanings. The meaning ranges which the moods depict are called "modals" and modals represent an extensive range of concepts which involve the mood, as well. Due to the interwoven feature of the mood and the modal and the multifunctional use of morphemes, not only do compose mood markers indicate the ranges of imperative, compose, conditional and necessity moods as their substantive functions, but they can also indicate other mood ranges. In this thesis research, the modal functions of compose moods have been studied in the Historical Kipchak. While the modal functions are being detected, the context of utterances in which the morphemes of imperative, conditional and necessity moods take place has been mainly taken into account. Because every

semantic unit is valued in the context that it is bound to. When it is thought that the range of modals are as many as that of human moods, it can be said that more of them are available in Historical Kipchak than the ranges of modals detected in the works studied. Every new work to be studied will increase the ranges of modals in number.

Key words: Historical Kipchak, mood, modal, functional grammar.

Aileme…

TEŞEKKÜR

Bilimsel araştırma sürecinin başarıyla yürütülmesi için gerekli her türlü maddi manevi imkanı kullanımıma sunan, öğrencisi olmaktan her zaman onur duyduğum Kıymetli Hocam, Danışmanım Prof.Dr. Funda TOPRAK'a; değerli yönlendirmeleri ile tezin sağlam dayanaklarının oluşmasında ve kaynak sağlama konusunda benden desteğini esirgemeyen Prof.Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL'e ve tez savunma jürisi üyelerine; 2015-2018 yılları arasında birlikte görev yapma şansına sahip olduğum ve doktora sürecimin her safhasında anlayışlı ve destekleyici tutumları ile beni yüreklendiren Belgrad Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü akademisyenlerine, öğrencilerine; bu çalışmada benimle aynı heyecanı ve süreci yaşayan anneme; babama; kardeşime, dostlarıma teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL ... iii
ÖZET ... iv
ABSTRACT ... vi
İTHAF ... viii
TEŞEKKÜR ... ix
İÇİNDEKİLER ... x
TABLOLAR LİSTESİ ... xv
ŞEKİLLER LİSTESİ ... xvi
KISALTMALAR DİZİNİ ... xvii

BÖLÜM I: GİRİŞ ... 1
1.1. GİRİŞ ... 1
1.1.1.Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Yöntemi ... 1
1.1.2.Dilbilim ve İşlevsel Dilbilim ... 4
1.1.3.Kip-Kiplik ... 9
1.1.3.1.Tasarlama Kipleri ve İşlevsellik ... 13
1.1.3.2.İlgili Çalışmalar ... 17
1.2.KIPÇAKLAR ... 22
1.2.1.Kıpçak Tarihi ... 22
1.2.2.Çalışmada İncelenen Eserler ... 29
1.2.2.1.Codex Cumanicus ... 29
1.2.2.2.Gülistan Tercümesi ... 33
1.2.2.3.Münyetü'l Ġuzāt ... 35
1.2.2.4.Töre Bitigi ... 35
1.2.2.5.Alġış Bitigi ... 37

BÖLÜM II: EMİR KİPİ ... 38

2.1.EMİR KİPİ VE İŞLEVLERİ 38
2.1.1.Emir Kipinin Tarihî Gelişimi 38
2.1.2.Emir Kipinin İşlevleri 49
2.1.2.1.Emir İşlevi 51
2.1.2.1.1.Kuvvetli Emir İşlevi 52
2.1.2.1.2.Emir İşlevi 54
2.1.2.2.İstek İşlevi 58
2.1.2.3.Rica İşlevi 64
2.1.2.4.Dua-Yalvarma-Yakarma İşlevi 65
2.1.2.5.Teselli- Cesaretlendirme İşlevi 73
2.1.2.6.Övgü-Temenni İşlevi 76
2.1.2.7.Nasihat İşlevi 79
2.1.2.8.Tavsiye-Yönlendirme-Akıl Verme İşlevi 85
2.1.2.9.Sebep- Sonuç İşlevi 91
2.1.2.10.Amaç- Sonuç İşlevi 93
2.1.2.11.Uyarı İşlevi 100
2.1.2.12.Dikkat Çekme İşlevi 106
2.1.2.13.Nezaket İşlevi 109
2.1.2.14.Meydan Okuma İşlevi 110
2.1.2.15.Çaresizlik İşlevi 111
2.1.2.16.Pazarlık Yapma- Şart Koşma- Seçenek Sunma İşlevi 113
2.1.2.17.Açıklama İşlevi 115
2.1.2.18.Danışma-Merak İşlevi 117
2.1.2.19.Şartsızlık İşlevi 118
2.1.2.20.Karşılaştırma-Benzetme İşlevi 120
2.1.2.21.Alay Etme- Aşağılama- Yerme İşlevi 121
2.1.2.22.Niyet- Tasarlama İşlevi 122
2.1.2.23.Öneri-Teklif İşlevi 124
2.1.2.24.Kabul Etme-Kabullenme İşlevi 126
2.1.2.25.Tembih İşlevi 128
2.1.2.26.Kesinlik İşlevi 129
2.1.2.27.Çağrı İşlevi 131
2.1.2.28.Zaman İşlevi 133

2.1.2.29.Sitem-Kızgınlık İşlevi 134
2.1.2.30.Vaatte Bulunma İşlevi 134
2.2.TASARLAMA KİPİ OLARAK -GAy EKİ VE İŞLEVLERİ 135
2.2.2.-GAy Ekinin İşlevleri 138
2.2.2.1.Gelecek Zaman İşlevi 140
2.2.2.2.Geniş Zaman İşlevi 140
2.2.2.3.Şimdiki Zaman İşlevi 141
2.2.2.4.Emir İşlevi 141
2.2.2.5.İstek İşlevi 142
2.2.2.6.Niyet-Tasarlama İşlevi 144
2.2.2.7.Varsayım-Tahmin İşlevi 144
2.2.2.8.Sitem İşlevi 146
2.2.2.9.Şart İşlevi 146
2.2.2.10.Dua İşlevi 148
2.2.2.11.Bilgilendirme-Açıklama İşlevi 149
2.2.2.12.Zorunluluk İşlevi 150
2.2.2.13.Amaç-Sonuç İşlevi 151
2.2.2.14.Merak İşlevi 151
2.2.2.15.Nasihat İşlevi 152
2.2.2.16.Uyarı İşlevi 153
2.2.2.17.Çağrı İşlevi 154
2.2.2.18.Kesinlik İşlevi 154
2.2.2.19.Öneri-Teklif İşlevi 155
2.2.2.20.Gereklilik İşlevi 155
2.2.2.21.Pazarlık Etme İşlevi 156
2.2.2.22.Cesaret Verme-Teselli İşlevi 156
2.2.2.23.Vaat Etme İşlevi 157
2.3.ARA DEĞERLENDİRME 157

BÖLÜM III: ŞART KİPİ 161
3.1.ŞART KİPİ VE İŞLEVLERİ 161
3.1.1.Şart Kipinin Tarihî Gelişimi 161
3.1.2.Şart Kipinin İşlevleri 168

3.1.2.1.Şart İşlevi 170
3.1.2.1.1.Kuvvetli Şart İşlevi 175
3.1.2.2.Dilek-Niyet-Tasarlama İşlevi 177
3.1.2.3.Nasihat İşlevi 179
3.1.2.4.Zaman İşlevi 182
3.1.2.5.Akıbet İşlevi 189
3.1.2.6.Emir İşlevi 191
3.1.2.7.Şartsızlık İşlevi 193
3.1.2.8.Uyarı İşlevi 198
3.1.2.9.Öneri-Teklif İşlevi 201
3.1.2.10.Korkutma İşlevi 202
3.1.2.11.Tavsiye-Akıl Verme-Yol Gösterme İşlevi 205
3.1.2.12.Kabullenme İşlevi 210
3.1.2.13.Açıklama İşlevi 212
3.1.2.14.Karşılaştırma-Benzetme İşlevi 216
3.1.2.15.Aşağılama-Yerme İşlevi 221
3.1.2.16.Sitem İşlevi 222
3.1.2.17.Kesinlik İşlevi 223
3.1.2.18.Zıtlık İşlevi 227
3.1.2.19.Sebep-Sonuç İşlevi 230
3.1.2.20.Amaç- Sonuç İşlevi 233
3.1.2.21.Meydan Okuma-Cesaret İşlevi 234
3.1.2.22.Rica İşlevi 235
3.1.2.23.Varsayım-Tahmin İşlevi 236
3.1.2.24.Gereklilik-Zorunluluk İşlevi 240
3.1.2.25.Nezaket İşlevi 241
3.1.2.26.Cümle Öbeğini Yükseltme İşlevi 242
3.1.2.26.1.Fâil Görevi 242
3.1.2.26.2.Nesne Görevi 244
3.1.2.26.3.Yer Tamlayıcısı Görevi 245
3.1.2.26.4.Zarf Tamlayıcısı Görevi 246
3.1.2.26.5.Vasıflama Görevi 247
3.1.2.27.Kalıplaşmış Sözlerde Şart Eki 248

3.1.2.27.1.Yok irse 248
3.1.2.27.2.Kim irse 249
3.2.ARA DEĞERLENDİRME 251

BÖLÜM IV: GEREKLİLİK KİPİ 254
4.1.GEREKLİLİK KİPİ VE İŞLEVLERİ 254
4.1.1.Gereklilik Kipinin Tarihî Gelişimi 254
4.1.2.Gereklilik Kipinin İşlevleri 259
4.1.2.1.Gereklilik İşlevi 260
4.1.2.2.Zorunluluk İşlevi 261
4.1.2.3.Nasihat İşlevi 267
4.1.2.4.Şart İşlevi 270
4.1.2.5.Çağrı İşlevi 272
4.1.2.6.Kendi Kendine Telkin İşlevi 273
4.1.2.7.Açıklama İşlevi 274
4.1.2.8.Karşılaştırma İşlevi 277
4.1.2.9.Tavsiye-Yönlendirme -Akıl Verme İşlevi 277
4.1.2.10.Uyarı-Tembih İşlevi 279
4.1.2.11.Varsayım- Tahmin İşlevi 282
4.1.2.12.Kesinlik İşlevi 283
4.1.2.13.Sebep-Sonuç İşlevi 285
4.1.2.14.Gelecek Zaman Bildirme İşlevi 289
4.1.2.15.Övgü İşlevi 290
4.1.2.16.İstek İşlevi 290
4.1.2.17.Dikkat Çekme İşlevi 291
4.1.2.18.Kabullenme İşlevi 292
4.1.2.19.Danışma-Soru Sorma İşlevi 292
4.1.2.20.Gereklilik Kipinin Diğer Anlamsal-Görevsel İşlevleri 293
4.2.ARA DEĞERLENDİRME 294

SONUÇ 297
KAYNAKÇA 301
ÖZ GEÇMİŞ 312

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Türkçenin Tarihî Dönemlerine Göre Emir Kipi İşaretleyicileri. 48

Tablo 2. Emir Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dağılımı . 159

Tablo 3. Türkçenin Tarihî Dönemlerine Göre Şart Kipi İşaretleyicileri. 167

Tablo 4. Şart Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dağılımı. . 252

Tablo 5. Türkçenin Tarihî Dönemlerine Göre Gereklilik Kipi İşaretleyicileri. 258

Tablo 6. Gereklilik Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dağılımı. 295

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Emir Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Bulunma Oranı. 160

Şekil 2. Şart Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Bulunma Oranı. 253

Şekil 3. Gereklilik Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Bulunma Oranı. 296

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Alġış Bitigi
AH	Atabetü'l Hakāyıḳ
BK K	Bilge Kağan Yazıtı
bk.	Bakınız
BM	Kitābu Bulgatü'l-Müştāk Fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak
CC	Codex Cumanicus
D	Doğu
DLT	Dîvānu Lügāti't Türk
DM	Ed-Dürretü'l- Mudıyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
EH	EL-İdrak Haşiyesi
G	Güney
GT	Kitāb Gülistān bi't-Türkî
HK II	Zur Heilkunde der Uigurien II
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn
IB	Irk Bitig
KB	Ḳutadġu Bilig
Kİ	Kitābü'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk
KK	El-Kavānînü'l Külliye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
KT	Kül Tigin Yazıtı
KT	Kurân Tercümeleri
KTLG	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri

Kuanşi	Kuanşi-im Pusar
KZ	Kıpçakça Zebur
MG	Münyetü'l-Ġuzāt
MM	Mu'înü'l-Mürîd
MN	Muhabbet-nâme
NF	Nehcü'l-Ferādis
Prens KP	Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi
Suv.	Suvarnaprabhâsa
T	Tonyukuk Yazıtı
TB	Töre Bitigi
TT	Türkische Turfan-Texte
TZ	Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
vb.	ve benzerleri
yy.	yüzyıl

BÖLÜM I: GİRİŞ

1.1. GİRİŞ

1.1.1.Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Yöntemi

Çalışmanın Amacı

Son yıllarda dilbilim alanındaki gelişmelerin biçimsellikten ziyade işlevselliği ön plana çıkaran yeni kuramların gelişmesine olanak sağlaması işlev odaklı çalışmaların gerekliliğine dikkat çekmiştir. Dilde biçimlerin sınırlı, anlamın ise sınırsız olduğu görüşünden hareketle, geleneksel yaklaşımların "anlam" kavramına semantik sınırları dışından bakılmaya başlanmış, bu da sözcük merkezli anlam çalışmalarının yerine dil içi-dil dışı pek çok etmenin de anlamlandırma sürecine katıldığı yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

Bu yeni bakış açısıyla çalışmada, tasarlama kiplerinin kendilerine ad olan işlevlerinin dışında da işlevleri olduğunu saptamak ve böylelikle dilin anlam üretme zenginliğini göstermek amaçlanmıştır. Türkçenin tarihî süreç içerisinde ifadeyi anlamlandırma sürecindeki kipsel işlevselliği gösterilmeye çalışılarak zaman içerisinde geçirdiği değişimlerin bilimsel olarak takip edilebilmesini sağlamak üzere Tarihî Kıpçak Türkçesi üzerine yapılan bu incelemenin, alandaki diğer çalışmalarla birlikte bütünlük arz edeceği düşünülmektedir.

Çalışmanın Kapsamı

Bu tez araştırması *Giriş, Emir Kipi, Şart Kipi ve Gereklilik Kipi* olmak üzere 4 bölümden oluşmaktadır. *Giriş* bölümünde işlevsel dilbilim kuramları, kip-kiplik kavramları, Kıpçaklar ve çalışmada incelenen eserler hakkında bilgi verilmiştir. *Emir kipi* adını taşıyan birinci bölümde emir kipi işaretleyicilerinin ve *–GAy* ekinin tarihî süreçte gerçirdiği şekil ve anlam değişiklikleri üzerinde durularak Kıpçak dönemi eserlerindeki kiplik işlevleri tasnif edilmiş ve örneklerle açıklanmıştır. *Şart kipi* adlı ikinci bölümde şart eki *–sA*'nın tarihî süreçte geçirdiği şekil ve anlam değişiklikleri hakkında bilgi verilmiş ve Kıpçak dönemi eserlerinde şart kipinin kiplik işlevleri tasnif edilerek örneklerle açıklanmıştır. *Gerek-*

lilik kipi adını taşıyan üçüncü bölümde gereklilik işaretleyicilerinin tarihî süreçte gerçirdiği şekil ve anlam değişiklikleri üzerinde durularak Kıpçak dönemi eserlerinde gereklilik işaretleyicilerinin kiplik işlevleri tasnif edilerek örneklendirilmiştir.

Çalışma, Tarihî Kıpçak Türkçesi sözlük ve eserlerinden o dönemin dil özelliklerini iyi yansıtan ve kiplik alanlara ilişkin yeterli veri sağlayacağı düşünülen beş esere dayanmaktadır: Bozkır Kıpçak Türkçesi dil özelliği göstereren *Codex Cumanicus*; Memlûk-Kıpçak sahası dil özelliklerini yansıtan *Gülistan Tercümesi* ve *Münyetü'l Ġuzât*; Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Töre Bitigi* ve *Alġış Bitigi*. Bu eserlerde tasarlama kipi işaretleyicilerinin bulunduğu sözceler üzerinde kiplik işlev analizi yapılmış, bildirme kipi işaretleyen yapılar ele alınmamıştır. Tasarlama kipleri; emir kipi, şart kipi ve gereklilik kipi başlıklarında ele alınmıştır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde istek kipi işaretleyen bir çekim dizisi bulunmadığından günümüz Türkiye Türkçesindeki istek kipi işaretleyicisi *–A*'nın eskicil biçimi olan ve gelecek zaman işaretleyen *–GAy* eki isteme kipliğinde kullanılmıştır. Emir-gelecek zaman ilişkisi ve *–GAy* morfeminin bu dönemde emir-istek görevinde kullanılmasından dolayı bu ek ve işlevleri emir kipi başlığı altında incelenmiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Dilde anlamın sabit olmadığı, metin içi ve dışı etkenlerle şekillenen ve sürekli değişmekte olan bir anlam alanının varlığı bu çalışmanın hareket noktasıdır.

Dilde tek biçim-çok işlev kuralı gereğince tasarlama kiplerini oluşturan emir, şart, gereklilik kiplerine ait paradigmaların başka hangi işlevlerde kullanıldığını ve hangi kiplik alanlara karşılık geldiğini belirleyebilmek için biçimden işleve doğru giden bir yol izlenmiştir. Çalışmada; bildirişimin sağlanması sürecinde konuşucunun-dinleyicinin duygu durumları, iletişim ortamı, parçalarüstü ses birimleri, bağlam gibi dil içi- dil dışı etmenlerin anlamlandırmayı etkilediği düşüncesi etrafında gelişen işlevsel dilbilim kuramlarının ilkeleri dikkate alınmıştır.

Bu inceleme için öncelikle kuramsal çerçeveyi oluşturmak üzere dilbilim alanındaki son gelişmeler ve işlevsellik kuramları hakkında kaynaklardan veri toplanmıştır. Daha sonra tasarlama kiplerinin ön plana çıkmış işlevleri dışında diğer işlevlerini tespit edebilmek amacıyla Kıpçak Türkçesinden dönemin dil özelliklerini en iyi şekilde yansıttığı düşünülen eserler belirlenmiştir. Kıpçak Türkçesi; Bozkır Kıpçak Türkçesi, Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi olarak üç sahada ele alınarak inceleme için her bir alanı iyi

temsil edeceği düşünülen eserler seçilmiştir. Kıpçak Türkçesinde emir, şart ve gereklilik kipi işaretleyicileri belirlenmiş ve dil tarihi içerisindeki morfolojik değişimleri dikkate alınmıştır. Sözcelerde işlev tespiti yapılırken yalnızca kip ekleri dikkate alınmamış; morfolojik işaretleyicilerin yanında sözlüksel (kiplik yüklemler, kiplik zarflar ve kiplik sözler), sözdizimsel, morfoloji-leksikoloji bağıntılı, sözdizimi-leksikoloji bağıntılı, sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı ve söyleme dayalı işaretleyiciler de göz önünde bulundurulmuştur.

Seçilen eserler taranarak tasarlama kipi içeren sözceler; eser bazında emir kipi, şart kipi, gereklilik kipi başlıklarına göre ayrılmıştır. Daha sonra her başlığın alt başlığı olarak bu sözcelerin taşıdıkları işlevler tespit edilerek "kiplerin kiplik işlevleri"ne yönelik yeni bir tasnif yapılmıştır. Çalışmada sözcelerdeki işaretleyicilerle birlikte metin içi ve metin dışı bağlam belirleyici unsurlar dikkate alınarak kiplik anlamlara göre işlevlere ad verilmiştir. Bu adlandırmalar yapılırken bu alanda daha önce yapılmış çalışmalardaki adlandırmalardan da faydalanılmıştır. Tarihî Kıpçak Türkçesine ait beş esere ait veriler bu şekilde tasnif edildikten sonra son olarak bütün tasnifler birleştirilerek her işlev, Tasarlama Kipleri ve İşlevleri başlığı altında eserlerin yazılış tarihlerine ve eylemlerin kişi çekimlerine göre sıralanarak örneklenmiştir. Metinlerden alınan örneklerde eserlerin transkripsiyonlu yazımları esas alınmıştır.

Bu çalışma, biçimden anlam ve işleve doğru giden bir çalışmadır. Bu sebeple sözceleri anlamlandırma sürecinde tespit edilen işlevler metinlerin bağlamından bağımsız ele alınmamıştır. Çünkü her bir kiplik işlevi şekillendiren; kendisinden önce ya da sonra gelen sözcelerdir. Üstünova'nın da ifade ettiği gibi (2004: 683): "Dil birimleri adlandırılırken diğer dil birimlerinden destek alırlar zira iletişimde dil birimleri tek başlarına kullanılmazlar. Her bir dil birim, bir diğerinin bildirdiği bilgiyi desteklemek üzere vardır." Sözcelerin anlam bütünlüğünün sağlanması ve kiplik çeşitliliğinin daha iyi anlaşılması için tanıklanan ifadeler uzun tutulmaya çalışılsa da eserlerin tüm içeriğinin göz önünde bulundurulması tespit edilen işlevlerin daha doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

İşlev adlandırması yapılırken her bir kiplik alanı kesin çizgilerle birbirinden ayırmak çağdaş dilbilim kuramlarının ilkelerine göre mümkün görünmemektedir. Çünkü bu kiplik alanlar, dilin işlekliği ve işlevselliğinden dolayı kimi zaman iç içe geçmiş durumdadır. Sema Aslan Demir'in (2008: 45) ifade ettiği gibi "İşlevlerden biri, söz konusu bağlamda konuşurun niyetine ve metnin türüne göre görece ön plana çıkarılabilir. Bu durum biçimbirimlerin

işlevsel bulanıklığına değil çok işlevliliğine işaret eder." Bu sebeple çalışmada, kiplerin anlam çerçevelerinde sadece bir işlevin bulunduğunu ileri sürmek yerine kiplere ad olan asli işlevlerinden başka da kiplik işlevlere sahip oldukları gösterilmeye çalışılmıştır.

1.1.2.Dilbilim ve İşlevsel Dilbilim

Dil, ifade alanının genişliği ve büyülü düzeni ile asırlardır üzerinde araştırmalar yapılmasına rağmen halen gizemini koruyan bir alandır. Doğan Aksan (1999: 13); dili, sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullanılan, doğar doğmaz hazır halde edinilmeye başlanan, doğrudan doğruya insana özgü, çok güçlü, büyülü bir düzen; düşünme ve düşünüleni aktarma dizgesi" olarak tanımlar. A. Martinet (1998: 28) ise; dili, insan deneyiminin her toplulukta anlamsal bir içerik ve sessel bir anlatımla donanmış birimler (anlambirimler) biçiminde çözümlenmesini sağlayan bir bildirişim aracı" şeklinde tarif eder.

Temel çalışma alanı dil yetisinin ve dillerin bilimsel yollarla incelenmesi olan dilbilim, farklı bakış açılarıyla şekillenip gelişerek günümüze kadar gelmiştir.

Dilbilimde bir dönüm noktası kabul edilen 19.yy.da Saussure ile başlayan çağdaş dil anlayışı; dil çalışmalarına yeni bir bakış, yeni bir yöntem getirmiştir. Bu yeni bakış açısı; dille ilgili birtakım yeni kavramlar üretirken bir yandan da geleneksel dil bilgisinde yer alan birtakım terimlerin de yeniden ele alınıp irdelenmesini gerektirmiştir (Adalı, 2004: 10).

Saussure (1998: 34), dilbilimin görevinin "ulaşabileceği bütün dillerin betimlemesini yapmak ve tarihini incelemek; bütün dillerde sürekli ve evrensel bir biçimde etkisi görülen güçleri araştırmak ve tarihin bütün özel olgularını bağlayabileceğimiz genel yasaları oluşturmak ve tüm bilimlerde olduğu gibi kendi sınırlarını belirleyerek kendi kendini tanımlamak" olduğunu belirtmiştir. Böylelikle Saussure bir bilim dalı olarak dilbilimin kapsamını, sınırlılıklarını ve misyonunu betimleyen bir çerçeve çizerek dilbilim alanında çalışacak araştırmacılar için yeni bir perspektif sunmuştur.

Saussure'ün *Yapısalcılık Kuramı*'na göre "Dil yetisi insana özgü karmaşık ve çok yönlü olgular bütünüdür. Bu bütünün toplumsal bir dizge niteliği taşıyan yönüne dil (langue); bireysel yönüne ise söz (parole) denilmektedir. *Dil-söz* ayrımı çağdaş dilbilimin benimsediği temel karşıtlıklardan biridir. *Dil;* toplumun varoluşundan başlayarak benimsediği zorunlu anlaşmalar bütünüdür, tümüyle hiç kimsede bulunmaz. *Söz* ise dilin bireyin seçimine bağlı olarak gerçekleşmesi, somutlanmasıdır. Bireyin dil dizgesini kullanma biçimi olan *söz*;

dilin bir bölümünü kapsar. *Dil* toplumsal bir dizge; *söz* bireysel bir eylemdir" (Adalı, 2004: 9).

Yapısal Dilbilimin öncüsü Saussure'ün açtığı yoldan sonra Avrupa Dilbilimi; *Prag Dilbilim Okulu* ve *Fransız İşlevsel Dilbilim Okulu*nun öncüsü olduğu yeni bir akıma sahne olmuştur. *İşlevselcilik* olarak bilinen bu akım kendine bir dil bilgisi yaratma hedefi belirlemiştir. "Dile ve dil kullanımına işlevsel açıdan bakmadaki temel sorun, insanların dilsel anlatımlar kullanarak fikirleri, inançları, bilgileri ve benzeri gibi olguları nasıl ilettikleri, başka bir deyişle insanların dil aracılığıyla nasıl iletişim kurduğu ile ilgilidir. *İşlevsel Dilbilim Kuramı*'na göre dil, her şeyden önce bir sosyal etkileşim aracıdır ve insanoğlunun iletişimsel yetisinin bütünleşmiş bir parçasını oluşturur" (Schaaik, 1998: 10). Başka bir deyişle bu kuram, dilin iletişimsel işlevini ön plana çıkarmakta ve dili betimleme aşamasında iletişimsel amaçların göz ardı edilemeyeceğini savunmaktadır.

İşlevsel dilbilim; dildeki ögeleri ve bunların bağıntılarını bildirişimdeki işlevleri açısından ele alan, dil olgularının saptanmasında ve değerlendirilmesinde bildirişim işlevine öncelik ve ayrıcalık tanıyan, dilsel betimlemeyi bu kavram aracılığıyla gerçekleştirmeye özen gösteren yapısal dilbilim akımıdır. Yöntemsel bakımdan temel kural, olguların bildirişim gereksinimini karşılamadaki yerini, görevini belirlemek, buna bağlı olarak da dil dizgesi içindeki konumunu saptamaktır (Vardar vd., 1980: 96).

Kurucusu Fransız dilbilimci A. Martinet olan bu akımın en önemli temsilcisi 1960'lardan itibaren geliştirdiği *Dizgeci-İşlevsel Dil Bilgisi Kuramı'*yla Halliday'dır. "Halliday, dizge kavramı temelinde dili işlevsel bir dizi olarak incelemiştir. Ona göre dil kullanımı işlevseldir ve dilin işlevi anlamlar üretmektir. Bu anlamlar sosyal ve kültürel bağlamlardan etkilenir. Dili kullanma süreci, seçerek anlam üretmeye dayanan göstergebilimsel bir süreçtir (Aktaran: Kerimoğlu, 2014: 108). Bu kuramın ilkelerine göre dil; anlam ve işlev temelli incelenir, bu bakımdan biçimsel ve sözdizimsel kuramlardan ayrılır.

"Dilin betimlenmesi aşamasında onun yalnızca tek düzlemine odaklanıp betimlemek yerine her üç düzlemde de (anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel) eşzamanlı olarak incelemek, tümceyi yalnızca dilsel bir biçim olarak değil; süreç, katılımcı rolleri gibi yönlerden de çözümlemeyi sağlayacaktır. Bu noktada Halliday'in *Dizgeci-İşlevsel Dil Bilgisi Kuramı* dilin her üç düzlemini eşzamanlı olarak incelemesi yönüyle bu amaca uygun bir kuramsal çerçeve sağlamaktadır" (Oflaz, 2010: 83).

Halliday, dilin asıl işlevinin insan deneyimini çözümlemek, yorumlamak olduğunu savunur. İnsanın deneyimine dayanan dünyayı algılama, kategorilere ayırma gibi işlemler

düşünsel işlev olarak ele alınır ki bu, deneyimsel ve mantıksal iki ögeden oluşur. Bu işlev insanın daha felsefi ve yorumlayıcı yönünü karşılar. İkinci işlev türü kişiler arası işlevidir. Bu daha interaktif dilin sosyal kullanım boyutuyla ilgilidir. Metinsel işlevi ise insanın dille söylem oluşturabilme yönüne gönderimde bulunur. Önceki iki işlem için de geçerli olan metin oluşturma bu boyutla ilgilidir (Kerimoğlu, 2014: 110).

İşlevci anlayışın dayandığı noktalardan biri de Chomsky'nin *Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi Kuramı*'ndaki *derin yapı-yüzey yapı* kavramlarıdır. İşlevci yaklaşımda *derin yapı*nın rolü çok büyüktür. Düşünce ve duyguları taşıyan sözceler biçimbirimlerle kodlanır ancak çekim, tek başına anlamı taşımaya yetmez. Çünkü dil içi ve dil dışı her türlü öge-belirteçler, ünlemler, konuşma dilindeki durak, vurgu ve tonlamalar, jest ve mimikler, konuşma ortamı, konuşanın konumu gibi mesajın niteliğini etkileyen etkenler- sözcedeki biçimsel ifadeyi *derin yapı*da tamamen değiştirebilir.

İşlevsel dil bilgisinin, dil ögesinin iletişimdeki işlevini esas alıp iletişim ortamını da göz önünde bulundurması, bu dil bilgisi anlayışının pragmatik etkenleri de dikkate alması sonucunu doğurmuştur (Kerimoğlu, 2014: 110). Edimbilim (Pragmatics) ise 1938 yılında Charles Moris tarafından ortaya atılan ancak asıl ilgiyi 1970'lerde gören bir dilbilim alanıdır. Semantiğin dışarıda bıraktığı bağlama dayalı anlamları ve anlamsal çıkarımları inceler. Pragmatik öncesinde anlamla ilgilenen yegâne alan olan semantik; düzenli anlamları tanımlamak, incelemek ve bunları düzenleyen semantik kurallar elde etmekle ilgilenir. Oysa anlam; semantiğin inceleme konusu yaptıklarından çok daha geniş ve değişkendir. Cümlelerin anlamı konuşurun niyetine, metnin bağlamına ve pek çok unsura göre değişebilmektedir.

Leech; pragmatiği, konuşma durumuna bağlı olarak ortaya çıkan anlam biçiminde ifade eder. Ona göre semantik ve pragmatik arasında çok özel bir sınır vardır. Semantik bir dilde X'in ne anlama geldiğiyle ilgilenirken; pragmatik, dili konuşan kişiye göre değişebilir. X ile neyi kastetti, gibi (Trosborg 1995: 6) (Aktaran: Aslan Demir, 2008: 26).

Semantiğin henüz dokunmadığı anlam alanları kısa sürede pragmatik çalışmaların odağı olmuş; Grice'nin *İletişim Sezdirimleri Kuramı,* Sperber ve Wilson'un *Bağıntılılık Kuramı* ve takipçilerinin yaptığı çalışmalar pragmatiği dilbilimin yeni gözdesi hâline getirmiştir (Aslan Demir, 2008: 25-26). Wilson-Sperber'in geliştirdiği *Bağıntı Kuramı*'nda iletişimi zihinsel süreçlerle bağdaştırarak konuşucunun zihninde oluşturduğu bağıntılar sonucunda iletişim kurduğu savunulmaktadır (Kansu Yetkiner, 2009: 1-10). Grice ise, sözcelerin bir "tümce anlamı" ve "konuşucu anlamı" olduğunun üzerinde durarak bu görüşün temelini teşkil eden *İşbirliği Kuramı'*nı ortaya koyar. Grice ile beraber felsefi bakış açısı yerini bilişsel-

edimbilimsel bakış açısına bırakır. Grice'a göre, insanlar birbirlerini söylediklerine değil demek istediklerine bakarak anlarlar. Konuşucunun niyeti, dinleyici tarafından doğru olarak sezildiği zaman konuşma başarıya ulaşmış varsayılır. Grice, insan bildirişiminin temelinin söylenenle demek istenen arasındaki ayrımda olduğunu ve başarılı bir bildirişimde bulunmanın tek koşulunun konuşucunun niyetinin sezilmesi olduğunu savunur. Grice'a göre konuşma; işbirliği ilkesi ve onunla bağıntılı olan dört ana kural tarafından düzenlenir. Grice ***işbirliği ilkesi***ni şöyle tanımlar: "Söyleyeceğinizi, konuşmanın amacı ve yönü doğrultusunda, gereken zamanda ve gerektiği kadar söyleyiniz" (Sarıçoban ve Hişmanoğlu, 2004: 35).

Pragmatiğin ilgi alanlarından biri de Austin'in ortaya attığı ve öğrencisi Searle'nin geliştirdiği *Söz-eylem(speech act) Kuramı'*dır. Austin ve öğrencisi Searle dilin eylemsel işlevini ön plana çıkararak dile bakışa farklı bir boyut kazandırırlar. Sözeylem teorisyenlerine göre konuşmak yalnızca seslendirmek değil bir eylem gerçekleştirmektir. Buna göre de sözler sadece birer işitim imgesi olarak kalmazlar, aynı zamanda birer eylem yaratırlar. Başlı başına konuşma işi de bir eylemdir. Austin (1962) *"How to do thinks with words?"* çalışmasında dilin eylemsel yönünü, söylenmesiyle bir eylem doğuran yani belirli bir gücü olan sözlerden hareketle anlatmaya çalışır. Austin sözleri; *düz söz, edim söz* ve *etki söz* olmak üzere üçe ayırır. Düz söz, sözlerin dillendirilmesi ya da seslendirilmesidir. Edim söz ise seslendirilmenin ötesinde eylemsel bir içerik ve güç taşır. Edim sözlerin bazıları şunlardır: emretmek, rica etmek, uyarmak, özür dilemek, söz vermek vb. (Searle, 2000: 93). Etki söz ise sözlerin dinleyicide davranış yaratmasıdır. Searle, Austin'in söz-eylemler hakkındaki görüşlerini yer yer eleştirerek daha ileriye taşır. Austin-Searle ayrımının temel noktalarından birini düz söz-edim söz ayrımı oluşturmaktadır. Searle'ye göre düz söz gibi görünen her ifade aslında açık ya da örtük bir edim sözdür. Çünkü güç bakımından boş olan hiçbir söz yoktur. Öyleyse edim sözden ayrı bir düz söz düşünmek mümkün değildir (2000: 29) (Aktaran: Aslan Demir, 2008: 27).

Edimbilim; sözlü dil kullanımlarını da ele almakta ve yalnızca yapıları incelemenin yetersiz olacağını, bunun yanında durum, bağlam gibi tümce dışı etkenlerin de birlikte ele alınması gerektiğini savunmaktadır.

İşlevsellik temelli olan ve modern dilbilimi oluşturan kuramlardan biri de *Metin-Eylem Kuramı'*dır. *Söz-Eylem Kuramı*'nın yetersiz kaldığı noktaları tamamlamak için oluşturulduğu düşünülebilir. Zira *Söz-Eylem Kuramı*'nın tümce ya da sözce düzeyinde kalması eksiklik yaratmaktadır. *Söz-Eylem*, tek tek tümcelerin işlevlerini açıklamak için yeterlidir.

Oysa iletişim ortamında insanlar genellikle karşılıklı tek tek tümceler ya da soru yanıt biçimindeki ikili konuşmalardan çok, metin düzeyinde iletişimi sürdürürler. Burada metin, yerine göre tek bir sözcük olduğu gibi bir paragraf da olabilir. Metin-Eylem Kuramı'nın kaynaklandığı Söz-Eylem Kuramı, sözü söyleyen ile onu dinleyenin yalın ikilemesi biçiminde doğal dillerde eğretileme ve yanlış yorumlamalar için yeterli kolaylığı sağlayamamaktadır. Söz-Eylem Kuramı'na göre dilin amacı, gönderici ile alıcı arasındaki ilişki ve karşılıklı etkileşimdir. Göndericinin niyetini dil aracılığı ile alıcıya aktarmayı amaçlayan Söz-Eylem Kuramı, bir metnin sorgulanması için ilk kuram sayılabilir. Bu durumda gönderici her değişik niyetini alıcıya aktarmak için yararlanacağı her dilsel işlev için ayrı ayrı tümceler üretmek durumundadır. Son zamanlarda dilin temel işlevi olan iletişim açısından en büyük dilsel birimin metin olduğu görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Tek tek tümceler incelendiğinde kuşkusuz dilin belli bir işlevi ötekilerine göre daha baskındır. O nedenle metin yapısı gereği içerdiği her tümce birden çok dilsel işleve sahip olabilir (Kılıç, 2007: 126-127).

Edimbilimin temel varsayımı "Konuşmak hem alışveriştir hem de belirli kurallara bağlı olarak edimi de gerçekleştirmektir. Bir sözceyi anlamak için sözcenin iletmek istediği bilginin metinsel içeriği dışında, tehdit, söz verme, emir verme gibi edimsöz değerini, başka bir deyişle, edimbilimsel amacını da bilmek gerekir (Kıran Zeynel-Kıran Ayşe, 2002: 213).

İşlevsel dilbilim kuramlarının dili yorumlama biçimleri, ifadenin yapısal boyutundan ziyade içerisinde bulunduğu karmaşık olguların bir bütün olarak değerlendirilmesini gerektirir. Bu sebeple anlam yönüyle birbirine bağlı cümlelerin işlevsel açıdan değerlendirilmesi için ifadenin bulunduğu metnin bir bütün olarak ele alınması, dolayısıyla bağlamsal değerlendirme yapılması gerekir.

Dil kullanıcısının ifade etmek istediği bilgiyi dil aracılığıyla kodlaması, dil alımlayıcısının da gerçeği algılaması ve yorumlaması bir dilsel ürün olan metin aracılığıyla gerçekleşir. Dil kullanıcıları bir dilsel üretimde bulunurken metinsel ve bağlamsal ölçütleri ve kısıtlılıkları göz önünde bulundurur. Bu noktada dil kullanıcısı; alımlayıcının bağlamsal bilgiden yoksun olma/olmama, bilgi durumu, gönderimlerin yönetimi, gönderinin anlaşılabilirliği, toplumsal statü ve roller gibi metinsel ve metin dışı pek çok değişkeni değerlendirir (Carlson, 1982; Ariel, 1988; Lambrecht, 1994; Horn ve Ward, 2008: 153). Bu durumla koşut bir biçimde bir metne maruz kalan yani o metni alımlayan birey de yorumlama sürecinde metin içi ve metin dışı bağlamsal bilgiden faydalanır. Bir metni okuyan ya da dinleyen birey dil bilgisel kodlamaların yapısal biçimleri kadar anlamsal biçimlerini ve birbirleri ile arasındaki ilişkileri de çözümler. Böylelikle metni algılar ve yorumlar (Aktaran: Koç, 2016: 1).

Yukarıda sözü edilen kuramların her biri modern dilbilim alanındaki çalışmalara katkı sağlamakta, birbirlerinin eksik kaldığı noktaları tamamlamakta, çağdaş bir bakış açısıyla dili çok yönlü olarak ele almaktadır. Yeni yaklaşımların dilbilime kazandırdığı yeni kavram, ilke ve değerlendirmeler; geleneksel olarak ele alınmış konu ve kuralları da işlevsel anlayışla tekrar ele almayı zorunlu kılmıştır. Bundan dolayı bu çalışmanın kapsamını oluşturan ve çoğu zaman yapı odaklı olarak ele alınan kip-kiplik kavramları da işlevsel dilbilim yaklaşım ve kuramlarının bileşkesinden yola çıkılarak işlevsel yönden ele alınmıştır.

1.1.3.Kip-Kiplik

Kip ve kiplik dilbilimciler tarafından kapsam sınırları açısından üzerinde uzlaşmaya varılamamış kavramlardandır.

Süer Eker (2003: 299) kipi: "Eylemlerin zaman, kişi ve anlam özelliklerine göre eklerle biçimlenen dil bilgisi kategorisidir" şeklinde tanımlar. Korkmaz (2009: 569), kipi; "kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen ve kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir. Fiiller; şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına *kip;* bu kavramı karşılayan eklere de *kip ekleri* denir." şeklinde açıklayarak Türkiye Türkçesinde başlıca iki anlatım kalıbı (kip) olduğunu (I. Bildirme kipleri II. Tasarlama kipleri), fiillerin kip ve şahıs ekleri almış çekimli biçimlerinde bildirme kiplerinin beş; tasarlama kiplerinin dört anlatım kalıbından oluştuğunu belirtir. Ergin (2009: 134), fiil kök veya gövdelerinin karşıladıkları mücerret hareketi mücerretlikten çıkararak onun bir şekil, bir tarz içinde yapıldığını veya olduğunu ifade etmek için girdikleri kalıplara "kip" veya "şekil" dendiğini, fiil kiplerinin bir kısmının yalnız kip veya şekil kategorisini karşılarken bir kısmının ise zaman ifade etmekte olduğunu ifade eder. Ayrıca kip ve zaman kategorisinin eklerinin müşterek olduğunu, bu eklerin gramer fonksiyonlarını belirtmek üzere şekil ekleri ve zaman ekleri olarak ayrılabileceğini belirtir. Ergin'e göre şekil ekleri yalnız şekil, zaman ekleri ise hem şekil hem zaman ifade eden eklerdir. Aksan (1983: 239), geleneksel dil bilgisinde, özellikle Türkçe dil bilgisi kitaplarında yer alan kip türlerinin dışında, daha pek çok kip türü bulunduğunu; çekimli fiillerin, köklere gelen ekler yardımıyla şahısla birlikte kipleri de anlattığını, fiili kullanan kimsenin bir olay, bir devinme, bir iş karşısındaki davranışının, durumunun, içinde bulunduğu ruhsal koşulların kipin kapsamı içine girdiğini belirterek Türkiye Türkçesiyle ilgili dil

bilgisi kitaplarında kip konusu ve kavramının zamandan ayrılmamış olduğunu ileri sürer. Dilaçar (1971: 106-108), kipin; fiilin gösterdiği sürecin hangi *psikolojik koşullar* altında meydana geldiğini ya da gelmesinin istendiğini bildiren ve *ruh durumunu*, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten gramatikal ulam olduğunu belirtir. Kiplerin sayısının ruh durumlarının sayısınca olduğunu, kipin belli bir morfeme bağlı bulunma zorlunluluğunun olamayacağını, önemli olanın herhangi bir anlatım kalıbına girerek belirtilmesi olduğunu ifade eder. Ayrıca kipin z*aman* kavramıyla hiçbir ilişkisinin olmadığını, "zaman kipi" biçimindeki terimlerin yanlış olduğunu savunan Dilaçar; şüphe kipi, bağımlılık kipi, hayret kipi, yakarma kipi, yasaklama kipi, hayret kipi, düzen nizam kipi vb. fiil kipleri olduğunu öne sürer. Vinogradov'un gelenekselleşmiş olan belirlemesine göre kip, konuşan kişi açısından hareket ile özne arasındaki ilişkinin nitelik değerlendirmesi ya da konuşan kişinin bu ilişkinin gerçekleşmesi veya gerçekleştirilmemesindeki iradesinin konu edildiği fiil kipliğinin bir dil bilgisel ulamıdır. Başka bir deyişle kipin içeriği hareketin gerçeklikle olan ilişkisinin konuşan kişi tarafından değerlendirilmesidir (Aktaran: Şçerbak, 2016: 53). Şçerbak (2016: 54), kip ulamının fiilin sıfır diye adlandırılan şekli de dahil olmak üzere bütün şahıs şekillerini kapsadığını, geniş kapsamlı olduğunu ve içerik açısından özdeşlik taşımadığını belirtir. Ona göre bu özellik, kip ulamına olan ilgiyi arttırmış ve öğrenilmesinde farklı yaklaşımların oluşmasına sebep olmuştur. Bazı araştırmacılara göre kip, özü itibarıyla gerçek ve gerçek olmayan hareketlerin kıyaslanmasından oluşan bir ulamdır. Bazıları ise kipi, özgünlüğü hareketin ifade tarzında nesnel ve öznel karşıtlığın olduğu bir ulam olarak görürler. Başka bir deyişle konuşanın bakış açısı ya ifade edilir ya da edilmez. Turgay Sebzecioğlu'na göre (2004: 18-33), geleneksel dil bilgisinin kip anlayışından farklı olan tanımların temelini şu iki nokta oluşturur: Kip, tümcedeki konuşucunun ruhsal durumunu ve iş, olay, durum karşısındaki tutumunu yansıtır. Geleneksel dil bilgisinde söylendiği gibi sınırlı sayıda değil, insanın ruhsal durumları kadar kip vardır. Türkçede suçlama kipi, alay kipi, azar kipi, gücenme kipi vb. ruh hallerini yansıtan kipler bulunmaktadır. Aslan Demir (2008: 17), "Kipler; emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul vb. anlamların ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş morfolojik kategorilerdir ve fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilir" şeklinde tanımlar. Ayrıca fiildeki kipin, kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koyabildiğini, kipin şekil ve zaman kavramlarının birleşmesinden meydana geldiğini ifade eder. İbrahim Delice (2012: 5), kipi; "fiil cümlelerinde yüklem olan sözcük veya sözcük öbeklerinin zaman, şekil, sürerlilik, bitmişlik, pişmanlık, gerçekleşmemişlik, planlama, küçümseme ve rivayet etme gibi değişik anlamları belli bir kişi düzlemine yaslayarak aktarmak için oluşturulmuş kalıp yapılardır" biçiminde

açıklar. Kocaman (1980-1981: 85) kipin yalnızca eylemlerle ilgili olmadığını, cümle hatta cümle üstü birimlerle de ele alınması gerektiğini ileri sürer. Böylece aslında kipi açıklarken günümüzdeki içeriğiyle kiplik tanımlaması yapmış olur..

Kiplik ise, gerek felsefeciler gerekse dilbilimciler tarafından ele alınan ve tanımlanmakta zorlanılan bir kavramdır. Kerimoğlu; kipliğin semantik bir kavram olması, yalnızca ekler ya da yardımcı fiillerle değil farklı pek çok araçla işaretlenebilmesi, yoruma dayalı geniş bir semantik alanı kapsaması ve diğer dil bilgisi kategorilerine göre daha zayıf bir yapısal sistematiğe sahip olması gibi sebeplerden ötürü zorlukla tanımlanabildiğini ifade etmiştir (Kerimoğlu, 2011: 21). Hirik'e göre (2013: 140) kiplik; konuşurun söz dizimi içerisinde yararlandığı, bir olay/durum karşısındaki tutumunu, düşüncesini yansıtan; kesinlik, belirsizlik, tahmin, zorunluluk, gereklilik, yeterlilik, olasılık, şüphe, istek vs. anlam alanlarını gösteren biçimbilimsel, sözlüksel, söz dizimsel veya sesbirimsel işaretleyicilerdir. Kiplikleri yalnızca tek bir sözce içerisinde değil gerektiğinde tüm metin içerisinde değerlendirmek ve anlamlandırmak gerekmektedir. Kipliğin anlambilimle; kipin ise biçimbirimle ilgili olduğunu düşünen Sema Aslan Demir'e göre (2008: 18) kişi, iletişim esnasında kendi tutum ve yargılarını konuşmasına aktarabilir. Bireyin bilgisini, tutumlarını ve diğer kendine özgü yapısını yansıtması dilde "kiplik" kavramıyla ifadesini bulur. Demet Corcu (2005: 33), kipliğin tümcelerin aktardığı önermenin konuşucu tarafından yorumunu ya da konuşucunun önermeye yönelik tutumunu aktaran bir eylem ulamı olduğunu, sadece eylem değil, tüm tümce öğeleriyle biçimlenmesi nedeniyle diğer eylem ulamlarından daha karmaşık bir yapı sergilediğini belirtir.

Görüldüğü üzere kip ve kiplik tanımlarında ortak noktalar söz konusudur. Bu da her iki kavramın iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir. Kip ve kipliğin birbiriyle ilişkili ancak farklı kavramlar olduğuna dikkat çeken Palmer (1986) ve Bybee'ye göre (1994) kiplik ve kip arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir. Kiplik önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil tüm tümceyi kapsayan ve bakış açısı yansıtan anlamsal bir ulamdır ve bu nedenle tek bir dil bilgisel yapıya indirgenemez. Kip ise bu anlamsal ulamın dil bilgiselleşmiş biçimidir. Bu ayrım kavramsal zaman (time) ve dil bilgisel zaman (tense) ayrımına benzer. Zaman ve kiplik, kavramsal yapılara; dil bilgisel zaman ve kip dil bilgisel yapılara karşılık gelir. Tıpkı zaman gibi kiplik de kip dışında diğer dilsel araçlarla işaretlenebilir (Aktaran: Erk Emeksiz, 2008: 57). Benzer'e göre (2008: 181-182) *kip,* konuşucu için atanmış bir değerdir. Türkçedeki emir, istek, dilek-şart, gereklilik kipleri için konuşucu atanmış belli dil

biçimlerini kullanmak mecburiyetindedir. *Kiplik* kullanımı için ise konuşucu atanmışları değil seçilmiş biçimleri kullanır. Seçim, konuşucuya aittir. Sınır ise kipteki gibi dört kullanım değildir. Misal olarak konuşucu Türkçede zaman eki olarak bilinen eklerden birini seçerek; ihtimal, belirsizlik, belirlilik, küçümseme, kesinlik, tahmin, sonradan farkına varma, şaşırma, övünme, söylenti, şüphe, alışkanlık, niyet, söz verme anlamlarını dinleyiciye vermek için kullanabilir. Bybee-Fleischman (1995: 2)'a göre *kip,* kiplik fonksiyonuna sahip bir fiilin biçimsel olarak dilbilgiselleşmiş kategorisidir. Kip, çekimsel olarak fiille alakalı paradigmaların bildirme, tasarlama, istek, emir, şart gibi farklarına işaret eder. *Kiplik* ise emir, dilek, varsayım, yeterlik, niyet, zorunluluk, şüphe, cesaretlendirici gibi semantik farklara işaret eder. Dolayısıyla semantik bir alandır ve dillerdeki çeşitli biçimbilgisel, sözlüksel, sözdizimsel ve tonlamaya dayalı anlatım yollarını kullanır. Aslan Demir (2008: 17-18) de bu görüşe katılarak kipin biçimbilgisiyle ilgili bir kavram olup kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, morfolojik bir kategori olduğunu vurgular. Anlambilimle ilgili olan k*ipliğin* ise kiplerden başka, gramatikal statüleri birbirinden farklı, sözlüksel, sözdizimsel söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri de bulunduğunu aynı cümle içinde, bu işaretleyicilerden birkaçının birbirini dışlamadan kullanılabileceğini belirtir. Çiğdem Usta (2013: 9), kip-kiplik ayrımını şu şekilde ifade eder:

> Kip, "bireyin yükleme eklerle kodladığı/yüklediği önerme karşısındaki tutumu" olarak tanımlanabilir. Yani, kip, konuşurun önermeye dair tavrını ifade eden anlamları karşılar. Ekler ise bu anlamları kodlayabilen birimlerdir. Kip, fiile işaretlenen anlamdır; ekler ise bunları işaretleyen biçimlerdir. Kipler, geleneksel dil bilgisinde olduğu gibi emir, gereklilik, istek ve şarttan ibaret değildir. Birçok "kip" vardır. Yükleme, ekler yardımıyla kodlanabilen tüm önerme tutumları (tehdit, çıkarım, varsayım, olasılık, istek, zorunluluk, emir, gereklilik, şart, şaşkınlık vb.) birer kip alanıdır. *Kiplik* ise "kip"i içeren daha geniş bir terimdir. Yalnız yükleme değil, tüm cümleye, hatta sözceye yüklenen önerme tutumlarını kapsar. Eklerin yanında başka dil birimleriyle de işaretlenir. Sonuç olarak kip, kipliğin yalnızca yükleme kodlanan anlamları kapsayan alt kavramıdır, eyleme odaklanan kısmıdır.

Her ne kadar kip ve kiplik kavramları günümüzde sınırlarının nerede başlayıp nerede sona erdiği belirlenemediği için karıştırılmaktaysa da aslında birbiriyle ilişkili ancak kapsama alanı açısından farklılık arz eden bir nitelik taşırlar. Kip, dil bilgisel olarak bir biçimbirime sahip olan ve o biçimbirimle kendi işaretlediği kip dışında da farklı kiplik anlamlar üretebilen bir birimdir. Kiplik ise gramatikal ulamların; sözcenin bağlamı, duygu durumu, verilmek istenen ileti, iletişim ortamı gibi değişkenlere bağlı olarak şekillenen her türlü anlamsal birimdir. Bu nedenle dilde kiplik alanı sınırsızdır. Aynı biçimbirimlerle sayısız anlam

üretilebilir. Hatta her insan başlı başına bir kiplik alan teşkil eder. Bu durum dilin üretme gücüyle yakından ilgilidir.

İşlevselcilik yaklaşımının temelinde bulunan dil içi ve dil dışı durumların bildirişimi etkilediği yönündeki savında *bağlam*, kilit noktaların başında gelir. Özellikle yazılı metinlerin incelenmesinde parçalarüstü birimlere ulaşılması mümkün olmadığından çoğunlukla bağlam yoluyla anlam analizi yapılabilmektedir. *Bağlam*, bir sözcenin anlamlandırılmış olmasında etken olan sosyolojik, psikolojik, coğrafi, dil bilgisel her türlü ögenin toplamıdır. Edimbilim bağlamı göz ardı etmez, iletişimde ne söylendiğini bağlamdan yola çıkarak ortaya koymaya çalışır. Sözleri söyleyen kişinin statüsü, söylediği yer, sözlerinin öncesi ve sonrasında yer alan diğer sözcüklerle ilişkisi gibi pek çok bağlam ögesi olmaksızın edimbilim incelemesi yapmak doğru sonuçlar doğurmaz (Kerimoğlu, 2014: 140).

Vardar (1998: 34) bağlamı, dil içi ve dil dışı olmak üzere ikiye ayırır. Dil içi bağlam; bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını değerini belirleyen metnin kendi içindeki birim ya da birimler bütünüdür. Dil dışı bağlam ise toplumsal dilbilimin de inceleme alanına giren konuşan ve dinleyenin dil dışı konumlarına, bilgi düzeylerine, kültür birikimlerine, eğitim durumlarına, toplumsal statülerine, cinsiyetlerine, yaşlarına ilişkin verilerin tümüdür.

Halliday (1989), "Dil kullanıcısı, hangi dilsel birimi kullanacağı ya da potansiyel kullanımlar arasından hangisini tercih edeceğine bağlam aracılığıyla karar verir. Öte yandan bağlamsal bilgiye dili alımlayan tarafından bakıldığında ise metin okuyucusunun bağlamdan hareketle bir çözümleme yürüttüğü söylenebilir. Alımlayıcı, metindeki bağlamsal ipuçlarından yararlanarak sözü edilen konuya, metne, metin üreticisinin görüşlerine ve metnin neden belirli bir şekilde kurgulandığına ilişkin çıkarımlarda ve anlamlandırmalarda bulunur." diyerek özellikle yazılı metinlerde bağlamın önemini vurgular.

İşlevselcilik kuramlarının ilkeleri doğrultusunda kiplik anlam ilişkilerinin incelendiği bu çalışmada sözcük ya da cümleye indirgenmiş bir kullanıma değil, işlevsel bir bakışla bağlam içindeki dilsel üretime odaklanılmıştır. Bu nedenle kip biçimbirimleri, dahil oldukları anlamsal bütüne -sözceye- göre ele alınmıştır.

1.1.3.1.Tasarlama Kipleri ve İşlevsellik

Tasarlama kipleri; zihinde tasarlanan eylemlerin *emir, istek, şart* ve *gereklilik* kipliğini işaret edecek şekilde kullanıldığı çekim dizilerinden oluşur. Genellikle gelecek zaman

anlamının sezildiği örtük bir zaman anlamı taşımaları yönüyle eylemlere belirgin bir zaman anlamı veren *bildirme kipleri*nden ayrılır. Zeynep Korkmaz (2009: 647), tasarlama kiplerinin şekil gösteren belirli ekler ile kurulduğunu, bu kipleri birleştiren ortak özelliğin aralarındaki işlev ayrılıklarına rağmen hepsinin de sonuç olarak tasarlanmış bir dileğe yönelmiş olmalarından kaynaklandığını ifade eder. Bu kiplerin zamanlara göre değil işlevlerine göre adlandırılmalarının nedeni de açık bir zaman gösterme özelliği taşımamalarındandır. Korkmaz'ın tasarlama kiplerinde adlandırmanın işleve göre yapıldığını belirtmesi, çok işlevli ancak tek biçimli yapılardaki işlev çeşitliliğini akla getirir. Özellikle tasarlama kiplerinin her birini tasarlama işlevlerinden dolayı dilek kipliği altında ifade etmesi, kiplik kavramının sınırlarının tasarlama kipleri açısından netlik kazanmasını sağlar. Başka bir deyişle tasarlama yoluyla dilek kipliği işaretleyen morfemler dizisinin tasarlama kipi olarak adlandırılması işlev merkezli yaklaşımların bir sonucudur. Ahmet Bican Ercilasun (1993: 5), *"Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine*" başlıklı makalesinde *baskın işlev* terimini kullanmıştır: "Ekler umumiyetle tek işlevli değildir, birden çok işleve sahiptir. O zaman ek, hangi işlevde olursa olsun tek isim kullanmak lazımdır ve şekli de dikkate alan bu isim baskın işlevi ifade eden bir isim olmalıdır."

Semantik ve pragmatik temelli kiplik araştırmaları için bir ekin birden fazla kiplik alanı işaretleyebilmesi ilgi çekici bir konudur. Kipin, kendisine ad olan baskın işlevi dışında da kipik işlevler taşıdığını gösteren bu durum biçimbirimlerin yeniden adlandırılması konusuna dikkat çeker. Eklerin onların tek bir görevini çağrıştıracak şekilde isimlendirilmesinin doğru olup olmadığına ilişkin Dilaçar (1971: 95), *–dAn* ekini ele alarak bu eke; *çıkma, ayrılma, kopma, uzaklaşma* gibi isimler vermenin bilimsel tanımlamaya uygun olmadığını çünkü bu tanımların ekin tek bir görevine ilişkin yapıldığını belirtir. Ona göre eke *-den hâli* adı verildikten sonra ekin diğer görevlerini de göstermek gerekir. Benzer de (2010: 138) –sA ekini örnek göstererek "Ekin çoklu işlevlerinden dolayı eke atıfta bulunurken ve dolayısıyla eki adlandırırken "dilek-şart kip eki" yerine *–sA* eki ya da *–sA* kip eki kullanımı tercih edilmelidir. Böylece ekteki işlev değişmeleri rahatlıkla ifade edilebilir." der. Benzer'e göre morfemlerin adlandırılmasında bu mantığın diğer eklere de uygulanmasıyla bütün morfemlerde işlev değişiklikleri daha rahat anlaşılabilecek ve kişiye göre değişen isimlendirmelere gerek duyulmayacaktır.

Kocaman'a göre (2008: 9) dilde üç boyut vardır: yapı, anlam, işlev boyutu. *Yapı* boyutu; seslerin oluşumunu sağlayan kurallar, sözcüklerin aldığı ekler ve sözcüklerin tümce-

deki yerleridir. *Anlam* boyutu, sözcüklerin bağlam içinde zamanla kazandığı yeni anlamlardır. *İşlev* boyutu ise yapı ve anlamın, sözcük ve tümcelerin genel anlamları dışında kişiye ve bağlama dayanan anlamlarını öne çıkarmaya yarayan boyutudur. Kocaman'a göre tüm bunları anlayabilmek dil kullanım bağlamını, dil kullanımının amacını bilmeyi gerektirir.

Eklerin tek işlevli olduğunu savunan (Oymak, 2004; Corcu, 2005; Uzun, 2004) araştırmacılardan Nadir Engin Uzun'a göre (2004: 163), çekimleyen dillerde çok işlevlilik normaldir ancak Türkçe gibi eklemeli diller, doğaları gereği böyle bir seçeneğe ihtiyaç duymazlar. Bu nedenle Türkçede ekler yalnız bir ulamı işaretleyebilir. Bu görüşün aksini savunan araştırmacılardan Erkman Akerson (1994: 84) ise bu durumu eylemler üzerinden ele alır ve eklerin görünüş, zaman ve kip gibi birden fazla kategoriyi kodlayabildiğini söyleyerek "*tek ek-çok işlev*" görüşünü savunur.

Kip morfemlerinin çok işlevli oluşu dildeki anlam üretme kabiliyeti ile igilidir. Dilde biçim sınırlı, anlam ise sınırsızdır. Bu da sınırlı biçimlerle sınırsız anlam işaretleyebilmek için biçimin farklı işlevler yüklenmesine sebep olur. Kip kullanımlarındaki kiplik işlev çeşitliliği bundan kaynaklanır. Kocaman (1980-1981: 81-85):

> "Kiplerin yalnızca *-sa, -meli, -a, -ebil* gibi eklerle sınırlanması olaya tümüyle yapısal bir açıdan bakmak anlamına gelir. Oysa dilsel olayların bütünlüğü salt yapısal bir yaklaşımla sağlanamaz. Dilin öncelikle toplumsal bir olgu olması ve değişik işlevlerinin bulunması kip ulamının daha geniş bir çerçeveden, tümcelerüstü birimler açısından ele alınmasını gerektirmektedir. Bu bakımdan Türkçede kip ulamının anlaşılması dil birimlerinin edimsel değerlerinin, kullanıldıkları bağlamın, öznel ve nesnel bakış açılarının göz önüne alınmasını gerektirir. Öte yandan tüm dillerde olduğu gibi Türkçede de eklerle kip ulamı arasında birebir eşleşme olmadığı kabul edilmelidir. Çünkü kipleri belirleyen ekler kimi zaman paralinguistik etmenler yüzünden, kimi zaman da bağlamın ortaya çıkardığı koşullar nedeniyle birkaç işlevi birden yüklenmektedirler." şeklinde ifade eder.

Herhangi bir düşünce eyleme dökülürken, kullanılabilecek çok sayıda dil bilgisel tümce seçeneği vardır. Bu tümce yapılarından yalnızca biri seçilir ve onunla iletişime geçilir. Seçilen ve iletişim ortamında kullanılan yapı artık bir *sözce* olmuştur. Seçimi yaparken kullanım koşullarına özgü olan bazı ölçütler vardır. Neyin, kime, hangi amaçla ve hangi koşullarda söyleneceği önemlidir. Bu noktalar zihinde saptandıktan sonra eyleme geçirilir ve söylenmek istenen, ortama uygun bir biçimde dile getirilir (Erkman Akerson, 2008: 54).

Sçerbak'a göre (2016: 54) kipler; *dolaysız* (bildirme) ve *dolaylı* (emir, istek, şart vs.) olmak üzere iki bölümde incelenebilir. Bu durumda *dolaylı kipler* olarak değerlendirilen tasarlama kiplerinin anlam genişliği, anlamın doğrudan olmamasından yani öznel olmasından

kaynaklanmaktadır Bu durum da işlevci çalışmaların daha çok tasarlama kipleri üzerinde durmasını sağlamıştır. Çünkü anlamın yalnızca biçime değil dil içi-dil dışı pek çok etkene bağlı olarak sürekli değişen bir olgu olması, tasarlama söylemlerinin işlevcilik açısından ele alınmasını gerektirmiştir. Bir sözcenin taşıdığı kiplik anlamlar belirlenirken kip biçimbirimlerinden yola çıkılır ancak bu her zaman yeterli veri sağlamayabilir. Fatma Erkman Akerson (2008: 112):

> "Edimbilim; önce neyi, niçin, kime, hangi amaçla, hangi koşullarda söylediğimizi araştırır. Edimbilime göre ancak bu noktalar zihnimizde saptandıktan sonra eyleme geçer ve söylemek istediğimizi ortama uygun bir biçimde dile getiririz. Çünkü tüm dillerde aynı içeriği farklı yollarla dışa vurmak mümkündür. Örneğin kolunuzdaki çantayı adamın biri çekip almışsa 'İmdat, hırsız var!' diye bağırıyorsunuz. Bu ortamda ve koşulda kimse kalkıp da 'Ey şu anda sokakta yürüyenler! Başıma ne geldi biliyor musunuz? Birisi kolumdaki o çok sevdiğim, geçen yıl dünyanın parasını ödeyerek aldığım çantayı çekip aldı. İçinde de önemli şeyler vardı. Lütfen bu hırsızı yakalamama yardımcı olur musunuz?' diye bağırmaz. Aslında yukarıdaki iki metnin de içeriği yani aktarılmak istenen ileti aşağı yukarı aynıdır. Başınıza gelenleri ertesi gün bir arkadaşınıza anlatırken de bambaşka anlatırsınız. İçerikleri aynıdır ama amaç ve koşullar değişmiştir." diye ifade ederek anlatımda biçimsel ögelerin değil anlamsal ögelerin bildirişimi yönlendirdiği üzerinde durur.

Bu durum kiplik anlamların değerlendirmesinde yalnızca biçimden yola çıkmanın yeterli olmadığını gösterir. Tasarlama kiplerinden emir kipi morfemleri ile çekimlenmiş şu örneklerde buyrum anlamının hiç bulunmadığı görülür:

"Atom silahlarına 'Evet!' *de.* Komik çocukların *olsun*" (Kutal, 1989: 61).

"Nüfus patlamasıyla *mücadele et.* Bir leylek *öldür*" (Kutal, 1989: 17) (Aktaran: Doğan, 1996: 253).

Bu örneklerde emir kipi ile çekimlenen eylemler, kiplik işlevleri açısından ele alındığında sözcelerde "ironi" ile karışık "uyarı" anlamının bulunduğu görülür. Oysa emir kipi morfemlerinin asli işlevleri emir işaretlemekken bu örneklerde hiçbir şekilde emir anlamı bulunmaz.

Aşağıdaki cümlelerde gereklilik kipiyle çekimlenmiş eylemler kullanılmıştır. "B" cümlesi hariç diğer cümlelerde gereklilik anlamı bulunduğu görülmektedir:

a.Ezgi, ders çalışmalı.

b.Çocuk hasta olmalı.

c.Evraklar, bugün eline geçmeli.

d.Onunla bir an evvel bu konuyu konuşmalı.

e.Yeni yerler görmeli, yeni insanlar tanımalı.

Aynı cümleler bir sözce içerisinde ele alınırsa gereklilik kipinin kiplik çeşitliliği daha iyi anlaşılır:

a. Ezgi, ders çalışmalı. Yarın matematik sınavı var. > gereklilik

b. Çocuk hasta olmalı. > tahmin

c. 1. (Amir > memur) Evraklar, bugün eline geçmeli. > emir

2. Çünkü dün gönderdim. > tahmin

d. Bize yalan söylemiş. Onunla bir an evvel bu konuyu konuşmalı. > zorunluluk

e. Yeni yerler görmeli, yeni insanlar tanımalı. > istek

Bu cümleler bağlamın oluşturduğu yapıda ele alındığında gereklilik anlam alanının dışında başka alanlara ilişkin de anlamlar taşıdığı görülmektedir. Bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Çünkü dilde sayısız kiplik alan vardır. Bu tez araştırmasında ise tasarlama kiplerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde işaretledikleri kiplik alanlar üzerinde durulmaktadır.

1.1.3.2.İlgili Çalışmalar

Son yıllarda dilbilim alanındaki gelişmeler, Türkiye'de bu alanda yapılan çalışmaları büyük ölçüde etkilemiş ve geleneksel araştırma yöntemlerinin dışına çıkılarak yeni bakış açılarını esas alan çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Geleneksel dil bilgisindeki kelime odaklı anlam anlayışı yerine *sözce*yi dolayısıyla *bağlam*ı esas alan işlevselliğin ön plana çıkarıldığı yeni yöntem ve bilgilerden faydalanılır olmuştur. Son yıllarda hazırlanan işlevsellik merkezli çalışmalardan bazıları şunlardır:

Kitaplar

Aslan Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.

İsteme anlam alanı kiplik olarak ele alınarak isteme kipliğinin alt alanlarını oluşturan emir, istek, rica, yalvarma adını taşıyan her bir bölümde söz konusu anlam alanlarının isteme

semantiğinde nasıl yer aldıkları ve tamamlayıcıları; görünüş, zaman, kişi kategorileri ile ilişkileri ve morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel ve söyleme dayalı dil bilgisi işaretleyicileri kanalıyla nasıl ifade edildikleri değerlendirilmiştir.

Benzer, Ahmet (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Bu çalışmada *görünüş, kılınış, kip* ve *kiplik* konuları açıklanarak bu kavramlar teorik olarak birbirinden ayrılmış ve bu ayrımlar örneklerle gösterilmiştir. Kitabın birinci bölümünde zaman, görünüş ve kiplik konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde, *-mIş, -DI, -(I)yor, -mAktA, - mAdA, -AcAk, -Ar/Ir, -DIr* eklerinin zaman, görünüş ve kiplik özellikleri değerlendirilmiştir. Üçüncü bölüm, kavramların anlam sınırlarının kesin olarak çizildiği bölümdür. Benzer; dil bilgisi kitaplarındaki adlandırmaların bazen yanıltıcı olabileceğine, zaman eki olarak verilen eklerin tek başlarına çoğunlukla *zaman* işlevinde; birleşik ve katmerli yapılarda *görünüş* ve bazen de *kiplik* işlevinde kullanılabildiğine dikkat çeker.

Torun, Yeter (2013). *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*. Adana: Karahan Kitabevi.

Bu çalışma; "zaman, kılınış, görünüş, kip, kiplik, gelecek zaman, sonuç" bölümlerinden oluşur. Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri bölümünde gelecek zaman işaretleyicilerinin her biri "Ekin Yapısı ve İşlevleri, Ekin Kullanımları, Ekin Kiplik Özellikleri" başlıkları altında ele alınmıştır. Çalışmada, Türkçenin tarihî dönemlerinden günümüze kadar seçilen kırk civarı eser serbest tarama yöntemiyle taranmış ve örnekler üzerinden gelecek zaman eklerinin kullanım ve kiplik özellikleriyle ilgili art zamanlı ve eş zamanlı değerlendirmeler yapılmıştır.

Türkyılmaz, Fatma (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri.* Ankara: TDK Yayınları.

"Tasarlama Kiplerinin Fonksiyonları" (1999) adlı teze dayanarak hazırlanmış olan çalışmada Türkiye Türkçesinde tasarlama kipleri işlev açısından değerlendirilmiştir. Türkyılmaz; *emir, şart, gereklilik* ve *istek* kiplerini içeren cümleleri, seçtiği eserlerden örnekleyerek işlevlerine göre sınıflandırmıştır. Tasarlama kiplerinin işlevleri ile ilgili yapılan ilk çalışma olması açısından önemlidir.

Tezler

Yalçınkaya, Ezgi (2015). *Orhun Yazıtlarında Kiplik İfadeleri.* Yüksek Lisans Tezi, ESKİŞEHİR OSMAN GAZİ ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Çalışmada *kip-kiplik* kavramları hakkında bilgi verilmiş ve Orhun Yazıtları'ndaki kiplik kullanımlar; Palmer'in kiplik tasnifinden yola çıkılarak *bilgi kipliği* (epistemic modality), *yükümlülük kipliği* (deontic modality), *devinim kipliği* (dynamic modality) ve *kanıt kipliği* (alethic modality) açısından değerlendirilmiştir.

Sarıçiyil, Fatmahan (2008). *İstek ve Emir Kiplerinin Öğretimi.* Yüksek Lisans Tezi, DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Çalışmada, yabancılara Türkçe öğretimi yapılırken emir-istek kiplerinin geleneksel dil bilgisi anlayışına göre ele alınmasının doğru olmadığı düşüncesinden hareketle emir ve istek kavramları birbirinden ayrı olarak değerlendirilmiştir. İstek ve emir kipleri işlevsel açıdan ele alınarak *emir kipinin* emir dışında meydan okuma, uyarma, açıklama vb. ; *istek kipinin* ise istek dışında gereklilik, beddua, tahmin vb. işlevleri olduğu örneklerle açıklanmıştır.

Benli, Nurdan (2013). *Eski Uygur Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin Yapı ve İşlev Bakımından İncelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi, YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Eski Uygur Türkçesi Budist metinleri üzerinde yapılan bu çalışmada tasarlama kiplerinin sıklıkla hangi yapılarla birlikte kullanıldığı saptandıktan sonra kiplerin asli işlevleri dışında hangi işlevlerde kullanıldığı tespit edilerek bu işlevler sınıflandırılmıştır. Dilde biçimlerin sınırlı, anlamın sınırsız olmasından yola çıkılarak kiplerin işlevleri belirlenirken yapılar da göz önünde bulundurulmuş ve Uygur Türkçesinde kiplik alanların kullanımından hareketle dilin zenginliği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çetin, Osman Ali (2011). *Türkiye Türkçesinde Gereklilik Kipliği*. Yüksek Lisans Tezi, BOZOK ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesindeki gereklilik işaretleyicileri, bu işaretleyicilerin zaman, görünüş gibi dil kategorileriyle ilişkisi, ifade ettikleri farklı kiplik anlamlar ve kullanım sıklıkları ele alınmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde gereklilik, kip ve kiplik konularının literatürde ele alınış biçimi verilmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde gereklilik anlam alanı ve gerekliliğin zaman, görünüş, olumsuzluk gibi diğer dil kategorileriyle ilişkisi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Türkiye Türkçesinde gereklilik işaretleyicileri, üçüncü bölümde *–mAlI* morfolojik gereklilik işaretleyicisinin gereklilik dışı anlam kategorileri incelenerek gereklilik kipinin gereklilik dışında 15 işlevi tespit edilmiştir.

Tuğuz, Zeliha (2013). ***Türkçede Emir ve İstek Kipinin Tarihsel Gelişimi ve Eş Zamanlı Görünümü.*** **Yüksek Lisans Tezi, MERSİN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.**

Çalışmanın birinci bölümünde tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde emir ve istek kiplerine ait işaretleyiciler ve bu kiplerin kullanımı ele alınmıştır. İkinci bölümde, Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış dil bilgisi kitapları incelenerek araştırmacıların bu konudaki düşüncelerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde tarihî ve çağdaş lehçelerden seçilen eserler üzerinde tarama yapılarak emir kipinin 39 işlevi tespit edilmiştir.

Uçar, Melike (2014). ***Türkçede Emir Kipinin İşlevleri.*** **Yüksek Lisans Tezi, ERCİYES ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.**

Çalışmanın giriş bölümünde *kip-kiplik* kavramları ve emir kipinin tarihî süreçte geçirdiği biçimsel değişimler üzerinde durulmuştur. İnceleme bölümünde Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Eski Anadolu, Çağatay ve Türkiye Türkçesi dönemlerinden seçilen 120 eser ve 11 gazete incelenerek emir kipi eklerinin geçtiği cümlelerde 71 işlev tespit edilmiş ve tespit edilen işlevler sınıflandırılmıştır.

Usta, Çiğdem (2013). ***Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği.*** **Doktora Tezi, KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.**

Çalışmanın giriş bölümünde *kip-kiplik* kavramları açıklanmış ve kiplik işaretleyicilerine ilişkin bilgiler sunulmuştur. 1.bölümde emir kavramı incelenmiş, emir kipliği ve işaretleyicileri üzerinde durulmuştur. Son bölümde emir kipi; *sözcüksel-sözlüksel, sözdizimsel, anlamsal-edimsel* açılardan değerlendirilmiştir.

Uzman, Mehmet (1992). *Türkçede Şart ve Emir Kipinin Tarih İçindeki Gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi, TRAKYA ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Üniversitesi, Edirne.

Çalışmada Türkçede şart ve emir kiplerinin tarihî gelişimi ve eski metinlerden bu yana bu kiplerin geçirdiği şekil değişiklikleriyle birlikte kazandıkları çeşitli fonksiyonlar incelenmiştir. İnceleme; Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi olmak üzere üç dönemde yapılmıştır. Bunun yanında Çağdaş Türk lehçelerinden de -Türkiye Türkçesi hariç- kısa örnekler verilmiştir.

Yaylagül, Özen (2002). *Türk Dilinde –sA(r)'lı Kuruluşlar (Tarihî Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması)*. Doktora Tezi, İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Çalışma, "Evrensel Bakış Açısından Şart ve Şartın İfadesi, Orta ve Modern Dönem Gramerciliğinde Türk Dilinin Şartlı Yapılarına Bakış ve Yaklaşımlar, Türkçede Şartlı Kuruluşlar ve Sözlükselleşmiş *–sA(r)*'lı Kuruluşlar" olmak üzere 4 bölümden oluşmaktadır. Şart kipinin biçimsel olarak detaylı olarak incelendiği çalışmada şartın cümlelere kattığı zaman, şart, sebep-sonuç, zıtlık, benzerlik, umursamazlık gibi işlevlere de yer verilmiştir.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2007). *Başkurt Türkçesinde Kip.* Doktora Tezi, GAZİ ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tez, Başkurt Türkçesinde kipler üzerine detaylı bir çalışmadır. Çalışmanın 1. bölümünde *kip, kiplik, zaman, görünüş* kavramları üzerinde durulmuştur. Kip sınıflaması "bildirme kipleri, şart kipi, emir kipi, gereklilik kipi, ihtimal kipi ve niyet kipi" şeklinde her biri ayrı bölüm teşkil edecek şekilde yapılarak Başkurt Türkçesi eserlerinden seçilen örneklerde kip ve kiplik fonksiyonlar tespit edilmiş ve bu fonksiyonlar Başkurt Türkçesinin kip sistemi içinde değerlendirilmiştir. Çalışmada kipleri işaretleyen yapıların her biri işlevsellik açısından ele alınmıştır.

Evat, Yılmaz (1999). "*Haldun Taner'in Kızıl Saçlı Amazon ve Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu/ Ay Işığında Çalıkuşu" Adlı Hikâye Kitaplarında Tasarlama Kipleri ve Tasarlama Anlamındaki Diğer Kullanımlar.* Yüksek Lisans Tezi, ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Bu çalışmada bildirme kiplerinin tasarlama anlamları ile tasarlama kiplerinin kendi içindeki anlam kaymaları incelenmiştir. Fiil kipleri; basit ve birleşik zamanlı çekimler olarak tasnif edilmiştir ve emir, şart, istek kiplerinin farklı görünüşleri incelenmiştir.

Ünlüeser, Aslıhan (1998). *Orhan Kemal'in "Baba Evi, Avare Yıllar, Cemile" Romanlarında Tasarlama Kiplerinin Anlam Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Çalışmada, kip ve zaman kavramlarının sınırları çizilerek kipin dil psikolojisiyle ilgili bir anlatım olayı olduğu düşüncesinden hareketle Orhan Kemal'e ait üç eserde tasarlama kipi içeren cümleler tespit edilmiş ve bunlar anlam açısından incelenmiştir. Cümlelerde her bir kipin taşıdığı farklı kiplik işlevler belirlenmiş ve tasnif edilmiştir. Gereklilik kipinde kiplik çeşitliliğe rastlanmadığı ifade edilmiştir.

1.2.KIPÇAKLAR

1.2.1.Kıpçak Tarihi

Kıpçaklar tarih sahnesine çıktıklarından beri çok geniş bozkırlarda yaşamış, birçok toplulukla çeşitli ilişkiler kurmuş bir Türk boyudur. "Kıpçakların siyasi hareketlilikleriyle birlikte dikkate değer en önemli özellikleri, çeşitli milletlerin etnik ve kültürel yapılanmasındaki temel harçlardan biri olmalarıdır. Saka (Yakut), Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azeri, Kazan ve Kırım Tatarları, Oğuzlar gibi Türk boylarının yanı sıra, Türk olmayan Gürcü, Ermeni, Rus, Bulgar, Macar ve Taciklerin etnolojik gelişimlerinde mutlaka bir Kıpçak unsuru bulunmaktadır" (Ahincanov, 2009: 10).

Kıpçak (Kuman) Türklerinin 9-11. yüzyılda sınırları, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayarak Batı Sibirya'yı, Karadeniz'in kuzey bozkırlarını içine alan ve güneyde Kırım'dan Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmakları'na kadar, kuzeyde Orta İdil sahasına kadar uzanan alanları kapsamaktaydı. Sınırları ana hatlarıyla çizilen bu geniş alanda yaşayan ve

konargöçerlik hayatın getirdiği alışkanlıkla yerleşik düzene tam olarak geçemeyen Kıpçak Türkleri tarih boyunca çeşitli sebeplere bağlı olarak birçok Türk ve yabancı kavimle ilişki içinde olmuş, yerleştikleri sahalardaki etnik unsurlarla karışarak kolonize bir toplum olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Rásonyi, 1939: 401-422).

Kıpçak kavim adına ilk kez G. Ramstedt'in 1909 yılında Moğolistan seyahati sırasında, Selenga Irmağı'nın güneyindeki Mogon Şine Usu Vadisi'nde bulduğu Şine Usu Kitabesi olarak bilinen taş levha üzerinde rastlanmıştır. Uygur Kağanlığı'nın kurucularından İl-itmiş Bilge Kagan'ın (747-759) mezarının bir parçası olduğu anlaşılan bu kitabede, *"türük kıbçak elig yıl olurmış…"* ibaresi yer almaktadır (Öner, 1998: 16). Metindeki Türk kelimesinin son harfi ile Kıbçak kelimesinin ilk harfi silinmiş olsa da bu ibarenin *Türk Kıpçak* olduğu genellikle kabul edilmiştir (Ercilasun, 2004: 359). Ahmet B. Ercilasun, Bayan Çor'da yer alan *Türk Kıpçak* ifadesine göre Kıpçakların ya doğrudan doğruya Doğu Köktürklerinin kendileri olduğunu ya da *Türk* kelimesinin Köktürklere bağlı diğer Türkçe konuşan boyları da ifade eden daha geniş bir kavram olarak düşünülmesi durumunda Doğu Köktürkleri ile bir arada olan bir Türk boyu olduğunu ifade eder. Ancak "Metin, Uygurlara elli yıl hâkim olan *Türk Kıpçaklar*dan bahsettiğine göre bizce birinci ihtimal daha geçerlidir" diyerek Kıpçakların Doğu Köktürklerin kendileri olduğu düşüncesine daha çok ağırlık verir (Ercilasun, 2004: 359).

Şine Usu Yazıtı'ndan sonra Kıpçak sözcüğünün geçtiği ilk eser 11.yy. Karahanlı Türkçesi eserlerinden Dîvânu Lugâti't-Türk olmuştur. Kaşgarlı Mahmut'a göre Moğol istilasına kadar Kıpçakların bir kısmı Sır Derya bozkırındaki Suğnak'ta, bir kısmı ise Sibirya'da kalmış ve Hun göçüyle birlikte batıya itilmiştir. Bu boy hareketlerinin sonucunda Kıpçakların belli başlı üç topluluğa dönüştükleri tespit edilmiştir: Güney Rusya bozkırlarına girerek İdil-Ural bölgesine yayılan Kıpçaklar, Sır Derya Kıpçakları, Sibirya Tatarlarının oluşmasında katkıları olan Sibirya Kıpçakları. Eserde Kıpçakların yurdu ile ilgili ätil (İdil, Volga) Nehri'nin Kıpçak (Kıfçak) illerinde aktığı ve Talas yakınlarındaki känçäk säŋ͡gir adlı şehrin Kıpçak sınırı olduğu ve Kaşgar yakınındaki bir yer adının da Kıfçak olduğu söylenmektedir. Ayrıca Kıpçakların sosyal yaşamda demirin ululuğuna inandıkları ve *kömek* adındaki nakışlı bir kumaştan yağmurluk yaptıkları da dile getirilmiştir (Aktaran: A.Karahan, 2013b: 43-45).

Mehmet Kıldıroğlu'na göre ise Kıpçak adının tarihte kesin olarak geçtiği kaynak İbn Hurdadbih'in eseridir. İbn Hurdadbih, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memalik" adlı eserinde Türk illerinden bahsederken Kıpçaklardan (Kıfçak) da söz etmiştir (Kıldıroğlu, 2006: 141). Ta-

rihçi Fahri Kırzıoğlu yazmış olduğu eserinde Gürcü kaynaklarına dayanarak Kıpçakların milattan önceki dönemlerde Gürcistan topraklarında yaşadıklarını belirtmiştir (Kırzıoğlu, 1992: 21).

VIII. asırdan beri bilinen bu Kıbçak/Kıpçak adı dışında aynı Türk topluluğu için, üçü yerli (Türkçe) ve dördü de yabancı olmak üzere toplam yedi ad kullanılmıştır: Diğer Türk kavimlerinin kullandığı, İslamî tarih ve coğrafya edebiyatında görülen ve daha sonraları Moğol ve Çin kaynaklarında da rastlanan *Kıpçak;* genellikle Bizans yazarları tarafından kullanılan ve nadiren Rus, Şark ve Latin kaynaklarında görülen *Kuman;* daha çok Macarların benimsediği ve birkaç Arapça coğrafya kitabında da bulunan *Kun;* XI. asırdan beri Rus metinlerinde bulunan *Polovets;* Bremenli Adam'ın XI. asra ait Latince eserinde zikrettiği *Palladi;* XIII. asır Orta Almanca ve Latince metinlerde görülen *Valwen;* Urfalı Matthaios'un XII. asırdan kalmış Ermenice kitabında zikrettiği *Xarteşk'n* (Öner, 1998: 16).

Bir kavme böyle çeşitli ad verilmesi şöyle izah edilmektedir: Rusça, Almanca ve Ermenice bu kavme verilen adın manası "açık sarı" ve "saman renginde olan sarı saç" demektir. Yani bu üç dilde de Kumanlara takılan isim bir kavim adı değil de bu kavmin sarışın (daha doğrusu sarı-kırmızı saçlı) olduklarını ifade etmek için konmuştur (Kurat, 1972: 70).

Kıpçak/Kıwçak adını, İranlı tarihçi Reşidüddin, Câmi'üt-Tevârih adlı eserinde "ağaç kovuğu" olarak açıklar. Kaşgarlı Mahmud ve Ebü'l Gazi Bahadır Han da bu kelimeye aynı anlamı verir. Kelime *kıp* köküne *+çak* kuvvetlendirme eki getirilerek yapılmıştır. Kutadgu Bilig'de geçen *kobu kıwçak dünya* sözü "boş, fani dünya" anlamında kullanılmıştır. Kıpçaklar için kullanılan Kuman/Kun adları, renk gösteren *kuba* sözünden gelmektedir; kuba, "bozkır/çöl" manasına gelen sözlerin sıfatı olarak *kuba çöl, kuaba yazı* şekillerinde kullanılmaktadır. Bu sözlerle ormanı terk ederek bozkır halkı hâline gelen Kimekler/Yimekler kastedilmektedir. Gyula Nemeth, *Kuman* adının Türkmen adında olduğu gibi Kun+man > Kuman şeklinde ortaya çıktığını ve *Kıpçak* isminin, Sagay lehçesinde "hiddetli, kızgın" manalarına gelen *Kıpçak* sözü ile aynı olduğunu düşünmektedir. *"Kıpçak"* kelimesi Dîvânu Lugâti't-Türk'te, *1. Türklerden bir bölüğün adı 2. Kaşgar yakınlarında bir yerin adı* ve *Kıpçak isimli Türklerin oturduğu yerin adı* anlamlarıyla kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de de dört yerde geçen bu kelime, burada *ḳovı* kelimesi ile birlikte geçtiği için Radloff bu iki kelime arasında bir yakınlık düşünmüştür. Halk iştikakında da *Kıpçak* kelimesi, *kovı* ve *kovık* kelimeleri ile birleştirilmiştir. Oğuz Kağan Destanı'nda da bir *Kıpçak Bey* adı geçmektedir (Karamanlıoğlu, 1994: XVII).

Kıpçakların tarih sahnesine çıkması ve tarihteki rolleri üzerine Rassovsky şunları yazmaktadır: "IX. ve X. yüzyıllarda İrtiş ve Ural arasında Kimek adlı bir Türk kavmi yaşamıştır. Bunlar Kumanlardır. Bunların bir oymağı Kıpçak'tı" X. yüzyıldan başlayarak Kıpçak ismi yavaş yavaş bütün Kimeklere ad oldu (Aktaran: Rasonyi, 1993: 139-140).

Uzakdoğu'da Kıtay Devleti'nin kuruluşu bozkır halklarını harekete geçirdi. Kıpçaklar bu yolla güney ve batıya ulaştılar. Bu ilerleyiş Orta Ural ile Don-Dnyeper arasında geniş bir cephede meydana geldi. Kendi önlerindeki Oğuzları kovalayıp takip etmeleri yaklaşık 30 sene devam etti. XI. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar İdil'i geçerek Uzları batıya ittiler ve Rus knezlikleriyle komşu oldular. Rus kaynakları ilk defa 1055 yılında Kıpçaklardan bahseder. Bu tarihten itibaren Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı) denilen Avrasya'nın en önemli aktörlerinden biri hâline geldi (Ercilasun, 2004: 359-361). Toparlı ve Vural ise (2013: 14-15), Kıpçaklar ve Kumanların iki ayrı Türk kavmi olduğunu ifade etmektedir. Kumanlar, 11. yüzyılın başında Doğu Avrupa'da bulunmuşlar; Ruslar, Bizanslılar ve Peçeneklerle mücadele etmişlerdir. Kıpçaklar ise daha sonra Kumanlar dağılınca bölgeye yerleşmişlerdir.

İrtiş ile Yayık Irmakları arasındaki Batı Sibirya bozkırlarında yaşarken XI. yüzyılın ortalarında Yayık ve İtil Irmakları'nı geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara giren Kıpçaklar, aynı yüzyılın ikinci yarısında güneye inip Aral ve Sir-Derya'nın kuzeyine hâkim olmuşlar ve aynı zamanda batıdaki hâkimiyetlerini Karpat Dağları'na kadar genişletmişlerdir. Bu tarihten itibaren bu saha Şark kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak* olarak anılmaya başlanmış ve bu sahada XI. yüzyılın ikinci yarısında hâkimiyetlerini kuran Kıpçaklar, 1223 Kalka Muharebesi'ne kadar da üstünlük sağlamışlardır. Hatta bünyelerinde topladıkları birçok Türk topluluğuna kendi adlarını vermişler, hâkimiyeti kaybettikten sonra bile Cuci ulusunun esasını oluşturduklarından, Cuci ulusu da aynı isimle anılmış, Cuci Devleti, "Kıpçak Hanlığı"; Batu Han soyundan gelen hükümdarlar ise "Kıpçak Hanı" olarak adlandırılmıştır. "Deşt-i Kıpçak" adı ise Ruslar tarafından bu bozkırların ele geçirilmesine kadar hayatiyetini muhafaza etmiştir (Kafalı, 1976: 13-15).

Kıpçaklar XII. yüzyıl boyunca Gürcistan'da, Güney Rusya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Macaristan'da önemli roller oynadılar. Ruslarla çatışmaları İgor Destanı'nın konusu oldu. Bir kısmı Basarabya (Basar Apa) bölgesinde ilk Romen devletini kurdu. On binlerce Kıpçak askeri, Gürcü krallarının ve Kraliçe Tamara'nın talebi üzerine Gürcü ordusu-

nun esas kitlesini oluşturdular ve Selçuklu Oğuzlarına karşı Gürcüleri korudular. Dede Korkut boylarındaki Kıpçak- Oğuz çatışmalarının son katmanı, XII. yüzyıldaki bu mücadeledir (Ercilasun, 2004: 357).

13. yüzyıl başlarında başlayan ve tüm dünyayı etkileyen Moğol hareketi Orta Asya'da Kuman-Kıpçak Türklerinin yaşadığı sahalarda büyük değişiklikler yaratmıştır. Cengiz'in torunu Batu Han'ın 1236-1242 yılları arasında düzenlediği seferlerin sonucu, Kıpçakların daha da yayılıp dağılmasına sebep olmuş ve önemli bir kısmı din değiştirip Macaristan'a yerleşmiş ve Macar halkıyla kaynaşmıştır.

Kıpçaklar askeri alandaki tartışılmaz kabiliyetleriyle pek çok devlete, sahip olmak istedikleri savaş gücünü sağlamışlardır. Selçuklulara karşı Bizans ve Gürcü ordularında; Türkiye Selçukluları'nın ordusunda; Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı yönetiminde; Doğu Avrupa ve Balkanlarda; Altınordu Devleti ve Hanlıklar'da (Yılmaz, 2002: 53-64); Anadolu'da Atabekler Devleti[1] nin yönetiminde bulunmuşlardır (Kırzıoğlu, 1988: 12-17).

Çok geniş sahalara yayılarak çeşitli milletlerle temas hâlinde bulunan Kıpçaklara ait eserler yazıldıkları coğrafya dikkate alındığında Kıpçakçayı; dolayısıyla Kıpçakları esasen üç sahada ele alma gereği ortaya çıkar: a- Bozkır Kıpçakçasının hüküm sürdüğü Altınorda sahası (13-15.yy.) b- Memlûk-Kıpçakçasının hüküm sürdüğü Mısır-Suriye sahası (13-15.yy.) ve c- Ermeni harfli metinlerin yazıldığı Gregoryen Kıpçak sahası (16-17.yy.).

a.Altınorda sahası:

13.yy.da Moğol akınlarından dolayı yurtlarını terk etmek zorunda kalan Kıpçak Türklerinin bir kısmı Orta İdil'e Bulgar topraklarına kadar gelmiş ve buradaki İdil-Bulgar halkı ile kaynaşarak bu sahanın bütünüyle Kıpçaklaşmasında büyük rol oynamışlardır. Deşt-i Kıpçak'ta kalan Kıpçaklar, Moğolların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Her ne kadar Kıpçak Türkleri Moğolların kurduğu devletler içinde onların egemenliği altında yaşamışlarsa da Moğolları hem kültür hem de dil bakımından etkilemişlerdir. Kıpçaklar Moğolların Türkleşmesinde büyük rol oynamış ve onların kurdukları devlette hâkim güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Kurat, 1972: 96-97; Karamanlıoğlu, 1994: 18). Özellikle Altınorda hanlarından Berke Han'ın İslamiyeti kabulünden sonra bu Türkleşme süreci hızlanmış ve Altınorda

[1] Kıpçaklı Atabek sülâlesi, 1267 yılında -bugün Posof'ta bulunan- Caksu'da Kıpçak Atabek Hükümeti'ni kurarak bu bölgenin hakimi oldu. Atabek Hükümeti, 310 yıl yaşamış Anadolu'nun en uzun ömürlü Türk beyliğidir. 1268 yılında Tiflis-Gürcü Krallığına karşı bağımsızlık kazanarak Ahıska, Posof, Ardahan, Oltu, Artvin ve Ardanuç çevrelerine yüzyıllarca hakim olan Caklı Kıpçak Atabekleri ailesinden bilinen Atabek, Beylerbeyi/Vali ve önemli devlet adamları vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kırzıoğlu, 2011.

bir Türk-İslam devleti hâlini almıştır. Altınorda Devleti'nin başkenti Saray'ın Türkistan ile olan ticari ve kültürel bağları neticesinde İslamiyet, Altınorda sahasında kolaylıkla yayılmış ve itibar görmüştür. Berke Han zamanında devletin Büyük Cengiz birliğinden ayrılıp bağımsız bir şekilde dünya tarihinde yerini almasından sonra Altınorda Devleti başarılı, parlak ve medeni bir gelişme süreci içine girmiş ve bünyesine zengin Kıpçak unsurunu da katarak devrinde dünyanın en güçlü devletlerinden biri olmuştur (Özyetgin, 2001: 24).

Altınorda sahasında yazılmış olan Codex Cumanicus, bu çalışma kapsamında incelenen eserlerdendir.

b. Mısır- Suriye sahası:

Türklerin Ortadoğu'da ilk varlıkları, Abbâsî halifelerinin bölgede hâkimiyetlerini ve nüfuzlarını koruyabilmek için gerek idari görevlerde gerek saray işlerinde ya da orduda, para ile satın alınan memlûk unsurunu istihdam etmeleri ile başlamıştır. İlerleyen zamanlarda özellikle de XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Memlûklerin büyük kısmını Karadeniz'in kuzeyinden getirtilen Kıpçaklar oluşturmuştur. Zira Deşt-i Kıpçak topraklarında yaşayan Kıpçak Türklerinin bir bölümü zor hayat şartları sebebiyle çocuklarını para karşılığında daha iyi şartları olan ülkelere göndermeye başlamışlardır. Mısır ve Suriye'ye yerleşerek ücretli asker olan bu gençler zamanla sivrilmişler ve Memlûk (Kölemen) Devleti'ni kurmuşlardır. Arapça eserlerde Memlûklerin kurduğu bu devlete *ed-devletü't-Türkiye* denir (Kurat, 1972: 99; Karamanlıoğlu, 1994: 18; Özyetgin, 2001: 24).

Memlûklerin Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'yı Moğol istilasından korumaları, güçlerini ispat etmelerinin yanı sıra İslam dünyasında çok büyük takdir kazanmalarını da sağlamıştır. Özellikle, Kıpçak Türklerinden olan Sultan Kutuz ve Baybars'ın Ayn-ı Câlût'ta Moğolları yenilgiye uğratması, İslam medeniyetini büyük bir tehlikeye karşı korumuştur. 3 Eylül 1260 yılında Filistin yakınlarında yer alan Ayn-ı Câlût mıntıkasında gerçekleşen savaş, neticeleri bakımından tarihte gerçekleşen önemli savaşlardan biridir (Polat, 2009: 208).

Memlûk Devleti'nin yönetimine Kıpçaklar egemenken halkın büyük çoğunluğunu Oğuzlar ve Araplar oluşturmaktaydı. Hükümdarların Kıpçak olması bölgede Kıpçakçanın önem kazanmasına, Oğuz ve Kıpçakların bir arada yaşamaları da bu iki dilin birleşmesiyle karma bir dil oluşmasına neden olmuştur. Hükümdarların Arapça ve Farsça bilmemeleri ise

çeviri faaliyetlerinin artmasında ve sözlük-gramer türü eserlerin[2] yazılmasında etkili olmuştur.

Mısır-Suriye sahasında (Memlûk Devleti) yazılmış eserlerden Gülistan Tercümesi ve Münyetü'l Ġuzât, bu çalışma kapsamında incelenen eserlerdendir.

c.Gregoryen-Kıpçak sahası:

Gürcistan'daki Ermeni Bagradit Devleti'nin yıkılmasıyla buradaki Ermeniler batıya ve Kafkasya'nın kuzeyine göç etmeye başlamıştır. Büyük bir kısmı ise Kırım'a yerleşmiştir. Kuzey Karadeniz sahilleri, Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi'nin kuzey sahillerinin Kıpçakların hâkimiyetinde bulunması sebebiyle buraya göç eden Ermeniler de doğrudan Kıpçakların hâkimiyeti altına girmiş bulundular. Kıpçakların Ermeniler ve onların inançları ile yakından tanışmaları bu dönemlerde başlamıştır (Aynakulova, 2009: 122; Golden, 2006: 234). Kırım'da kuvvetli bir cemaat teşkil eden Ermeni – Gregoryen Hristiyanlığına mensup Ermenilerin Kıpçaklarla yoğun teması, onları zamanla kendi dillerini bırakıp Kıpçakça okumaya, yazmaya ve dua etmeye sevk etmiştir. "Ukrayna'dan başlayarak Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarından geçen ve Türkistan içlerine uzanan İpek Yolu'nda seyahat etmek ve ticaret yapabilmek için bu geniş coğrafyada dönemin *lingua Franca*sı olan Kıpçak Türkçesini bilmenin bir zorunluluk olması Ermeni tüccarların da bu dili öğrenerek kullanmalarını sağlamıştır" (Güner, 2013: 27). Elbette bu dönemde Gregoryen Hristiyanlığına intisap etmiş olan Kıpçaklar da bulunmaktadır. Bu mezhep millî bir mezhep olduğundan bu mezhebe bağlı kimseler de zamanla Ermeni olarak anılır olmuştur. Bu nedenle Ermeni alfabesi kullanarak Kıpçakça yazılı eserler bırakan bu kitlenin Ermenileşmiş (Gregoryen Hristiyanlığına intisap etmiş) Kıpçaklar mı yoksa Kıpçakça öğrenerek bu dili dinî metinler başta olmak üzere her alanda kullanmış olan Ermeniler mi olduğu konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Clauson'a göre (1971: 8-9) incelenen eserlerdeki söz varlığı dikkate alındığında ağırlıklı kullanımın Kıpçakça unsurlardan teşekkül etmiş olması bu kavmin Gregoryen Hristiyanlığına mensup Kıpçaklar olduğu düşüncesini yaygınlaştırmıştır (Aktaran: Kasapoğlu Çengel, 2012: 22).

[2] Ayrıntılı bilgi için bk. Toprak, Funda (2005b). Kıpçaklar ve Dil Yadigârları. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 11(27-28), 159-171.

15.yy.da Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle Kırım'da bulunan Gregoryen Kıpçaklar, Batı Ukrayna'nın Kamanets-Podolsk ve Lviv bölgelerine yerleşerek burada 16-17.yy.larda Ermeni harfli Kıpçakça olarak adlandırılan yazı diliyle eserler verecek düzeye ulaşmışlardır. Gregoryen Kıpçaklarına ait eserler Avusturya, Ermenistan, İtalya, Hollanda, Polonya, Romanya, Rusya, Ukrayna, Fransa'da bulunmaktadır (Altınkaynak, 2006: 20-23).

Bu eserlerden ilk kez söz eden 1912 yılında Avusturyalı Türkolog Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst olmuştur. Daha sonra Ukrayna Bilimler Akademisi üyesi Agatangel Efimoviç Krımskiy (1871-1942), *Türki ix movi ta literaturı* adlı eseri ile bu metinleri detaylı olarak ilim alemine tanıtmıştır (Kasapoğlu Çengel, 2012: 24-25).

Batı Ukrayna sahasında (Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi) yazılmış eserlerden Töre Bitigi ve Alġış Bitigi, bu çalışma kapsamında incelenen eserlerdendir.

1.2.2.Çalışmada İncelenen Eserler

Tarihî Kıpçak Türkçesinde tasarlama kiplerinin kiplik işlevlerini belirlemek üzere Bozkır Kıpçak Türkçesi eseri Codex Cumanicus, Memlûk Kıpçak Türkçesi eserlerinden Gülistan Tercümesi ve Münyetü'l Ġuzāt, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinden Töre Bitigi ve Alġış Bitigi incelenmiştir.

1.2.2.1.Codex Cumanicus

Codex Cumanicus, Latin alfabesiyle yazıldığı bilinen ilk Türkçe eserdir. Codex Cumanicus'un 13.yy. sonları ve 14.yy. başlarında, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak yurtlarında, Hristiyan papazlar ve Venedikli tüccarlar tarafından misyonerlik ve ticaret işlerinde kullanma amaçlı oluşturulduğu düşünülmektedir (A.Karahan, 2013a: 1839). Farklı zamanlarda yazılan İtalyanca ve Almanca iki farklı defterin birleştirilmesiyle meydana getirilen eserin yazıldığı tarih ve yer konusunda farkı görüşler vardır. Eserin İtalyanca bölümünün başında 11 Temmuz 1303 tarihi yazmaktadır ancak bu tarihin eserin telif tarihi mi yoksa istinsah tarihi mi olduğu belli değildir. D. A. Rasovskij 1303 tarihini eserin kopya edildiği tarih olarak kabul etmekte, eserin ise XIII. yüzyılda yazılmış olduğunu düşünmektedir (Çağatay, 1978: 143). Samoyloviç eserin 1294; Malov, 1295-1296; Györffy György, 1330'dan sonra; Davoud Monchi-Zadeh, 1325; Dragmar Drüll, 1292-1295; Louis Ligeti, 1292-1294;

Bazin, 1293-1295; Gabain ise 1303-1362 yıllarında yazıldığını düşünmektedirler. Elbette bu yorumlar İtalyanca Codex için geçerlidir. Alman bölümünün ne zaman yazıldığıyla ilgili herhangi bir ipucu yoktur. 1362'de hediye edildiği düşünülürse 13.yy. sonlarıyla 14.yy.ın ilk yarısında (1290-1330?) yazıldığı tahmin edilebilir (Aktaran: Argunşah, 2015: 22).

Eserin yazıldığı yer hakkında da tartışmalar bitmemiş olsa da genel olarak İtalyanca bölümünün İtalyan kolonilerinin yerleştiği Karadeniz'in kuzeyinde Kırım civarında bir yerde, Almanca bölümünün ise misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü Kıpçak şehirlerinden birinde yazılmış olduğu düşünülmektedir (Argunşah, 2015: 25).

Eser, ünlü İtalyan şairi ve kitap toplayıcısı Petrarque tarafından, Antonios von Finale adlı bir kişiden satın alınmış ve 1362'de başka kitaplarla birlikte, Venedik Saint Marcus Kütüphanesine bağışlanmıştır (T.Tekin, 1978: 590). Eser bu yüzden Codex Petrarque olarak da anılmaktadır (Argunşah, 2015: 21).

Eserin eldeki tek nüshası Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde bulunmaktadır. 82 varaktan ibarettir. Ortak Türk yazı dilini değil 13-14.yy.daki Kuman-Kıpçakların konuşma dilini, ağızlarını yansıtan Codex Cumanicus, birbirinden bağımsız iki bölümden oluşmaktadır. ***İtalyan bölümü*** denen ilk kısım 55 yapraktır ve iki sözlükten oluşmaktadır. Bu bölüm üç dilden oluşur. Latince bir girişten sonra, Lâtince (kelimelerin alfabetik sırası Latinceye göre tasnif edilmiştir); Farsça ve Kumanca sözlükle beraber isim, sıfat, fiil, zarf gibi Kumancaya ait gramer kaideleri ve din, ticaret, ev, zanaat, esnaflık gibi alanlara ilişkin kelimelere yer verilmiştir. Bu bölümde kullanılan Türkçenin imlâsı, geriye kalan yapraklar (56-82) veya sayfalardan (111-164) açıkça ayırt edilebilmektedir. İlki, her biri kendi telaffuzlarına göre bir çeviriyazı sistemi denemiş olan İtalyanlar tarafından, diğeri ise Almanlar tarafından kaleme alınmıştır. İmlâ her iki kısımda da kendi içinde tutarlı değildir. Türkçenin bazı seslerinin misyonerlerce iyi tanınmamış olması, bu yüzden de çeşitli harflerin yaklaşık değerinde yer yer sapmalar görülmesine sebep olmuştur.

Eserde Latinceden fazla İtalyan şekilleri hâkim olduğundan İtalyanlar tarafından yazıldığı hissi bıraktığından dolayı bu birinci bölümüne İtalyanca Codex adı verilmiştir (Çağatay, 1944: 761). Bu bölümün yazılış amacı ticaret dilinin Farsça olduğu İlhanlılar Devleti ve ticaret dilinin Kıpçakça olduğu Altınorda Devleti'yle ticaret yapan ve Latince-İtalyanca konuşan İtalyan tüccarların günlük hayatta ve ticarette Fars ve Kıpçak kökenli kişilerle ilişkilerini kolaylaştırmaktır. Sözlükte Latince sütunun madde başı yapılmış olması ve kelimelerin bu dilin alfabetik sırasına göre dizilmiş olması Latince konuşanlara hitap edildiğini gösterir (Argunşah, 2015: 25-26).

İtalyan bölümünün imlası Alman bölümüne göre daha okunaklıdır. Bu bölümde 1611'i madde başı olmak üzere Kuman Türkçesine ait toplam 3201 kelime bulunur (Aktaran: Argunşah, 2015: 28).

Alman bölümü denen ikinci kısım 27 yapraktır. Bu bölümü ikiye ayırarak ele almak gerekir: kelime listeleri ve mensur metinler. İlk kısımda Kumanca-Almanca, Kumanca-Latince iki liste bulunur. Bu listelerin ardından Kumancaya çevrilmiş Hristiyanlığa ait dualar, İncil'den parçalar, ilahiler, Kıpçakça bilmeceler (47 adet), atasözleri ve bazı dil bilgisi kuralları yer almaktadır (T.Tekin, 1978: 590; Çağatay, 1978: 142).

Alman bölümü dil açısından çok değerli malzeme içerir. Burada yalnız kelime listeleriyle yetinilmemiş, kısa bir gramer bilgisiyle çok sayıda mensur metne de yer verilmiştir (Argunşah, 2015: 31).

Bu bölümün karakteristik tarafı; Farsçayı içine almaması, lügat ve tercümelerin noksan olmasına rağmen İtalyanca karşılığı olmayan saf Latince oluşudur (Gökbel, 2000: 172).

Almanca bölümün imlâsı başlangıçta misyonerlerin Türkçe bilgisinin çok az olması sebebiyle bozuktur. Buna karşılık şekilce tamamlanmış ilahiler sonradan dile hâkimiyetin elde edildiğini göstermektedir. Çünkü transkripsiyon da gittikçe düzelmiştir. İmlâ çeşitliliğinin bir sebebi de C*odex Cumanicus*'un tekdüze bir lehçeyi ihtiva etmeyişidir (Gabain, 1959 (1998), 68).

Alman bölümünün, çokluk Hristiyan dinine ait ilâhileri içine alması dolayısıyla, bilginlere onun Alman Fransiskan tarikatına mensup rahipler tarafından Kumanları Hristiyanlaştırmak için tertip edilmiş bir eser olduğu kanaatini vermiştir. Bilhassa bu dinî metinlerle en çok meşgul olmuş ve incelemelerinde en çok muvaffak olmuş olan W. Bang, bu tezi ortaya atmıştır (Çağatay, 1944: 761).

Eserde Kumanca-Farsça-Latince sözcük listeleri dışında Kıpçaklara ait atasözleri, bilmeceler, ilahiler de bulunmaktadır. Her ne kadar belli amaçlar için yazılmış bir eser olsa da, Codex Cumanicus'un söz varlığı oldukça çeşitli ve zengindir. Eserde değerli madenler, mineraller, bitkiler, hayvanlar, insan ve hayvan uzuvları, hastalık adları, sayı adları, renk adları, giyim kuşam adları, ev eşyaları, savaş malzemeleri, ticaret malları, din terimleri, takvim (gün, ay, hafta adları), hukuk, ölçü, nesne adları, yemek adları gibi günlük yaşamın bütün alanlarına özgü söz varlığı dikkati çekmektedir. Codex Cumanicus'taki söz varlığı unsurları, Kuman-Kıpçakların dili, yaşam biçimi, kültürleri, coğrafyaları gibi pek çok konuda ipucu verebilmektedir (A.Karahan, 2013a: 1839).

Eserin dili metinde Tatarça ve Tatar til olarak geçer. Kıpçak kelimesi yer adı olarak geçer. Latince sözlerde ise dilin adı Komanca olarak belirtilir (Argunşah, 2015: 26). Eserin dil yönünden taşıdığı asıl büyük önem, Latin harfleriyle yazılmış olması ve bu bakımdan gerek Kıpçakçanın gerek Orta Türkçenin diğer sahaları ile Eski Türkçenin fonetik yönden tespitinde kaynak oluşturmasıdır (Özgür, 2002: 3).

Codex Cumanicus üzerine yapılan ilk kapsamlı çalışma Macar bilim adamı Comes Géza Kuun'a ait transkripsiyon çalışmasıdır: *Kuun (1880). Codex Cumanicus – Biblothecæ Ad Templum Divi Marci Venetiarium. Budapest.*

Danimarkalı Türkolog Kaare Grönbech 1936'da Codex Cumanicus'un tıpkıbasımını, 1942'de ise sözlüğünü hazırlamıştır:

Grönbech, Kaare (1936). Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung. Kopenhagen.

Grönbech, Kaare (1992). Kuman Lehçesi Sözlüğü. (Çeviren: Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Vladimir Drimba 1973'te yayınladığı *Syntaxe Comane* isimli çalışmasında Codex Cumanicus'taki Kuman dil malzemesini söz dizimi bakımından incelemiş ve eserdeki metinlerin transkripsiyonlu şekillerini paylaşmıştır: *Drimba, Vladimir (1973). Syntaxe Comane. Bucarest.*

Drüll Dagmar eserin tarihî ve toplumsal yönlerini ele almışır: *Dagmar, Drüll (1980). Der Codex Cumanicus - Geschichte und Gesellschaft. Stuttgart.*

Ahmet Caferoğlu "Türk Dili Tarihi I-II"de Codex Cumanicus bahsini çok geniş tutmuş ve ayrıntılı bir içerik analizi sunmuştur.

Eserin Grønbech'ten sonra yapılan ikinci tıpkıbasım neşri Aleksandr Garkavets'in 2007'de yayımladığı *Kıpçakskoi Pismennoe Nasledie-II* adlı çalışmada yer alır. Söz konusu Kumanca metinlerin transkripsiyonu Rusça tercümeleri ile birlikte verilmiş ve eserdeki dualar, ilahiler ve bilmecelere de bir bölüm ayrılmıştır.

Vladimir Drimba'nın transkripsiyon çalışması da yakın zamanda eser üzerine yapılmış çalışmalardandır: *Drimba Vladimir (2000). Édition diplomatique avec facsimilés, Bucarest.*

Eser üzerinde son çalışma 2015'te Mustafa Argunşah ve Galip Güner tarafından yapılmıştır: *Argunşah, Mustafa, Güner, Galip (2015). Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları.*

1.2.2.2.Gülistan Tercümesi

Geniş bir coğrafyada büyük bir şöhret kazanan İran şairlerinden Sadî Şirazi'nin 1258'de yazmış olduğu Gülistan, Türk dünyasında büyük bir ilgi uyandırmıştır. Anadolu'da, Mısır'da ve Türkistan'da, Türk edebiyat muhitlerince büyük itibar gösterilen Gülistan, gerek üslup gerekse muhteva yönüyle Türk şair ve edibini etkilemiş, edebiyat ve ilim yolunda ilerleyen herkesin asırlarca okuduğu, hikmetlerinden istifade ettiği bir başucu eseri hâline gelmiştir. Türkler arasında tanınmaya başlayan Gülistan, Türk ediplerinde bu eserin Türk diliyle yazılmış bir versiyonunu oluşturma isteği yaratmış; böylelikle Türkler, Gülistan'ı kendi dillerinin lezzetiyle keşfetmişlerdir (Berbercan, 2011: 4). Gülistan tercümelerinin ilki 1391'de, Mısır'daki Türk-Memlûk muhitinde, Seyf-i Sarayî adlı bir edip tarafından Altınorda-Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınan eserdir[3]. Asıl adı Kitâb Gülistân bi't-Türkî (Türkçe ile Gülistan Kitabı) olan eser Seyf-i Sarâyî tarafından tercüme edilmiş ve 1 Eylül 1391 tarihinde tamamlanmıştır. Eser tercümeden çok adaptasyon karakterindedir (Karamanlıoğlu, 1989: XXIV). Eckmann da tercüme hakkında şunları söyler: "(Eser) kelimesi kelimesine bir tercüme değildir. Şairimiz, şiirleri oldukça serbest tercüme ederken sadece nesir hikâyelerin tercümesinde eserin aslını takip eder. Eserin bazı kısımları tercümede eksiktir veya farklı görünmektedir" (Eckmann, 2014: 56).

Fuat Köprülü (1928: 372) de "Gülistan Tercümesi o kadar selis ve temiz bir lisanla yazılmıştır ki mütercimin edebî kudreti, cidden, her türlü itirazın fevkindedir" demektedir. Gülistan Tercümesi ile ilgili müstakil bir çalışma yapmış olan Ali Fehmi Karamanlıoğlu ise eserde Türkmence *bul-* fiilinin yerine aynı anlamda Kıpçakça *tap-* fiilinin kullanıldığını ve eserin kelime hazinesinin Türkçe kelimeler bakımından Codex Cumanicus'a çok yakın olduğunu belirterek eserin dilinin *Asıl Kıpçakça* olduğunu söyler (Karamanlıoğlu, 1989: XVI).

[3] Gülistan'ın Türkçeye ikinci tercümesi ise, 800/1397-8 yılında Sibicâbî tarafından Çağatay Türkçesi ile yapılmıştır. Anadolu sahasında ise ilk Gülistan tercümesini Mahmûd bin Kâdî-i Manyâs'ın yaptığı kabul edilmektedir.

Seyf-i Sarayî, Altınorda'nın başkenti olan Saray şehrindendir. Gülistan Tercümesi'nin sonunda kendi şiir ve nazireleri de vardır. Nazireler, Muhabbetnâme şairi Harezmî, Mevlânâ İshak, Mevlânâ İmâd Mevlevî, Saraylı Ahmed Hoca, Abdülmecid, Tuğlu Hoca, Kadı Muhsin ve Azerbaycanlı şair Hasanoğlu'nun şiirlerine yazılmıştır (Köprülü, 1928: 365). Bu şairlerden sadece Harezmî, Abdülmecid ve Hasanoğlu bilinmektedir. Seyf sayesinde muhtemelen Altınorda ve Memlûk sahasına ait beş şairin daha adı ve birer şiirleri elde edilmiştir. Eser, Mısır'da hâcibler hâcibi olan Emir Bathâs adına tercüme edilmiştir (Ercilasun, 2004: 396).

Eserin tek yazması, Leiden (Hollanda) İlimler Akademisi Kütüphanesindedir.

Medreselerde ders kitabı olarak kullanılan ve Farsça öğretiminin de temel eserlerinden olarak kabul edilen Gülistan, ilk defa Feridun Nafiz Uzluk tarafından 1954'te tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır: *Uzluk, Feridun Nafiz (1954). Gülistan Tercümesi. Ankara: TDK Yayınları.*

Gülistan Tercümesi'nin ilmî yayını ayrı ayrı A. Bodrogligeti ve Ali Fehmi Karamanlıoğlu tarafından yapılmıştır:

A. Bodrogligeti, A Fourteenth Century Turkic Translation of Sâ 'dî's Gülistân (Seyf-i Sarâyî's Gülistan bi't-Türkî), Budapest 1969.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1978). Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî). İstanbul. Eserin transkripsiyonlu metnini ve gramatikal dizinini içine alan bu çalışmanın 1989'daki TDK baskısına, eserin tıpkıbasımı ile Karamanlıoğlu'nun daha önce yazdığı "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistân Tercümesi'nin Dil Hususiyetleri" (TM, XV, 1968) adlı makalesi eklenmiştir.

Gülistan Tercümesi'nin sonunda yer alan Seyf-i Sarayî'ye ait şiirler ve nazireler Bodrogligeti tarafından yayımlanmıştır: *A. Bodrogligeti (1963). A Collection of Turkish Poems from the 14th Century", AOH, XVI, Budapest.*

Abdullah Battal Taymas eseri Farsça orijinali ile karşılaştırmıştır: *Taymas, Abdullah Battal (1955). Seyf Sarâyî'nin Gülistan Tercümesini Gözden Geçiriş, TDAY-Belleten, 73-98.*

Eser üzerine yapılan son çalışma Yaşar Tokay'a ait doktora tezidir: *Tokay, Yaşar (2017). Anlambilimi Açısından Kitâbü Gülistân Bit-Türkî, Doktora Tezi, ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.*

1.2.2.3.Münyetü'l Ġuzāt

Memlûk-Kıpçak Türkçesinin askerlikle ilgili nadir yadigârlarından birisidir. Münyetü'l Ġuzât "gazilerin arzu ettiği şey" anlamına gelir. 14. yüzyılın ikinci yarısında veya 15. yüzyılın başlarında Arapçadan Türkçeye çevrilmiş 115 varaklık bir binicilik kitabıdır. Gazi Altun Boğa adına tercüme edilen Münyetü'l Ġuzât'ın tercüme tarihi ve mütercimi bilinmemektedir. Eserin bilinen tek nüshasının istinsah tarihi 1446-1447 olduğundan bu tarihten önce tercüme edildiği düşünülmektedir. Eserin tek yazması İstanbul'da, Topkapı Sarayı 3. Ahmed bölümündedir.

Halife el-Mu'tedid Billah'ın Mirāhuru Muhammed b. Yakub b. Ali Hazzam adlı şahsın *El-Furūsiyye fī remyi"l-cihād* adlı eserinin üçüncü faslının tercümesi olan eserin mütercimi, kendisini tercümeye sevk eden nedenleri açıklarken sultanın yakınlarından olduğunu bildirdiği Timur Bey'in kendisinde küçük bir silâh kitabı olduğunu, onun Türkçeye tercüme edilmesiyle Türklerin ondan faydalanacağını ve mütercime de sevap olacağını söylediğini, kendisinin de bu teklifi kabul edip işe giriştiğini ifade etmektedir (Toparlı, 1989: 16).

Kitapta altı konu (fen) işlenmektedir: Ata binmek, süngü (mızrak) tutmak, kılıç kullanmak, kalkan tutmak, ok atmak, top vurmak (Uğurlu, 1984: 34).

Eser, Zajaczkowski tarafından 1970 yılında neşredilmiştir. Bu yayın, transkripsiyonlu metin ve tıpkıbasımdan oluşmaktadır: *A. Zajackowski (1970). "Le Traite de l'art Chevareresque (furusiya) en version Mamelouk-Kiptchak", Rocznik Orientalistyczny, 33/2, 21-66.*

Mustafa Uğurlu, eserin transkripsiyonlu metnini ve gramatikal dizinini hazırlamıştır: *Uğurlu, Mustafa (1984). Münyetü'l-Guzât. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.*

Eser üzerindeki başka bir yayın da Kurtuluş Öztopçu'ya aittir: *Öztopçu, Kurtuluş (1989). Munyatu'l-Ghuzât, A 14th Century Mamluk-Kipchak Military Treatise, Harvard University.*

1.2.2.4.Töre Bitigi

Eser; 12.yy.da (1184-1213) Mhitar Goş tarafından Ermenice yazılan ve 1518-1519 yıllarında Polonya kralının emriyle Ermeniceden Latinceye, Latinceden Lehçeye ve 1523'te

Lehçeden Kıpçakçaya çevrilen *Armiyanskiy Sudebnik* adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonudur (Kasapoğlu Çengel, 2012: 29). Batı Ukrayna'da (L'vov, Kamenets-Podol'sk) Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır. Eser Kıpçak yazı diline ait elimizdeki ilk hukuk belgelerinden olması bakımından önemlidir. Ayrıca eserin bir diğer önemli yanı ilave edilen ek maddeler ve ek bölümdür. Eser Kıpçakçaya çevrilirken eş zamanlı yazıldığı belirtilen ek maddeler yerli hukuk anlayışı ile ilgili 25 yeni maddeden ibaret olup orijinal nüshaya eklenmiştir. Kıpçakça maddeler, bunun dışında *Pretsessualnıy Kodeks* (Mahkeme Usulü Kanunu) başlığı altında mahkeme kanunlarını anlatan ek bölümdedir. Orijinal eser kaybolmuştur (Kasapoğlu Çengel, 2007: 78).

Ukraynaca ve Rusçaya da çevrilen eser üzerindeki son yayın Aleksander Garkavets'e aittir. Garkavets, Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış olan Pretsessualnıy Kodeks (Mahkeme Usulü Kanunu) bölümünü bağımsız hukuk vesikası olarak değerlendirir ve Töre Bitigi'nin yayımlanmasının bir taraftan orta zaman Kıpçak hukuk anlayışının tarihî karşılaştırmalı incelenmesine; diğer taraftan Türk halklarının millî gelenekler esasında hukuk terminolojisinin gelişmesine katkı sağlayacağını söylerken bu yazmaları meydana getirenlerin Kıpçak Türkleri olduğunu da ifade etmiş olur (Aktaran: Kasapoğlu Çengel, 2007: 79).

Armyanskiy Sudebnik'in 98 maddesi ve bu bölüme eklenen 24 Kıpçakça madde, medeni hukuk ve ceza hukukunu içermektedir. *Kıpçakça bağımsız hukuk belgeleri, Pretsessualnıy Kodeks* (Mahkeme Uuslü Kanunu) adlı bölümde yer almaktadır. Kıpçakça yazılan bu bölümde medeni hukuka ve ceza hukukuna ilişkin düzenlemeler yer alır (Kasapoğlu Çengel, 2012: 30).

Töre Bitigi 16.yy.da Ukrayna'daki Ermeni mahkemesinde tek kaynak olarak kullanılmıştır. Kitap, kaynağını Leh ve Ermeni kanunlarından alsa da Lehçeden Kıpçakçaya çeviri esnasında eklenen orijinal Kıpçakça ek maddeler ve *Muhakeme Usulü Kanunu* adlı ek bölüm Kıpçak hukuk anlayışını yansıtan millî kaynak niteliğindedir (Kasapoğlu Çengel, 2012: 30).

Kitabın 3 nüshası vardır: Wroclaw nüshası (Wroclaw Ossolinski Millî Enstitü Kütüphanesi), Paris nüshası (Paris Bbilioteque Nationale), Viyana nüshası (Vienna Mechitarist Monastery).

Eser ilk kez Marian Lewicki ve Renata Kohnowa tarafından *Rozcnik Oientalistyczny dergisinde La version turque-kiptchak du code des lois des amneiens polonais* (Leh Ermenilerinin Kanunlar Kodunun Türk Kıpçak varyantı) adlı makaleyle bilim dünyasına tanıtılmıştır. Diğer yayın Aleksandr Gargavets'e aittir: *Garkavets, Aleksandr (2003). Töre Bitigi,*

Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualnıy kodeks, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594, Almatı: Deşt-i Kıpçak, Baur. Gargavets'in bu çalışmasında birinci bölümde Wroclaw nüshasının çeviriyazılı metni ve Rusçaya çevirisi; ikinci bölümde Paris ve Viyana nüshaları karşılaştırmalı olarak verilir. Daha sonra sırasıyla Armiyanskiy Sudebnik'in Rusça, Latince, Ukraynaca ve Lehçe çevirisi yer alır. Bu çevirileri metindeki sözcükleri içeren Ermeni Kıpçakçası-Rusça sözlük izler. Son bölümde metnin G.Sapargaliyev tarafından yapılan Kazakça çevirisi ve Ermeni Kıpçakçası-Kazakça sözlük yer alır (Kasapoğlu Çengel, 2012: 31).

1.2.2.5.Alġış Bitigi

1618'de Lviv'de basılan Ermeni Kıpçak sahasına ait Hristiyanlar için düzenlenmiş dua kitaplarından biridir. Her sayfasında 15 satır bulunan 172 sayfalık bir eserdir. Bu eser bilim dünyasında Türk dilinin ilk basılı kitabı olarak bilinmektedir. Hollanda Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

Alġış Bitigi'nin içeriği mezmurlardan (Zebur'dan bölümler), İncil'den alınmış birkaç bölümden, Ermeni kilisesi saat dualarından, şahsi dualardan, ilahilerden ve Ortodoks inancının günah çıkarma açıklamasından oluşmaktadır (Chirli, 2005).

Eseri bilim dünyasına 1961 yılında Edmund Schütz tanıtmış ve üç duanın transkripsiyonlu metnini ve sözlüğünü yayımlamıştır: *Schütz, Edmond (1961). An Armeno-Kipchak Print from Lvov. Acta Orientalia Hungarica.*

Eser üzerine ayrıntılı yayım ise Nadejda Chirli tarafından yapılmıştır: *Chirli, Nadejda (2005). Alġış Bitigi Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book). Haarlem: SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi.* Bu çalışmada Kıpçakça konuşan Ermeniler ve Ermeni Kıpçakçası hakkında bilgi verilerek Alġış Bitigi'nin Ermeni alfabesinden Latin alfabesine transkripsiyonu, tercümesi, dizini yapılmış; durum eklerinin şekil, görev ve işlevleri üzerinde durulmuştur. Kitabın sonuna eserin tıpkıbasımı da konulmuştur (Kasapoğlu Çengel, 2012: 32).

BÖLÜM II: EMİR KİPİ

2.1.EMİR KİPİ VE İŞLEVLERİ

2.1.1.Emir Kipinin Tarihî Gelişimi

Emir, bildirişim sürecinde yapılması gerekenleri, istekleri, buyrukları eyleme dökmek üzere komut vermek, yönlendirmede bulunmak amacıyla kişinin kesin ve tartışmasız bir söylemle oluşturduğu ifadeleri içeren bir anlam alanıdır. *Emir kipi* ise bu kiplik alanı göstermek üzere gramatikal bir çekim dizisinden oluşan emir anlamı işaretleyicisidir. Zeynep Korkmaz (2009: 665-666) emir kipini: "Yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbıdır. Bu kalıpta kip ekleri ile şahıs ekleri iç içe girmiştir. Fiil kök veya gövdesine getirilen kip eki aynı zamanda şahsı da karşıladığından kipe ayrıca şahıs ekleri getirilmez. Dolayısıyla, her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Yalnız üçüncü şahıs çokluk çekimi, üçüncü şahıs teklik çekimindeki kip ekine, bir *–lAr* çokluk ekinin getirilmesiyle karşılanır." şeklinde açıklar. Talat Tekin (2003: 179), *emir (buyurma) kipi*nin yalnız yüklem olabilen "asıl son biçimler[4]"den biri olduğunu ve bir ya da daha çok kişiye verilmiş kesin bir buyruğu belirttiğini ifade eder. Fevzi Karademir'e göre (2012: 2103), "Her emrin bir kaynağı vardır. Kimi zaman tek bir bireyi, kimi zaman ilahî iradeyi, kimi zamansa norm, töre, gelenek, batıl inanç gibi ortak bilinci temsil eden bu kaynak, 'otorite', 'buyurucu' ya da 'buyuran' ismiyle karşılanabilir. Buyurucu, sahip olduğu maddi veya manevi cezalandırma yetkisiyle eyleyiciyi yönlendirme gücüne ve eyleyiciden statü olarak görece üstünlüğe sahiptir. Bu üstünlük, bir ifadenin emir olabilmesi için mutlak şarttır."

Geleneksel dil bilgisi anlayışındaki yaygın kanı, emir kipinin bir hareketin yapılmasını emir biçiminde ifade edebilmek için fiil kök ya da gövdelerine getirilen eklerle oluştu

[4] Talat Tekin'e göre iki türlü son eylem biçimi vardır: birincil son biçimler ve ikincil son biçimler. Asıl son biçimler yalnız yüklem olabilen eylem biçimleridir. Bunlar da buyurma, dilek ya da gönüllülük biçimleri ile geçmiş zaman biçimleridir (2003: 179).

rulmuş fiil çekimi olduğu yönündedir. Oysa günümüzde bu kipin emir verme dışında da pek çok kiplik değere sahip olduğu bilinmektedir. Hatta emir semantiğinin emir kipine hapsedilemeyecek kadar geniş bir kullanım alanı olduğu yeni yaklaşımlarla yapılmış çalışmalarda görülmektedir (Aslan Demir, 2008; M.Uçar, 2014; Usta, 2013; Sarıçiyil, 2008; Tuğuz, 2013; Doğan, 1997; Sarıçoban ve Hişmanoğlu, 2004; Benli, 2013; Türkyılmaz, 1999). *Emir*, geleneksel dil bilgisinde daha çok biçimsel bir yaklaşımla ele alınmış; genellikle temel işlevi buyruk vermek olan "emir kipi" çekim dizisi ile eş görülmüştür. Bu bakış açısı emrin cümlesel incelemelerine de yansımış; emir tümcesi de *bu kip ile çekimlenen bir fiile sahip cümle* olarak tanımlanmıştır. Ancak "emir kipi" almış ama buyurmayan ya da "emir kipi" almamış fakat buyuran kullanımlar, böylesi görüşlerin çelişkisi olmuştur. Bu nedenle, söz konusu paradigmanın birçok başka işlevi olmasına rağmen tek görevini çağrıştıran ve "emir=emir kipi" şeklinde yanlış bir algıya sebep olan "emir kipi" teriminin yerine tüm işlevleri kucaklayan ve ortak akılla belirlenen başka bir terimin kullanılması gerekli olabilir. *Emir kipi* terimi ise bir paradigmanın adı değil, anlambilimsel sahada belirlenen bir tanımın terimi olarak görülüp konuşurun yükleme işaretlediği buyruk tutumu olarak tanımlanabilir. Buna göre *emir tümcesi* de bu tutumun yansıdığı cümle çeşidi olarak belirlenebilir (Usta, 2013: 162).

Emir kipi ile ilgili tartışmalı bazı konular söz konusudur. 1. kişinin kendi kendine emir verip veremeyeceği, bu nedenle de emir kipi çekiminin 1. şahıslar için var olup olmadığı konusu bunlardan biridir. Bazı araştırmacılar, Türkçenin tarihî kaynaklarını da göz önünde bulundurarak emir çekiminin 1, 2 ve 3. teklik ve çokluk şahıslardan yani altı şahıstan meydana geldiğini ifade etmişlerdir.

Ergin (2009: 307-308), Türkçede bütün şahıslar için emir ekinin olduğunu, *1. kişi kendi kendine emredemez* düşüncesinin yabancı gramerlerin etkisi ile ortaya çıktığını ve Türkçede son zamanlarda kullanımdan düşen 1. kişi istek eklerinin yerini de tuttuğu için istek ile emrin karıştırıldığını ifade ederek 1. kişi emir eklerinin varlığını savunur. Ayrıca istek 1. kişiler için kullanılan ekin istek işlevinde emir eki olduğunu, aynı şekilde şart çekiminde de istekten yararlanıldığını, bunların kiplerin birbirinin yerine kullanılmasından öte her ekin zamanla farklı işlevlerde kullanılmasından kaynaklandığını ifade eder. Ahmet Bican Ercilasun (1993: 3-7), "Ahmet, dedim kendi kendime. Kalk ve çalış!" örneğinden yola çıkarak teklik ikinci şahıs çekimiyle kişi kendine emir verebiliyorsa birinci kişi çekimiyle de verebileceğini, bu nedenle *-(y)AyIm, -(y)AlIm* eklerinin emir semantiği üretebildiğini ileri sürer. Ercilasun, istek ve emir kiplerinin çekimlenişini şu şekilde gösterir:

	İstek	**Emir**
1. Teklik Şahıs	(Gel-e-m)	gel-eyim
2. Teklik Şahıs	Gel-e-sin	gel
3. Teklik Şahıs	Gel-e	gel-sin
1. Çokluk Şahıs	(Gel-ek, gel-e-vüz)	gel-elim
2. Çokluk Şahıs	Gel-e-siniz	gel-in(iz)
3. Çokluk Şahıs	Gel-e-ler	gel-sinler

Ercilasun; istek çekiminde görülen parantez içindeki kullanımların edebi dilde kullanımdan düştüğünü, bu kullanımlar yerine 1. şahıs emir kipi çekiminin zamanla istek yerine kullanılır olmasından dolayı bu konuda karışıklık yaşandığını belirtir (Ercilasun, 1993: 7). Korkmaz (2009: 667) da 1. kişi çekimini kabul etmeyenlerin tarihî dönemlere bakmadan sadece Türkiye Türkçesindeki emrin isteğe yönelişini ele almalarını doğru bulmaz ve sadece şekil özelliklerine bakılarak hüküm verilmemesi ve derinlemesine bir inceleme yapılması gerektiğini ifade ederek 1. kişilerde emir eklerinin varlığını kabul eder.

Bazı araştırmacılar da 1. teklik ve 1. çokluk şahıs eklerinin istek eki olduğunu belirterek emir çekiminin yalnızca 2. ve 3. teklik ve çokluk şahıslardan yani dört şahıstan meydana geldiğini, 1. teklik ve çokluk şahıslar için emir çekiminin söz konusu olmadığını öne sürmüşlerdir. Emrin karşıdaki kişiye verilebileceği, bir kişinin hem *hatip/amir* hem de *muhatap/memur* konumunda olmasının mantıken mümkün olmadığı, kişinin sadece kendini ikinci kişi yerine koyarak kendisine emir verebileceğini öne süren araştırmacılar bu nedenlerle 1. kişi emir kipi çekiminin varlığını kabul etmezler (Banguoğlu, 2007: 473; Bozkurt, 2010: 11; Gencan, 2007: 340; Bilgegil, 2009: 262; Hengirmen, 2007: 223; Karademir, 2012). (Aktaran: M.Uçar, 2014: 12). Marcel Erdal da (2004: 234), teklik birinci şahsın kendi kendine emredemeyeceğini düşündüğü için bu kip çekimini "volitional forms" olarak isimlendirmiştir. Talat Tekin (2003: 181) de benzer bir görüşle Orhun Türkçesi dönemi için "gönüllülük kipi" başlığı altında emir kipinin 1. teklik/çokluk şahıslarını; "buyurma kipi" başlığı altında ise emir kipinin 2. ve 3. teklik/çokluk şahıslarını göstermiştir.

Sadece teklik 1. kişide emir ifadesinin olmadığını savunan araştırmacılar da bulunur (Deny, 2012: 344; Aslan Demir, 2008: 54-59). Aslan Demir (2008: 58-59) emir açısından

birinci çokluk şahısın durumunun teklik şahıstan farklılık arz ettiğini öne sürer. Çünkü 1. çokluk şahısta *ben* ve *diğerleri* arasında, ast-üst ilişkisi kurulabileceğinden birinci çokluk şahısın içindeki *"ben"* den farklı kişilerin, emir verilebilecek bir eyleyici pozisyonuna yükseltilebileceğini böylece 1.çokluk şahıs emir çekiminin gereçekleşebileceğini belirtir.

3.şahıslara da emir verilemeyeceğini, bu nedenle emir kipinin 3. şahıs çekimi de olamayacağını ileri süren araştırmacılar vardır. Özdemir (1968: 190), "Esasen emir kipi bugün kullanılışta bilhassa yazı dilinde istek kipinin yerini almaktadır. Çünkü insanın kendine emir veremeyeceği düşüncesi bunu doğrular. Ne var ki aynı şeyi üçüncü şahıs için de düşünmek mümkündür. İnsan kendinden uzaktaki için de emir veremez." diyerek emir 3. şahıs çekiminin varlığını kabul etmez.

Hint-Avrupa dillerinin çoğunda üçüncü kişi için ayrılmış özel yapılar yoktur. Bu veriden hareketle, uluslararası dil bilgisinde üçüncü kişiye emrin olmadığı fikri yaygınlaşmıştır. Ancak Türkçenin paradigmalara (çekim dizisi) uygun doğası, üçüncü kişiye emrin varlığını ona ithaf edilmiş özel ekleri *"–sXn, sXnlAr"* ile ortaya koymaktadır. Yalnızca biçimsel değil, anlambilimsel olarak da üçüncü kişi emirler, emir özelliği göstermekte ve ikinci kişi emirdeki üç ana bileşeni de -*buyuran, eyleyen ve yapılması zorunlu bir istek önermesi*- içermektedir. Ayrıca dinî, siyasi veriler de üçüncü kişiye emrin varlığına işaret etmektedir. Çoğu zamansa daha evvel belirtildiği gibi alıcıya *emri nakletme* buyruğunun yanında *emrin yerine getirilmesini sağlama* buyruğu yani *denetim vazifesi* de yüklenir. Üçüncü şahısa emirde, alıcının kontrol sorumluluğu o denli mühimdir ki bazen üçüncü kişiye emir, alıcının emrinin içine sindirilir ve alıcı-eyleyenin denetim emri ön plana çıkarılır (Usta, 2016: 331).

Emir kipi çekimi, ilk olarak Türkçenin eldeki verilere göre en eski yazılı kaynakları olan Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda karşılaşılan eski bir kip paradigmasıdır. ***Orhun Türkçesi*** döneminde emir kipi, kişilere göre değişen eklerle ifade edilir. 1. şahıs çekimlerinde istek anlamı da taşır. Orhun Yazıtları'nda emir kipi eklerinin kalınlık-incelik uyumuna uymayan kullanımları görülse de Yenisey Yazıtları ve Irk Bitig'de genellikle uyuma girer. Emir kipinin olumsuz çekimi *"–mA"* olumsuzluk eki ile yapılır (Bulak, 2017: 281).

Emir kipi çekimi, Orhun Türkçesinde şahıslara göre şu eklerle yapılır:

1. Teklik Şahıs: -(A)yIn: urugsırat-ayin (KT, D 10), yorı-yın (IB, 45).

2. Teklik Şahıs: Ø, -gIl: eşid (BK, K 1), ur-ġıl (T, 34).

3. Teklik Şahıs: -zu(n), -çUn: yarlıḳa-zu (T, 53), bar-zun (T, 31), bol-çun (BK, D 10).

1. Çokluk Şahıs: -(A)lIm: kabış-alım (T, 20), sülelim (T, 21).

2. Çokluk Şahıs: -n͡g, -n͡glar: bil-i-n͡g (KT, G 13), bil-i-n͡gler (IB, 36).

3. Çokluk Şahıs: -zU, -zUn, -çUn.

Talat Tekin'e göre emir kipinin iki türü vardır: 1. Normal buyurma 2. Pekiştirmeli buyurma. ***Normal buyurma*** kipinin özel bir eki yoktur, eylem kök ve gövdesiyle bir ve aynıdır. ***Pekiştirmeli buyurma*** ise emir kipinin eksiz de yapılabilen 2. teklik şahıs çekiminin **–*gIl*** eki ile yapılmasıdır:

Yiçä işig küçüg ***birgil*** **(**Yine (bana) hizmet et!) (MÇ, D 5) (T.Tekin, 2003: 179).

"-gIl" büyük olasılıkla *yap-* eyleminin emir formu olan *kıl-* eyleminden gelmiştir. Bu, İngilizcede kullanılan "Do come!" kullanımına benzer bir kullanımdır, bir bakıma iki emir yapısının birlikte kullanımı gibidir (Erdal, 2004: 350-351). Ahmet Caferoğlu'na göre (1971: 2-3), *-gIl* eki daha çok "saray dili" yani yüksek tabaka dilinde kullanılır. *–gIl* emir eki metin içindeki anlamına göre Orhun ve Uygur dönemlerinde ikinci şahıs emir çekimi için teklik ve çokluk kullanım eğilimleri gösterir. Hakanın topluma olan hitabında elbette çokluk anlamı önceliklidir:

Sabımın tükäti ***eşidgil*** (Sözlerimi sonuna kadar iyice işitin!) (KT, G 1).

-ḳıl~ġıl eki yalnızca teklik ikinci şahıs çekimi şeklinde kullanılır. Emir anlamını kuvvetlendirdiği için bu şekil, sık sık "kesin emir" olarak adlandırılır. Bu ekin üçüncü şahsa eklenmesinin tek örneği Oğuz Destanı'nın Uygur yazmasında görülmektedir: bolsunġıl (olsun) (Şçerbak, 2016: 57).

-gIl eki emri pekiştirir, anlamına kuvvet katar. Gülsevin, bu pekiştiriciyi bir ek değil, "pekiştirme morfemi" olarak istek kipi başlığı altında değerlendirmiştir (Gülsevin, 1997: 111).

Emir kipinin *–gIl* ile çekiminde olumsuzluk eki kullanılacaksa *-gIl* tercih edilmez, çekimin eksiz hâli tercih edilir. Bu ek, nadiren olumsuzluk eki olan *-mA* ile kullanılmıştır (Erdal, 2004: 350):

Kön͡gül(ü)n͡gin (…)rmagïl agitmagïl (BT, XX 948).

Emir kipinin 2. çokluk şahıs eki *–n͡glar*, yalnızca Irk Bitig'de görülür. Bazen çokluk 2. şahıs ekleri yerine teklik 2. şahıs ekleri kullanılır.

Uygur Türkçesinde de emir kipi ekleri Orhun Türkçesindeki gibi her şahıs için ayrı olduğundan şahıs ekleri görevini de yüklenir. Emir kipinde temenni ve istek ifadesi teklik 3.şahıslarda çok açıktır. Ayrıca teklik 3. şahıs, nezaket ifadesiyle çokluk 2. şahıs anlamı verir (Erarslan, 2012: 346).

Emir kipi ekleri Uygur Türkçesinde şu şekilde sınıflandırılabilir (Bulak, 2017: 284-287):

1. Teklik Şahıs: -(A)yIn, -(A)yAn: bar-ayın (Prens KP, XXIX), sözle-yin (TT, X, 28-29).

2. Teklik Şahıs: Ø, -gIl: bir-gil (Suv. 442, 10-12), tud-gul (HK, II 1,36).

3. Teklik Şahıs: -zU(n), -sU(n): yarlıḳa-zun (Kuanşi, 196-197), bütür-sün (Suv. 505, 7-9).

1. Çokluk Şahıs: -(A)lIm, -AlIn͡g, -AlAm: kerkit-elim (Suv. 83), bul-alım (Prens KP, XXX).

2. Çokluk Şahıs: -(I)n͡g, -(I)n͡glAr: ḳantur-u-n͡g (TT, VII 89-91), yorı-n͡glar (Prens KP, XXXI).

3. Çokluk Şahıs: -zUnlAr, -sUnlAr: tur-zunlar (Suv. 615, 13-15), bil-sünler (Suv. 594, 6-7).

Emir kipi teklik 2. kişi çekiminde Orhun Türkçesinde düz ünlü ile kullanılan *–gIl* eki, Uygur Türkçesi döneminde yuvarlak ünlülü şekilde *-gUl* olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Emir kipinin çokluk 3. şahıs çekimi emir yanında istek ve nezaket de ifade eder. Mani metinlerinde *-(A)yAn* eki 1. teklik şahıs çekimlerinde; *-AlAm* eki de 1. çokluk şahıs çekimlerinde; *-An͡g* eki 2. çokluk şahıs çekimlerinde görülmektedir (Bulak, 2017: 285-287).

Diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi ***Karahanlı Türkçesinde*** de emir ekleri şahıslara göre farklılık göstermektedir. Eklerin bazıları genelleşmişken bazıları daha nadir geçmekte hatta yalnız bir eserde bir iki defa görülen biçimlere de rastlanmaktadır. Bu eserlerin

tamamı aynı dönemde yazılmış olmalarına rağmen istinsahlarının farklı coğrafyalarda farklı lehçeleri konuşan müstensihler tarafından farklı tarihlerde yapılmış olması dil farklılıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Argunşah, 2011: 46). Karahanlı Türkçesinde emir çekiminin Eski Türkçede olduğu gibi kişilere göre ayrı ayrı çekimleri şu eklerle yapılır (Hacıeminoğlu, 1996: 190-193):

1. Teklik Şahıs: –(A)yI(n), -Ay, -AyIm: ḳıl-ayın (KB, 467), yıra-yı (KB-C 2), bez-eyin (AH, 43), tap-ay (KB, 246-6).

2. Teklik Şahıs: -Ø , -GIl, -GIn, -GUl: bar-ġıl (DLT-I, 37-11), bol-gın (KB-A-130-5).

3. Teklik Şahıs: –sU(nI): tut-su (KB, 943), kol-sunı (KB, 5607).

1. Çokluk Şahıs: –(A)lIn͡g, -(A)lIm: bar-alım (KB, 3489), bar-alın͡g (KB, 11).

2. Çokluk Şahıs: -n͡g, -n͡glar: bil-i-n͡g (DLT-III, 372-5), tut-u-n͡glar (KB, 4867).

3. Çokluk Şahıs: -sU(n)lAr: ögret-süler (KB, 5554).

Karahanlı Türkçesinde ilk kez görülen -*Gın* eki Harezm, Karahanlı ve Çağatay dönemlerinde daha yaygın olarak kullanılır (Bulak, 2017: 291). Karahanlı Türkçesinde emir kipi teklik 2. şahıs çekiminde bazen emri pekiştirmek amacıyla fiil tabanına ünleme edatı olarak seslenme ünlüsü getirilir: bil-e (KB-1280) (Hacıeminoğlu, 1996: 191).

Harezm Türkçesinde de emir kipi; fiilin ifade ettiği oluş, hareket ve durumun meydana getirilmesini faile emir yolu ile bildiren bir kiptir ve her şahısa göre değişen ekleri vardır (Hacıeminoğlu, 1997: 153):

1. Teklik Şahıs: -(A)yIn, -gAyIn, -AyIm, -gAyIm: ḳuç-ayın (HŞ, 1693), bar-ayım (HŞ, 1891), ıy-ġayın (KT, 402a7).

2. Teklik Şahıs: -GIl, -GUl, -GIn, -GUn, Ø: tüş-gül (NF, 21/14), saḳla-ġın (MN, 127).

3. Teklik Şahıs: -sU(n): at-sun (HŞ, 2305), bol-su (MM, 3/2).

1. Çokluk Şahıs: -AlI, -AlIm, (A)lIn͡g, -gAlIm, gAlIn͡g, -alıḳ: ıd-alım (HŞ, 1134), tile-lin͡g (HŞ, 621), tile-gelin͡g (NF, 292/12).

2. Çokluk Şahıs: -(I)n͡g, -n͡glAr, -(I)n͡gIz, -(U)n͡guz: ber-in͡gler (NF, 29/11), kör-ü-n͡g (MM, 325/3), at-ı-n͡gız (HŞ, 4299).

3. Çokluk Şahıs: –sU(n)lAr: boġuzla-sunlar (NF, 340/4), kel-süler (HŞ, 4100).

-AyIn eki ile kurulan bazı örneklerde 1. kişi emir ekiyle beraber "men" zamiri kullanılmıştır: barayın men (HŞ, 646) (Bulak, 2017: 295). Ünlü ile sonlanan fiil kök ve gövdelerinden sonra 1. teklik ve çokluk şahıs emir eklerinin başında Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde örnekleri görülen anorganik bir */G/* türemesi, Harezm Türkçesi eserlerinde de görülmektedir: a‿ŋ‿glaġayın (NF, 19-4) (Ata, 2002: 78-81).

Kısāsü'l Enbiyā'da *oḳı/u-* fiilinin 1. teklik şahıs emir kipi çekiminde iki ünlünün yan yana gelmesiyle araya bağlantı ünsüzü girmemiş ve ünlü düşmesi meydana gelmiştir: *oḳayın* (53v5). Fiil kökü ile ek arasına bağlama ünsüzü olarak */G/* yerine */y/* ünsüzünün kullanıldığı bir örnek vardır: y*ėyeyin* (KE, 134v11) (Toprak, 2005a: 269).

Kıpçak Türkçesinde de diğer tarihî lehçelerde olduğu gibi her şahıs için ayrı emir ekleri kullanılır (Karamanlıoğlu, 1994: 116):

1. Teklik Şahıs: -(ġ)AyIm, -AyIn

2. Teklik Şahıs: -ġIl, -ġUl, -ḳIl, -ġIn, -ḳIn, Ø

3. Teklik Şahıs: -sUn, -sIn

1. Çokluk Şahıs: -AlI (CC), -AlIm, -ġAlIm, -AlIḳ

2. Çokluk Şahıs: -ŋ‿g, -ŋ‿glAr, -(I)ŋ‿gIz

3. Çokluk Şahıs: -sUnlAr, -sInlAr

1. Teklik Şahıs

Kıpçak Türkçesinde 1. teklik şahıs ekleri *-ġAyIm, -AyIm, -AyIn*'dır. *-AyIm, -AyIn* ekleri ünlü ile; *–ġAyIm* eki ise hem ünlü hem de ünsüzle sonlanan fiillere gelir: barayım (CC, 81a), bėreyin (CC, 11a), alayım (TZ, 51a; GT, 133b), çıḳayım (MG, 65a), içeyim (KK, 8a), barġayım (Kİ, 153), dėgeyim (GT, 55a).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde teklik 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *–yIm;* ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-/y/Im* şeklindedir: övretiyim (KZ,

33), saḫlıyım (KZ, 16). Bu şekil, *–AyIm* ekinin bünyesindeki /y/ ünsüzünün daraltıcı etkisiyle oluşmuştur (Güner, 2013: 234).

2. Teklik Şahıs

Bozkır Kıpçakçası eseri Codex Cumanicus'ta 2. teklik şahıs emir/istek çekimi eksiz ya da *–GIl* ile yapılır. Nadiren yuvarlak ünlülü örnekleri de vardır (Argunşah ve Yüksekkaya, 2016: 308). Ayrıca az da olsa -ḫıl eki de görülmektedir: bergil (CC, 126 29), bolġıl (CC, 126 33), bolġul (CC, 146 1), açḳıl (CC, 4a), boşatḫıl (CC, 65).

Memlûk Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Kavânînü'l Külliye* ve *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de teklik 2. kişide emir kipinin eksiz olduğu, ekli çekimin ise özellikle konuşma dilinde pekiştirme görevinde kullanıldığı belirtilir. *Tuhfetü'z-Zekiyy*e'de pekiştirme eki olarak *–ġIn, -ġUn, -kIn, -kUn* verilir. Hatta yazar bu ekin *–gIl* olduğunu söyleyenlere değer verilmemesini çünkü bu ekin başka dillerden Türkçeyi bilmeyenler tarafından getirildiğini ifade eder (Argunşah ve Yüksekkaya, 2016: 342): başla (TZ, 50b), yumruḳla (TZ, 50b), bolġıl (TZ, 63), aḳıtġıl (MG, 32b), yegil (T, 102 43), bıraḳḳıl (GT, 131a), yatḳıl (KK, 8), körgil (GT, 164b), körgüzgül (MG, 39b), külkil (Kİ, 146), kelgin (TZ, 50b), turġun (TZ, 50b 12), yatḳın (TZ, 50b 12).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde teklik 2. şahıs emir çekimi eksizdir veya *–Gın* eki ile yapılır: a͡ŋgmaġın (KZ, 24), bolmaġın (AB, 51), ḫoyġın (AB, 117). "Pritsak, bu ekin olumsuzluk hâlinde *–mA* eklenmesiyle *salma-gin* şeklinde olduğunu ama bu telaffuz şeklinin bütün Kıpçak sahasına değil, Ermeni Kıpçak sahasına ait olduğunu belirtir" (Aktaran: Caferoğlu, 1971: 3).

Şçerbak (2016: 56-58), emir kipinin şekilbilgisel göstergelerinin olmadığı ve bu özelliğiyle diğer kiplerden ayrıldığı söylense de emir kipi çekiminde görünüşte fiil gövdesine benzeyen eksiz şekle ilave olarak ayrıntılar (ısrar, kesinlik) ifade eden, duygusal-irade anlamını güçlendiren veya tam tersi zayıflatan "refakatçi" veya "eşlik eden" diye adlandırılan ek ve edatlardan faydalanıldığını ifade eder: ḳuygın (koy). Şçerbak, *eşlik eden ekler*den en yaygın olanlarını şöyle sıralar: *-ḳıl~-ġıl, -ḳın~-ġın, -ḳır~-ḳur, -ġır~-ġur, -dȃk, -u, -çı, -sana (sana)~-sına (sın-a).*

3. Teklik Şahıs

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin 3. teklik şahıs çekimi *-sUn, -s*In ekleriyle yapılır: a‿nglasun (CC, 65a), bolsun (CC, 29), bėrsin (CC, 61a), kelsin (CC, 126), ėşitsün (CC, 1b), bovuzlasın (TZ, 50b), söylesin (TZ, 50b), sınsun (EH, 134), yensün (EH, 134), bėrmesin (TB, 37).

1. Çokluk Şahıs

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin 1. çokluk şahıs çekimi *-AlI, -AlIm, -ġAlIm, -(A)lIḳ* ekleri kullanılarak yapılır: ḳılmayalum (MG, 85a), kirelim (MG, 60b), izdelim (GT, 133a), alalım (TZ, 51a 10), içelim (KK, 8), alalıḳ (TZ, 51a/10), kelelik (TZ, 72b 3), barġalım (EH, 121), kelgelim (EH, 121).

–AlI biçimleri Codex Cumanicus'ta geçmektedir: baralı (CC, 75b), söveli (CC, 75b). Eserde –AlIm eki de geçer: ḳılalım (CC, 145 17), degelim (CC, 145 17).

Kavânînü'l Külliye'de ekin *–AlIk* olduğu, Türkmenlerin *–AlIm* biçimini kullandıkları belirtilmiş, bir yerde de *–AlIk* biçiminin geniş zaman ifade ettiği işaret edilmiştir (Argunşah ve Yüksekkaya, 2016: 342). Ayrıca Ermeni harfli metinlerde de bu kullanım görülmektedir: aytalıḳ (TB 40), berėlik (TB 18).

2. Çokluk Şahıs

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin 2. çokluk şahıs çekimi *-ng, -nglAr, -(I)ngız* ekleriyle yapılır: barıng̃ız (CC, 122 4), çökin‿giz (CC, 117 23), eşitin‿gler (CC, 117 1), alın‿g̃ (TZ, 83a 13), kelin‿g̃ (TZ, 50b), olturun‿g̃ (KK, 7), alın‿g̃z (TZ, 83a), kelin‿g̃iz (TZ, 60b), bėrin‿g̃iz (TB, 174).

3. Çokluk Şahıs

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin 3. çokluk şahıs çekimi *-sUnlAr, -sInlAr* ekleri kullanılarak yapılır: a‿nglasınlar (CC, 65a), bırakṣunlar (GT, 48a), kelsinler (TZ, 50b), kelmesünler (Kİ, 164 ursınlar (KK, 7), bilsinler (TB, 81).

Tablo 1. Türkçenin Tarihî Dönemlerine Göre Emir Kipi İşaretleyicileri.

EMİR KİPİNİN TARİHÎ DÖNEMLERE GÖRE BİÇİMBİRİMSEL İŞARETLEYİCİLERİ					
ŞAHIS-LAR	**ORHUN TÜRK-ÇESİ**	**UYGUR TÜRK-ÇESİ**	**KARA-HANLI TÜRKÇESİ**	**HAREZM TÜRK-ÇESİ**	**KIPÇAK TÜRKÇESİ**
1. Teklik	-(A)yIn	-(A)yIn -(A)yAn	-(A)yI(n) -Ay -AyIm	-(A)yIn -gAyIn -AyIm -gAyIm	-(ġ)AyIm -AyIn -(I)yım (Ermeni Kıpçak)
2. Teklik	Ø -gIl	Ø -gIl	-Ø -GIl, -GIn -GUl	Ø -GIl -GUl -GIn -GUn	Ø -GIl -GUl -GIn (Ermeni Kıpçak, TZ)
3. Teklik	-zu(n) -çUn	-zU(n) -sU(n)	–sU(nI)	-sU(n)	-sUn -sIn
1. Çokluk	-(A)lIm	-(A)lIm -AlI͡ng -AlAm	-(A)lı͡ng -(A)lIm	-AlI -AlIm -(A)lı͡ng -gAlIm -gAlI͡ng -alık	-AlI (CC) -AlIm -GAlIm -AlIķ
2. Çokluk	-n͡g -n͡glar	-(I)n͡g -(I)n͡glAr	-n͡g -n͡glAr	-(I)n͡g -n͡glAr -(I)n͡gIz -(U)n͡gUz	-n͡g -n͡glAr -(I)n͡gIz
3. Çokluk	-zU(n) -çUn	-zUnlAr -sUnlAr	-sU(n)lAr	-sU(n)lAr	-sUnlAr -sInlAr

2.1.2.Emir Kipinin İşlevleri

Literatürde *emir kipi* denen ve temel işlevi emir vermek olan paradigmanın başka hangi işlevlerde kullanıldığını ve hangi kiplik alanları ifade ettiğini belirlemek, emir kavramının sınırlarını çizmekte önem arz etmektedir. Bu çalışmada söz konusu paradigmanın Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde kullanılan değişik işlevleri belirlenerek emir kipinin emir kiplik alanı dışındaki kiplik işlevleri gösterilmeye çalışılmıştır.

İletişim ortamında insanlar birbirlerini, söylediklerine değil ne kastettiklerine bakarak anlamaktadır. Konuşucunun konuşma maksadı, dinleyici tarafından doğru olarak sezildiği zaman konuşma başarıya ulaşmış kabul edilir. İnsan bildirişiminin temelinde söylenenle demek istenen arasında ayrım vardır. Başarılı bir bildirişimde bulunmanın koşulu, dil içi-dil dışı tüm etmenleri doğru değerlendirerek ifadeyi çözümlemektir.

Türkçede aynı biçimbirimlerin farklı görevlerde kullanılabilmesi dolayısıyla kip yapıları, biçim unsurları ile işaretledikleri anlamlardan farklı anlamları da taşıyabilmektedir. Bu çok işlevli kullanımlar sebebiyle *derin yapı*da ortaya çıkan yeni birimler, *yüzey yapı*daki sabit görüntüleriyle örtüşmeyebilir. Çünkü kip işaretleyicileri, *yüzey yapı*da sınırlı bir anlama sahip olmasına rağmen *derin yapı*da çeşitli kiplik işlevlerin çıkmasını sağlayacak kadar işlevsellik arz eder. Türkçede *yüzey yapı*da esas görevi emir işaretlemek olan paradigma da *derin yapı*da bambaşka kiplik alanları işaretleyebilmektedir.

Şçerbak (2016: 55), "Şekilbilgisel verilere bakılırsa Türk dillerinde ilk olarak bildirme ve emir kipleri ayrılmıştır. Diğer dillerde de durum herhalde böyle olmuştur. Savçenko, Hint-Avrupa dillerinde bildirme ve emir kiplerinin birbirinden ayrılmasının şahıs eklerinin oluşumu sırasında vuku bulduğunu, eksiz kalmış emir kipi şeklinin şahıs ekleri almış bildirme kipi şekillerinin karşısında yer aldığını belirtir." demektedir. Bu nedenle işlevsellik açısından ele alındığında geçirdiği uzun tarihî süreç ve çok işlenmiş niteliği ile emir kipi işaretleyicilerinin diğer tasarlama kiplerine nazaran çok daha fazla kiplik işaretleyebildiği görülmektedir.

Şimşek (1987: 227-229); buyrum tümcelerinin yalvarma, övgü, ilenme, öğüt, yol gösterme, dilek/istek, uyarı, saygı/incelik, meydan okuma gibi anlamlarda kullanılabilece

ğini ileri sürer. Doğan (1997); buyrum tümcelerinin öğüt/akıl verme, izin verme, tehdit etme, iyi dilekte bulunma, dinleyicisiz konuşma, istekte bulunma, rica etme gibi buyurmayan anlamlar da belirttiğine dikkat çeker. Aksan (1999: 194); buyrum kipi biçimbirimlerinin istenmedik, onaylanmayan bir işi belirleme, dilek bildirme, bir işin olmasını bekleme, kabullenme, olmasında sakınca görmeme, kesin sınırlama, tahmin yürütme gibi işlevleri de olduğunu ifade eder. Sarıçoban-Hişmanoğlu (2004: 35-36) emir kipinin komut, rica, iyi dilekte bulunma, tavsiye, uyarı, teklif, ikram, davet, yalvarma, talimat, beddua, tehdit, izin, yasaklama, söz verme, inanmazlık işlevlerini yerine getirdiğinden bahseder. Bilgin (2006: 382-383); buyruk kipinin kimi zaman dilek, uyarı, yakınma, yalvarma, umursamazlık, olasılık, öfke, sitem, uyarı, alkış, kargış, yakarı, ant cümleleri kurduğundan söz eder. Korkmaz (2009: 672-673), öteki kiplerde olduğu gibi dildeki kullanılış farklarının verdiği anlam ve işlev kaymaları dolayısıyla emir kipinin de istek, gereklilik, açıklama, uyarı, yönlendirme, dua, yemin, yakarış, kargış, hayret, şaşkınlık, yeterlik, sitem, kabullenme, teslimiyet gibi çeşitli görevler üstlendiğini ifade eder.

Son yıllarda dilbilimde işlevcilik kuramlarının gelişmesiyle özellikle *kip-kiplik* konulu tez çalışmalarında artış dikkat çekmektedir. Tasarlama kiplerinin işlevleri hakkında ilk çalışmayı yapan Fatma Türkyılmaz (1999) Türkiye Türkçesinde emir kipinin işlevlerini "anlamsal açıdan, cümle bağlayıcılarında, kalıplaşmış sözlerde ve deyimlerde" olmak üzere dört başlıkta ele alarak emir dışında istek, şart, gereklilik, tavsiye, yönlendirme, tehdit, ihtar, kendi kendine telkin, tereddüt vb. 43 işlevini tespit eder. Fatmahan Sarıçiyil (2008), emir kipinin bağlama göre kullanımsal değerlerini, emir, istek/temenni, meydan okuma, gereklilik, uyarma olarak; tümce bağlayıcılarındaki işlevlerini ise açıklama, sonuç, özetleme, üsteleme, kabullenme olarak ele alır. Zeliha Tuğuz (2013) tezinde emir kipinin acıma, açıklama, ahdetme, alay, azarlama, beddua, bıkkınlık, çaresizlik vb. 39 işlevini tespit eder. Çiğdem Usta (2013) emri kiplik olarak ele aldığı tezinde şiddet, isteme, güdüleme, hayret, izin, silsile ve bilgi kipliği olarak sınıfladığı kök kiplik alanlarında emir kipinin Türkiye Türkçesindeki işlevlerini tespit ederek teselli, rahatlama, teşvik, ilenme, alay, yalvarma vb. işlevler saptar. Nurdan Benli (2013) Uygur Türkçesinde tasarlama kiplerinin işlevlerini incelediği çalışmasında emir kipinin açıklama-dikkat çekme, haber verme-bilgilendirme, çağrı, amaç, teselli, şart, danışma-soru sorma vb. 17 işlevini tespit eder. Melike Uçar (2014), tezinde emir kipinin tarihî lehçelerde ve Türkiye Türkçesinde 71 işlevini tespit eder.

Bu incelemede, Tarihî Kıpçak Türkçesinde emir kipinin emir kipliği dışında 29 kiplik alanı daha işaretlediği tespit edilmiştir.

2.1.2.1.Emir İşlevi

Emir kipine adını veren işlev, emir kipliğidir. Emri bir kiplik alan olarak değerlendiren incelemelerde, özellikle emir ifadesinin hangi araçlarla dile yansıdığı/işaretlendiği önem taşır. Yani emir kipi paradigmasından olmasa da emir işaretleyen her birim, emir kipliği bağlamında değerlendirilir. Ancak bu çalışmada kipten kipliğe doğru bir anlam incelemesi yapıldığından emir kipinin emir anlamı taşıdığı sözceler ele alınmış, diğerleri çalışmanın dışında tutulmuştur.

Aslan Demir (2008: 33), emir kiplik alanını "biri buyurucu, diğeri eyleyici olmak üzere en az iki kişili iletişim ortamında, yapılması istenen bir işin/gerçekleştirilmesi beklenen bir durumun, buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ile dayatıldığı; ileri derecede yönlendirici olan; buyurucunun, eyleyiciden toplumsal veya durumsal nedenlerle görece üstün olduğu, eyleyiciyi harekete geçirenin kendi arzu ve istekleri gibi iç dinamiklerden değil, buyurucudan ya da buyurucunun temsil ettiği kurumdan kaynaklanan dış dinamikler olduğu bir anlam alanı" olarak tanımlar.

Bir sözcenin emir niteliği taşıyabilmesi için içerisinde *kaynak (buyurucu), hedef (eyleyici), ileti (buyruk), kanal (söz, yazı)* ve *geribildirim (eylem)* unsurlarının bulunması gerekir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin emir işlevinde kullanıldığı sözcelerde buyurucunun ***Tėńgri, K'risdos, sultan, melik, hâkim*** gibi otoriteyi temsil eden güçler olduğu ve emir verilirken "***ay dāvūdnıńg ehli, ḫaysılarıńgız k'i etiirsiz ṭorasizlik'ni"*** gibi sözlerle hedef kitlenin belirtildiği örnekler tespit edilmiştir. Ayrıca ***buyur-[5], tep buyur-"*** gibi kiplik fiiller ile kurulmuş aktarma cümleleri ile ***"öldür-, ur-, yarġu et-, sal-, muṣādere ḳıl-, ḳāla Allāhu ta'ālā"*** gibi emir semantiği içerisinde değerlendirilebilecek sözlüksel emir kipi işaretleyicilerinin de kullanıldığı görülmüştür.

[5] Buyur- ve emret- fiilleri çift geçişli (ditransitive) oldukları için (birine bir şey buyurmak) emir semantiğinin gerektirdiği buyurucu, eyleyici ve buyruk üçgenini bulundukları cümle içinde taşımaya elverişlidir (Aslan Demir, 2008: 171).

İncelenen eserlerde emir işlevi taşıyan sözcelerde Tanrı'nın buyrukları, dinin kaideleri, kutsal kitaplarda belirtilen emir ve yasaklar bağlamında *ilahî kaynaklı* emirlere; sultanların buyrukları ve kanunlar bağlamında ise *statüsel* emirlere rastlanmaktadır. Bundan dolayı çalışmada ilahî kaynaklı emirler ***kuvvetli emir***; statü kaynaklı emirler ise ***emir*** olarak ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Eserlerde emir kipinin emir işlevi çoğunlukla 2. teklik/çokluk şahıs çekimiyle kullanılmıştır.

2.1.2.1.1.Kuvvetli Emir İşlevi

Tanrı'nın buyruk ve yasakları ile peygamberlerin yönlendirmeleri *kuvvetli emir* olarak değerlendirilmiştir. Bu işlevde dikkat çeken husus emirlerin Tanrı'dan geliyor olmasının emir kavramını daha güçlü kılmasıdır. Bu emirler yerine getirilmediği takdirde yaptırım, Tanrı tarafından eylemin günah sayılması ve kusuru işleyene ceza verilmesidir.

2. Teklik Şahıs

Hristiyanlık dininin temel kaidelerinden olan "on emir" emir kipinin *kuvvetli emir* işlevine önemli bir örnek teşkil eder:

- *1.Tėŋ͡grini* ***sövgil*** *barça üstünde.* "Tanrı'yı her şeyin üstünde sev."
  2.Tėŋ͡grini ŋ͡g atı bile ***ant içmegil.*** "Tanrı'nın adı ile ant içme."
  3.Ulu künni ***avurlagıl.*** "Kutsal günü takdis et."
  4.Ataŋ͡gnı, anaŋ͡gnı ***hormatlaġıl.*** "Babana, annene hürmet et."
  5.Kişini ***öltürmegil****.* "İnsan öldürme."
  6.Ogur ***bolmaġıl****.* "Hırsız olma."
  7.Hėrsek ***bolmaġıl.*** "Şehvet düşkünü olma."
  8.Yalgan ***tanıḫlık bėrmegil.*** "Yalancı şahitlik etme."
  9.Özge kişiniŋ͡g nėmesin ***suḫlanmagıl.*** "Başka kimsenin malına tamah etme."
  *10.****Sėvgil*** *sėniŋ͡g karındaşıŋ͡g kibi.* "Kardeşlerini (komşunu) kendin gibi sev" (CC, 66b/1-10).

- *Gabriel frişte ıdırdı*
  Mariamga sövünçledi
  Tẽngri sẽni soyurgadı
  *Ovluma **bol** dẽp anası* (CC, 76/1-20).

Cebrail melek gönderdi/ Meryem'e müjdeledi/ Tanrı seni ödüllendirdi/ Oğlumun annesi ol, diye.

- *Buyurur K'risdos, ki heç nemä üçün **ant içmä** zera barça keräkmäs u boş sözlär üçün adämilär cuvap bersärlär yarġu kününä* (TB, 37).

Hristos şöyle buyurur: "Hiçbir şey için yemin etme. Çünkü bütün gereksiz ve boş sözler için insanlar mahkeme günü cevap verecektir."

2. Çokluk Şahıs

Hz. İsa'nın ümmetine seslenişi de *kuvvetli emir* örneğidir:

- *Bu kün ağırlalıḳ ol künni nẽçik ol yulduz köründi kün toġuşı ol üç ḫanġa. Ol yulduz nẽçik bir oġlan bigev ẽdi. Baş üstünde altun ḫaç astrı yarıḳ bar ẽdi. Ol oġlan alay ayttı alarga: **Kẽliñgiz** tẽrçe mẽnim artumça Cuhut yẽrine. Anda tapgaysiz yañı ḫan togurmış kimni siz izdersiz* (CC, 61b/31-62a/12).

Bugün o yıldızın doğuda üç müneccime göründüğü mübarek günü kutsayalım. O yıldız bir oğlan gibi idi. Başının üstünde çok parlak bir altın haç var idi. O oğlan onlara şöyle dedi: "Hızla benim ardımca Cuhut'a geliniz. Orada sizin aradığınız yeni doğmuş kralı bulacaksınız."

Tanrı'dan doğrudan gelen emir ve yasaklar emir kipinin *kuvvetli emir* işlevini taşır:

- *Ḳāla Allāhu taʿālā: ay dāvūdnıñ ehli **ḳılıñgız şükrni** dağı azdur menim ḳullarumdan köp şükr ḳılġıçı* (GT, 2b-3a).

Allah kelamı: "Ey Davud'un nesli! Şükrediniz! Benim kullarımdan şükür kılan azdır."

- *Ne türlü Teñri ayttı, ki **yüz körmäñgiz** yoḫsa könü **yarġu etiñgiz*** (TB, 33).

Tanrı ne demiş: "İnsanların yüzüne bakmayın ama adaletli yargılayın."

- *2-nçi, yarġuçïlar atïnï berdi Teŋ͡gri adämilärgä, ki* ***yarġu etiŋ͡giz*** *könülük bilä öksüzgä u tulga* (TB, 29).

İkincisi, Tanrı insanlara hâkimlik yetkisini "Öksüz ve dulları adil yargılayınız!" diyerek verdi.

2.1.2.1.2.Emir İşlevi

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde statüsel emirler, sultanların vezirlerine ve halkına; şeyhlerin müritlerine verdikleri emirleri ve kanunlarda yazılı emirleri kapsar. Bu emirler yerine getirilmediği takdirde yaptırım; buyruk vericiler tarafından ölüm, dışlanma, sürgün, hapis cezası şeklinde uygulanır.

2. Teklik Şahıs

- *... bu söz sulṭān͡ġa ḫoş kilmedi yüzin bir yanı çıḳarup ayttı:*
  Terbiyet ġayr ehline ḳılmaḳ
  Künbed üstünde ḳoz ḳoymaḳtur
  Öltür *anı kim ol yürüp dāyim*
  Ṣanʿatı kim yoluḳsa soymaḳtur.
  Ayttı: "Bu fesād ehliniŋ͡g nesli münḳaṭiʿ bolsa kirek yoḳsa ot söndürüp köz ḳoymak yılan öltürüp balasın beslemek ʿāḳiller işi degül" (GT, 13a).

Bu söz sultanın hoşuna gitmedi. Yüzünü öbür tarafa döndürüp dedi ki: "Onu öldür çünkü onun hüneri kime rastlasa onu soymaktır. Bu fesat ehlinin nesli kesilmeli yoksa ateşi söndürüp közü bırakmak, yılanı öldürüp yavrusunu beslemek akıllı işi değil."

- *Şeyḫ-i ecell şemsü'd-dīn maŋ͡ga kerrāt ve merrāt semāʿnı* ***terk itkil*** *dip buyurdı* (GT, 61a).

Yüceler yücesi şeyh bana defalarca "Semayı bırak!" diye emretti.

- *Egär ki sadaġa barça nemädän artïḫ esä yoḫsa yarġunu könülük bilä tiyäsidir etmägä, tiymäs ḫocaga yüz körmägä, ne miskingä yarlïġamaga, ne türlü yazgandïr: «**Yarlïġama** yarlïga törädä»* (TB, 33).

Eğer merhamet her şeyden üstünse yargı doğru bir şekilde yapılmalı, hocaya (mal sahibine) ikiyüzlü davranılmamalı (yalakalık yapılmamalı), fakire acınmamalıdır. Ne demişler: "Mahkemede fakire merhamet gösterme."

3. Teklik Şahıs

- *Bir seyyāḥ saçın örüp ḥācīlar ḳāfilesi bilen baġdād şehrine kirip melik ḫıdmatına kilip ayttı şerīf kişimen ḥicāzdan kilürmen melik üçün bir ḳaṣīde medḥ ḳılıp tururmen melik buyurdı kim **oḳ(u)sun** ol şerīf ḳaṣīdeni tamām oḳudı ise melik nedīmlerinden biri ayttı* (GT, 42a-42b).

Bir seyyah saçını örüp hacı kafilesiyle Bağdat şehrine girip hükümdarın huzuruna gelerek: "Ben peygamber soyundanım. Hicaz'dan geliyorum. Hükümdar için bir övgü kasidesi hazırlamıştım." dedi. Hükümdar, okusun diye emretti. O şerîf, kasideyi bitirince hükümdarın meclis ve sohbet arkadaşlarından biri dedi ki...

- *Ne bir kez kimsä yalga tutmagay sözlüvüçü adamnï yarġuda, da yalġanlï bilä yeŋgäy könünü. Kimsä **orunç bermäsin** yarġuçïga da sïŋarïnïŋ ig[i]likin damâhlik bilä **almasïn,** zera damâhliktän barça yaman ilgäri kelir* (TB, 37).

Hiç kimse hiçbir zaman mahkemede yalancı şahit kiralayamaz ve doğruyu yalanla yenemez. Kimse yargıca rüşvet vermesin ve arkadaşının mülkünü açgözlülükle almasın. Zira tüm kötülükler açgözlülükten gelir.

- ***Yoḫ bolsun** ol iş, egirlik övränçiki. Törädän başḫa **curumlamasïn** biy salaçïsïn* (TB, 64).

O yanlış alışkanlık işi yok olsun. Bey, köylüsüne kanun dışı ceza vermesin.

- *Ḫaçan ki törä oltursa da voyt aytmïyïn ki mun[d]a törä olturuptur, kimniṉg nemä işi bar esä* ***spravovat etsin*** *da kimesä aşïḫïp boşatlïḫ almïyïn da ilgäri tüşüp nemä izdägäy törädän aniṉgkibik kişi ḫalïr curumga 12 aḫça* (TB, 175).

Ne zaman ki hâkim duruşmayı başlatırsa ve voyt duruşmada bulunduğunu söylemeye yetişmezse kimin bir işi varsa bildirsin, birileri aceleyle izin almadan ileriye atılarak mahkeme heyetinden bir şey talep ederse o kişi 12 akçe para cezası almalı.

2. Çokluk Şahıs

- *Bir sulṭānnıṉg ʿömri āḫır bolup ḳāyim-maḳāmı yoḳ idi vaṣiyyet ḳıldı kim ṭaṉg bile evvel şehr işikinden kim kilse anı taḫt öze kiç(i)rip başına tāc koyup memleketni aṉga* ***teslim ḳılıṉgız*** (GT, 65a).

Bir sultanın ömrü sona ermişti ve yerine geçecek kimsesi yoktu. "Sabah erkenden şehrin kapısından ilk kim girerse onu tahta geçirip başına taç koyup memleketi ona teslim ediniz." diye vasiyet etti.

- *Ol ʿameldār irden sulṭānġa köp türli şikāyet ḳıldılar buyurdı kim* ***muṣādere ḳılıṉg*** (GT, 32a).

O çalışkan adamdan sultana çok çeşitli şikâyetler gelince "Yakalayın!" diye buyurdu.

- *Bir kün melik andan bir ḥareket körüp ġazābı kilip* ***muṣādere ḳılıṉg*** *dip buyurdı* (GT, 35a).

Bir gün hükümdar onun bir davranışını görünce öfkelendi ve "Yakalayın!" diye emretti.

- *Bularnıṉg ser-vaḳtına kilip bastılar illerin bağlap sulṭān ḫıdmatına kitürdiler sulṭān buyurdı kim barçasın* ***öldüriṉg*** *tip* (GT, 12b).

Uygun zamanı gözleyip bunları bastılar, ellerini bağlayıp sultan huzuruna getirdiler. Sultan: "Hepsini öldürün!" diye emretti.

- *Bir şāʿir oġrılar bigine kilip medḥ oḳudı ise buyurdı kim tonuṉg soyuṉg dağı bu kintden* ***sürüṉg*** (GT, 110a).

Bir şair, hırsızlar beyine methiye okuyunca (bey): “Kıyafetini soyun ve kasabadan sürün!” diye buyurdu.

- *Melik buyurdı kim* ***urung*** *bu ḳavvādnı niçün munça köp yalġan sözler sözlegey* (GT, 42b).

Hükümdar: “Bu ahlaksızı vurun!” diye emretti. “Niçin böyle çok yalan sözler söylüyor?”

- *Kimide bir ḫakīm ir bar idi kilip melik ḫıdmatına ayıttı buyruḳung bolsa men anı sākin ḳılayım ayttı ġāyet luṭf bolġay ḥaḳīm buyurdı kim teñizge* ***salung*** *saldılar* (GT, 17b).

Gemide bilgili bir er vardı. Hükümdarın huzurunda “Emrin olursa gerçekleştireyim.” dedi. Bilgin: “Onu denize bırakın!” diye emretti, bıraktılar.

- *Egär yoluḫsa kʿrisdân ḫanga, ki çerü(v) etkäy dinsizlär üstünä, neçik tiyäsidir, ḫaçan ki iti kötürsälär biri biri üstünä, ḫoymagay ḫürmaga angïnça, ki bilgäy, ne mahana bilä keliptirlär dinsizlär utrusuna. Andan soñra kermänniñ çövräsin alïp yebergäy kermängä elçi: «****Beriniñiz*** *yaḫşïlïḫ bilä»,– aṅlatkay bir dä, eki dä, üç* (TB, 59-60).

Eğer Hristiyan hükümdarı dinsizlere karşı ordu göndermek zorunda kalırsa dinsizlerin ne amaçla geldiklerini öğrenmeden birbirlerine kılıç çekmelerine izin vermeyecek. Ondan sonra kalenin etrafını kuşatıp kaleye elçi gönderecek. “İyilikle (kaleyi) veriniz!” diye bir, iki ve üç kere teklif edecek.

3. Çokluk Şahıs

- *ʿArab meliklerinden bir melik dīvān müteʿalliklerine buyurdı kim fulān ḳulnıng mersūmın yaḫşı iḥtiyāt bilen* ***yazsunlar*** *kim ḫıdmatḳa mülāzim dağı fermānġa köz tikip ḳulaḳ ḳoyup turur dağı özge ḳullar lehv ve ṭarab bilen meşġūl bolup ḫıdmat edāsına usal yürürler* (GT, 37a).

Arap hükümdarlarından bir hükümdar divan mensuplarına: “Falan kulun maaşını temkinli bir şekilde yazsınlar.” dedi. Çünkü o, hizmete hazır bir şekilde gözü kulağı fermanda (beklemiştir); diğer kullar eğlence ve şenlik ile meşgul olup görevlerinde gafilce davranmaktadırlar.

- *Bir küreşçi pehlevān üç yüz altmış türlü küreş ʿilmin bilür irdi... şākirdlerinden bir ṣāḥib-cemāl oġlan... küreş ʿilmin ögretti. Bir kün sulṭān ḫıdmatına kilip yir öpüp ayttı üstādım(ız?)nıŋ̂ menim öze terbiyet ḥaḳḳı bar yoḳsa ḳuvvetde ve ṣanʿat da men andan artuḳ men bu söz sulṭānġa ḫoş kilmedi buyurdı kim* ***küreşsünler*** (GT, 38b-39a).

Güreşçi bir pehlivan üç yüz altmış türlü güreş ilmi bilirdi. Şakirtlerinden güzellik sahibi bir oğlan... (ona) güreş ilmini öğretti. (Oğlan) bir gün sultan huzuruna gelip yer öptü. "Üstadımın benim terbiyem üzerinde hakkı var. Aslında kuvvette de sanatta da ben ondan daha iyiyim." dedi. Bu söz sultanın hoşuna gitmedi. "Güreşsinler!" diye emretti.

- *Sulṭān buyurdı ḳaranı dağı ḳırnaḳnı ilin ayaḳın bağlap ḳalʿa burcından ḫandaḳḳa* ***bıraḳsunlar*** (GT, 48a).

Sultan: "Zenciyi ve hizmetçiyi ellerini, ayaklarını bağlayıp kale burcundan hendeğe atsınlar!" diye emretti.

2.1.2.2.İstek İşlevi

Emir kipinin *emir-istek* olarak adlandırılmasına sebep olan baskın ikinci işlevi istek kipliğidir. İstek; "Günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; niyet, tasarı ve arzuları kimi zaman gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri veya hayal edilenleri karşılayan; ikinci ve üçüncü kişiler de yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih ve benzeri ile de yakın duran bir anlam alanıdır" (Aslan Demir, 2008: 16).

Aslında her emir bir istek içerir ancak her istek bir emir içermeyebilir. Bu nedenle sözcelerde istek anlamı tespit edilirken statü farkına dayanan zorlayıcı bir isteğin olmamasına dikkat edilmiştir.

Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin istek işlevinde bulunduğu sözcelerde ***"tile-iste-"*** kiplik fiilleri; "***ḳoyuŋ̂…olturayım, ögretkil…terk iteyim, burk'…aruv bo̧lıim"*** gibi

"emir kipi…emir kipi" kuruluşunda morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler ve "***ni tilersen menden tilegil"*** gibi söz dizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler kullanılmıştır.

1. Teklik Şahıs

- *Ay muġannī yaman ünüŋ̂ iş(i)tip*
  Ṣuhbetiŋ̂de niçük feraḥ iteyim
  Ayttım ol iv iyesine bi'llāh
  *Ḳuṭn kitür **ḳulaġıma ḳatayım*** (GT, 60a).

Ey şarkıcı! Kötü sesini duyup da sohbetinde nasıl ferahlayayım? O ev sahibine "Vallahi pamuk getir, kulağıma tıkayayım." dedim.

- *Mübārek ḫıdmetiŋ̂dur ḳutlu rāyım ḳoyuŋ̂ ḳullar ṣafında **olturayım*** (GT, 29a).

Benim en mühim düşüncem sana hizmettir, bırakın kullarınızın safında yer alayım.

- *Oġlan ayttı ay muʿallim maŋ̂a edeb erkānın ögretkil ḫarekātımda nā-mevzūn bar ise **terk iteyim** ol faḳīh ayttı ay maḥbūb bu suvālnı özgeden sorġıl* (GT, 115a).

Oğlan dedi ki: "Ey muallim, bana edep erkan öğret. Davranışlarımda ölçüsüzlük varsa terk edeyim. O âlim: "Ey dost, bu suali başkasına sor." dedi.

- ***Alġışliim** biyni har sahat, har sahat alġışi anıŋ̂ ahzımda menim da ḳop yerda da haybat'lı atın anın maḫtarlar edi* (AB, 4).

Her an Tanrı'yı öveyim, onun övgüsü her zaman ağzımdadır ve her yerde de onun şanlı adını överlerdi.

- *Burk' usduma zọba bila, da **aruv bọlıim**, yuvgin da ḫardan artıḫ aḫ **bọlıim*** (AB, 146).

Zufa otuyla üzerime serp de temizleneyim. Yıka da kardan daha beyaz olayım.

- ***Ọvratiim** tọrasizlarga yọluŋ̂nu seniŋ̂, da ḫırsızlar sana ḫaytk'aylar* (AB, 147).

Senin yolunu suçlu olanlara öğreteyim, hırsızlar sana geri dönecekler.

2. Teklik Şahıs

- *Aziz Augustin alay aytur:*
  Ave Kristus'nı ŋ͡g anası
  Agrıkımızını ŋ͡g tımarı
  Agrıgımızını ***oŋ͡galtgıl***
  Kaygımızını sėn ***tartatgıl*** (CC, 69a/1-72b/10).[6]

Selam Mesih'in annesi/ Hastalığımızın çaresi/ Hastalığımızı iyileştir/ Kaygımızı sen dağıt.

- *Ave kız kim soyurgattı ŋ͡g*
  Uçmak yolın bizge açtı ŋ͡g
  Bizni yürgen yolları ŋ͡ga
  Küvürüp ***yėtkirgil*** *Yesusga* (CC, 69a/1-72b/10).

Selam bakire ki lütfettin/ Cennet yolunu bize açtın/ Bizi yürüdüğün yollarına/ Yöneltip ulaştır İsa'ya.

- *Ave kız, ḫannı tuvurgan,*
  Şeytannı ėrksiz ėtken,
  Asrovı ŋ͡g bizge ***tėyirgil,***
  Mė ŋ͡gülik oŋ͡ga ***yėtkirgil*** (CC, 69a/1-72b/10).

Selam bakire, kralı doğuran/ Şeytanı güçsüz bırakan/ Korumanı bize ulaştır/ Ebedî huzura yetiştir.

- *Bir duʿāsı müstecāb faḳīr baġdād şehrine kirip ḥaccāc bin yūsufnı kördi bir kişi oturmuş saġ ilin biline ḳoyup ayttı ay faḳīr-i mübārek maŋ͡ga bir ḫayrlı?* ***duʿā ḳılġıl*** (GT, 20a).

Duası kabul olan bir fakir Bağdat'a girince Haccac bin Yusuf'u bir kişiyle oturmuş hâlde gördü. (Haccac bin Yusuf) sağ elini beline koyarak: "Ey mübarek fakir, bana hayırlı bir dua et." (dedi).

- *İy ḳanāʿat meni* ***bayıtḳıl*** *kim*
  Senden ullu cehānda niʿmet yoḳ (GT, 81b).

[6] Tanrı'ya yöneltilen istekler "dua, yalvarma, yakarma"; onun dışındakiler "istek" başlığı altında ele alınmıştır.

Ey kanaat! Beni zenginleştir çünkü cihanda senden büyük nimet yok.

- *Meliklerden bir melik aṅga kişi saldı kim işittim köp mālıṅg bar imiş andan maṅga* ***borç birgil*** *kim iṅgen iḫtiyārım (ihtiyacım?) bolup turur* (GT, 91b).

Hükümdarlardan bir hükümdar ona adam gönderdi: "Duydum ki çok malın varmış, bana borç ver çünkü çok ihtiyacım var."

- *Ol ḳadar mühmelātdan sözledi kim dağı sözlemege mecāli ḳalmadı maṅga ayttı sen dağı* ***sözlegil*** *körgeniṅgden yā işitkeniṅgden* (GT, 92b).

(Tüccar) o kadar manasız şeylerden bahsetti ki anlatmaya mecali kalmadı. Bana (Şeyh Sa'di): "Sen gördüklerini, duyduklarını anlat." dedi.

- *Sulṭānḳa faḳīrnıṅg sözleri ġāyet ḫoş kildi. Ni tilersen menden* ***tilegil*** *ayttı senden anı tiler men kim maṅga zaḥmet birmegeysen ayttı maṅga* ***naṣīḥat birgil*** *ayttı* (GT, 40b).

Fakirin sözleri sultanın hoşuna gitti. "Benden ne dilersen dile." dedi. "Senden bana zulmetmemeni istiyorum. Bana nasihat ver." dedi.

- *Faḳīr ayttı sulṭānġa* ***aytġıl*** *ḫıdmat ṭamaʿın ol kişiden tutsun kim niʿmet ṭamaʿın andan tutḳay dağı bilgil sulṭān raʿiyyet rāḥeti üçün turur dağı raʿiyyet sulṭān tāʿati üçün turur* (GT, 40a).

Fakir dedi ki: "Sultana söyle, çok hizmet beklediklerine çok ihsanda bulunsun. Çünkü bil ki sultanın tebaası ona itaat için; sultan da halkının refahı için vardır."

- *Muṅgar oḫşaş hražarel etär surp Awedaranda törä etmägä aṅgar, ki ḫoltḫa etti K'ris-dostan, ki* ***ayt*** *ḫardaşïma ki üläşkäy menim bilä atamnïṅg oçiznamnï* (TB, 20).

Kutsal İncil'de nakledilen buna benzer başka bir olay da (şu): Bir adam Hristos'a gelerek "Ağabeyime söyle, babamızın mirasını aramızda eşit bölsün." der.

- ***Alġışla*** *canım menim, biyni, da* ***unutmagin*** *barça berganın anın* (AB, 16).

Ey Gönlüm! Onun kutsal adını öv! Tanrı'yı öv, onun verdiği hiçbir şeyi unutma!

3. Teklik Şahıs

- *Ave Yesusnı͡ŋ anasına,*
  Ave ananı͡ŋ ogluna,
  Algış bizge ol kim ***bėrsin,***
  Övdürgen ana ***yalbarsın.***
  Alay ***bolsun*** (CC, 69a/1-72b/10).

Selam İsa'nın anasına/ Selam ananın oğluna/ O bize dua etsin/ Saygıdeğer ana yalvarsın/ Öyle olsun.

- *Oturġanın körüp aġyār birle yārımnı͡ŋ*
  Özüm bu ġayret otına tiledi kim ***yana***[7]
  Külüben ayttı kim min cemʿ şemʿi men saʿdī
  Ma͡ŋga ni ḳayġu özin küydürse pervāne (GT, 116a).

Özüm, yarimin yabancı ile oturduğunu görüp gayret ateşine yansın istedi. Gülerek: "Ben Sadi'nin mumunun ışığıyım. Pervane kendisini yaksa bana dert değil." dedi.

- *Bolur, ki yoluḫur yarġu yarmaga ḫanlarga u ulu biylärgä. Da bizgä bu türlü* ***bolsun*** (TB, 32).

(Bazen) Hanlara ve büyük beylere yargılama işi verilebilir. Bizim de böyle olsun.

1. Çokluk Şahıs

- *Ave, bizni çıgarıp turgan*
  Ölümni͡ŋ kabakından,
  Sionda biz kim ***turalım,***
  Öygünç ırın saa ***aytalım*** (CC, 69a/1-72b/10).

Selam bizi çıkarıveren/ Ölümün kapısından/ Sion'da biz ki yaşayalım/ Övgü şarkısını sana söyleyelim.

- *Sėnden Yesus, sövinçimiz,*

[7] Kıpçak Türkçesi döneminde henüz istek kipi oluşmamış olsa da nadiren de olsa –A morfemi kullanılarak istek ifadesi taşıyan örnekler bulunmaktadır. Bk. -GAy Ekinin İşlevleri.

Bolsun kim sėn karovımız
Ol canda, mėŋ̂gilükke
Kovanalım *dideriŋ̂ge* (CC, 71b/11-73a/5).

İsa sevincimiz senden/ Olsun ki sen ödülümüz/ O canda, ebedîliğe/ Kıvanalım yüzüne.

2. Çokluk Şahıs

- *Atası ayttı: Ay oġlum mücerred bu ḫayāl-i bāṭıl söz bilen nāṣiḥler terbiyetinden yüz ḳaytarmaḳ dağı baṭālet yolın tutup ʿālimlerni azġunluḳḳa nisbet ḳılmaḳ dağı maʿā̃m fāżıllar ṣuḥbetini terk itip ʿilm fāyidelerinden maḥrūm ḳalmaḳ ol közsüzge oḫşar kim ḳaraŋ̂ġu kiçe balçıḳḳa tüşüp. Aytur idi: Ay Müsülmānlar çerāġnı menim yolumda* ***tutuŋ̂uz!*** (GT, 75a-75b).

Babası: "Ey oğlum! Sadece bu batıl hayal sözüyle, öğüt verenlerin terbiyesinden yüz çevirmek ve batıllık yolunu tutup âlimleri yoldan çıkmışlara denk tutmak, masum fazilet sohbetlerini terk edip ilmin faydalarından mahrum kalmak karanlık gecede balçığa düşen köre (körün durumuna) benzer. Ey Müslümanlar! Işığı benim yoluma tutunuz (yolumu aydınlatınız)!" derdi.

- *Bir kimesä kimesäni voytka ündägäy, da voyt bergäy törägä, da ündälgän yan aytkay, ki hadir dügülmen cuvap bermägä,* ***beriŋ̂iz*** *birsi törägä, anï oderžat etmägä bolur törägä körä üçünçi törägä dirin* (TB, 174).

  Bir kimse bir başkasını voyta çağırırsa ve voyt davayı mahkemeye verirse suçlanan taraf dese ki: "Cevap vermeye hazır değilim, bir sonraki duruşmaya kadar bir süre veriniz." Kanuna göre üçüncü duruşmaya kadar mühlet alma hakkına sahiptir.

3. Çokluk Şahıs

- *Yalbarur mėn Mariam katunga, arı Franaska, barça arılarga, mėnim üçün* ***yalbarsınlar*** *Bėy Teŋ̂rige, mėnim yazukımdan yarlıgasın* (CC, 61a/1-10).

Yalvarıyorum Meryem Hatun'a, Aziz Franas'a, bütün azizlere... Benim için Rab Tanrı'ya yalvarsınlar. Benim günahlarımı bağışlasın.

- *Żarūret ḥukmi bilen ol yigit ḫasta ve mecrūḥ bir ḳārvān artına tüşüp kitti aḫşamın ḳārvān bir yirge yitti kim oġrılar maḳāmı idi ḫôcalar ḳorḳup titremege başladılar ol yigit ayttı ḳorḳmayıñgız kim bu ortada birmenmen kim illi kişige cevāb birgeymen bir niçe yigitler dağı maña* ***yarı ḳılsunlar*** (GT, 102a).

Zaruret hükmüyle o yiğit, hasta ve yaralı bir şekilde bir kervanın peşine düşüp gitti. Akşamleyin kervan, hırsızlar makamı olan bir yere vardı. Hocalar korkup titremeye başladılar. Yiğit: "Korkmayın, ortalıkta vermem. Bana bir kısım yiğit yardım etsin, elli kişiye cevap vereceğim."dedi.

2.1.2.3.Rica İşlevi

Rica; emir, istek, yalvarma gibi semantik değerlerden farklı olarak istemenin nezaket olgusu içerisinde sunulduğu bir anlam alanıdır. Ricalarda nezaket olgusu diğer isteme birimlerine göre daha belirgindir (Aslan Demir, 2008: 16). Her ricada bir isteğin yer almasından dolayı bu iki ifade alanı iç içe geçmiş durumdadır. Rica anlamı taşıyan sözcelerde emir ifadesi bulunmaz.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bir işin yapılmasını nezaket çerçevesinde istemek için genellikle statü açısından yüksek konumda olan kimselerin talepleri, ***"ol ʿazīzniñg mübārek nefesin ḳabūl itip, ay yārānlar ʿayb aytmayın maʿẕūr tutḳaysiz"*** gibi sözlerle desteklendiğinden *rica* olarak değerlendirilmiştir.

3. Teklik Şahıs

- *Şeyḫ saʿdī gülistānın türkī terceme ḳılsañg bir ṣāḥib-devlet ir atına mısrāʿ yādgārıñg cehānda* ***ḳalsun*** *dip ol ʿazīzniñg mübārek nefesin ḳabūl itip ayttım inşā'allāhu taʿālā ammā ḳuvvetim żaʿīf turur anıñg ḳavīmaʿnīlerine* (GT, 5b-6a).

"Şeyh Sadi Gülistanı'nı bir devlet sahibi adına Türkçeye tercüme et/etsen de yadigâr mısraların cihanda kalsın/kalsa." diyen o azizin mübarek ricasını kabul ettim . Ancak "(o eserin) çetin manaları için benim kuvvetim azdır (çevirmekte zorlanırım)." dedim.

2. Çokluk Şahıs

- *Ay yārānlar bu ḫareket kim vāḳıʿ boldı menim iḫtiyārım bilen degül idi kirek kim bu yazuḳnı yazmaġaylar dağı andan maŋ̂a rāḥat tigdi siz dağı öz keremiŋ̂izden* ***ʿayb aytmayın*** *maʿẕūr tutḳaysiz* (GT, 67b).

Ey dostlar! Bu hareket benim isteğimle olmadı. Bu suçu/günahı ortaya sermemeleri gerek. Ondan sonra rahata erdim. Siz de kendi kereminizle ayıp demeyin, mazur görün.

2.1.2.4.Dua-Yalvarma-Yakarma İşlevi

İnanma ihtiyacı, ilk çağlardan beri insanların hayatta kalma mücadelesinde kendisinden kudretli bir varlığı hayal ederek onun tarafından korunup kollanacağı düşüncesiyle psikolojik dayanıklılıklarını arttıran bir mefhum olmuştur. "İnsan yaradılışı gereği kendisini çaresiz, âciz veya güçsüz hissettiği durumlarda kendisinden her anlamda daha güçlü gördüğü, inandığı veya hissettiği yaratıcıdan veya doğaüstü güçlerden dua yolu ile yardım dilemektedir" (Tüzin, 2007: 43).

Dualar; yaratıcıdan gelmesi umulan bir yardım talebini, beklentiyi, dileği ihtiva eden ve bunların Tanrı'dan yalvarıp yakararak istendiği sözler olduğundan *dua*, *yalvarma* ve *yakarma* kavramları birlikte değerlendirilmiştir. Ancak *dua*lar sadece Tanrı'ya hitaben edilirken *yalvarma yakarma*ların Tanrı'ya ve statüsel açıdan yüksekte bulunan diğer kimselere yönelik yapılması da mümkündür.

Aslan Demir (2008: 17), "Türkçede İsteme Kipliği" adlı kitabında *yalvarma* kavramını isteme semantiği içerisinde ele alır. Yalvarmanın yoğun ve ısrarlı olan ve isteme eylemine rağmen düşük dereceli beklenti taşıyan istemeler olduğunu, konuşurun; dinleyici üzerinde söz konusu isteği gerçekleştirmek için istemenin derecesini yoğunlaştırarak, dinleyiciye ısrar ederek kendini acındırdığını ve gerekli etkiyi uyandırmaya çalıştığını belirtir.

Emir kipinin *dua-yalvarma-yakarma* işlevinde kullanımında emir anlamı bulunmaz. Çünkü eyleyicinin mutlak emretme gücüne sahip ilahi ya da statü kaynaklı otoriteye emretmesi düşünülemez. İsteklerini ona *dua-yalvarma-yakarma* yoluyla bildirebilir. Bu nedenle bu işlevin geçtiği sözcelerde *istek* işlevi de bulunmaktadır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde *dua-yalvarma-yakarma* işlevlerinin tespit edildiği sözcelerde eyleyici olarak "***Tėŋ̂ri ve sultan"*** yer almış; "***Yā ilāḫi, ilāḫi, tın atam, bėyim Tėŋ̂geri, yā kerīm yā raḥīm, biy, adam soṿuçi t'eŋ̂ri, Kristus, Ḫaḳ taʿālā"*** gibi hitap ifadeleri ile eyleyiciye seslenilmiştir. Ayrıca bu sözcelerde ***"yazuk, boşat-, yalbar-, amen, yarlıġa-, medet bol-, belāġa salma-, bağışla-, yazuḳın āzād ḳıl-, ḫutḫar-, işit-, yọl kọrguz-, boluş-, algışla-, baḫt bėr-, kėçir-"*** gibi kiplik işaretleyicileri kullanılmıştır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde Tanrı'ya yönelik olan dua, yalvarma ve yakarmalar şu şekildedir:

1. Teklik Şahıs

- *Yarıḫlat' esimni menim, bu sahat' alġış etmaga sana biyançina k'ọra, da* ***yọpsuniyim*** *sendan họlıḫamnı menim da yarlıġa* (AB, 112).

Her an sana istediğin gibi dua etmek için fikrimi aydınlat ki senden dilediklerimi kabul edeyim.

2. Teklik Şahıs

- *Sen, tın atam, bėy Teŋ̂ri ėrki bile mėnim yazukımdan* ***boşatḳıl*** (CC, 61a/1-10).

Sen pederim, Rab Tanrı'nın iradesi ile benim günahlarımı bağışla.

- *Bėyim Tėŋ̂geri, sėn* ***boşatḫıl*** *alarga, bilmesler, nė ėdirler. Bėyim Tėŋ̂geri, mėnim tınım* ***alġıl*** (CC, 61b/12-21).

Rabb'im Tanrı! Sen onları bağışla! Ne ettiklerini bilmezler. Rabb'im Tanrı, benim canımı al!

- *Oş ol rahimiŋ̂ge köre*
  Yamanımızını ***kėçirgil,***
  Muradımızga tėyire
  Yüziŋ̂ körgüzüp ***toydırgıl*** **(**CC, 71b/11-73a/5).

Şu rahmetine göre/ Günahımızı bağışla/ Muradımıza erdirip/ Yüzünü gösterip doyur.

- *Arıḫlarnıŋ küsençi,*
  Barçaga ***medet bolgul,***
  Tuşman yėkni sėn ***sürgül,***
  Sėn bizni ***yarılgagıl.***
  Amen (CC, 73b/1-2).

Azizlerin umudu/ Herkese medet eyle/ Düşman şeytanı sen sür/ Sen bizi bağışla/ Amin.

- *Ave, sėnde kim yaşındı*
  Baldan tatlı Tėŋri sözi,
  Anı bizge sėn ***tatırġıl,***
  Yüz yarkınında ***yaşırġıl*** (CC, 69a/1-72b/10).

Selam, sendeki gizlendi / Baldan tatlı Tanrı sözü / Onu bize sen tattır / Yüz nurunda gizle.

- *Kayma kėrekimizde utru* ***kėlgil*** (CC, 35b-36b).

Her ihtiyacımız olduğunda bizi karşıla.

- *Yolumnı* ***köndergil*** *sėn sövgençe tilegençe* (CC, 21b-22b).

Senin sevdiğin ve dilediğin yöne yolumu döndür (Beni o yola yönelt).

- *İlāhī bu ḳarı miskīn ḳuluŋnı*
  Baġışla körgüzüp toġrı yoluŋnı
  …
  Bu kün ol miŋ bir atıŋ ḥurmeti-çün
  Ḥabībi muṣṭafānıŋ ʻizzeti-çün
  Anı lutfıŋ bilen ***dilşād ḳılġıl***
  Baġışlap yazuḳın ***āzād ḳılġıl*** (GT, 81a).

Ey Allah'ım, doğru yolunu göstererek bu yaşlı ve tembel kulunu bağışla… Bugün bin bir adının hürmeti için, sevgili Mustafa'nın izzeti için onu lütfunla sevindir, bağışlayıp azad et.

- *Yā ilāḥi sen murādın* ***bir*** *aŋga*

Kim bu miskīnni duʿā birle aŋga[8]
Ḫayr öze tut bu kitābet kātibin
Raḥmetiŋ birlen ġanī ḳıl ṣāḥibin
Enbiyānıŋ ʿizz-i evrādı üçün
Evliyānıŋ her seḥer yādı üçün
Ḳıl naẓar seyf-i sarāyī yarlıġa
ʿAfv itip yazuḳlarını yarlıġa (GT, 178b).

Ey Allah'ım! Sen ona muradını ver. Bu zavallıyı dua ile ansın. Bu kitabın katibini hayır üstünde tut. Sahibini rahmetinle zenginleştir. Peygamberlerin zikirlerinin izzeti için, evliyaların her seher yâdı için, yoksul Seyfi Sarayi'ye nazar kıl, (onu) bağışla. Affet günahlarını, (onu) bağışla.

- *Yā kerīm yā raḥīm bu ḳuluŋnı* ***bağışlaġıl*** (GT, 50a).

Ey kerem sahibi! Ey Rahim!.. Bu kulunu bağışla...

- Markarē Tawit' *…daġï da aytïr prorok: «Biy Teŋri bizim yarġuçumuz». Yänä aytïr: «**Kel**, Teŋri, da **et** seniŋ **yarġuŋnu**»* (TB, 28).

Davud Peygamber yine söyler: "Tanrı bizim hâkimimizdir." Yine der: "Gel Tanrı ve kendi yargını yap."

- ***K'el,** biy, da **ḫutḫar** meni, t'eŋrim menim, zera sen urduŋ, barçasın, k'imlar k'i menim biheç yergadan* (AB, 9).

Gel Tanrı'm, kurtar beni! Tanrı'm benim... Çünkü sen benim gibi olan herkesi vurdun.

- *Canım menim neçik' yer susaptır saŋga, t'ezindan* ***işit*** *maŋga, biy, zera eksildi mendan canım menim.* ***Ḫaytarmagin*** *mendan yuzuŋnu seniŋ, oḫşasarmen alarga, k'i enarlar çoġurga.* ***İşittirgin*** *maŋga ertarak'yarlıġamaḫıŋnı seniŋ, zera men saŋga, biy, umsandım.* ***Koṛguz*** *maŋga yoḷ, ḫaysina barmaga, zera saŋga, biy, koṭurdum canımnı menim.* ***Ḫutḫar*** *meni duşmanlarımdan menim, biy, zera seni işanç k'endima ettim* (AB, 23-25).

[8] Kıpçak Türkçesi döneminde henüz istek kipi oluşmamış olsa da nadiren de olsa –A morfemi kullanılarak istek ifadesi taşıyan örnekler bulunmaktadır. Bk. -GAy Ekinin İşlevleri.

Ey Tanrı'm! Canım sana toprak gibi susamış, beni çabuk duy çünkü canım tükendi. Yüzünü benden çevirme (yoksa) ölü çukuruna inenlere (ölülere) benzeyeceğim. Ey Tanrı'm! Merhametini bana erkenden duyur çünkü ben senden ümit ediyorum. Ey Tanrı'm! Bana gideceğim yolu göster çünkü ruhumu sana verdim. Ey Tanrı'm! Beni düşmanlarımdan kurtar çünkü seni kendime ümit olarak seçtim.

- *Adam soṿuçi t'eŋ̑ri, ḫalmaga saḫtlıḫ bila da zadasız tutuş bila erk'ina k'oṛa anıŋ̑ bu dünyada da arzani boḷup meŋ̑ilik', da koḳdagi çatırga, ḫaysi k'i at'adı soṿuk'lularınay k'endiniŋ̑ k'oṇu t'eŋ̑ri ys k's biyimiz, barçanı tutuçi* ***tirgiz*** *da* ***yarlıġa*** (AB, 29-30).

Ey İnsan Seven Tanrı! Bütün sadık kullarının duaları ve itiraflarıyla bu dünyada senin isteğine uygun şekilde sağlıkla kalmak için bizi bağışla ve gerçek Tanrı olan Mesih'in sevenlerine tanıdığı gökteki yüceliğine ebediyen uygun kılıp hayata döndür ve merhamet et.

- ***İşitǫvlu etk'in*** *maŋ̑a soṿunçluk'nuy da farahlik'ni, k'i soṿungaylar soṿak'larım menim hasrat' boḷġan* (AB, 146).

Bana sevinçliğini ve ferahlığını duyur da hasret olan kemiklerim sevinsin.

- *Biy, yuraklanmaḫıŋ̑ bilay seniŋ̑* ***ḫarşılamagin*** *meni, da ne oçaşmaḫıŋ̑ bila seniŋ̑* ***oṛgutlamagin*** *meni* (AB, 37).

Ey Tanrı'm, kızgınlığınla beni karşılama, öfkenle beni hatırlama.

Dua Tanrı'dan istenen iyi dilekler iken beddua ise bir kimsenin kötülüğünü istemek üzere söylenen kötü dileklerdir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde beddua işlevi yaygın değildir:

- *Bir duʿāsı müstecāb faḳīr baġdād şehrine kirip ḫaccāc bin yūsufnı kördi bir kişi oturmuş saġ ilin biline ḳoyup ayttı ay faḳīr-i mübārek maŋ̑a bir ḫayrlı? duʿā ḳılġıl faḳīr ayttı ilāhī munuŋ̑* ***cānın alġıl*** *ḫaccāc ayttı ay faḳīr bu ni duʿā durur kim maŋ̑a ḳıldıŋ̑ faḳīr ayttı bu duʿā-yı ḫayr durur saŋ̑a dağı cümle Müslümānlarġa* (GT, 20a).

Duası kabul olan bir fakir Bağdat'a girince Haccac bin Yusuf'u bir kişiyle oturmuş hâlde gördü. (Haccac), sağ elini beline koyarak: "Ey mübarek fakir, bana hayırlı bir dua et." dedi. Fakir: "Ey Allah'ım, bunun canını al!" dedi. Haccac: "Ey fakir, bana ettiğin bu dua nasıl bir duadır?" Fakir: "Bu senin için de Müslümanlar için de hayırlı bir duadır." dedi.

- *Da K'risdos 2-inçi kelgäninä oŋ yanïndagi alani artarlarga aytsar: «Keliŋiz, Atamdan alġïşlanganlar»...da soŋ yanïndagi alani yazïḫlïlarga aytsar: «**Ketiŋiz** Mendän, ḫarġïşlïlär, meŋi otka»* (TB, 31).

Hristos ikinci gelişinde sağ tarafta duran inananlara seslenir: "Gelin, babam tarafından kutsananlar!" Ardından sol tarafta bulunan günahkârlara da: "Gidin, benden uzak durun lanetliler! Ebedî ateşte yanın!" dedi.

Emir kipinin 2. teklik şahıs çekiminde hükümdarlar ve beyler gibi diğer otorite sahiplerine yönelik yalvarma ve yakarmaların ifadesinde şu örnekler tespit edilmiştir:

- *Vezïr ayttı ay melik ataŋ cānı üçün başıŋ ṣadaḳası munuŋ yazuḳın **bağışlaġıl** ḥattā meni daġı belāġa salmasun yazuḳ menden dur(ur) ḥukemā ḳavli bilen ʿamel ḳılmadım* (GT, 34b-35a).

Vezir: "Ey hükümdar, beni de belaya uğratmasın diye atanın canı, başının sadakası için bunun günahını bağışla. Hâkimlerin sözüne uymadığım için suç bendedir." dedi.

- *Egär kimesä ḫul yalga tutsa da aytkay ḫul biyinä **yeber** meni keräkimä kendimniŋ barïyïm, da biyi klämägäy anï yebermä ol yolga, a ḫulu biyiniŋ sözünä nemä bermägäy da bargay kendi işinä da anda aŋar yoluḫkay ölüm aniŋkibik işkä biyi egri tigül* (TB, 141).

Eğer bir kimse köle kiralarsa ve köle, sahibine: "Bırak beni, kendi ihtiyaçlarım doğrultusunda gideyim (ihtiyaçlarımı kendim karşılayayım)" derse ve beyi onu göndermek istemezse, kölesi de beyinin sözünü ciddiye almayıp kendi yoluna giderse ve yolda ölümle karşılaşırsa bu durumda beyi suçlu değildir.

3. Teklik Şahıs

- *Kim ėgi köŋül, ėgi ėrk kunda tutsa, ol **boluşsun** bizge Ata dagı Ogul dagı Arı Tın* (CC, 61b/1-11).

Bizden kim samimi kalp ve iyi niyetini muhafaza ederse Ata, Oğul ve Kutsal Ruh bize yardım etsin.

- *Tėŋgri* ***körgüzmesin*** (CC, 58a).

Tanrı göstermesin.

- *Ol* ***boluşsun*** *bizge Ata. Amen. Tėŋgeri* ***bėrsin*** *kėnsi bazluḫın* (CC, 61b/22-30).

Baba bize yardım etsin. Amin. Tanrı kendi barışını versin.

- *Kristus bizni* ***algışlasın****,*
  Töresine bütün ***ėtsin,***
  Köp ėgilikde ***yaşatsın,***
  Ḫormat, duvlat dagı ***baḫt bėrsin.***
  Amen (CC, 76a/1-20).

Mesih bizi kutsasın/ Töresini kemale erdirsin/ Çok iyilikte yaşatsın/ Hürmet, devlet, baht versin/ Amin.

- *Atamız kim köktesėn,*
  Algışlı bolsun *sėniŋ atıŋ,*
  Kėlsin *sėniŋ ḫanlıḫıŋ,*
  Bolsun *sėniŋ tilemekiŋ nėçik kim kökte, alley yėrde.*
  ...Amen (CC, 63b/27-32).

Göklerdeki babamız/ Senin adın mübarek olsun/ Senin egemenliğin gelsin/ Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de senin istediğin olsun… Amin.

- *Ė ḫaç, ėynek umunçımız,*
  Tėysin *saŋga yügünçimiz,*
  Bu kutlu kın çaklarında
  Boşov ***tėysin*** *yaşlı közge* (CC, 74a/1-16).

Ey haç, biricik umudumuz/ Saygımız sana ulaşsın/ Bu kutlu zulüm çağlarında/ Kurtuluş yetişsin yaşlı göze.

- *Üçlük sėnsėn, bir Tėŋgrimiz,*
  Övsin *sėni canlarımız,*
  Yulunganlarnı ḫaç öze

Başlap yėtkir mėn̂gülükke.
Amen (CC, 74a/1-16).

Teslis sensin bir Tanrı'mız/ Övsün seni ruhlarımız/ Haç için kendini feda edenleri/ Kılavuz olup sonsuzluğa ulaştır/Amin.

- *Ave Tėn̂grinin̂g kaznası,*
  Mannasın kimge asrattı,
  Ötmekley kökden ***yavdıra***[9]*,*
  Klisiasını ***toydura*** (CC, 69a/1-72b/10).

Selam Tanrı'nın hazinesi/ Kudret helvasını kime emanet etti/ Ekmek gibi gökten yağdıra/ Kilisesini doyura.

- *Bu każiyye ʿāleme maʿlūmdur*
  Kim hemīşe müstaḥiḳ maḥrūmdur
  İy benī ādem san̂ga irkli ilāh
  Yā faż̄ilet ***birsün*** *yā ʿizz ü cāh* (GT, 176a).

Bu kadı'nın daima hakkından mahrum edildiği herkes tarafından bilinmektedir. Ey ademoğlu, sana kudretli ilah ya fazilet versin ya izzet ve itibar.

- *Ḥaḳ taʿālā devletin* ***ḳılsun ziyād***
  Dünyidin ***alsun*** *tanaʿʿum birle* ***dād*** (GT, 7a).

Hak Teâlâ onun zenginliğini arttırsın, dünyadan bolluk içinde nasibini alsın.

- ***Kirsin*** *alġışim menim alnına senin, biy,* ***aşaḫlansın*** *ḫulaḫın senin ḫoltḫama menim* (AB, 10-11).

Ey Tanrı'm, duam sana ulaşsın, yalvarışımı kulağın duysun.

[9] Kıpçak Türkçesi döneminde henüz istek kipi oluşmamış olsa da nadiren de olsa –A morfemi kullanılarak istek ifadesi taşıyan örnekler bulunmaktadır. Bk. -GAy Ekinin İşlevleri.

2.1.2.5.Teselli- Cesaretlendirme İşlevi

İnsanlara, başlarına gelen üzücü olaylara metanetle yaklaşabilmeleri ve üzüntülerini azaltabilmeleri için söylenen teskin edici sözlere *teselli* denir. Tarihî Kıpçak Türkçesinde emir kipinin *teselli-cesaretlendirme* işlevlerinde hiçbir şekilde emir anlamının bulunmadığı, "***korkmaġıl, melūl bolmaġıl, āgāh bolġıl, ḳayurmaġıl, ẖayġurmasïn, ṣabr itgey, köŋ͡lin tar tutmasun***" gibi morfoloji-leksikoloji bağıntılı emir kipi işaretleyicilerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tür ifadeler kişiyi yatıştırma, teskin etme amacı taşır.

1. Teklik Şahıs

- *Seni ṭūṭī bigin sükker bilen ẖoş*
  Turupmen besleyürge cān bilen oş
  Niçe yitse küçüm ***köŋ͡lüŋ͡ alayım***
  Taẖammül *cevriŋ͡e dāyim* ***ḳılayım***
  Şükr ḳıl kim bir muʿcib (muʿaccib?) yigit iline tüşmediŋ͡ (GT, 133b).

Seni papağan gibi şekerle böyle canla besler dururum. Gücüm yettiği kadar gönlünü alayım. Zulmüne daima tahammül kılayım. Şükret ki şaşkınlık veren bir yiğidin eline düşmedin.

2. Teklik Şahıs

- ***Korkmaġıl*** *daud urugu*
  Arı tından aylı boldı
  Profet aytgança kötürdi
  Kız kız ėgeç emanuelni (CC, 76/120).

Korkma Davud'un oğlu/ Kutsal Ruh'tan hamile oldu/ Peygamberin dediği gibi: "Taşıdı/ Kız bakire iken Emanuel'i (Emanuel: Allah bizimledir)."

- ***Bolmaġıl*** *zaẖmet körüp ilden* ***melūl***

Zaḥmet ü rāḥat ḫalāyıḳdan degül
Ḥaḳ taʿālādın anı bilmek kirek
Kim anıŋ̂g ḫukmündedür redd ü ḳabūl (GT, 36b).

Halktan yana dert görünce üzülme/ Zorluğun ve rahatın, yaradılmışlardan değil/ Allah'tan geldiğini bilmek gerek/ Çünkü kabul etmek ve reddetmek onun hükmüdür.

- *Bu sözni işitip* ***melūl bolmaġıl*** *kim bu kün dört kün durur kim bir oġrı ṣāliḥler ṣūretin kiyip bu faḳīrlar ṣuḥbetine kiripdurur* (GT, 51a).

Bu sözü işitip üzülme. Bir hırsız salihlerin kılığına girip fakirlerin sohbetine gireli bugün dört gün oldu.

- *Geh yumrulur geh açılur bāġ u bustān gülleri*
  Geh bolur ʿuryān aġaçlar geh keyerler gül-ṣıfāt
  Geh kilip ḳayġu kiter bolsa feraḥ ***bolma melūl***
  Kim karaŋ̂gġuluk içinde tap(ı)lur āb-ı ḥayāt (GT, 65b-66a).

Bağ bahçe gülleri bazen büzülür bazen açılır/ Ağaçlar bazen çıplak olurlar bazen çiçek gibi giyinirler/ Bazen kaygı gelir ferahlık giderse üzülme/ Karanlık içinde hayat suyu vardır.

- *Bir tācir oġlın ayturlar köp türli ʿilm ve hüner bilür idi ḳaçan kim ʿālimler meclisinde otursa bir kelime söz sözlemes idi. Bir kün atası ayttı ey oġlum sen dağı* ***sözlegil*** *anlardan kim bilürsen ayttı korkarmen bilmegenimden sorġaylar cevap tapmayın ḫācil bolġaymen* (GT, 107b).

Bir tacir oğlunu anlatırlar. Çok türlü ilim ve hüner bilirdi. Ancak ne zaman âlimlerin meclisinde otursa bir kelime bile söz söylemezdi. Bir gün babası (şöyle) söyledi: "Ey oğlum, sen de bildiğini söyle." (Oğlan) cevap verdi: "Bilmediğimden sorarlar da cevap veremezsem mahcup olmaktan korkuyorum."

- *Yaʿnī* ***āgāh bolġıl ḳayurmaġıl*** *elbette belā üstüne anıŋ̂g üçün kim baḫşişli teŋ̂griniŋ̂g luṭfları bar durur örtügli* (GT, 27b).

Bela üstüne geldiğinde kaygılanma. Elbette rahmeti bol olan Tanrı'nın gizli lütufları vardır. Bil (Farkında, bilincinde ol).

- *Bir nice kün* ***ṣabr ḳılġıl*** *kim bu yir ay niçe fir'avn mağzın tāze yir*
  Bir kişi baḳsa açıp gūr içine bilmegey yatḳan melik mi yā geda (GT, 40b).

Bu yer pek çok firavunun beynini çabucak yediği için birkaç gün sabret. Mezarın içi açılıp bakıldığında mezardakinin hükümdar mı dilenci mi olduğu anlaşılmaz.

- *Ayttı* ***tik turġıl*** *kim yoḳsulluḳ otına küyüp küymek andan yaḫşıraḳ kim bir kişi ḳatına barıp ḥācet tilegińçe* (GT, 82b).

Yoksulluk ateşinde yanıp kavrulmak bir kişinin huzuruna gidip yardım istemekten daha iyidir, sabret.

- ***Tik turġıl*** *eger ḥasūdlar ġaraż bilen aytsalar bu devedir dip* (GT, 26a).

Eğer fesatlar kıskançlıkla: 'Bu devedir.' deseler de sen daima sakin ol.

2.Teklik Şahıs

- *Anıṇg üzere ṣabr itgey tā fehm itip köṇglinde ol turġınça taḳı* ***köṇglin tar tutmasun*** (MG, 17a).

(İyice) anlayıp gönlüne yerleşinceye kadar dizgin tutma işi üzerine sabret, gönlün daralmasın (içini ferah tut).

- *Egär ki Teṇgri yapuḫnu bilici çïḫara bergäy kimsäni yazïḫïna körä, ki egri adam könünü yeṇggäy da ig[i]likin algay, ol adam* ***ḫayġurmasïn,*** *yoḫsa Teṇgrigä* ***şükür bersin,*** *umsasïn Teṇgrigä ḫoyup ki daġï yaḫşï tölövgä yetkäy Teṇgri alnïna, da Teṇgrigä ḫoygay öç almaḫnï* (TB, 37).

Eğer Tanrı, gizlilerin bilicisi bir kimseyi günahlarından dolayı geri çevirirse, haksız adam haklı olanı yenerek onun mülküne sahip olursa haklı olan üzülmesin, Tanrı'ya şükretsin, O'ndan umudunu kesmesin. İntikam almayı Tanrı'ya bıraksın. (Böylece) O, Tanrı'nın karşısında daha iyi ödüle layık olur.

2. Çokluk Şahıs

- *Żarūret ḥukmi bilen ol yigit ḫasta ve mecrūḥ bir ḳārvān artına tüşüp kitti aḫşamın ḳārvān bir yirge yitti kim oġrılar maḳāmı idi ḫocalar ḳorḳup titremege başladılar ol yigit ayttı* ***ḳorḳmayıŋ͡ız*** *kim bu ortada birmenmen kim illi kişige cevāb birgeymen bir niçe yigitler dağı maŋ͡ga yarı ḳılsunlar* (GT, 102a).

Zaruret hükmüyle o yiğit, hasta ve yaralı bir şekilde bir kervanın peşine düşüp gitti. Akşamleyin kervan, hırsızlar makamı olan bir yere vardı. Hocalar korkup titremeye başladılar. Yiğit: "Korkmayın, ortalıkta vermem. Bana bir kısım yiğit yardım etsin, elli kişiye cevap vereceğim." dedi.

2.1.2.6.Övgü-Temenni İşlevi

Bir kimsenin meziyetlerini sayarak onu onure etmek, onun ruhunu okşamak için edilen sözler anlamına gelen *övgü,* incelenen eserlerde daha çok Tanrı övgüsü olarak yer almaktadır. *Temenni* ise olması istenen bir dileğin ifade edildiği yahut varlığından memnuniyet duyulan bir durumun devamının dilendiği sözlerdir. Bu işleve eserlerde daha çok sultanlar için sunulan iyi dileklerde rastlanmaktadır. Bu işlevlerin bulunduğu sözcelerde sıklıkla 3. teklik şahıs emir çekimi kullanılmış ve "***sövünç bolsun, müstedām bolsun, haybat'(bolsun), yaşı uzun bolsun***" gibi sözlere yer verilmiştir.

3. Teklik Şahıs

- *Tuvurur Ataga ögünç*
  Tuvgan ovluna bėyenç
  Arı Tınga ***sövünç bolsun,***
  Tėŋ͡g tabuḫ üç tėŋ͡gdeşge ***tėysin*** (CC, 76a/1-20).

Doğurtan Baba'ya övgü/ Doğan Oğul'a takdir/ Kutsal Ruh'a sevinç olsun/ Saygı, hürmet Üçleme'ye ulaşsın.

- *Kökge agıngan Yesusga*
  Övdü tėydi. Tėŋ͡gri Ata,
  Saŋ͡ga, ana, Arı Tınga

Bir yügünç ***tėysin*** *siz üçövge* (CC, 71b/11-73a/5).

Göğe yükselen İsa'ya/ Övgü değdi. Baba Tanrı/ Sana, O'na, Kutsal Ruh'a/ Bir saygı ulaşsın siz Üçleme'ye.

- *Eygü atı bādı (yādı?) birle köp zamān* ***taze bolsun*** *bu gülistan-ı cinān* (GT, 7b).

Senin (hükümdar) iyi adınla her zaman bu cennet bahçesi taze kalsın.

- *Sulṭān sordı kim ol ölümlü kişi ni aytur vezīrlerden bir ʿaḳil vezīr ayttı sulṭān yaşı uzun* ***bolsun*** (GT, 9a).

Sultan sordu: "Bu ölümlü kişi ne söylüyor?" Vezirlerden akıllı bir vezir: "Sultanın ömrü uzun olsun." dedi.

- *Özine bolup mübārek bu kitāb dāyim* ***alsun nefʿ*** *mundan şeyḫ (u) şāb* (GT, 7a).

Bu kitap sana bereket getirsin ve hocalar, şeyhler bu kitaptan daima faydalansın.

- *Bir ḳul kintke bardı kim tuz kitürgey nūşīn revān aṅga ayttı tuzni ḳıymet bilen alġıl kim resm ḳalıp kent* ***ḫarāb bolmasun*** (GT, 31a).

Bir kul tuz almak için köye gitti. Nuşirevan (Adil Sasani hükümdarı) ona dedi ki: "Tuzu, parasını ödeyerek al ki bu âdet kaide olarak yerleşsin ve kent harap olmasın."

- *Tört yüz oḳ uz atḳıçılar melik ḫıdmatında bar idi barçası ḫatā ḳıldılar meger bir oġlan ṭām üstünde oynap oḳ atar idi ṣaba yili anıṅ oḳun ol yüzükden kiçürdi ol yüzükni aldı ḫıl'at ve ni'met iyesi boldı oḳını dağı yasını sındurup otḳa yaḳtı ayttılar niçün böyle ḳılduṅ ayttı bu ḫareketimniṅ revnaḳı* ***bāḳī ḳalsun*** *dip* (GT, 105b).

Hükümdarın hizmetinde dört yüz usta ok atıcı vardı, hepsi hata etti. Ama bir oğlan dam üstünde oynayarak ok atıyordu, saba yeli onun okunu yüzükten geçirdi. O; yüzüğü aldı, kaftan ve nimet sahibi oldu. Okunu ve yayını kırıp ateşte yaktı. Niçin böyle yaptın, diye sordular. Hareketimin parlaklığı baki olsun diye, dedi.

- *Ay muḫārifler bigi bir kez yana*
  İygülerge bu ***yamanıṅ tigmesün***
  İrdemin körgen kişige fāyideṅ

Tigmese bārī ***ziyānıñg tigmesün*** (GT, 110b).

Ey, hilekârlar gibi bir kez daha iyilere bu kötülüğün dokunmasın. Erdemini gören kişiye faydan değmese bari zararın dokunmasın.

- *Teñgri buyrugı üçün cān baş oynaguçı maẓlūmlarnıñg daẕanga sebeb bolguçı müslümanlıkga kirek bolgan hüner eyelerini ḫoş körgüçi ḫāṣekīler ḫāṣı timür big bik öküş yıllar devlet ve saʿādet üzere* ***müstedām bolsun*** (MG, 3a).

Tanrı buyruğu için canını bu yola koyup feda ederek mazlumların adaletine vesile olan, Müslümanlıkta gerekli hünerlere sahip olanları kollayan hasekilerin hası Timur Bey'in uzun yıllar devlet ve mutluluğu daim olsun.

- *Bu devlet sizge iy server hemīşe* ***müstedām bolsun*** (MG, 4a).

Ey Öncü! Bu devlet size her zaman daim olsun**.**

- *Bes kılıçnıñg faẓīleti öküş turur ammā biz bu kitābda saña ba'ża sın ẕikr ḳılduḳ taḳı ʿarab tilindin Türk tiline kiltürmedük anuñg üçün kim ol uluġlarnıñg lafẓların taġyīr ḳılmayalum tidük belkim bularnıñg bu lafẓları birle bizim bu kitābımız* ***müşerref bolsun*** *tidük ve's-selām* (MG, 85a).

Bundan dolayı kılıcın faziletleri çoktur ama biz bu kitapta sana bazılarından bahsettik. Arap dilinden Türk diline çevirmedik. Onun için büyüklerin sözlerini değiştirmeyelim, dedik. Belki bunların sözleriyle bizim kitabımız şereflensin, dedik vesselam.

- *Muñgar dirä bolganï yoḫ da* ***bolmasïn*** *bu ḫanlïḫta erksiz ḫul saḫlama* (TB, 93).

Bu ülkede bugüne kadar sahipsiz köleye el koyma durumu görülmedi ve bundan sonra da olmasın.

Alğış Bitigi'ndeki bazı örnekler emir kipi biçimbirimiyle kurulmuş bir yükleme sahip olmaksızın *temenni-övgü* içermektedir. Eksiltili cümle özelliği gösteren ve anlamsal olarak

emir kipinin 3.şahıs çekiminde "olsun" sözcüğü ile tamamlanması mümkün olan bu sözcelerde sözdizimsel işaretleyicilerden[10] yola çıkılarak bu kiplik işlev tespit edilmiştir:

- *Haybat'da hormat da yer ọpmaḫ biyik'lik'k'a, ata ọġul ari canga hali da har k'ez, meṅ̂gi meṅ̂gilik', amen* (AB, 100).

Baba, oğul ve Kutsal Ruh'a, tek Tanrılığa şimdi, her zaman ve sonsuza dek şan ve şeref (olsun). Amin.

- *Eyamznındır ḫutḫarılmaḫlıḫ usduṅ̂ga joġovurtuṅ̂gunuṅ̂g senin alġışiṅ̂g seniṅ̂g* (AB, 10).

Kurtuluş Tanrı'mızdadır. Senin duan halkın üzerine (olsun).

- *Bu turluy yọpsunọvlu* ***bọlsun*** *ḫurbanımız bizim bugun alnıṅ̂ga senin k'i tugal tapulgaybiz atından seniṅ̂g da dugul uyat' umsanganlarga saṅ̂ga* (AB, 72).

Bugün önünde kurbanımız kabul olsun ki tam olarak adınla ibadet edeceğiz ve sana güvenenlere utanç olmayacağız.

2.1.2.7.Nasihat İşlevi

Bir kimseye yapması yahut yapmaması salık verilen, yapıldığı yahut yapılmadığı takdirde öğüt verilenin yararına yahut zararına olabilecek durumların, daha bilgili bir kişi tarafından izah edildiği ifadelere *nasihat* denir. Çoğu zaman evrensel ahlaki değerleri, erdemli davranışları içeren; insani değerleri vurgulayan akıl vermeler, atasözleri ve yönlendirmeler bu kapsamda değerlendirilir.

İncelenen eserlerde bu tarz cümlelerde çoğunlukla hedef kitle belirtilerek yönlendirmeler yapılmıştır. Özellikle *Gülistan Tercümesi* adlı eserde emir kipinin nasihat işlevinde kullanımına çok rastlanır. Bazı sözcelerde sözün devamında hikmetli bir öğüdün geleceğini belirtir şekilde ***"hikmet, ākiller meseli turur, işitmediṅ̂g mi kim meṣelde ayturlar"*** gibi sözlerle nasihat ifadesi için hazırlık yapılır. Nasihatin etkisini arttırmak için "***ālim sözin***

[10] Kip işaretleyicileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Aslan Demir, Sema (2008). Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme Ankara: Grafiker Yayınları.

semʿiŋde bik tut-, ʿālem ü perdeniŋ kelāmın işit-, fikr ḳıl-, maʿnīsin al-, kil- işit- ögüt könisin, fehm it-, fehm ḳıl-, köŋül yap-, eygülük ḳıl-" gibi sözlerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Ėmgenip, tėrlep, kınalıp andan* ***tamagıŋ bėslegil*** (CC, 57a/22-23).

Eziyet ve sıkıntısını çekip cezasına katlanıp ondan sonra karnını doyur.

- *Küvezlü* ***bolmagıl*** "Gururlu olma."
  Künüçi ***bolmagıl*** "Kıskanç olma."
  Öpkelemekçi ***bolmagıl*** "Öfkeli olma."
  Ėrinçek ***bolmagıl*** "Üşengeç olma."
  Kızgançı ***bolmagıl*** "Açgözlü olma."
  Boguzgur ***bolmagıl*** "Obur olma."
  Hėrsekçi ***bolmagıl*** "İffetsiz olma."
  Çakuçı ***bolmagıl*** "Arabozucu olma."
  Uşakçı ***bolmagıl*** "Dedikoducu olma" (CC, 66b/16-21).

- ***Söygil*** *Tėŋirni, sėniŋ Bėyiŋni kėrti köŋlüŋden, barça canıŋdan, barça küçüŋden dagı teniŋden* (CC, 62a/13-29).

Samimi kalple bütün canınla, bütün gücünle ve bedeninle Tanrı'yı -senin Rabb'ini- sev.

- *Alıp ʿālim sözin* ***semʿiŋde tut bik***
  Niçe kim bolmasa fiʿli sözi tig (GT, 74b).

Her ne kadar işi, sözü gibi olmasa (da) âlim sözünü alıp kulağına küpe et.

- *İy ẓarīf-i cehān yegāne yigit*
  ʿAlem ü perdeniŋ ***kelāmın işit*** (GT, 77a).

Ey cihanın yakışıklısı biricik yiğit, kâinatın ve perdenin sözünü (Tanrı'nın sözü) dinle...

- *Könilik ḥaḳ rıżāsıdur* ***köni bol*** *seni maḳṣūduŋ̂a iltür köni yol* (GT, 25b).

Doğruluk Allah'ın rızasıdır. Dürüst ol, doğru yol seni amacına götürür.

- *Yazuḳlı ḳul körüp iy pārsā ir*
  Tilep ḥaḳdan anı sen ḫoş ***naẕar ḳıl***
  Niçe kim ol yaman bolsa sen iygü
  İrenler tig anıŋ̂ öze ***güẕer ḳıl*** (GT, 76b).

Ey zahit! Günahkâr kul görünce Allah'tan onun iyiliğini isteyerek bak. O ne kadar kötü olsa (da) sen iyi (ol), erenler gibi onun önüne geç.

- *Sen iygü* ***bol*** *yaman disin ḥalāyıḳ*
  Yaman bolup saŋ̂a yaḫşı digünçe (GT, 62b).

(Sen) kötü olup da (sana) iyi diyeceklerine iyi ol da halk sana kötü (derse) desin.

- *Laṭīfe nüktesine* ***fikr ḳılġıl***
  Ḳoyup lafẓın anıŋ̂ ***maʿnīsin alġıl*** (GT, 79a).

Şakanın nüktesini/inceliğini düşün. Sözünü bırak, manasını al (kavra).

- *Bir fāḳīr kilip şeyḫına ayttı fulān kişi menim fesādıma tanuḳluḳ birür ayttı sen anı ṣalāḥ bilen* ***ḫacil ḳıl*** (GT, 63a-63b).

Bir fakir, şeyhine gelip: "Filan kişi benim kötülüğüme şahitlik ediyor." dedi. (Şeyh): "Sen onu iyilik yaparak mahcup et." dedi.

- *İl yiterde* ***eygülük ḳıl*** *ay fulān*
  Kim atıŋ̂ ḳalġay cehānda cāvidān (GT, 30b).

Devlet var oldukça iyilik yap ki cihanda adın baki kalsın.

- *Uluġluḳ tileseŋ̂* ***sahī bol sahī***
  Sahīni sever ḫaḳ taʿālā aḫī (GT, 30a).

Yücelik istersen cömert ol. Ey kardeş, Hak Teala cömert olanı sever.

- *ʿĀḳillar meṣeli turur dostka ol ḳadar **yarı ḳılġıl** kim düşmen bolsa saŋga żafer tapmaġay* (GT, 39b).

Akıl sahiplerinin örneğidir: "Dostuna o kadar yardım et ki düşmanın olduğunda sana karşı zafer kazanmasın."

- *Düşmen bile ṣulḥ iterge köŋglüŋ bolsa*
  *Ol sökse ḳafāda **ḳıl** yüzine **taḥsīn***
  Ger açı sözin işitmegeyin dir iseŋ
  *İḥsān bile **ḳıl** ḥemīşe **aġzın şīrīn*** (GT, 35b).

Düşmanla barışmaya gönlün varsa küfretse de (bunları) ardında bırak, yüzüne karşı takdir et. Eğer kötü sözünü duymayayım dersen daima tatlı dilli ol.

- ***Taḥammül ḳıl** bizim emṣālimizge yimişi köp aġaçḳa taş atarlar* (GT, 30a).

Bizim söylediklerimize kulak ver, meyvesi çok olan ağacı taşlarlar.

- *Ay niçe bigni melikni eyletiptür bu cehān*
  Kim alardan yir yüzinde ḳalmadı ẓerre nişān
  ***Ḫayr ḳıl** ay niʿmeti köp ḫôca sen andan burun*
  Kim yürüp digey münādī ḳalmadı ḫôca fulān (GT, 10a).

Ey Hoca! Bu cihan, yeryüzünde zerre izleri kalmayan nice bey ve hükümdarı oyalamıştır. Ey bol nimet verilmiş bilge! Tellallar: "Filan hoca kalmadı." demeden önce hayır işle.

- *Rüstemge atası zāl bir kün*
  *Ayttı **kil işit** ögüt könisin*
  *Ġāfil yürüben **usal bolma***
  Düşmenni körüp ḥaḳīr ü miskīn (GT, 14a).

(İran mitolojisinin kuvveti ile ünlü kahramanı) Rüstem'e babası Zal bir gün: "Düşmanını ezik ve küçük görme, akılsızlıkla gaflete düşme! Gel, doğru öğüdü işit." dedi.

- *Yaman birle ʿömürni **żāyiʿ itme***
  Ḳurı neyden kişi şekker yimiş yoḳ
  Eger yaġsa bulutdan āb-ı ḥayvān yaḳīn bil

Tal aġaçında yimiş yoḳ (GT, 13a).

Kötüyle ömrünü boşa harcama, kuru neyden kimse şeker yememiştir. Buluttan hayat suyu da yağsa kesinlikle bil ki servi ağacında meyve yoktur.

- *Artuḳnı* ***ṭama‘ ‘amelde ḳılma*** *kim genc ḳatında ejdehā bar*
  Yolu͡ngda arı bolup ***yürigil*** *kir yüzni urur ḥācerge ḳaṣṣār* (GT, 26a).

İşlerinde açgözlülük yapma çünkü hazinenin önünde ejderha vardır. Yolunda temiz olmaya devam et. Halı çırpıcı, halının kirli tarafını taşa vurur.

- *Atası ayttı ay oġlum bu ḫayāl-i muḥālnı dimāġı͡ngdan kitergil ḳanā‘at ayaġın selāmet etekine çekip* ***oturġıl*** *niçük kim ayturlar küç bilen kişige baylıḳ dağı ārzū bilen biglik ḥāṣıl bolmas* (GT, 96b).

Babası dedi ki: “Ey oğlum! Bu imkânsız hayali aklından çıkar. Yetinme ayağını kurtuluş eteğinin altına alıp otur.” (Kanaat etmeyi bilenler kurtuluşa erer.) Nasıl derler: “Kişiye zorla zenginlik, istemekle beylik hasıl olmaz.”

- *Tiler bolsa͡ng naṣīb almaḳ sa‘ādet kīmiyāsından*
  Ḳanā‘at küşesin tutḳıl *kiçip dünye ṣafāsından* (GT, 66a).

Mutluluk kimyasından (iksirinden) nasiplenmek istersen dünya sefasından vazgeçip azla mutlu olmanın köşesinden (ucundan) tut.

- *Ni bolsa kiy dağı iygü* ***‘amel ḳıl***
  Şeḳavetni sa‘ādetke ***bedel ḳıl*** (GT, 51a).

Ne bulursan onu giy ve iyi işler yap, bahtsızlığı mutlulukla değiştir.

- *Yā maḫdūm işitmedi͡ng mi kim me͟selde ayturlar dostlar ivin* ***süpürgil*** *dağı düşmen işikin* ***ḳaḳmaġıl*** (GT, 57a).

Ey Efendi! Duymadın mı misalde (ne) söylerler: “Dostların evini süpür, düşmanın kapısını çalma.”

- *Ḳaçan kim bular sinde barçası cem‘ bolsa kö͡nglü͡ngni ulġaytıp ġarīmi͡ngi yıḳmaḳ artınca* ***bolmaġıl*** *belkim özü͡ngni saḳlamaḳlıḳ artınca* ***bolġıl*** (MG, 19a).

Bütün bunları bildiğinde kibirlenip rakibini yıkmanın peşine düşme. Yeteneklerini saklamanın peşinde ol.

- *Ḳaçan kim ḳaṣd ḳılsaŋg bu ʿamellerini ögrenmeklikke anlarnı kim saŋga ẕikr ḳıldım öküş* ***ʿamel ḳılġıl*** *tā saŋga tabīʿat ve ʿādet bolsun* (MG, 27b).

Sana söylediğim bu amelleri öğrenmeye niyetlendiğinde sende alışkanlık hâline gelene kadar çok tatbik et.

- *Bu işde öküş maʿnīler bar kim ol barça aṭda bulunmas bu vaṣiyyetlerimni menim* ***fehm itgil*** (MG, 38a).

Bu işte çok anlamlar var ki o bütün atlarda bulunmaz. Bu nasihatlerimi anla.

- *Ḳaçan yirge tüşseŋg süŋgünü sag̈ iliŋge alġıl tā aṭıŋg çevrilüp sındurmasun yāḫūẕ kimirseni mecrūḥ ḳılmasun bes bu maʿnīlerni* ***fehm ḳılġıl*** (MG, 70a).

Yere düştüğün zaman atın çevrilip kırılmasın ya da kimseyi yaralamasın diye süngüyü sağ eline al. Şu halde bu manaları anla.

2. Çokluk Şahıs

- *Bilge tėtik kişiler*
  Mėnim sözim ***ėşitiŋgler***
  Ėki yolnı ***ayrıŋglar*** (CC, 59a/8-12).

Bilge, uyanık kişiler! Benim sözümü dinleyin, iki yolu ayırın!

- *Kim yazuḫ bile dagı arıksuz köŋgül bile Tėŋirnin yetesin alsa ol sagınır: 'Ėmdi mėn arımėn.' ... Anıŋg üçün yakşı kėŋeşiŋiz köŋlüŋiz bile eger dagı barısı yazuḫuŋuz* ***aytıŋız yaşırmaŋız*** (CC, 63a/26-35).

Kim günahkâr ve saf olmayan kalp ile ekmek-şarap ayinine katılıp İsa'nın bedeni olan ekmekten yerse ve kanı olan şaraptan içerse o "Şimdi ben temizim." diye düşünür… Bu yüzden kalbiniz ile iyi istişare ediniz ve bütün günahlarınızı itiraf ediniz, gizlemeyiniz.

- *Da tas etär alarnï Teŋri, kimlär ki sözlär yalġan, da yalġanlïḫ bilä* ***barmaŋïz*** *biri biriŋiz bilä, yoḫsa* ***sözläşiŋiz*** *könülük bilä, barça ḫardaş kendi Teŋri bilä* (TB, 36).

Yalan söyleyenleri Tanrı harap eder. Birbirinize yalanla yaklaşmayın, bütün kardeşlerinizle Tanrı için doğruları konuşun.

- ***Bo̧lmanız*** *neçik' at da ḫatır, zera, yo̧ḫtur alarda aḫıl, yugan da da no̧ḫta da, ḫıstırırsen yaŋaḫlarından alarnın, k'i sana heç nema tiymaslar* (AB, 43-44).

At ve katır gibi (anlayışsız) olmayınız. Çünkü onlarda akıl, dizgin ve yular yoktur. Yanaklarından yakalarsan sana hiçbir şekilde dokunmazlar.

2.1.2.8.Tavsiye-Yönlendirme-Akıl Verme İşlevi

Tavsiye de *nasihat* gibi karşı tarafın lehine yapılan yönlendirme sözlerini içerir. Ancak *nasiha*t ifadesinde daha ulvî ve görece sert bir yönlendirme varken *tavsiye*de daha esnek bir yönlendirme vardır. Tavsiyede, tavsiye edilen durumun karşı tarafın tercihine bırakılması da söz konusudur. *Nasihat* işlevinde daha derin bir felsefi içerik ön plana çıkarken; *tavsiye* işlevinde geçici durumların çözümü için yahut bir durumun işleyişi için yönergeler verme, işlem basamakları hakkında karşıdaki kişiyi bilgilendirme anlamı vardır. Ayrıca tavsiye veren kişinin sosyal konumu da *nasihat-tavsiye* ayrımında önemli rol oynamaktadır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Münyetü'l Ġuzāt*, didaktik içerikte bir eser olduğundan ok atma ve ata binme konularında yapılması gerekenler anlatılırken bu işlevden çokça yararlanılmıştır.

Emir kipinin bu işlevlerde kullanıldığı sözcelerde eylemi yerine getirip getirmeme kararının sözün muhatabına bırakıldığını göstermek üzere ***"tileseŋ"*** ifadesi sıklıkla geçmektedir. Ayrıca yapılan *tavsiye, yönlendirme ve akıl verme*lerin içeriğine göre sözcelerde ***"–sA…emir kipi"*** yapısının da kullanıldığı görülmüştür.

Emir kipinin *tavsiye, yönlendirme ve akıl verme* işlevlerinin bulunduğu sözcelerde seçenek sunularak kararı karşı tarafa bırakma da söz konusu olduğundan bu işlev; *seçenek sunma, amaç, sebep* gibi işlevlerle birlikte değerlendirilebilir.

2. Teklik Şahıs

- *Çünki körd**ü**ng̑ ḫaṣm senden küçlüdür*
  Ol seni urmaḳ tilese ***yıġlaġıl***
  *Ol yigirse sen a**ṅ**ga miskīnlik* ***it***
  Luṭf birlen ḥarb işikin ***baġlaġıl*** (GT, 100b).

Gördün ki düşman senden güçlü, seni vurmak isterse ağla. Sana hiddetlenirse âcizlik yap, iyilikle savaş kapısını kapat (barışı sağla).

- *İki kün irte melik tap(u)ġuna bir ir kilse*
  *Üçünçi kün a**ṅ**ga lābüd naẓar ḳılur ol şāh*
  Kilip ***tile*** *tileki**ṅ**g ḥaḳ işikine her dem*
  İrür kerem ulaşur bir hemīşe bābu'l-lāh (GT 37a-37b).

İki gün sonra hükümdarın huzuruna bir adam gelse üçüncü gün hükümdar ona (onun işine) şüphesiz bakardı. Her zaman Allah'ın kapısına gelip isteğini söyle. (İsteğin) daima Allah'ın huzuruna ulaşır ve sana lütuf verilir.

- *Ol melīk kim dāyim ilge ve ulusḳa küç kılur*
  ʿĀḳibet mülkin ilinden bir ḳavī düşmen alur
  Kel *raʿiyyet birle* ***ṣulḥ it*** *ḥaṣmdan fāriġ* ***yüri***
  Çün raʿiyyetdür bilürsen şāh-ı ʿādil leşkeri (GT, 17a).

Daima halkına, ülkesine zorbalık eden bir hükümdarın devletini sonunda elinden güçlü bir düşman alır. Gel tebaanla barış ve düşmandan uzaklaş. Çünkü bilirsin, adil hükümdarın ordusu tebaasıdır.

- *Tilese**ṅ**g kim dağı kilmegeyler ol kim faḳīr durur a**ṅ**ga aḳça* ***borç birgil*** *ol kim ġanī durur andan aḳça* ***tilegil*** *dağı hiç kimirse ḳatı**ṅ**ga kilmes* (GT, 74b).

Huzuruna kimsenin gelmesini istemiyorsan fakir olanlara borç para ver; zenginlerden para iste.

- *Şeyḫ saʿdī aytur niçe kim ma**ṅ**ga şeyḫ-i ecell şemsü'd-dīn ibnü'l-cevzī aytur idi semāʿnı terk itip ḫalvet ve ʿuzlet* ***iḫtiyār ḳılġıl*** (GT, 59b).

Şeyh Sadi: “Uzun zamandır Şeyh-i Şemsü’d-din İbnü’l-Cevzi bana: ‘Semayı (musiki) bırak, yalnızlığı ve tenhalığı seç.’ derdi.” dedi.

- *Luḳmān ḥakīm ol kārvān içinde ḥāżır idi ayttılar Bir niçe kelime ḥikmetten alarġa* ***söz-legil*** *bolġay kim mālnıṉg bir azın ḳoyġaylar ḥayf bolġay munça niʿmet żāyiʿ kitkey* (GT, 59a).

Lokman Hekim o kervanın içindeydi. “Onlara birkaç hikmetli söz söyle, malın birazını bırakırlar.” dediler. “Yazık olacak, bunca nimet boşa gidecek.”

- *Gül tilese ḫaṭrıṉg tolı ṭabaḳ bu gülistānımdan* ***oḳı*** *bir varaḳ* (GT, 6a).

Eğer gönlün bir tabak dolusu gül isterse bu gülistanımdan bir sayfa oku.

- *Ay boġaz ḳāniʿ it bir itmekke*
  Ḳıl *özüṉge bu köp cefānı* ***az*** (GT, 45b).

Ey boğazına düşkün olan! Bir ekmekle yetinerek bu fazla cefayı kendin için azalt.

- *Tilseṉg bolmaġa Maʿrūf-u Kerḫī*
  Cüneyd ü şeyḫ şiblī ***ṣuḥbetin ḳıl*** (GT, 8a).

(İslam velilerinden) Maʿrūf-u Kerḫī olmak istersen (meşhur mutasavvıf) Cüneyd Bağdâdî ve (Iraklı mutasavvıf) Şeyḫ Şiblī sohbetinde bulun.

- *Tilseṉg tutmaġa ay şāh iḳlīm*
  Çerigiṉgden ***dırīġ itme*** *derāhim* (GT, 23a).

Ey Şah! Memleket tutmak istersen askerinden parayı esirgeme.

- *Bu laṭīfe sultānġa ḫoş kildi ayttı ḳaranı saṉga bağışladım ḳırnaḳnı nideyim ayttı ḳaraġa* ***birgil*** *kim anıṉg lāyıḳı turur* (GT, 48b).

Bu şaka sultanın hoşuna gitti. “Zenciyi sana bağışladım. Hizmetçiyi ne yapayım?” dedi. “Zenciye ver çünkü onun layığıdır.”

- *Çūn degüldür saṉga muvāfıḳ yār*
  Ḳoy anı yalġuzun ***temāşā ḳıl***

Ni seniṅg bağrıṅg ol kebāb itsün
Ni anıṅg ṣuḥbetin ***temennā ḳıl*** (GT, 52a).

Sana uygun bir yâr olmadığı için onu bırak, yalnızlığınla gez, dolaş. Ne o senin bağrını yaksın ne de sen onunla ilişkiyi arzula.

- *Ger tileseṅg kim ġarāyibler temāşā itkesen*
  Tigme bir kün bir yaṅgı yirge kirek kim yitkesen
  Tur teferrüc ḳıl *cehānnıṅg türlü türlü taṅgların*
  Köz yumup andan burun kim bu cehāndan kitkesen (GT, 97a).

Eğer bir gün gariplikleri görmek istersen yeni bir yere gidip kâinatın çeşit çeşit şaşılacak şeylerini seyret. Gözlerini kapatıp bu cihandan gitmeden önce cihanın türlü türlü hayret verici yerlerini gezip gör.

- *Bes maʿlūm boldı kim uzını ḳısḳadın yaḫşı irmiş taḳı bir yaḫşı kiẕdin murabbaʿ yaġırlıḳ* ***ḳılġıl*** *kim ḫaşvi yumşaḳ bolġay yāḫūẕ müdevver yaġırlıḳ* ***ḳılġıl*** *ol ṣıfat üzere taḳı muḥkem ḫızām* ***alġıl*** (MG, 8b-9a).

Şu hâlde anlaşıldı ki uzunu kısadan iyiymiş ve iyi bir keçeden dört köşeli yagırlık (atın sırtına konulan keçe) yap, yünü yumuşak olsun. Ya da yuvarlak yagırlık yap, o özellikte sağlam kolan al.

- *Ḳaçan tilerseṅg kim aṭġa mingeysen aṭınıṅg sol yanına turup ḳamçınıṅgnı sol iliṅgde tutup üzeṅgüde berāber yā azġına artḳaruraḳ tutup* ***mingil*** *andın soṅgra tonuṅgnı açıp* ***tüzetgil*** (MG, 9b).

Ata binmek istediğinde atın sol yanında durup kamçını sol elinde tutup üzengiyle beraber azıcık sıkıca tutup bin, ondan sonra elbiseni açıp düzelt.

- *…* ***seyr ḳılġıl*** *aṭıṅgnıṅg iksük yürüşi birle taḳı anıṅg kibi* ***bolġıl*** *neyçün kim saṅga vaṣf ḳıldım* (MG, 12a-12b).

Sana tarif ettiğim gibi atının yürüyüşünü gözlemle ve onun gibi ol.

- *Ḳaçan ġarīmni ḳovsaṅg taḳı tileseṅg kim aṭı birle birge yıḳġaysen bes aṭını bir iki kiz* ***sançġıl*** *kim aṭı suçuġay* (MG, 54a).

Ne zaman rakibi kovalarsan ve atıyla birlikte yıkmak istersen şu hâlde atını iki kez süngüle ki atı sıçrasın.

- *Eger bu ikisi şāṭır bolsalar seniṉg üzere müteferriḳ bolsalar niçük kim saṉga vaṣf ḳıldım anıṉg kibi **ḳılġıl*** (MG, 62a).

Eğer bu ikisi çevik olurlarsa ve seninle ayrılmış olurlarsa sana tarif ettiğim gibi yap.

- *... taḳı **saḳlanġıl** bir yirde **turmaġıl** dāyimā ḥareket üzere **bolġıl** taḳı köṉglüṉg ve ḫırsıṉg ḳaysısı yaḫşı silāḥlig irse taḳı ḳaysınıṉg aṭı yügrük taḳı özi bahādur irse anıṉg ḳatında bolsun anı **alakörgil*** (MG, 62b).

Kimin atı mahir, kendisi de yiğit ve iyi silahlı olursa gönlün ve hırsın onun yanında olsun. Uyanık ol, bir yerde durma, daima hareketli ol.

- *Bes **naẓar ḳılġıl** kim ol süṉgüsin ḳaysı yandın salır sin anıṉg boş yanındın **salġıl*** (MG, 45b).

Öyleyse dikkat et ki o, süngüsünü hangi taraftan salarsa sen (de) onun boş tarafından sal.

- *Ġarīmiṉg üzere **kirmegil** meġer kim açıḳ tapġaysen taḳı ġarīmiṉgni devrde ṭaleb ḳılsaṉg andın yirni azġına azġına **oġurlaġıl** tā sen aṉga yitgeysen* (MG, 51a).

Açık yer bulana kadar rakibinin üzerine saldırma. Rakibinin etrafında dönmek istersen ona yetişecek kadar onunla olan mesafeni azıcık azıcık azalt.

- *Eger bir ṣaḥrāda bolsaṉg kim yaḳınıṉgda kişi bolmasa taḳı ḳorḳsaṉg kim aṭıṉg maʿḳūl bolġay tip bes süṉgüni ortasındın sol iliṉg birle taḳı aṭıṉgnıṉg yalı birle birge **tutġıl*** (MG, 69b).

Eğer bir sahrada olursan yakınında kimse olmazsa ve atın makul olsun diye korkarsan şu hâlde süngüyü ortasından sol elinle atının yayıyla birlikte tut.

3. Teklik Şahıs

- *Kirek kim ḳılıçnı çıḳarġanıṉg çapġanıṉg birge bolġay libāḳa birle muntig öküş ḳılġıl kim iliṉg **ögrensün*** (MG, 96b-97a).

Kılıcı çıkarmanla vurman bir olmalı. Binici ustalığıyla bunun gibi çok yap ki elin alışsın.

- *Andın soŋgra bir iyer alġıl kim aġaçı ḳavī* ***bolsun*** *meclisi kiŋ* ***bolsun*** *taḳı iki ḳaşı ḳatıġ büyük* ***bolmasun*** *kim aṭ nāgāh sekrigende alın ḳaşı kögsine urup* ***aġrıtmasun*** (MG, 8a).

Ondan sonra bir eyer al, ağacı sağlam olsun. Eyerin oturulacak yeri (meclis) geniş olsun ve eyerin önünde ve ardındaki yükseklikler (kaş) çok büyük olmasın ki at ansızın sıçradığında ön kaşı senin göğsüne vurup ağrıtmasın.

2. Çokluk Şahıs

- *Kristus alay ayttı kelepenlerge:*
  *-****Barıŋız körünüŋiz*** *papaslarga.*

Ol sözni Kristus bugün aytır barça yazuḳlılarġa kim kėrti kelepenler Tėŋri allında (CC, 62b/1-24).

Mesih, cüzzamlılara şöyle dedi: "Gidiniz, papazlara görününüz." Mesih o sözü bugün Tanrı önünde gerçek cüzzamlılar gibi olan bütün günahkârlara söyler.

- ***Yügünüŋiz*** *oglanlarım* ***aytıŋız*** *kėnsi yazıkıŋızını* (CC, 61a/1-10).

Diz çökünüz evlatlarım! Kendi günahınızı itiraf ediniz.

- ***Uyalmaŋız*** *maŋa yazuḫıŋız aytma tolmaç bile, kaçan mėn til bilmen* (CC, 62b/25-63a/25).

Bana günahınızı tercüman aracılığıyla itiraf etmeye utanmayınız. Çünkü ben dil bilmem.

- ***Barıŋız*** *betlemge, anda tapgaysiz togırgan oglan çüprekke çulganmış dagı biçenlikte koyulmış* (CC, 61b/1-11).

Beytüllahim'e gidiniz. Orada kundağa sarılarak yemliğe bırakılmış yeni doğmuş bir bebek bulacaksınız.

2.1.2.9.Sebep- Sonuç İşlevi

Emir kipi ile çekimlenen bazı cümlelerde eylemin gerçekleşmesine ilişkin bir *sebep* ifadesi bulunmaktadır.

Tasarlama kiplerinin kiplik işlevleri tespit edilirken bazı kiplik alanların kesin çizgilerle birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe geçmiş olduğu görülmüştür. Bu durum *sebep-sonuç* işlevinin geçtiği sözceler için daha belirgindir. *Sebep-sonuç* işlevinin bulunduğu tüm sözcelerde mutlaka başka işlevler de bulunmaktadır. *Sebep-sonuç* ifadesi, emir kipinin emir dışı işlevlerini ifade eden cümlelerde ifadeyi pekiştirmek için kullanılan bir kalıp olmuştur. Başka bir deyişle *sebep–sonuç* işlevi emir işaretleyicilerinin yan işlevi niteliğindedir. Çünkü bu işlev hiçbir cümlede tek başına bir kiplik alan durumunda değildir.

Bazı sözcelerde sebep ifadesi belirtilirken ***"dep, emir kipi...kim, zera"*** sözleri kullanılmıştır. Emir kipi işaretleyicilerinin kullanıldığı örneklerde *sebep-sonuç* işlevi ile birlikte *nasihat, emir, tavsiye, uyarı, kesinlik* işlevleri de bulunmaktadır.

2. Teklik Şahıs

- ***Sövünçlü bolgıl*** *Maria, soyurgamaḫ bile tolusėn. Bėy Teŋ̂ri sėniŋ̂ bile barça katunlar arasında algışlısėn dağı algışlı yėmiş sėniŋ̂ köksüŋ̂de, Yesus Kristus* (CC, 63b/33-35).

Mutlu ol Meryem, lütuf ile dolusun. Rab Tanrı seninle. Bütün kadınlar arasında kutsanmış bulunuyorsun ve kutsanmış yemiş senin göğsünde, İsa Mesih.

- *...ol yirden kim faḳīrlar ḥimmeti durur ḫāṭırıŋ̂nı maŋ̂a* ***yoldaş ḳılġıl*** *kim ṣaʿb düşmen endīşesine tüşüp turur men* (GT, 19b).

O yerden bana seslendi: "Fakirlerin himmeti vardır, sevgini bana dost eyle (çünkü) zorlu düşmanın sıkıntısına düşmüşüm.

- *Ehl-i mekān ayttı ay yār-ı ʿazīz bir sāʿat* ***tevaḳḳuf ḳılġıl*** *kim ivde yaḫni bişe durur* (GT, 74a).

Mekân sahibi: "Ey aziz dost! Bir saat bekle, evde yahni pişiyor." dedi.

- ***Ögüt alġıl*** *biligli irden iy şāh*
  Biligli ir kelāmı tāze güldür
  ʿAmelni ʿaḳl iyesine buyurġıl
  Niçe kim ol anıŋ şuġlı degüldür (GT, 161a-161b).

Bilgili kişiden öğüt al (çünkü) bilgilinin sözü taze gül gibidir. İşi akıl sahibine buyur. (Çünkü) Onun meşguliyeti değildir.

- ***Bilgil*** *kim fārislıḳdın birisi taḳı yaydaḳ aṭḳa minmeklik turur yaydaḳ aṭ minmeklikni* ***ögrengil*** *hiç* ***uyalmaġıl*** *kim ḥācet vaḳtında kerek bolġay* (MG, 7a).

Bil ki binicilikten birisi de ata eyersiz binmektir. Ata eyersiz binmeyi öğren. Hiç utanma, (çünkü) ihtiyaç anında lazım olabilir.

- *Eger aṭıŋ yaḫşı bolsa taḳı* ***ḳamçılaġıl*** *kim bular sini alay körseler tamaʿ ḳılıp bulup taḳı aṭların ḳamçılap sürerler* (MG, 62a-62b).

Eğer atın iyiyse kamçıla. Çünkü bunlar seni o şekilde görürlerse onlar da atlarını kamçılamak isterler.

- ***Ḫutḫar*** *meni duşmanlarımdan menim, biy, zera seni işanç k'endima ettim. Erk'iŋni senin* ***ovrat****' maŋa etmaga zera sensen teŋrim menim* (AB, 25).

Ey Tanrım, beni düşmanlarımdan kurtar çünkü seni kendime ümit olarak seçtim. Bana isteğini yapmayı öğret çünkü Tanrı'm sensin.

- *Cuvap berdi aŋar yọlunda ḫuvat'ınıŋ k'endinin azlıḫın k'unlarımnıŋ menim, t'ọz maŋa da* ***çıḫarmagin*** *meni yarımından k'unlarımnın menim, zera cinstan cinsk'adır yılları ŋ seniŋ* (AB, 57-58).

Günlerimin azlığı yaşam yolunda ona cevap verdi. Bana katlan, hayatımın ortasından beni çıkarma (canımı alma) çünkü senin yılların kuşaklar boyudur.

3. Teklik Şahıs

- *Yügen tutmaḳ sanʿatı birle tā seniṉg köṉglüṉgde mürekkeb* ***muḥkem bolsun*** *kim fārisler munıṉg birle ġarīmlerini ḳahr iterler* (MG, 17a-17b).

Dizgin tutma sanatı sağlam olacak şekilde senin gönlünde yerleşsin. (Çünkü) biniciler bununla rakiplerini yenerler.

1. Çokluk Şahıs

- *Kün tuvuşnıṉg buçgakından*
  Batışdagı kırıvga dėyin
  Ėrkli Kristusnı ***öveli****,*
  Kız anadan dėp töredi (CC, 76a/1-20).

Güneşin doğduğu yerden/ Battığı kıyıya değin/ Güçlü Mesih'i övelim/ Bakire anadan doğdu diye.

2.1.2.10.Amaç- Sonuç İşlevi

Emir kipi işaretleyicilerinin kullanıldığı bazı sözcelerde *amaç-sonuç* ilişkisi bulunmaktadır.

Amaç-sonuç işlevi de *sebep-sonuç* işlevi gibi diğer işlevlerle bir arada kullanılır. Özellikle nasihat edilirken ve tavsiye verilirken ulaşılmak istenen hedefe vurgu yapıldığı durumlarda *amaç* işlevi ön plana çıkar.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde emir kipinin amaç-sonuç ilgisi kurduğu sözcelerde ***"emir kipi+ diyü, emir kipi…taḳı…emir kipi, anuṉg üçün, tip/dip, emir kipi+üçün"*** gibi morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyicilerin bulunduğu tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Arı Gregor alay aytır:*

Tilerseŋ bilmege, söversėn Tėŋirni ya sövmes sėn, ***sorgıl*** *sėniŋ köŋlüŋni, söver mi Tėŋirni* (CC, 62a/13-29).

Aziz Gregor şöyle der: "Tanrı'yı sevip sevmediğini bilmek istersen kendi kalbine Tanrı'yı sever mi (diye) sor".

- *Kün aşa* ***kilgil*** *kim maḥabbet ziyādet bolġay* (GT, 67a).

Gün geçince gel ki muhabbet artsın.

- *Cefālarġa* ***taḥammül ḳıl*** *tileseŋ*
  Yüzüŋ teŋri ḳatında aḳ bolġay (GT, 77a).

Yüzünün Allah katında ak olmasını istersen eziyetlere tahammül et.

- *Żaʿīf raʿiyyetiŋge* ***raḥmet ḳılġıl*** *kim ḳavī düşmenden zaḥmet körmegeysen* (GT, 19b).

Güçsüz halkına merhamet et ki güçlü düşmanın eziyetine uğramayasın.

- *Eger bu ḳuluŋnı öltürmege tileseŋ şerʿ taʾvīli bilen* ***öltürgül*** *kim ḳıyāmat kün yazuḳlı bolmaġaysen* (GT, 34b).

Eğer bu kulu öldürmek istersen şeriata uyarak öldür ki kıyamet günü günahkâr olmayasın.

- *Dögüldür ton bilen bu pārsālıḳ*

  Tileseŋ zühd ve taḳvā nefs ivin ***yıḳ*** (GT, 51b).

Zahitlik giysi ile olmaz. Zühd ve takva istiyorsan nefs evini yık.

- *Bir vezīrniŋ bir bilig-siz oġlı bar idi anı iltip bir ʿālim ḳatında ḳoydılar kim muŋa* ***terbiyet ḳılġıl*** *ol terbiyet bereketi bilen ʿāḳil bolġay dip* (GT, 139a).

Bir vezirin bilgisiz bir oğlu vardı. Onu götürüp: "Buna terbiye ver, o terbiye bereketiyle akıllı olsun." diyerek bir âlimin yanına verdiler.

- *Yā kerīm yā raḥīm… Eger ʿuḳūbatḳa lāyıḳ isem ḳıyāmat kün meni közsüz* ***ḳoparġıl*** *kim iygüler naẓarında ḫacil bolmaġaymen* (GT, 50a).

Ey Kerem Sahibi! Ey Rahim! Bu kulunu bağışla. Eğer cezaya layıksam kıyamet günü beni kör dirilt ki iyilerin nazarında mahcup olmayayım.

- *...bu ṭarīḳanı düşmen illerinde **isti'māl ḳılmaġıl** kim munıñg kibi körklüg hünerlerni düşmen körüp ögrenmegey* (MG, 57a).

…bu yöntemi düşman memleketlerinde tatbik etme çünkü bu güzel hünerleri düşmanın görüp öğrenmesin.

- *Ayaḳlarıñgnı üzeñgüde **iḥtiyāṭ itgil** kim basġandın soñgra tiprenmegey* (MG, 12b).

Ayakların üzengideyken temkinli ol ki bastıktan sonra hareket etmesin.

- *Eger aṭıñgnı iyerlig tapsañg ḥızāmıñgnı iḥtiyāṭ ḳılup **mingil** kim iyer aġmakdın imin bolġaysen* (MG, 9a-9b).

Eğer eyer çıkarken güvende olmak istiyorsan atını eyerli hazırla ve kolanına temkinli davranarak bin.

- *Ya'nī ol aṭ üze **sançışġıl** kim ol aṭ seniñg tilegeniñg kibi ḳılınġay* (MG, 44b).

Yani o atın üzerinde vuruş ki o at senin istediğin gibi olsun.

- *Sen yir oġurlamaḳ birle **meşġūl bolġıl** kim ḥāceteñge yitgeysen* (MG, 49a).

Sen aradaki mesafeyi azaltmakla meşgul ol ki amacına ulaşasın.

3. Teklik Şahıs

- *Teñgri kim cinslerni **bilsin**,*
  *Anlar aña kim **tabunsın,***
  ***Tolsun** Daud kopsaganı,*
  Agaç bolgay dėp sebebi (CC, 74a/1-16).

Tanrı milletleri bilsin/ Onlar ona tapınsın/ Davud'un Mezmur'u dolsun/ Sebebi ağaç olacak diye.

- *Bėrgey ėdik canımuznu dagı tenimizni tėŋ̂rige ol* ***boluşsun*** (CC, 61b/31-62a/12).

Tanrı bize yardım etsin diye canımızı ve tenimizi ona verirdik.

- *Tėŋ̂eri maŋ̂a* ***bėrsin*** *andı köŋ̂ül kim mėn tėrçe dagı yakşı til üvrengeymėn, sizge yakşı Tėŋ̂eri söz aytkaymėn nė kim-ėse boşak üçün* (CC, 61a/11-28).

Tanrı bana öyle bir gönül versin ki ben çabucak iyi bir dil öğreneyim. Herkesin affı için size güzel Tanrı sözü söyleyeyim.

- *Yılan çoban ayaḳına urur zaḫm ol sebebden kim başını* ***yençmesin*** *tip taş bilen nāgeh urup muḥkem* (GT, 18b).

Çoban aniden kuvvetlice vurup başını ezmesin diye yılan onun ayağını sokar.

- *İşik bağlap oturma ol sebebden*
  Körünmesün *diyü bu mendegi ʿayb*
  İşikni bağlap olturmaḳ ni ḥācet
  Bu ḥāliŋ̂ni bilür ol ʿālimü'l-ġayb (GT, 63a).

Bendeki ayıp görünmesin diye kapıyı kapatıp oturma. Gaybın âlimi (Allah) senin bu hâlini de bilir. Bu nedenle kapını kapatıp oturmana gerek yoktur.

- *Ata oğlına ḳılmadı kerem kim ḳıldıŋ̂ ilge sen*
  Küneş tig bilgili boldıŋ̂ ḳoyup ḫayr işlere esbāb
  Bu yarlı ḳūlların dāyim feraḥda ***beslesin*** *dip cān*
  Ḳoyuptur mıṣr mülkinde seni ḫaḳ ḥācib'ül-ḥüccāb (GT, 159a).

Baba oğluna kerem kılmadı, sen ele kıldın. Hayır işlerine sebepler bulup güneş gibi bilgili oldun. Bu fakir kullarını daima ferahta can beslesin diye, Allah seni Mısır ülkesinde *ḥācib'ül-ḥüccāb* koymuştur.

- *Ḳılmadı rāzın biligli yār fāş*
  Kitmesün *dip şāh sırrı birle baş* (GT, 109b).

Bilgili yâr, şah sırrı ile baş gitmesin diye sırrımı ifşa etmedi.

- *Tört yüz oḳ uz atḳıçılar melik ḫıdmatında bar idi barçası ḫaṭā ḳıldılar meger bir oğlan ṭām üstünde oynap oḳ atar idi ṣaba yili anıñg oḳun ol yüzükden kiçürdi ol yüzükni aldı ḫıl'at ve ni'met iyesi boldı oḳını dağı yasını sındurup otḳa yaḳtı ayttılar niçün böyle ḳılduñg ayttı bu ḫareketimniñg revnaḳı **bāḳī ḳalsun** dip* (GT, 105b).

Hükümdarın hizmetinde dört yüz usta ok atıcı vardı, hepsi hata etti. Ama bir oğlan dam üstünde oynayarak ok atıyordu, saba yeli onun okunu yüzükten geçirdi. O; yüzüğü aldı, kaftan ve nimet sahibi oldu. Okunu ve yayını kırıp ateşte yaktı. Niçin böyle yaptın, diye sordular. Hareketimin parlaklığı baki olsun diye, dedi.

- *Ḳaçan vaṣlanı muḥkem ḳılsañg vaṣla dāyimā iki iliñg arasında **bolsun** kim ġarīmiñg anı körmegey taḳı kirek kim vaṣlası yaḫşı bolġay kim oynar irken tüşüp rüsvāy bolmaġaysen* (MG, 76a).

Eklemeyi sağlam yaparken daima iki elin arasında olsun ki rakip onu görmesin. Eklemesi iyi olsun ki oynarken düşüp rezil olmayasın.

- *Kitābımız uzun bolup oḳıġan kişi **melūl bolmasun** tip baż zāyidini muḫtaṣar ḳılduḳ* (MG, 100b).

Kitabımız uzun olup okuyan kişi sıkılmasın diye bazı fazlalıklarını kısalttık.

- *Saḳlanġıl sen ḳılġanıñgnı saña **ḳılmasun*** (MG, 40b).

Senin yaptığını sana yapmasın diye korun.

- *Eger tileseñg inşa'allāhu taālā taḳı andın ḳatıġ saḳlanġıl seniñg üzere sağına **kesr ḳılmasun** kim sen anıñg sağına tüşersen* (MG, 51a).

Eğer istersen -inşallah- ondan iyi korun ki senin sağına yaklaşmasın (yoksa) sen onun sağına düşersin.

- *Bilgil süñgüniñg ḥīleleri öküş turur velakin biz bu kitābda ẕikr ḳılmaḳlıḳnı kerīh kördük tā kitāb **uzanmasun** tip kişi **irikmesün** tip* (MG, 76a-76b).

Bil ki süngünün hileleri çoktur ama biz kitap uzamasın, insan(lar) sıkılmasın diye bu kitapta bahsetmeyi çirkin gördük.

- *Takı üzeŋgü ḳayışları* ***muḫkem bolsun*** *takı üzeŋgü aġır* ***bolsun*** *kim izdegende ayaḳ anı tizik* ***tapsun****. Takı üzeŋgüniŋ altında tişikler* ***bolsun*** *kim aṭ sekrigence üzeŋgü ayaḳdın tayıp* ***çıḳmasun*** (MG, 8a).

Üzengi kayışları sağlam olsun ve üzengi ağır olsun ki aradığında ayak onu çabuk bulsun. Üzenginin altında delikler olsun ki at sıçrayınca üzengi ayaktan kayıp çıkmasın.

- *Her bir çapḳanda ḫabs ḳılıp turmaḳnı istiʿmal ḳılġıl kim aṭın* ***nefes alsun*** *takı* ***rāḫat ḳılsun*** (MG, 16a).

Her sürdüğünde atını sabit tutmayı alışkanlık hâline getir ki atın nefes alsın da rahatlasın.

- *Tizçe tizçe kim ġarīmiŋ aŋ maŋ* ***bolsun bilmesün*** *kim süŋgüni ḳayu sarıdın salırsen* (MG, 42a-42b).

Süngüyü hangi taraftan gönderdiğini rakibin bilemesin, şaşırsın diye çabuk çabuk süngüyü sal.

- *Saġ iliŋ birle tamam kötürüp işaret ḳılġıl alay* ***saġınsun*** *kim sen naḳl kılursen* (MG, 48b).

Onun senin hamle yaptığını düşünmesi için sağ elini tam kaldırıp işaret et.

- *Ayaġıŋ ḳatında taḳı yügenni iliŋde saġ yanın ḳısḳartġıl tā aṭıŋ başı biraz tışḳaru* ***meyl ḳılsun*** *kim saŋa minmege ḳolay bolġay* (MG, 68b).

(Ata) binmen kolay olsun diye elindeki dizgini ayağının hizasından sağ yana doğru kısalt.

- *Ol ʿurūḳlar üzere ṣūretler yazarlar taḳı öküş duʿālar yazarlar tā ol ʿurūḳlar* ***körünmesin*** *tip* (MG, 87b).

Damarlar görünmesin diye o damarların üstüne resim çizerler ve çok dualar yazarlar.

- *Biz taḳı saŋa anı ẕikr ḳıldıḳ ʿilmüŋ* ***bolsun*** *üçün ve's-selām* (MG, 114a).

Biz de bilgin olsun diye sana onu zikrettik vesselam.

- *Men saŋa, biy, çaḫırdım, ertagi alġışim menim* ***yetişsin*** *saŋa* (AB, 14).

Ey Tanrı'm! Sabahki duam sana ulaşsın diye seslendim.

1. Çokluk Şahıs

- *Mindi‿ŋg ḫaçka, kim biz de* ***mineli,***
  Sövdü‿ŋg bizni kim sėni ***söveli***
  Dünyeni unutup,
  Kanı‿ŋg töktü‿ŋg kim biz ***yuvunalım***
  Ėmgek tarttı‿ŋg kim bizler ***arınalı***
  Yazıklarnı koyup (CC, 75a-75b).

Çıktın çarmıha ki biz de çıkalım/ Sevdin bizi ki seni sevelim/ Dünyayı unutup/ Kanını döktün ki biz yıkanalım/ Eziyet çektin ki bizler arınalım/ Günahlarımızı bırakıp.

- *Yürüp yügrüp armayın yėtmege*
  Uçmaktagı ėlbek mė‿ŋgü toyga
  Boluş kim ***baralı.***
  Amen (CC, 75a-75b).

Yürüyerek koşarak yorulmadan ulaşmaya/ Cennetteki sonsuz şölene/ Yardım et ki varalım/ Amin.

- *Melik ʿādil ḫaṣ ḳul(l)arı bilen avġa çıḳıp ḳış künleri ʿimāretden yıraḳ tüşüp maġrıbḳa yaḳın idi kim bir ikinci ivin kördiler melik ayttı barıp anda* ***tüşelim*** *kim sizge savuḳ zaḫmet birmegey* (GT, 90b-91a).

Kış günü adaletli hükümdar, has adamlarıyla ava çıkıp yerleşim yerlerine çok uzakta bir yere geldi. Çiftçinin evini gördüler. Hükümdar: "Gidip oraya sığınalım da size soğuk zarar vermesin." dedi.

3. Çokluk Şahıs

- *ʿĀlimlerge ol ḳadar niʿmet birgil kim dağı* ***tilemesünler*** *zāhidlerge hiç nime… birmegil kim zāḫid* ***ḳalsunlar*** (GT, 71a-71b).

Âlimlere o kadar çok nimet ver ki daha fazla istemesinler. Zahitlere hiç nimet verme ki zahit kalsınlar.

- *İḥtiyāṭ ittim kim maṉ͡ga* ***ḳaṣd itmesünler*** *dip ḥükemā ḳavli bilen ʿamel ḳıldım* (GT, 18a-18b).

Beni öldürmesinler diye bilginlerin sözü ile hareket ederek temkinli davrandım.

- *Ḳaçan iki fārisge ḳarşu çıḳsaṉ͡g yāḫūẕ öküş fārislerge ḳarşu çıḳsaṉ͡g saḳlanġıl ġarīmlerniṉ͡g seniṉ͡g üzere iki yandın bolunup* ***kirmesünler*** (MG, 61b).

İki ya da (daha) çok atlıyla karşılaştığında korun. Rakiplerin iki yandan gelip senin üzerine girmesinler.

2.1.2.11.Uyarı İşlevi

Uyarı; kişiyi tehlikelerden, hatalardan, belalardan uzak tutabilmek için ikaz etmek, ona yapması/yapmaması durumunda karşılaşacağı sonuçları göstererek gerekli davranışta bulunması için ısrarla telkinde bulunmak demektir. Konuşucu bir konuda uyarı yaparken dinleyicinin faydasını gözetir. Dinleyicinin önemsemediği, sorun olarak görmediği veya dikkatinden kaçan bir konuda dikkatini çekmeye ve böylece olası tehlikeli bir duruma karşı tedbir almasını sağlamaya çalışır.

Bu işlev de *nasihat, tavsiye, yönlendirme, akıl verme, dikkat çekme* işlevlerinde olduğu gibi kişinin bir şeyi yapması ya da yapmaması hakkında yönlendirme sözleri içerdiğinden bu işlevlerle aynı anlam alanı içerisinde değerlendirilebilir. Ancak *uyarı* işlevinde dikkat çeken husus; uyarının devamında olumsuz bir durumun olacağı haberinin yer alması ya da çoğunlukla kişiyi bir işi yapmaktan uzak tutma, men etme anlamının olmasıdır.

Bu işlevin bulunduğu sözcelerde genellikle emir kipinin olumsuz çekimlenmiş şekli ile ***"öküş ḫaṭarlıġ turur ve's-selām, ol uluġ ʿayb turur, taḳṣīr ḳıl-, iʿtikād ḳıl-, ġāfil bol-, unut-, fehm ḳıl-, imtināʿ ḳıl-, zinhar"*** gibi ikaz ifade eden sözlüksel işaretleyiciler kullanılmıştır.

2. Teklik Şahıs

- *Çėrek bolganda sėn boyuŋ̂a* ***yovutmagıl*** (CC, 58b).

Çürük (pis) olan şeyi yanına (bedenine) yaklaştırma.

- ***Köŋ̂gül birme*** *köŋ̂gül birmes kişige*

  Aşıḳḳan ir bilen ***yoldaş bolma*** (GT, 78a).

(Sana) gönlünü vermeyen kişiye (sen de) gönül verme. Acele edenle yoldaş olma.

- *Bir tevege mingen tācir kilip aŋ̂a ayttı: Ay faḳīr ḳanda kiter sen bu yol ḳattı yol durur helāḳ bolursen* ***ḳayıtḳıl*** (GT, 58a).

Bir deveye binen tüccar gelip ona: "Ey fakir! Nereye gidersin? Bu yol çetin yoldur, helak olursun, geri dön." dedi.

- *Namazıŋ̂gnı dağı* ***kaza ḳılġıl*** *anıŋ̂g kibi ḳılmadıŋ̂g kim işke yaraġay* (GT, 52b-53a).

İşe yarayacak şekilde onun gibi kılmadığın için namazını da kaza et.

- *Yaŋ̂gıldıŋ̂g kaʿbeniŋ̂g yolın yana* ***ḳayt***
  Bu Türkistān yolıdur kim kitersen (GT, 52b).

Kâbe'nin yolunu yine şaşırdın. Geri dön, bu gittiğin yol Türkistan yoludur.

- *Bir ḥakīm ayttı oġlına köp* ***yimegil*** *köp yimek kişige renc ketürür* (GT, 84b).

Bir bilgin oğluna: "Çok yeme, çok yemek kişiye sıkıntı getirir." dedi.

- *ʿĪsā peyġamberge ʿaleyhi's-selām bir kimirse kilip ayttı yā rūḥu'l-lāhi tiler men ol duʿānı maŋ̂ga ögretkey sen kim oḳusa öli tiri bolur ʿİsā ʿaleyhi's-selām ayttı* ***barġıl*** *bu sevdānı başıŋ̂gdan* ***kitergil*** *yoḳsa ziyān ḳılur sen* (GT, 95a).

Bir adam İsa Peygamber'e gelip: "Yā rūḥu'l-lāhi! Senden okununca ölüyü dirilten duayı bana öğretmeni istiyorum." dedi. İsā ʿaleyhi's-selām: "Git, bu sevdayı aklından çıkar yoksa zarar görürsün." dedi.

- *Ecelsiz ādemī ölmes diyipsen*
  Yılannı ḳuyruḳından ***tutma*** *zinhār* (GT, 99a-99b).

İnsanoğlu eceli gelmeden ölmez deyip de asla yılanı kuyruğundan tutma.

- *Bu ḥareketni* ***az ḳılġıl*** *kim ileyiŋde köp vaḳıʿalar bar dağı artıŋda köp düşmenler bar* (GT, 30b).

Bu davranışı azalt çünkü önünde çok olaylar ve arkanda çok düşmanlar var.

- *Böriniŋ balası bolur ʿāḳıbet*
  Atası kibi ol ḥarāmī böri
  Niçe köp yidürseŋ saŋa bir kün ol
  Urur zaḫm andan sıġına ***yüri*** (GT, 14b).

Kurdun yavrusu kurt olur. O haramî, bir kurttur. Ne kadar çok beslesen de bir gün gelir seni pençeler, ondan sakın.

- *Ḫôcanıŋ lütfın körüŋ kim ni ḳılur*
  Ḳul yazıp yazuḳ ḳılıp ol uftanur
  Sen dağı yazuḳ kitābın ***yazmaġıl***
  Ol keremge ġarre mağrur bolup ***azmaġıl***
  Ḳahrı otından özüŋni ***tut yıraḳ***
  Bolmaḳ istiseŋ ḳatında yüzi aḳ (GT, 4b-5a).

Hoca ne yapar, bakın. Kul günah işler, o utanır. Bunun lütfunu anlayın. Birçok günahkâr kul Hak Teala'nın huzuruna gelip affolunmak ümidiyle elini açarsa Tanrı o kulu affeder. Sen de günah kitabını açma, Allah'ın kereminden mağrurlanıp yoldan çıkma. Allah katında yüzünün ak olmasını istersen (onun) kahrının ateşinden kendini uzak tut.

- *Ḫışm çān senden ḳavīdür* ***ḳıl taḥammül*** *cevrine*
  İrge lābüd öc alurġa düşmeninden vaḳt bar
  Tutmaġıl *pūlād ḳollı birle pençe ay żaʿīf*
  Kim iliŋ imgek körüp ṭāḳat ketürmeyin sınar (GT, 32b).

Senden güçlü olan düşmanın eziyetine tahammül et. Düşmanından öç almak için şüphesiz vakit var. Ey güçsüz! Çelik kollu ile bilek güreşi yapma! Elin zahmet görüp dayanamayınca kırılır.

- *Ay yār* ***ta'ziyetim ḳılġıl*** *kim tehniyet yiri degül durur* (GT, 66a).

Ey dost! Teselli et, (burası) tebrik yeri değildir.

- *Sėn sėni dāyim körer sėn özgelerden artuḳ ir*
  Eyle kim aḥvāl kişi birni baḳıp ikki körer
  Baş uruşmaġıl *uruşçı pehlevān ḳoçḳar bile*
  Çün bilürsėn kim uruş(s)aŋ ol sėniŋ başıŋ yarar (GT, 168a).

Sen daima kendini başkalarından fazla insan olarak görürsün. Şaşı olan kişi, biri iki olarak görür. Kavgacı pehlivan ile tartışma (çünkü) savaşırsan senin kafanı yarar.

- *Zinhar* ***taḳṣīr ḳılmaġıl*** *bu işi öküş minmek birle* ***ṯābit ḳılġıl*** **(**MG, 7b).

Çok sayıda biniş alıştırmasıyla atın üzerinde durabilmeyi sağla ve bundan asla kaçınma (bunu yük olarak görme).

- *Aṭıŋġa ökçeŋ birle* ***çıḳmaġıl*** *taḳı igilip iliŋ tipretmek birle* ***çıḳmaġıl*** (MG, 12a).

Atına ökçenle ve eğilip elinle kımıldatarak çıkma.

- *Ni vech birle bolsa bolsun bu ṭarīḳa düşmen birle* ***ḳılmaġıl*** *kim öküş ḫaṭarlıġ turur ve's-selām* (MG, 60a).

Ne sebeple olursa olsun bu yöntemi düşman üzerinde tatbik etme. Çok tehlikelidir vesselam.

- *Ḫaṣṣa ḥuzāmıŋnı hiç kimseye ḥuzāmıŋda* ***i'tikād ḳılmaġıl*** *öz iliŋ birle* ***birkitgil*** (MG, 26a).

Bilhassa kolanını bağlarken hiç kimseye güvenme, kendi elinle sağlamlaştır.

- *Aṭıŋnıŋ sağ yaŋaḳı birle bu teşdīdni ḳılġanda azġına kider kirek yatıp ḳılġaysen yüziŋni saḳlar kibi bolup ḳatıġ artḳaru* ***yatmaġıl*** *kim ol uluġ 'ayb turur* (MG, 21a-21b).

Süngüyü hamle için doğrulturken atının sağ yanağı ile azıcık gitmek gerek. Yatarak yapacaksın. Yüzünü saklar gibi yapıp sertçe arkaya doğru yatma (çünkü) büyük kusurdur.

- ***Unutmaġıl*** *süngüŋni anıŋ süngüsi üzere ḳılmaḳnı* (MG, 41a).

Süngünü onun süngüsü üzerine kılmayı unutma.

- *Eger özge kişi çikmiş bolsa miner çaḳda* ***iḫtiyāṭ itgil*** (MG, 26a).

Eğer kolanı başka biri bağlamış olursa bindiğin vakit ihtiyatlı ol.

- *Bu oyunda ḳarşu aṭ birle toḳuşmaḳdın taḳı çevgān közge ev yüzge tigmekdin* ***saḳınġıl*** *kim bu oyunda bu işlerdin ḫavf turur* ***saḳlanġıl*** (MG, 109a).

Bu oyunda karşı atla tokuşmaktan ve çevganı göze ve yüze değdirmekten sakın. Bu oyunda bu işler tehlikelidir. Korun.

- *Ḳaçan ġarīmniŋ alnında bolsaŋ* ***ġāfil bolmaġıl*** *aṭnıŋ kögsine yā yüzine yā bileğine sançmaḳdın* (MG, 55b).

Rakibinin önündeyken onun atının göğsüne, yüzüne ya da bileğine saplamaktan çekinme.

- *Ḳaçan maṭlūb bolsaŋ taḳı ġarīmiŋniŋ alnına tüşseŋ solıŋa* ***imtināʿ ḳılġıl*** (MG, 56a).

Rakibinin hamlesini karşılarken onun önüne düşersen soluna dikkat et.

- *Ḳaçan kim ikisi munzam(m) bolsalar keennehu bir fāris birle sançışursen amma bu ṭarīḳa* ***ḥīleni ḳılmaġıl*** *meġer ol aṭ üzere kim ḳatıġ yüġrük bolġay* (MG, 61a).

Her ikisi yan yana olduklarında sanki bir atlıyla süngüleşirmişsin gibi olursun. Ama eğer o, atın üzerinde çok maharetli olursa bu şekilde bir hile yapma.

3. Teklik Şahıs

- ***Baḫmasïn*** *kensiniŋ aslamïna, câht etsin, ki barça adämilärni biyändirgäy* (TB, 33).

Yargıçlar kendi çıkarlarına bakmasın, tüm insanların takdirini kazanmaya çalışsın.

- *Kimsä* ***turġuzmasïn*** *yalġan tanïḫlar, kläp sïŋarïnïŋ tirlikin egirlik bilä almaga, zera heçtir Teŋriniŋ alnına yalġançï* (TB, 37).

Dostunun hayatını yalanla bozmak için kimse yalancı tanıklar tutmasın. Çünkü yalancı, Tanrı'nın huzurunda bir hiçtir.

- *Kimsä bu tanïḫlïḫnï* ***aġïrsïnmasïn,*** *tügül yalġïz tügäl adämilär tanïḫlar boldï K'risdos üçün, yoḫesä oġlanlar da, neçik Pet'ġēġemniŋ oġlançïḫlarï, daġï da surp Sdep'anos igit vaḫtïnda, daġï da köplär bularga oḫşaş* (TB, 40).

Kimse bu tanıklığı külfetli bulmasın. Sadece yetişkin erkekler değil, Beytüllahimli çocuklar, gençlik döneminde Kutsal Stefan ve bunun gibi birçok kişi Hristos için tanıklık yaptı.

1. Çokluk Şahıs

- *Kārvān soŋgunça bir ḳarı ir kelür idi meni körüp ayttı ni yatur sen yatası yir degültür* ***kitelim*** (GT, 136b).

Kervanın arkasından yaşlı bir adam geliyordu. Beni görüp: "Ne yatıyorsun, yatılacak yer değil, gidelim." dedi.

2. Çokluk Şahıs

- *Ol boşak kim mėn ayttım* ***sagınmaŋız*** *kim bu cehanda bolgay ol boşak, bolgay sizge arı tirövten* (CC, 61a/11-28).

Sanmayınız ki benim bahsettiğim af bu cihanda olacak. O af size ebedî hayatta olacak.

- *Tėtik Salomon alay aytur:*
  Kim öz yazuḫın yaşırsa ***alay biliŋiz*** *kim ol Tėŋri yoluna anıklanmas* (CC, 62b/25-63a/25).

Bilge Süleyman şöyle der: "Kim kendi günahını gizlerse öyle biliniz ki o, Tanrı yoluna hazırlanamaz."

2.1.2.12.Dikkat Çekme İşlevi

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde; söylenen sözün etkisini arttırmak, sözceyi daha vurgulu kılmak ve dikkat çekebilmek için ***"tanıŋ͡gız, köruŋ͡giz, kel eşit, bilgil, bil"*** gibi dikkati uyandırmaya yarayan sözler yardımıyla emir kipinin *dikkat çekme* işlevi kullanılmıştır. Bu işlevde amaç; cümlelerde bulunan *nasihat, uyarı, tavsiye, yönlendirme, akıl verme* gibi işlevlerin anlam gücünü arttırmak olduğundan *dikkat çekme* işlevi ile bu işlevler iç içe geçmiş durumdadır.

2. Teklik Şahıs

- *Dağı miskīn kişilerge küç itme*
  Alarnıŋ͡g āhı otından ḥazer ḳıl
  Yıḳar bolsaŋ͡g dağı bir kez köŋ͡gülni
  Köŋ͡gül āhı seni ḳav tig yaḳar ***bil*** (GT, 38a).

Âciz ve zavallılara zorbalık etme, onların ahının ateşinden kork. Bir kez gönüllerini yıkacak olursan o gönül âhı seni çıra gibi yakar, bil.

- *Eṯer ḳıldı maŋ͡ga gülniŋ͡g cemāli*
  Yoḳise men oşol topraḳmen ***bil*** (GT, 8a).

Ben işte şu toprak gibiyim, bana onun gül yüzü tesir etti, bil.

- *Rüstemge atası zāl bir kün ayttı* ***kil işit*** *ögüt könisin*
  Ġāfil yürüben usal bolma düşmenni körüp ḥaḳīr ü miskīn (GT, 14a).

(İran mitolojisinin kuvveti ile ünlü kahramanı) Rüstem'e babası Zal bir gün: "Düşmanını ezik ve küçük görme, akılsızlıkla gaflete düşme! Gel, doğru öğüdü işit." dedi.

- *Şerīf eger mutażaʿʿaf bolur ise* ***bilgil***
  Aniŋ͡g bu cāh u celāli żaʿīf bolmayısar

Eger saray-ı müẕehheb içinde oltursa
Kiyip ḥarīr yehūdī şerīf bolmayısar (GT, 96a).

Nasıl ki Yahudi, ipek giyip süslü saray içinde otursa da şerefli olmazsa şerefli (kişi) de düşkünleşirse bil ki onun bu makamı ve büyüklüğü zayıflamayacak/ azalmayacak.

- *Ol muḫanneṯni helāk itse ṭaṭar*
  Ḫayr irür ***bil*** *ol ṭaṭarnıŋ bu işi* (GT, 87a).

Tatar o kadınlaşmış erkeği helak etse hayırlıdır, bil.

- ***Bilgil*** *kim bu risāle Türk tili üzere taḥrīr ḳılınmaḳlıġa dāʿī boldu kim mıṣr ilinde bir ʿazīmü'ş-şān melik ẓuhūrġa kildi* (MG, 2b).

Bil ki Mısır ülkesinde büyük ve şanlı bir hükümdarın meydana çıkması bu risalenin Türk diliyle yazılmasına sebep oldu.

- *Tamām mingendin soŋra yügenni tutup aṭ başın köndergil taḳı* ***bilgil*** *kim fārislıḳnıŋ aṣlı yügenni yaḫşı tutmaḳ turur* (MG, 11a-11b).

Tam bindikten sonra dizgini tutup atın başını döndür ve bil ki biniciliğin aslı dizgini iyi tutmaktır.

- ***Bilgil*** *kim mecmūʿı ḳılıçnıŋ kesegenligi cevheri cihetinden dögül belkim işi yaḫşılıḳından taḳı işkāli yaḫşılıḳındın turur* (MG, 91b).

Bil ki kılıcın keskinliğinin tamamı kılıç demirinden değil de belki işinin iyiliğinden ve şeklinin güzelliğindendir.

- *Ammā* ***bilgil*** *kim bu naḳlı taḳı bu teşdīdi menim ḳatımda ʿamellerniŋ yaḫşıraḳı turur* (MG, 25a).

Ama bil ki bu süngünün tutuluş usulünü ve süngünün hamle için doğrultulma (biçimini) değiştirmek benim için işlerin en güzelidir.

- ***Bilgil*** *kim hiç kimersege ḳarībuŋdın ev baʿīduŋdın dostuŋdın ev düşmeniŋdin ġarīm oynaġanda yāhūẕ uruş vaḳtında ḳarşu çıḳmassen illa ol sinüŋ üzere ẓafer bulmaḳın izder bes kirek kim ġāfil bolmaġaysen boş turmaġaysen* (MG, 36a).

Bil ki düşmanının senin üstüne zafer elde etmek için gelmesinin yahut savaş zamanında karşına çıkmasının dışında yakınlarından, uzaktakilerden, dostundan veya düşmanından (yana) gafil olmayacaksın ve boş durmayacaksın.

2. Çokluk Şahıs

- ***Tanıŋgız*** *da* ***körüŋgiz*** *bar mu andı kın nėçik mėnim kınım* (CC, 63a/36-63b/26).

Ey, siz hepiniz! Benim cezam gibi ceza var mıdır, bakıp da şaşırınız.

- ***Körüŋgiz*** *mėn körermėn kim kök barça açıluptur dagı Ḫristos turur atasınıŋ sa kolında* (CC, 61b/12-21).

Bakınız, ben görüyorum ki gökler açılmış ve İsa, Rabb'in sağ tarafında durmaktadır.

- ***Körüŋ*** *ol ġayreti yoḳ ādemī ni*
  Ḫatā niyyet ḳılıp baṭıl iş itti.
  Ḳoyup oġlın ḳızın miḫnet içinde
  Turup öz rāḥatın körmege kitti (GT, 25a).

O, hataya niyet edip batıl iş gören gayretsiz adama bakın! Oğlunu, kızını zorluk içinde bırakıp kendi rahatına bakmaya gitti.

- *Ḫaytïp surp Awedaranï Biyimiz K'risdosnïŋ barça törälärnŋ tügällikidir, aniŋ üçün buyurur:«****Işitiŋgiz*** *ki aytïldï Eski Törädä bu türlü yoḫesä men sizgä Yäŋgi buyurermen bu türlü da berkitirmen Eskini Yäŋgi bilä berip siziŋ yaḫşï erkiŋgizgä»* (TB, 19).

Bütün kitapların sonuncusu Kutsal İncil'de de Tanrı Hristos şöyle buyuruyor: "Dinleyin, Eski Kitap'ta bu şekildeydi, ben ise size Yeni Kitap'ta böyle buyuruyorum ve Eski Kitap'ı yenisiyle onaylıyorum ve sizin takdirinize bırakıyorum."

2.1.2.13.Nezaket İşlevi

Nezaket işlevi; bildirişim sürecinde ifade edilmek istenenlerin saygı ve incelik sözleriyle desteklendiği sözcelerde görülür. Emir kipinin nezaket içerecek şekilde kullanımında emir anlamı bulunmaz. Bu işlevin geçtiği sözceler ***"zaḫmet birmegil, buy(u)ruŋ͡g, ḫāṭırı aġrımasın tip"*** gibi sözlüksel işaretleyicilerle desteklenmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Teveçige ayttım maŋ͡ga* ***zaḫmet birmegil*** ayttı ay ḳarındaş ḥaram ileyiŋ͡gde dağı ḥarāmī artıŋ͡gda eger kittiŋ͡g yittiŋ͡g ve eger ḳaldıŋ͡g öldüŋ͡g (GT, 55b-56a).

Deveciye: "Benim içim zahmet etme." dedim. (O) ey kardeş, haram önünde, haydut arkanda. Gidersen kaybolursun, kalırsan ölürsün." dedi.

3. Teklik Şahıs

- *Maṣlaḥat körmedim dağı artuḳraḳ sözlemege* ***ḫāṭırı aġrımasın*** *(aġrıġay?) dip bu ikki beyt bile iḫtiṣār ḳıldım* (GT, 28a).

Daha fazla konuşmaya gerek görmedim, gönlü kırılmasın diye bu iki beyitle özetledim.

2. Çokluk Şahıs

- *... ay edīb-i ġarīb saŋ͡ga bir muvāfıḳ naṣīḥatım bar ḳabūl ḳılsaŋ͡g ḫayr bolġay...* ***buy(u)ruŋ͡g*** *ayttı şeyḫ saʿdì gülistānın Türkī terceme ḳılsaŋ͡g bir ṣāḥib-devlet ir atına* (GT, 5b).

"Ey garip edip, sana uygun bir nasihatim var, kabul kılsan hayrolacak." "Buyurun…" dedi Şeyh Sadi. "Gülistan'ı bir devlet sahibi er adına Türkçeye tercüme etsen..."

3. Çokluk Şahıs

- *Ḳāyilniṉg ʿaczine **ḫaml itmesinler** tip bu ikki beyt bilen iḫtisār ittim* (GT, 87a).

Söyleyenin âcizliğine atfetmesinler diye iki beyitle kısalttım.

2.1.2.14.Meydan Okuma İşlevi

Meydan okuma, bir olay ya da kimse karşısında korku veya çekince duyulmadığının sözler veya davranışlarla açıkça ifade edilmesidir. Bazen bu davranış; muhatabı hesaplaşmaya, kavga veya yarışmaya davet ederek gücünü, üstünlüğünü ispatlamaya çalışmak şeklinde ortaya çıkabilir. Çiğdem Usta (2009: 148); *meydan okuma*da öfkeyle karışık bir kibir ve umursamama hâli olduğunu, bu tavrı gösteren kişinin biri(leri)ne meydan okurken büyük bir özgüvenle rakibini küçümsediğini, bir duruma karşı meydan okurken de olacaklara ve vahim sonuçlara karşı cesur olduğunu ifade eder.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde incelenen eserlerde emir kipinin *meydan okuma* işlevinde kullanıldığı örneklerde **"*äväl cuvap berälik, ay bahādurlar biliṉg"***gibi ifadelerin bulunduğu ve ***"ya…ya"***bağlacının emir kipi ile birlikte kullanıldığı görülmüştür.

2. Teklik Şahıs

- *Öltürür bolsa meni bu ḳında ol yār-ı ʿazīz*
  *Sen **saḳınma** kim yigeymen ḳayġu ol dem cān üçün* (GT, 56b).

O aziz yâr (dost) beni bu acıyla öldürürse sen o an canım için kaygılanacağımı sanma.

1. Çokluk Şahıs

- *Äväl **cuvap berälik** alarga, ki pambasēl etärlär K'risdosnuṉg töräsini, ki törä yoḫtur Ermeni k'risdânlarda* (TB, 18).

Öncelikle Hristos'un yasası hakkında ve Ermeni Hristiyanları'nın mahkemesinin olmadığı hakkında kötü konuşanlara cevap verelim.

2. Çokluk Şahıs

- *Ay bahādurlar* ***bilinĝ*** *kildim bu kün meydāne men*
  Baş oynap cān terkin urmaġa merdāne men
  Süngü oynap aṭ çapup köp türlü irdem körgüzüp
  Ayttı (?) ol zencīrin üzgen fāris-i dīvānemen (GT, 11a).

Ey yiğitler, savaşıp mertçe ölmek için bugün er meydanına geldiğimi bilin. Süngü oynatıp at sürüp çok türlü erdem gösterip o zinciri yıpratan divane binici benim, dedi.

- *Oġlan ayttı ay irenler yā çerige* ***ot urunĝ*** *yā barıp ʿavrat ḳumāşın kiyip ivde* ***oturunĝ*** (GT, 11b).

Oğlan: "Ey yiğitler! Ya düşmana ateş salın ya da kadın giysileri giyip evde oturun."dedi.

2.1.2.15.Çaresizlik İşlevi

Çaresizlik, kişinin olaylar ya da kişiler karşısında kendisini güçsüz hissederek ne yapacağını bilememe, çözümsüz kaldığı için düşkün bir ruh haline bürünme durumudur. Yapılan hatalardan ve işlenen günahlardan hükümdara ve Tanrı'ya karşı hissedilen mahcubiyet ya da fiziksel güçsüzlük durumunda söylenen sözler, bu işlevde değerlendirilir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin *çaresizlik* işlevi; emir kipinin 1.teklik şahıs çekimiyle ***"kimge ḳılayım, ḳaydan ketüreyim, kimge digeyim, niçük ḳılayım, nideyim, niçük kiteyim, ḫaysin aytiyim, ḫaysin biliniyim"*** gibi içerisinde mutlaka bir soru sözcüğünün bulunduğu sözcelerde tespit edilmiştir.

1. Teklik Şahıs

- *Kimge **ḳılayım** seniṅg iliṅgden **feryād** ḳarşuṅgda turup tilermen oş senden dād* (GT, 33b).

Senin elinden kime feryat edeyim? Senin karşında adaletin için bekler dururum.

- *Ay faḳīr etekiṅg açḳıl faḳīr ayttı tonum yoḳ etek ḳaydan **ketüreyim** melikniṅg şefeḳati anıṅg ḥaḳḳına dagı artuḳraḳ boldı buyurdı bir yaḫşı ḫulʿat bilen ol himyān altunnı faḳīrġa birdilar* (GT, 21a).

(Hükümdar): "Ey fakir, eteğini aç!" Fakir: "Elbisem yok, eteği nereden bulayım" dedi. Hükümdarın onun hakkında şefkati arttı. Buyurdu, fakire güzel bir kaftan ile himyan altını verdiler.

- *Dāyim yaḳın ol dost maṅga bu cāndan*
  Bu müşkilim ol ki men yıraḳmen andan
  *Kimge **digeyim** niçük **ḳılayım** bilmen*
  Men böyle yıraḳ ol yaḳınraḳ cāndan (GT, 55a).

O dost bana daima canımdan daha yakındır, benim sıkıntımsa ondan uzak olmaktır. Bu derdimi kime diyeyim, nasıl edeyim bilmem.

- *Ol ayttı rāst ayttıṅg iy yigit sen*
  ***Nideyim** kim cehāndan toymayıpmen* (GT, 136b).

O dedi ki : "Ey yiğit, sen doğru söyledin. Ne yapayım, cihana doymadım."

- *Kārvān soṅgunça bir ḳarı ir kelür idi meni körüp ayttı ni yatur sen yatası yir degültür kitelim ayttım niçük **kiteyim** kim yürümege ṭāḳatım yoḳ* (GT, 136b).

Kervanın arkasından yaşlı bir adam geliyordu. Beni görüp: "Ne yatıyorsun, yatılacak yer değil, gidelim." dedi. "Nasıl gideyim, yürümeye takatim yok." dedim.

- *Ḫaytipmen men menim yaman yazıḫlarım uçun, ḫaysin **aytiyim** ya ḫaysin **biliniyim** zera ne uçu bar da ne ḫırıġı* (AB, 133).

Kötü günahlarım için dönüyorum. Hangisini bildireyim, hangisini söyleyeyim… Çünkü (günahlarımın) ne başı var ne sonu var.

2.1.2.16.Pazarlık Yapma- Şart Koşma- Seçenek Sunma İşlevi

Bir eylemin gerçekleştirilmesi için şart olarak karşıdaki kişiden bir şey yapmasını talep etme ya da çok seçenekli bir durum sunarak tercihi kişinin yapmasını bekleme durumunda kullanılan emir kipli ifadeler; *pazarlık yapma, şart koşma, seçenek sunma* işlevlerindedir.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde emir kipinin bu işlevde kullanıldığı sözcelerde ***"yā…yā, yoḳise"*** bağlaçları; ***"emir kipi… emir kipi, -sA…emir"*** yapıları ve ***"tilese͡ŋg…tilese͡ŋg"*** gibi bağlayıcı söz birlikleri bulunduğu tespit edilmiştir.

1. Teklik Şahıs

- *Ol yigit ayttı kerem ḳılıp ḳulaḳ tutsa͡ŋg* ***cevāb aytayım*** (GT, 22b).

Genç: "İyilik edip (sözlerime) kulak verirsen cevap vereyim." dedi.

2. Teklik Şahıs

- ***Kitür*** *aḳça kimege kir yoḳise taşḳarı oltur*
  On irni͡ŋg ḳuvvetin ***ḳoyġıl*** *bir irni͡ŋg aḳçasın* ***kiltür*** (GT, 100a).

Akçe getir, gemiye gir; yoksa dışarıda otur. On adamın gücünü bırak, bir adamın akçesini getir.

- *Melik ayttı şerʿ ta'vīli ḳaysı turur ayıt ma͡ŋga* ***icāzet birgil*** *kim bu vezīrni* ***öltüreyim*** *andan so͡ŋgra meni(mini)? ḳıṣāṣ ḳılıp* ***öltürgil*** (GT, 34b).

Hükümdar dedi ki: "Şeriatın bu konuda hükmü nasıldır, söyle." "Bana izin ver o veziri öldüreyim, sonra buna karşılık olarak (sen de) beni öldür!"

- *Kilip* ***öltür*** *meni imdi fedā ḳıldım sa͡ŋga cān oş*

Maŋga sensiz tirilginçe seniŋ alnıŋda ölsem ẖoş (GT, 118a).

Gelip öldür beni şimdi, sana bu canımı feda ettim işte. Bana sensiz yaşamaktansa senin önünde ölsem hoş.

- *Yoḳsul irge kişi kilip aytmas bāġ u bustān* ***ẖarācını birgil***
  Yā bu teşvīş içinde ***rāżī bol*** *yā ciger dağına* ***taḥammül ḳıl*** (GT, 25b).

Yoksul kişiden bağ ve bostan haracını vermesi istenmez. Ya bu perişanlığa razı ol ya da ciğer yarasına (ölüme) tahammül et.

- *Eger bular müheyyā bolsa* ***sançışġıl*** *yok irse hiç kimirsege* ***taʿarruż ḳılmaġıl*** (MG, 37a).

Eğer hazırlığın tamsa savaş yoksa hiç kimseye saldırma.

- *Tileseŋ anı* ***sançġıl*** *tileseŋ aṭın* ***sançġıl*** *kim ol at birle ḳuvvetlıġ turur* (MG, 53b).

İstersen ona, istersen (onun) atına süngüyü sapla ki o atla kuvvetlidir.

- *Ġarīmniŋ yüzine yā kögsine* ***sançġıl*** (MG, 43a).

Rakibinin yüzüne ya da göğsüne süngüyü sapla.

3. Teklik Şahıs

- *Bir faḳīr ivdeşi yüklü idi müddeti yitti dağı bu faḳīrniŋ ʿömründe oġlı bolmışı yoḳ idi ayttı teŋri taʿālā eger maŋga ir oġul birse bu üstümdegi ẖırḳamdan özge ni kim bar ise faḳīrlarġa* ***şükrāne bolsun*** (GT, 145a-145b).

Bir fakirin karısı hamileydi. (Karısının) doğum vakti geldi. Bu fakirin ömründe evladı olmamıştı. "Tanrı Teala eğer bana erkek evlat verirse bu üstümdeki hırkamdan başka ne varsa fakirlere şükür hediyesi olsun." dedi.

- *Yā aŋga* ***sözlegil*** *tik* ***oltursun***
  Yā işik ***aç*** *revān çıḳıp* ***kiteyim*** (GT, 60a).

Ya ona söyle sussun ya da kapıyı aç, hemen çıkıp gideyim.

2.1.2.17.Açıklama İşlevi

Emir kipi; bir konuyu açıklığa kavuşturmak, izah etmek ya da bir hususta bilgi vermek amacıyla *açıklama* işlevinde kullanılabilir. Didaktik bir eser olan Münyetü'l Ġuzāt'ta ata binme ve ok atmada yapılması gerekenlerin anlatıldığı bölümlerde bu işlevin kullanımına sıkça rastlanmaktadır. Açıklama sözcelerinde *uyarı, tavsiye, nasihat, yönlendirme, akıl verme, dikkat çekme, sebep-sonuç* gibi yan işlevler bulunabilir. *Açıklama*da amaç, karşı tarafın faydasına bir bilgilendirme olduğundan bu kullanımda emir anlamı bulunmaz.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin açıklama işlevi genellikle "***dip, vaṣf ḳıl-, şerh kıl-, alay bilsin ki, alay tut ki***" sözlerinin bulunduğu sözcelerde tespit edilmiştir.

1. Teklik Şahıs

- *Saŋ͡ga* ***vaṣf ḳılayım*** *kim ol nimeni kim fāris aŋ͡ga muḥtāc turur yaʿnī aṭlar fenninde taḳı çevgān oynınıŋ͡g ṣanʿatında taḳı meydān ḥaddinde taḳı ol aḥkāmlarda kim anda urmaḳlıḳ cāyiz dögül* (MG, 108b-109a).

Binicinin ihtiyacı olan şeyleri sana tarif edeyim yani at ilminde, çevgan oyunu sanatında, meydan sınırında ve vurmanın caiz olmadığı o hükümlerde.

- *Men* ***şerḥ ḳlayım*** *saŋ͡ga bu işniŋ͡g devasını* (MG, 52a).

Ben sana bu işin çaresini açıklayayım.

2. Teklik Şahıs

- *Küç bile bir ḳarınçanı bassaŋ͡g* **bil** *ki ḥāli ni bolġay ol ḳında ay żaʿīf ādemī seniŋ͡g ḥāliŋ͡g eyledür fil ayaḳı altında* (GT, 34a).

Ey güçsüz insan! Zor kullanarak bir karıncayı ezersen bil ki filin ayakları altında senin hâlin nasıl eziyet içinde olursa karıncanın hâli de öyledir.

- *Kim bu türlü ant içsä,* ***alay tut*** *ki dinin tandï, ḫaysï ki tiymästir kʻrisdân kişigä munïŋ̂ki antnï üstünä kötürmägä, egär ki ölümgä dä keltirsälär ya övün buzmaga kläsälär* (TB, 46).

Eğer bir kimse bu şekilde ant içerse bil ki o dininden vazgeçmiştir. O zaman bir Hristiyan, ölümle ya da evini bozmakla tehdit edilirse bunun gibi bir anttan sorumlu olmak zorunda değildir.

3. Teklik Şahıs

- *Dostlardan bir kim-irse kilip ġaddār dünyī ilinden şikāyetin ḫikāyet ḳılıp ayttı Kifāyetim az dağı ʻayālim çok dağı yoḳsulluḳ yükine ḳuvvetim yoḳ niçe nevbet bu endīşeni ḳıldım kim dağı bir özge iḳlimge barıp ni ḥāl bilen bolsa tirileyim kim hīç kimirse menim yāḫşı yaman ḥālimden* ***bilmesün*** *dip* (GT, 24b).

Dostlardan bir kimse gelip gaddar dünya elinden şikâyetini hikaye edip de: "Yeterince malım yok, çoluk çocuğum fazla. Yoksulluğun yüküne dayanacak kuvvetim de yoktur, diye çok defa başka ülkelere gidip nasıl olursa olsun yaşayayım, kimse benim iyi ya da kötü hâlimi bilmesin diye düşündüm." dedi.

- *Bolmagay, ki öktämlängäy yarġuçu ya kimsäni heç körgäy,* ***alay bilsin*** *ki 1-dir yarġuçu Teŋ̂ri, ḫaysïnïŋ̂ alnïna kensi dä turasïdïr yarġuga* (TB, 36).

Yargıç kibirlenmesin ve kimseyi küçük görmesin. Şöyle bilsin ki tek yargıç Tanrı'dır, kendisi de onun huzurunda yargılanacaktır.

- *Dağï da bu türlü* **bolsun:** *tarlovlarnïŋ̂ ülüşü 5 ülüşnüŋ̂ birin algaylar, ne türlü ki Ovsēp törä ḫoydï Mïsïrda, ḫaçan ki dostat etti pʻarawonnuŋ̂ ulusun* (TB, 63).

Yine şu şekilde olsun: Ülkeyi Firavun'dan teslim alınca Yusuf'un Mısır'da yasalaştırdığı gibi tarlaların 1/5 hissesini alsınlar.

1. Çokluk Şahıs

- *Dag͡ï da **aytalïḳ**, ki ne üçün 2 ya 3 bolmaḫ keräk tanïḫ. 2 ya 3 dügül ki köplärgä utrudur, körgüzür, ki neçä köp bolsa, ança igidir, egär ki bolmasa 2 ya 3, mundan eksik bolmagay zera 1 adamga asanttïr, ki büḫtan aytkay kimsäni ṉg͡ üstünä, a 2, 3 adam bolmastïr, zera biri kläsä, birsi klämäs* (TB, 40-41).

Neden tanıkların 2 ya da 3 kişi olması gerektiğini söyleyelim: 2 ya da 3 olması sayıca daha fazla olmalarını kısıtlamaz. Aksine ne kadar çok olursa o kadar iyi olur. Ama 2 ya da 3 olmazsa bundan daha eksik olamaz. Zira 1 kişinin birine iftira atması kolaydır ancak bu 2-3 kişiyle mümkün değildir çünkü biri isterse diğeri istemeyebilir (Üçü birden iftira atamaz).

2.1.2.18.Danışma-Merak İşlevi

Bir konuda bilgi sahibi olmak, bir şeyi öğrenmek, anlamak üzere sorulan sorularda emir kipinin *merak, danışma* işlevi bulunur. Bu işlevde, merak edilen durumla ilgili merakın giderilmesi isteği de vardır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin geçtiği bazı sözcelerde ***"bolma-sun…bolġay"*** yapısının kullanımı dikkat çeker.

1. Teklik Şahıs

- *Oġlı ayttı ay ata ḥukemā ḳavline niçük **muḫālefet ḳılayım** kim aytıp tururlar niçe kim rızḳ maḳsūm ise anı sebebler bilen ḥāṣıl itmek şarṭ turur* (GT, 99a).

Oğlu: "Ey baba, hüküm verenlerin söylediklerine niye karşı çıkayım? Her ne kadar rızık taksim edilmiş ise (de) onu sebeplerle toplamak şarttır, demişler.

- *Ol kişi ögrenip kiter iken kördi bir yirde ḳurı sü ṉg͡ükler yatur ayttı bu duʿānı mu ṉg͡a oḳup **baḳayım** tirilür mi dip oḳıdı ise ol arsalan sü ṉg͡ekleri imiş turup ol kişini pāre pāre ḳıldı* (GT, 95b).

O adam (duayı) öğrenip giderken yerde kuru kemiklerin durduğunu gördü. Bu duayı buna okuyup bakayım canlanır mı diye okuyunca (meğer) onlar aslan kemikleriymiş, o adamı parça parça etti.

- *Bu laṭīfe sultānġa ḫoş kildi Ayttı ḳaranı saŋ͡ga bağışladım ḳırnaḳnı* ***nideyim*** *ayttı ḳaraġa birgil kim anıŋ͡g lāyıḳı turur* (GT, 48b).

Bu şaka sultanın hoşuna gitti. "Zenciyi sana bağışladım. Hizmetçiyi ne yapayım?" dedi. "Zenciye ver çünkü onun layığıdır."

3. Teklik Şahıs

- *Bu kārvān içinde bir cehān körgen iski kişi bar idi ayttı ay yārānlar* ***bolmasun*** *kim bu bedreḳa ol oġrılardan bolġay* (GT, 102b).

Bu kervanın içinde dünya görmüş (güngörmüş, tecrübeli) yaşlı bir kişi vardı. "Ey dostlar, bu kılavuz o hırsızlardan olmasın?"

2.1.2.19.Şartsızlık İşlevi

Eylemin gerçekleşmesi için kişinin çabasına bağlı olarak yerine getirilecek hiçbir şartın ve zorunluluğun bulunmadığı durumlarda emir kipinin *şartsızlık* bildirdiği görülür. Emir kipinin *şartsızlık* işlevinde kullanıldığı sözcelerde herhangi bir müdahaleye gerek olmaksızın kişinin kendi istekleri doğrultusunda hareket etmesine müsaade edilerek kurulan emir söylemi söz konusudur. Şartsızlık işlevinin bulunduğu sözcelerde ne yapılırsa yapılsın sonucun değişmeyeceği anlamı olduğu gibi herhangi bir şart olmadan kişinin karar vermekte özgür olduğunu vurgulama anlamı da vardır. Ancak *kesinlik* işlevindeki gibi bir çıkarım anlamı söz konusu değildir. Bu işlevde esas olan, emir kipinin bildirdiği eylemin bir şarta bağlı olmamasıdır.

Emir kipinin *şartsızlık* işlevinde sözcelerde ***"emir kipi(olumlu)+kirek+emir kipi(olumsuz), niçük kim tilseŋ͡g, ni ḳadar köŋ͡g(l)üŋ͡g tilese ança, şart kipi+emir kipi(olumlu), emir kipi(olumlu)+yā+emir kipi(olumsuz), egär+….+bolsun egär…, egär ki…bolsun egär…"*** yapıları kullanılmıştır.

2. Teklik Şahıs

- *Rıẕk için* ***cehd ḳıl*** *kirek* ***ḳılma***
  Birür ol bir ve bar ʿazze ve celle (GT, 173a).

Rızk için gayret et ya da etme. O bir ve var olan ʿazze ve celle (yine de) verir.

- *Andın soŋ͡ra niçük kim tileseŋ͡g anıŋ͡g kibi* ***ʿamel ḳılġıl*** (MG, 75a-75b).

Ondan sonra nasıl istersen onun gibi tatbik et.

- *Ḳaysı ḳolay bolsa anı* ***ḳılġıl*** (MG, 78b-79a).

Hangisi kolaysa onu yap.

- *Eger tileseŋ͡g kim bular üzere arturġaysen ni ḳadar köŋ͡g(l)üŋ͡g tilese ança* ***arturġıl*** **(**MG, 97b-98a).

Eğer bunları arttırmak istersen gönlün ne kadar isterse öyle arttır.

3. Teklik Şahıs

- *Eger ol kişi anı kiçe birle iltip topraḳḳa kömebilseŋ͡g* ***kömsün*** *ol taḳı cāyiz turur ammā bu ḥīlelerni ḳılmaḳlıḳḳa eyesi ḥāẕıḳ ve ḫafif kirek kim tuymadın tuydurmadın ḳılabilgey* (MG, 74b).

Eğer o kişi onu geceleyin götürüp toprağa gömebilirse gömsün, caizdir. Ama bu hileleri duymadan duyurmadan yapabilmek için ustalık ve hafiflik sahibi olmak gerek.

- *Ḳaysı vaḳtda işlense* ***işlensün*** *yeŋ͡gisin kötürmegil* (MG, 85b).

Hangi vakitte yapılırsa yapılsın, yenisini götürme.

- *Belgilidir töräsinä Teŋ͡grineŋ͡g, kläsä oġlan anasïneŋ͡g yüräkinä tügäl* ***bolsun*** *ya* ***bolmasïn****, baş ornuna baş bermäḫ keräk* (TB, 98).

Tanrı'nın emrettiği gibi çocuk annesinin karnında bebeğe dönüşsün ya da dönüşmesin, can yerine can vermek lazım.

- *A bu opravalar barça burungi törädä bolmaḫ keräk, egär yerli* ***bolsun,*** *egär ḫonaḫ, burungi törädä nemä dä yasamasa, 2-inçi dä, 3-ünçi dä nemä arttïrma bolmas* (TB, 180).

Tüm bunlar önceki duruşmada düzenlenmeli. İster yerli ister misafir olsun, eğer ilk duruşmada bunu yapmazsa ikinci ve üçüncüde ekleme yapamaz.

- *Ne türlü dä iş bolsa opcïy parsunanïn̂g, antnï keräk ki ol yürütkäy, kimnin̂g işidir vlasnïy, yoḫsa alar povinen dügüllär antnï tügällämägä kendi yuvuḫlarï üçün, tek bir ol yürütkäy antnï, egär ki er* ***bolsun*** *egär ki ḫatun kimnin̂g ki dävisidir zera suvnu da ol toldurmaḫ keräk anïn̂g ḫoluna, kim ki ant içtiriyir, egär ki er* ***bolsun*** *egär ḫatun* (TB, 185).

Bir başkasının davası ne olursa olsun, kimin kendi işiyse yemini o kişi kendisi vermeli. Onlar kendi yakınları için yemin etmek zorunda değildir. İster erkek ister kadın olsun dava kiminse sadece kendisi yemin etsin. Zira ant içtiren kişi ister erkek ister kadın olsun ant içenin eline suyu o doldurmalıdır.

2.1.2.20.Karşılaştırma-Benzetme İşlevi

Karşılaştırma, nitelik ya da nicelik açısından *benzer* iki kavramın birbirlerine göre üstün veya eksik taraflarının kıyaslanmasıdır. Bu nedenle *karşılaştırma* ve *benzetme* işlevleri bir arada değerlendirilmiştir. *Nasihat, tavsiye* gibi *yönlendirme* yapılan durumlarda ifadeye dayanak sağlamak için *karşılaştırma*dan yararlanılır. Bu nedenle *karşılaştırma* cümlelerinde bu işlevlere de rastlanır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin *karşılaştırma* işlevinin bulunduğu cümlelerde ***"niçük kim…-dı erse anı tig+emir kipi, -raḳ turur, ni...ni, tâ...+emir kipi, niçe…+-dı erse...+emir kipi, kayda…-dı erse anda+ emir kipi"*** şeklinde kullanımlar tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Aṭ üzere körklüg olturmaḳ içinde taḳı arkan̂g birle iginleri n̂gni anı n̂g kibi tüz* ***tutġıl*** *kim tan̂grı taʿālā seni yarattı tüptüz ni ilgerü* ***igilgil*** *ni artḳaru* ***igilgil*** (MG, 12a-12b).

At üzerinde iyi oturmak için sırtını ve omuzlarını Tanrı'nın seni yarattığı gibi düz tut. Ne öne doğru eğil ne arkaya doğru eğil.

- *Eger kindü özi͡ŋge ınansa͡ŋ saġ ili͡ŋ birle niçük ʿamel ḳılsa͡ŋ irse sol ili͡ŋ birle taḳı antig ʿ**amel ḳılġıl*** (MG, 22a).

Eğer kendine güvenirsen sağ elinle nasıl iş gördünse sol elinle de onun gibi iş gör.

- *Eger sü͡ŋgüni solı͡ŋa ḳaytarmaḳ tilese͡ŋ niçük kim sağı͡ŋa ḳaytardı͡ŋ irse antig **ḳaytarġıl*** (MG, 23b).

Eğer süngüyü soluna çevirmek istersen nasıl ki sağına çevirdiysen onun gibi çevir.

- *Sol ili͡ŋni çikgende ḳayda ḳoydu͡ŋ ise kemā-huve anda **ḳoyġıl*** (MG, 95a).

Sol elini çekince nereye koyduysan onun gibi öyle bırak.

3. Teklik Şahıs

- *Ni uzun **bolsun** ni ḳısḳa ammā uzun bolmaḳlıḳ ḳısḳadın ya͡hşıraḳ turur* (MG, 8b).

Ne uzun olsun ne kısa ama uzun olması kısadan daha iyidir.

2.1.2.21.Alay Etme- Aşağılama- Yerme İşlevi

Bir kimsenin eylemlerine yönelik olumsuz tutum ve yargıda bulunulan sözcelerde *alay etme-aşağılama- yerme* işlevlerine rastlanır. Melike Uçar (2014: 187-188); alay kavramını "bir şeyin garip, kusurlu, eksik yönlerini küçümseyerek ya da abartarak gülünç duruma getirmek, bir şeyle veya bir kimseyle eğlenmek, insanları hafife almak, başkasının kusur ve noksanlarını söz, işaret veya yazı ile göstermek, toplumda küçük düşürme hareketleri" olarak tanımlar.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin bu işlevi yaygın olmasa da bazı kullanımlar mevcuttur:

1. Teklik Şahıs

- *Ādemī niçük* ***digeyim*** *men anga*
  Ṣūreti insān velī ḥayvān-ḫıṣāl
  Cümle esbābı içinde istesenge
  Kim anıng ḳanından özge yoḳ ḥalāl (GT, 96a).

Sureti insan ama hayvan huylu! Ben ona nasıl insanoğlu diyeyim? Bütün sebepleriyle istesen onun kanından başka helal yoktur.

2. Teklik Şahıs

- *Eyā dünyā üçün keygen muraḳḳaʿ*
  Bolup ṣādıḳ bu işden ***tevbe ḳılġıl***
  Ni ḥācet başınga tāc-ı meşāyiḫ
  Tatar börkin kiyip ***derviş bolġıl*** (GT, 57b).

Ey dünya için yamalı giysi giyinen (kişi)! Sadık olup bu işe tövbe et. Başına şeyh tacı giymene ne gerek var? Tatar başlığı giyip derviş ol!

2. Çokluk Şahıs

- *Ay irenler yā çerige* ***ot urung*** *yā barıp ʿavrat ḳumāşın kiyip ivde* ***oturung*** (GT, 11b).

Ey yiğitler! Ya düşmana ateş salın ya da kadın giysileri giyip evde oturun.

2.1.2.22.Niyet- Tasarlama İşlevi

Tarihî Kıpçak Türkçesinde emir kipinin geleceğe yönelik bir plan, tasarı ve niyet bildirme işleviyle kullanıldığı cümleler 1.teklik emir kipi ile çekimlenmiştir. Bu sözcelerde *niyet-tasarlama*nın bir sebep ve amaç için yapılması da söz konusu olduğundan *tasarlama*

işlevi yanında *sebep-sonuç* ve *amaç-sonuç* işlevleri de dikkat çeker. Ayrıca her *niyet* ve *tasarlama,* kişinin o eylemi gerçekleştirmek istediğini gösterdiğinden *niyet-tasarlama* işlevleri ile *istek* işlevi iç içe geçmiş kiplik alanlardır:

- *Dağı çīnden çīnī çanaḳlar alıp rūmge kitürgeymen dağı rūmnıṉg ḥarīr ḳumaşların alıp hindge* ***ilteyim*** *dağı hindden pūlād alıp ḥalebke* ***kileyim*** *ḥalebden piyāle alıp yemenge yemenden burd-i yemenī alıp öz velāyetime kilip terk-i ticāret ḳılıp bir dekenge (?) kiçip oturmaḳ tilermen* (GT, 92b).

Çin'den çini çanaklar alıp Anadolu'ya getireceğim. Anadolu'nun ipek kumaşlarını alıp Hint'e götüreyim. Hint'ten çelik alıp Halep'e geleyim. Halep'ten bardak alıp Yemen'e, Yemen'den çizgili Yemen kumaşı alıp kendi memleketime gelip ticareti bırakıp bir dükkana geçip oturmak isterim.

- *Bir zāhidni sulṭān izdedi ol zāhid ayttı dārū içip żāʿīf bolup* ***barayım*** *ḥattā sulṭānnıṉg iʿtiḳādı maṉga artuḳraḳ bolġay* (GT, 58b).

Sultan bir zahiti çağırdı, o zahit: "Hasta ve zayıf görünüşle gideyim de sultanın bana inancı artsın." dedi.

- *Ol oġlan yārānlarına aytur idi taṉg bilen men dağı barıp ol aġaçḳa ḥācet* ***tilegeyim*** *kim atam terkrek ölgey atası sevinür oġlum ʿāḳil ve ziyrek dip oġlı dem-be-dem ṭaʿneler urur kim atam ḳarıp munupturur* (GT, 135a).

O oğlan dostlarına: "Ben tan ile varıp o ağaçtan babam çabucak ölsün diye dilek dileyeyim." derdi. Babası oğlum akıllı ve uyanık diye sevinir. Oğlu sürekli atam yaşlanıp bunamıştır diye kötü söyler.

- *Soṿunçluk'um menim ḫutḫar meni alardan k'i ḫapsadılar meni. Aḫıllı* ***etiyim*** *seni da esli yoḷda ḫayda k'i barsarsen, da* ***toḫtatiyim*** *usduna senin oṉgumnu menim* (AB, 43).

Ey sevincim, beni kuşatanlardan kurtar. Seni gideceğin akıllı yolda eğiteyim ve selametimi üzerine yönelteyim.

- *Bes kılıçnıṉg faẓīleti öküş turur ammā biz bu kitābda saṉga baʾẓı sın ẕikr ḳılduḳ taḳı ʿarab tilindin Türk tiline kiltürmedük anuṉg üçün kim ol uluġlarnıṉg lafẓların* ***taġyīr***

ḳılmayalum *tidük belkim bularnıŋ bu lafẓları birle bizim bu kitābımız müşerref bolsun tidük ve's-selām* (MG, 85a).

Bundan dolayı kılıcın faziletleri çoktur ama biz bu kitapta sana bazılarından bahsettik. Arap dilinden Türk diline çevirmedik. Onun için büyüklerin sözlerini değiştirmeyelim, dedik. Belki bunların sözleriyle bizim kitabımız şereflensin, dedik vesselam.

2.1.2.23.Öneri-Teklif İşlevi

Karşı tarafın lehine olacak bir eylemi gerçekleştirmeyi teklif olarak sunma durumunda emir kipinin *öneri-teklif* işlevleri devreye girer. Emir kipinin *öneri-teklif* işlevinde kullanıldığı cümlelerde sunulan teklif ve önerinin karşı taraftan kabul görmesi *isteği* de vardır.

1. Teklik Şahıs

- *Şām zāhidlerinden bir zāhid ir tag̈ etekinde orman içinde ag̈aç yaprakların yip yıllar ʿibādet ḳılur idi ol ṭarafnıŋ meliklerinden bir melik anı ziyāret ḳılmag̈a kilip ayttı eger maṣlaḥat körseŋiz siziŋ üçün şeherde bir yaḫşı* ***ʿimāret ḳılayım*** (GT, 69a).

Şam zahitlerinden bir zahit adam, dağ eteğinde orman içinde ağaç yapraklarını yiyerek yıllardır ibadet ederdi. O tarafın hükümdarlarından bir hükümdar onu ziyaret etmeye gelerek: "Eğer uygun görürseniz sizin için şehirde güzel bir yer inşa edeyim." dedi.

- *Bir baḫīl tācirniŋ oğlı ḫasta boldı dostları kilip aŋga ayttılar maṣlaḥat ol durur kim bu ḫasta üçün ḳurʿān ḫatm itkeysen yā bedeli ḳurbān ḳılg̈aysen bolg̈ay kim teŋri tebāreke ve taʿālā ṣıḥḥat-i kāmil birgey bir zamān endīşege barıp ayttı ḳoylar çobān ḳatında yıraḳ turur ḳurʿānnı men* ***oḳug̈ayım*** (GT, 137a-137b).

Cimri bir tacirin oğlu hasta oldu. Dostları gelip ona: "Yapılması gereken odur ki bu hasta için Kur'ân hatmedeceksin ya da bedelince kurban keseceksin. Tanrı Tebâreke ve Teâlâ ona tam bir sıhhat verecek." dediler. Bir zaman düşünüp: "Koyunlar çoban yanında ve uzaktır, Kurʿânı ben okuyayım." dedi.

- *Ol kimide bir ḥaḳīm ir bar idi kilip melik ḫıdmatına ayıttı buyruḳuṅ bolsa men anı* ***sākin ḳılayım*** (GT, 17b).

O gemide bilgili bir adam vardı. Hükümdarın huzuruna gelip: "Emrin varsa ben onu yerine getireyim." dedi.

- *Atadın alarga da ayttiṅ,* ***arttıriyim*** *zuryat'ınızını sizin, neçik' yoḷduzların ḳoknuṅ, da neçik' ḫumnu ḫırıġına t'eṅizniṅ* (AB, 70).

Onları çağırdın ve "Neslinizi gökteki yıldızlar kadar, deniz kıyısındaki kum kadar arttıra-yım." dedin.

2. Teklik Şahıs

- *Bir yehūdī kilip ayttı ay ḫôca bu ivniṅ vaṣfın menden* ***sorġıl*** *kim men bu maḥallede ḳarārī kişimen bu ivniṅ hīç ʿaybı yoḳ turur* (GT, 109b).

Bir Yahudi gelip: "Ey hoca, bu evin vasfını benden sor, ben bu mahallenin yerlisiyim. Bu evin hiç kusuru yoktur." dedi.

- *Ay edīb* ***tilegil*** *menden ni tilersen ayttı öz tonumnı tilermen kim senden ol ullu inʿam dağı ağır baḫşiş durur* (GT, 110a).

-Ey edip, dile benden ne dilersen...

-Kendi kıyafetimi isterim. O büyük iyilik, ağır bir lütuftur.

1. Çokluk Şahıs

- *Ayttım ölüm taṣavvurın ḫayāliṅden kitergil niçe kim maraż hāʿil ise helāket-i külli-ge delālet ḳılmas taṅ bile ṭabīb* ***izdelim*** *kilip muʿālece ḳılsun ayttı heyhāt* (GT, 133a).

Ölüm tasavvurunu hayalinden gider. Nasıl ki maraz korkunçsa da bütünüyle helak olmaya delalet olmaz. Tan ile birlikte tabip isteyelim, gelip tedavi etsin. Heyhat, dedi.

- *Anlar saŋ̑a ṭamaʿ ḳılġaylar kim ikimiz iki yarudın* ***kirelim*** *eger ol süŋ̑üsin birimizge salsa birimiz anı sançġay tip* (MG, 60b).

Onlar senin için ince hesaplar yapacaklar. Eğer o süngüsünü birimize doğru hamle yaparak saplarsa diye ikimiz iki taraftan girelim.

2.1.2.24.Kabul Etme-Kabullenme İşlevi

Kabullenme, kişinin baş edemediği ya da tepki vermek istemediği durumlara razı olması anlamına gelir. *Kabul etme* ise sunulan bir teklif ya da isteğin olumlu şekilde yanıtlanmasıdır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin *kabul etme-kabullenme* işlevlerinin geçtiği cümlelerde ***"ḳoyġıl kilsin, kendiniŋ̑ dövlätsizlikinä yazsïn, ḥukmine räżimen"*** gibi sözlerin kullanımına rastlanmıştır.

1. Teklik Şahıs

- *Kifāyetim az dağı ʿayālim çok dağı yoḳsulluḳ yükine ḳuvvetim yoḳ niçe nevbet bu endīşeni ḳıldım kim dağı bir özge iḳlimge barıp ni ḥāl bilen bolsa* ***tirileyim*** *kim hīç kimirse menim yāḫşı yaman ḥālimden bilmesün dip* (GT, 24b).

Yeterince malım yok, çoluk çocuğum fazla. Yoksulluğun yüküne dayanacak kuvvetim de yoktur diye çok defa başka ülkelere gidip nasıl olursa olsun yaşayayım, kimse benim iyi ya da kötü hâlimi bilmesin, diye düşündüm.

- *Yazıḫımnı menim* ***ḳorguziyim*** *saŋ̑a da ṭorasizlik'imni menim* ***yapmiyim*** *sendan* (AB, 42).

Sana günahımı göstereyim, suçumu senden gizlemeyeyim.

2. Teklik Şahıs

- *Kim izder ise ẖilāf ı rāy-ı sulṭān*
  Öz ḳanı bilen yuvar ilin ol nādān
  Kündüzni kiçe dise melik sen ***aytḳıl***
  Uşta körünür ḳamer yanınca keyvān (GT, 42a).

Her kim hükümdarın düşüncesinin zıttına davranırsa o cahil, elini kendi kanıyla yıkar. Hükümdar gündüze gece derse sen de: "İşte ay ve yanında yıldızlar görünüyor." de.

- *Kirek öltür kirek cürmüm* ***bağışla***
  Ni ḳılsaŋ̂ ḥukmine rāżimen ***işle***
  Bu ʿöẕrümni ḳabūl itkil dimes men
  Ağır yazuḳlımen ehl-i keremsen (GT, 50a).

İster öldür ister suçumu bağışla. Ne yaparsan kararına razıyım. Günahım büyük olduğu için sana özrümü kabul et, diyemem. Ama sen kerem sahibisin.

- *Faḳīr yol çekip arıp açıp oturur idi ol yiğitlerden biri ayttı ay faḳīr sen dağı sözlegil faḳīr ayttı mende özgeler kibi faẓl ve edeb yoḳturur yimek dağı yimeyipmen bu ikki beyt bilen menden ḳanāʿat ḳılıŋ̂ anlar raġbet ve irādet bilen* ***aytḳıl*** *didiler faḳīr ayttı* (GT, 73b-74a).

Fakir yol çekip yorgun ve aç bir şekilde oturuyordu. Yiğitlerden biri: "Sen de söyle!" dedi. Fakir: "Bende diğerleri gibi fazilet ve edep yoktur. Yemek de yemedim. Benden bu iki beyitle yetinin." dedi. Onlar istek ve arzuyla "Söyle!" dediler. Fakir söyledi.

3. Teklik Şahıs

- *Eger sançabilseŋ̂ sançġıl yok irse ḳoyġıl* ***kilsin*** *sindin* ***kiçsin*** (MG, 55a).

Eğer süngüyü saplayabilirsen sapla yoksa bırak gelsin senin yanından geçsin.

- *Yoluẖur köp köp kişilärgä satma terāk üsnä yemişni baẖçada aslam üçün. Aslam etsä dövlätidir, ziyan etsä dövlätsizdir da kendiniŋ̂ dövlätsizlikinä* ***yazsïn*** (TB, 118).

Pek çok kişinin kazanç elde etmek için bahçedeki ağaç meyvelerini sattığı görülür. Kazanç elde ederse talihlidir, zarar ederse talihsizdir. Bunu kendi talihsizliğine saysın.

2. Çokluk Şahıs

- *Kūs-ı raḥīl çaldı ecelniṉg ili*
  İkki közüm ḳaş (yaş?) ***vidāʿın ḳılıṉg***
  ʿÖmür dağı ḳalmadı çūn bir nefes
  İl ve ayaḳ baş ***vidāʿın ḳılıṉg*** (GT, 19a).

Ecelin eli göç davulunu çaldı, bir nefes gibi ömür de bitti. İki gözüm kaşla, el ve ayak ise başla vedalaşın.

2.1.2.25.Tembih İşlevi

Çalışmada *tembih* işlevi; *dikkat çekme* işlevinde olduğu gibi *nasihat, tavsiye, uyarı* gibi işlevlerde yapılan yönlendirmelerin etkisinin fazla olması için ısrar etmeye yarayan sözleri kapsar. Tarihî Kıpçak Türkçesinde bu işlevin bulunduğu sözcelerde *tembih* anlamı vermek için, ***"közüṉg açġıl, fehm ḳılġıl, ġalaṭ ḳılmaġıl, ögüṉgde tutġıl, unutmaġıl"*** gibi sözlüksel emir işaretleyicilerinden yararlanılmıştır.

2. Teklik Şahıs

- *Bes munı bu yirde* ***fehm itgil*** *yaḫşı* ***ögüṉgde tutġıl unutmaġıl*** (MG, 20b).

Öyleyse bunu burada anla, iyice aklında tut, unutma.

- *Barça işde aṣl bu turur munı* ***unutmaġıl*** *kim barça muvācehet-de iʿtimād anıṉg üzere turur* (MG, 45a).

Bütün işlerde esas budur, bunu unutma. Bütün dayanma onun üzerinedir.

- *Bu işlerni* ***fehm ḳılġıl ġalaṭ ḳılmaġıl*** (MG, 53a).

Bu işleri anla, hata yapma.

- *Bes* ***közüṉg açġıl ġāfil bolmaġıl*** (MG, 38a).

Öyleyse gözünü aç, gafil olma.

- *Bu işlerni yaḫşı* ***fehm ḳılġıl unutmaġıl*** (MG, 42b).

Bu işleri iyi anla, unutma.

3. Teklik Şahıs

- *Dayma kimsä aŋ͡gar* ***yamanlamasïn,*** *kim ki erksiz yaŋ͡gïlïr* (TB, 36).

Bir kimse elinde olmadan hata yaparsa kimse onu yargılamasın, azarlamasın.

3. Çokluk Şahıs

- ***Bilsinlär*** *zaḫodcalar da ki kelmäslärdir yarġu alnïna talaş etmägä, yoḫsa könülük bilä spravovats'a bolmaga* (TB, 35).

Davacılar mahkemeye tartışmak için değil, adaletli bir uzlaşmaya varmak için gelindiğini bilsinler.

2.1.2.26.Kesinlik İşlevi

Kesinlik işlevi, sözcede belirtilen eylem, durum ve olayın kesin olarak gerçekleştiğine/gerçekleşeceğine yönelik bir anlam taşır. Bulak (2017: 280), "sınırlama içeren emir kipi; yapılması istenen kılış, oluş veya durumun gerçekleştirilmesini buyurduğu için muhataba başka seçenek bırakmaz. Bu sebeple kesinlik ifade eder." şeklinde emir-kesinlik ilişkisini açıklar. *Kesinlik* ifadesinde bir *çıkarım* da söz konudur.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin *kesinlik* işlevinde bulunduğu cümlelerde *kesinlik* anlamı vermek için ***"çāresiz, lā-büd"*** kiplik zarfları ile ***"niçük/niçük…+emir kipi"*** şeklinde yanıtı olumsuz soru ifadelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

1. Teklik Şahıs

- *Ay muġannī yaman ünüŋ iş(i)tip*
  Ṣuhbetiŋde niçük ***feraḥ iteyim*** (GT, 60a).

Ey şarkıcı! Kötü sesini duyup da sohbetinde nasıl ferahlayayım? (Ferahlayamam).

2. Teklik Şahıs

- *Seniŋ süŋgüŋni anıŋ süŋgüsi üze tutup sıyıra* ***sançġıl*** *kim lābüd sançılur* (MG, 51b).

Senin süngünü onun süngüsü üzerine tutup sıyırarak süngüle, şüphesiz saplanır.

- *Art ayaḳların yoḳaru kötürgende iyeriniŋ art ḳaşını* ***sançġıl*** *kim çāresiz aṭı birle birge yıḳılır* (MG, 54b).

Arka ayaklarını yukarı kaldırdığında eyerinin arka kaşına süngüyü sapla, mutlaka atıyla birlikte yere yıkılır.

- *Eger tileseŋ kim sançmayın aṭı birle birge yıḳġaysen bes çapup yürür irken aṭınıŋ ḳuyruġından tutup ḳatıġ* ***tartġıl*** *yoḳaru kötürürek kim çāresiz yıḳılır* (MG, 54b).

Eğer süngüyü saplamadan atıyla birlikte yıkmak istersen bu hâlde sürüp yürürken atının kuyruğundan tutup yukarı kaldırarak sertçe çek, mutlaka yıkılır.

- *Eger seni ġarīm ḳavsa süŋgüŋni aṭınıŋ iki ili arasında salġıl taḳı birazgine* ***igilgil*** *kim ol çāresiz yıḳılır* (MG, 54b).

Eğer rakip seni kovalarsa süngünü atının iki eli arasında tut ve birazcık eğil, o mutlaka yıkılır.

3. Teklik Şahıs

- *Tanaʿʿum birle rāḥette tirilgen*
  Ni bilsün *aç ve müflis ḥālini ol* (GT, 172b).

Nimetlerle rahat yaşayan aç ve müflisin hâlini ne bilsin (bilmez).

3. Çokluk Şahıs

- *Ayar bolsa çerigden māl sulṭān*
  Niçük ***baş oynasunlar*** *terk itip can* (GT, 22b).

Sultan askerden mal esirgerse askerler niçin canları pahasına savaşsınlar? (Savaşmazlar).

2.1.2.27.Çağrı İşlevi

Emir kipinin *çağrı* işlevi, Tarihî Kıpçak Türkçesinde dinî metinlerde genellikle insanları Tanrı'ya ve dinî vecibelere yönlendirmek üzere toplu olarak bir işi yapmaya çağırma, davet etme anlamında geçmektedir. Ayrıca bu işlev eserlerde genellikle Tanrı'yı övmeye teşvik ya da kadı'nın dostlarından, şeyhin müritlerinden toplu olarak yapmalarını istediği işleri bildirmede de kullanılmıştır. Bu işlevdeki sözcelerde "***övelim, agırlalık, sövüneli, algış etinız, algışla͡ŋgız, işiti͡ŋg, körü͡ŋgüz, keli͡ŋgiz"*** gibi sözlerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

1. Çokluk Şahıs

- *Bu Bėyimizni* ***övelim***
  Sıy tabuḫnı ***kılalım,***
  Bahadur sėn, ***dėgelim*** (CC, 73a/6-19).

Bu Rabb'imizi övelim/ Saygı hürmet kılalım/ Bahadırsın, diyelim.

- *Bugün sėkizinçi kün,* ***agırlalık*** *nėçik Bėyimiz Tė͡ŋgeri arı kız Mariamdan togdı* (CC, 61b/22-30).

Bugün Rabb'imiz Tanrı'nın kutsal bakire Meryem'den doğduğu 8. günü kutsayalım.

- *Bugün* ***agırlalık*** *ol ulu künni, nėçik ol yulduz köründi kün toguşı ol üç ḫanga* (CC, 61b/31-62a/12).

Bugün o yıldızın doğuda üç müneccime göründüğü mübarek günü kutsayalım.

- *Kėrtek açmay ėşikini*
  Küyöv çıktı ***sövüneli***
  Biz barçalarnı ündetti
  Toyga yürüp ***yügüreli*** (CC, 76/1-20).

Gerdek kapısını açmadan/ Güvey çıktı sevinelim/ Biz hepimizi çağırttı/ Şölene yürüyüp koşalım.

2. Çokluk Şahıs

- *Şeyẖ başın tefekkür yaḳasına çekip köp te'emmül ḳılıp başın köterdi dağı ayttı* ***işitiŋ*** *ẖôca-i ʿālem ʿaleyhi's-selām* (GT, 54a-54b).

Şeyh başını düşünceli bir şekilde çevirip iyice düşünerek kaldırdı ve: "Âlemlerin hocasını dinleyin." dedi.

- (Ḳāżi yārānlarına): *Öfke bile ol ḳıya baḳışın* ***körüŋgüz*** *bu şīve bilen köŋgül yaḳışın* ***körüŋgüz*** (GT, 127a).

Kadı, dostlarına: "(Gencin) öfkeyle sert bakışını görün, bu işve ile gönül yakışını görün." dedi.

- *Ḫaytïp surp Awedaranï Biyimiz K'risdosnïŋ barça törälärniŋ tügällikidir, aniŋ üçün buyurur:«****Işitiŋiz*** *ki aytïldï Eski Törädä bu türlü yoḫesä men sizgä yäŋi buyurumen bu türlü da berkitirmen Eskini Yäŋi bilä, berip siziŋ yaḫşï erkiŋizgä»* (TB, 19).

Bütün kitapların sonuncusu Kutsal İncil'de de Tanrı Hristos şöyle buyuruyor: "Dinleyin, Eski Kitap'ta bu şekildeydi, ben ise size Yeni Kitap'ta böyle buyuruyorum ve Eski Kitap'ı yenisiyle onaylıyorum ve sizin takdirinize bırakıyorum."

- *Da K'risdos 2-nçi kelgäninä oŋg yanïndagi alani artarlarga aytsar: «****Keliŋiz****, Atamdan alġïşlanganlar* (TB, 31).

Hristos ikinci gelişinde sağ tarafta duran inananlara seslenecek: "Gelin, babam tarafından kutsananlar!"

- *Har zaman **alġış etiŋiz** da ahırlanmanız hem ọzga yerda da* (AB, 3-4).

Her zaman dua ediniz ve başka yerde de şikâyet etmeyiniz.

- ***Alġışlaŋġız** biyni, barça friştaları anıŋ zọrlular ḫuvat' bila, k'i etarsiz sọzun anıŋġ, işitip awazına aytuşunuŋġ anıŋġ. **Alġışlaŋġız** biyni, barça ḫuvat'lıları anıŋġ, ḫızmat'k'arları da etuçiları erk'in anıŋġ. **Alġışlaŋġız** biyni, barça işları anıŋġ, barça yerda biylik'i anıŋġ, alġışla, canım menim biyni* (AB, 21-22).

Ey onun bütün melekleri! Tanrı'yı övünüz. Ey güçlü olanlar! Onun söylediklerini duyup sözünü yerine getiriniz. Ey onun bütün göksel kuvvetleri, hizmetkârları ve isteğini yerine getirenleri! Tanrı'yı övünüz. Ey onun bütün işleri ve her yerdeki beyliği! Tanrı'yı övünüz. Ey gönlüm! Tanrı'yı öv.

- ***Farah bọluŋġuz** da **sọvunuŋġuz** tọġrular biyga **ọgununuz** barçanız ḫaysilarıŋġız k'i tọġrusiz yurak'larıŋġız bila* (AB, 44-45).

Ey doğru insanlar, sevininiz ve mutlu olunuz. Ey yüreğinizle doğru olanlar! Hepiniz Tanrı'ya övgü sununuz.

- ***Alġışlaŋġız** kọk biyni alġış(...) **Alġışlaŋġız** friştaları eyamızının suvlar k'i usduna kọknuŋġ biyni alġış(...) **Alġışlaŋġız** ḫuvat'ları eyamıznıŋġ gunaş da ay biyni al(...)**Alġışlaŋġız** yọlduzlar kọktagi yaġmurlar da yaġış biyni Alġış(...)*(AB, 76).

Ey gökler! Tanrı'yı övünüz. Ey efendimizin melekleri, göğün üstündeki sular! Tanrı'yı övünüz. Ey efendimizin güçleri, Güneş ve Ay! Tanrı'yı övünüz. Ey gökteki yıldızlar, yağmurlar ve yağışlar! Tanrı'yı övünüz.

2.1.2.28.Zaman İşlevi

Tarihî Kıpçak Türkçesinde emir kipinin *zaman* işlevinde kullanımı çok işlek değildir. Yalnızca bir örnekte "***bolmasun…-GAy"*** yapısının cümleye *zaman* anlamı kattığı tespit edilmiştir:

- *Melik ayttı men anı fużalā-yı ʿaṣr ve ʿulemā-ʿi dehr cümlesinden bilürmen* ***bolmasun*** *kim müddeʿīler anıŋ̑g̑ ḥaḳḳına sözlegeyler men bu sözge inanman ḫattā maʿāyine körmeyinçe* (GT, 129b).

Hükümdar: "Asrın fazılları ve dünyanın alimlerinin tamamı benimle aynı fikirdedirler. İftiracılar onun hakkında (kötü) söylüyor olmasınlar (söyledikleri zaman), ben bu söze gözümle görmeyince inanmam." dedi.

2.1.2.29.Sitem-Kızgınlık İşlevi

Emir kipi işaretleyicilerinin bulunduğu sözcelerin anlamsal olarak bir hiddet ya da sitem içerdiği durumlarda bu işlev görülür. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin *öfke-sitem* işlevi işleklik kazanmamıştır:

- *Turup vaḳtsız* ***çağırma*** *ay müʿeẕẕin*
  Kiçeden ni kiçiptür bilmeyin sen
  Tilesen̑g̑ bilmeġe menden kilip sor
  Tan̑g̑ atḳınça közümni yummayıpmen (GT, 60b).

Ey müezzin! Geceden ne geçmiştir bilmeden durup da zamansız çağırma. Bilmek istersen gel de bana sor. Tan ağarıncaya kadar gözümü yummadım.

- *Muşḫulandı yuraklanmaḫtan ḳozum menim ọprandım men ustuna barça duşmanlarımnın menim.* ***K'eri turun****uz barçanız ḫaysilarıŋ̑g̑ız k'i etiirsiz tọrasizlik'ni* (AB, 39).

Gözüm kızgınlıktan kederlendi. Bütün düşmalarımın üstüne yıkıldım. Ey adaletsizlik edenler! Hepiniz uzak durunuz!

2.1.2.30.Vaatte Bulunma İşlevi

Bir eylemin gerçekleştirilmesi sonucu güzel bir ödülde bulunulacağının vaat edildiği sözcelerde görülen işlevdir. Emir kipinin *vaatte bulunma* işlevi *şart koşma, teklif* gibi diğer

kiplik işlevlerle birlikte kullanılır. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlev yaygın değildir:

- *Her kim oḳ atıp ol yüzükden kiçürür bolsa yüzük a͡ŋga* ***bolsun*** (GT, 105a-105b).

Her kim attığı oku yüzükten geçirirse yüzük onun olsun.

2.2.TASARLAMA KİPİ OLARAK -GAy EKİ VE İŞLEVLERİ

2.2.1.-GAy Ekinin Tarihî Gelişimi

Emir kipliğinin literatürde "emir kipi" adıyla anılan çekim dizisinden başka dil bilgisel, sözcüksel, sözdizimsel, söyleme dayalı olmak üzere birçok işaretleyicisi vardır. Bu işaretleyiciler kipliğin ifade ettiği işlevlerin tespitinde büyük fayda sağlamaktadır. Emir kipinin tarihî dil dönemlerine göre yukarıda ele alınan morfolojik kiplik işaretleyicilerinin yanında *–GAy* biçimbiriminden de söz etmek yerinde olacaktır. Çünkü fiile eklenen diğer emir kipi ekleri ile ortak kiplik değerlere sahip olan ve Türkçenin tarihî dönemlerinde istek paradigmasını morfolojik olarak işaretleyen *–GAy* ekini de bir tasarlama kipi olarak değerlendirmek mümkündür.

-GAy gelecek zaman ekinin emir kipleri ile birlikte değerlendirilmesi her iki morfemin de geleceğe ilişkin anlam arz etmesinden kaynaklanır. Aslan Demir (2008: 37), emir-gelecek zaman ilişkisini: "Emir geçmişe dönük üretilemez. Her durumda geleceği işaret eder. Bu da emre potansiyel bir geleceklik kazandırır. Emirde konuşma zamanı ile eylem zamanı arasında geleceklik veya sonralık ilişkisi vardır. Emrin eylemsel içeriği konuşma zamanından sonraki bir zaman dilimine işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle emirde ifade bulan eylem konuşma zamanından sonra tecrübe edilir. Gelecek zaman işaretleyicilerinin emir işaretleyicisi olarak da kullanılabilmesi bu uzlaşım nedeniyledir." şeklinde açıklar.

Mustafa Özkan (2003: 359-385), Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan *-(y)A* ekinin Eski Türkçede kullanılan *-GAy* gelecek zaman ekinden geldiğini ifade eder. Muharrem Ergin (2009: 303), "Eski Türkçedeki *–GAy* daha sonra *-GA* şeklinde ortaya çıkarak Batı

Türkçesinde *G* sesinin düşmesi ile *-A* şeklinde inkişaf etmiştir. Fakat bu arada zamanla fonksiyon değiştirerek istek eki olmuştur. Zaten *gelecek zaman* şeklinde bir *istek* ifadesi, bir tasarlama kipi olarak *istek* şeklinde de kapalı bir *gelecek zaman* ifadesi vardır. Bu sebeple ekin zaman anlamını kaybedip şekil fonksiyonunu kuvvetlendirmesi kolay olmuştur." der. Ancak Mecdut Mansuroğlu, ekin sonundaki *–y* sesinin kaybolamayacağı düşüncesinden dolayı *–GAy/-GA/-A* değişimine şüpheyle yaklaşır (Mansuroğlu, 1958: 171-183).

Türk dilinde ilk defa Bozkır Uygur Kağanlığı yazıtlarından *Karabalgasun Yazıtı* ile *Güney Sibirya Yazıtları'*nda tanıklanan ek (Erdal, 2004: 242), Eski Oğuz sahası hariç, diğer tarihsel Türk lehçelerinin en yaygın gelecek zaman eki olmuştur.

Talat Tekin'e göre bu ekle yapılan çekime yalnızca Irk Bitig ve Tun-huang yazmalarında rastlanmıştır (T.Tekin, 2003: 189):

Kut ***birgey men*** *timiş* (IB, 2)

Ölgey men *timiş* (IB, 41).

Orhun Türkçesi döneminde istek kipi bildiren ayrı bir morfeme rastlanmaz, *istek* anlamı ile *gelecek zaman* bildiren kip morfemleri iç içedir.

Türk Maniheist ve Budist çevresinde olduğu gibi Karahanlı sahasında yazılmış metinlerde de -(G)A(y) eki, gelecek zaman ifade etmiştir. Kâşgarlı Mahmud "*gelecekte bir işin yapılacağını göstermek için*" fiil tabanlarına -(G)A(y) ekinin eklendiğini belirtmiştir: *men* ***bargay men*** *yamu* (DLT-III / Atalay, 1999: 236-7).

Şahap Bulak (2017: 315-323), *Harezm Türkçesinde* istek kipinin *–GAy, -Ay, -A* morfemlerinden oluştuğunu, *-Ay, -A* eklerinin *–GAy*'ın türevleri olduğunu belirtir.

–GAy: işit-gey-men (HŞ, 3256), saḳın-ġay-sen (HŞ, 859), çıḳ-ġay (HŞ, 3513), yatḳa-biz (HŞ, 1067), bol-ġa-siz (HŞ, 958).

***-Ay*:** bil-ey-men (HŞ, 2054), oḫşa-y-sen (KE, 144r/1), öl-ey (KE, 83v/2).

***-A*:** kör-e-men (HŞ, 1168), köy-e (HŞ, 2424), kör-e biz (HŞ, 2736).

Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri döneminde henüz müstakil bir istek kipinin inkışaf etmemesinden dolayı *istek* ifadesi *gelecek zaman* kipi içerisinde ifade edilmekteydi.

Ancak Harezm Türkçesinden itibaren gelecek zaman ifadesi ile istek kipi ifadesi ayrışmaya başlar. Ancak bu dönemde *–GAy* ekinin kullanımında gelecek zaman ifadesi ile istek kipi ifadesinden hangisinin ön planda olduğunu tayin etmek oldukça güçtür (Bulak, 2017: 315-323).

Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezm Türkçesinde* gelecek zaman için *–GAy* ekinin geniş zaman ve istek bildirdiğinden söz eder (Hacıeminoğlu, 1997: 152-153):

İnşa'allahu imdi men ol çesmeni ***açġaymen*** (NF, 149-4,5).

Karamanlıoğlu (1994: 133-134), *Kıpçak Türkçesinde* doğrudan doğruya istek ifade eden bir kip olmadığını yalnız bazı kip ve şekillerde bu ifadeye rastlandığını belirtir. Bu dönemde emir kipinin özellikle 1. şahıslarının istek ifadesi için kullanıldığı görülür: *Ol boluşsun bizge ata* (CC 122 10). Şart eki de 1.şahısta *eğer* vb. edatlarla kullanılmadığı takdirde çok zaman istek ifade eder.

Kavânînü'l Külliye'de *temenni harfi* denen (KK, 18 72) *keşke* edatının geçtiği şu cümleler istek kipine örnek teşkil eder:

Keşke anın kibi ***bolġay****, Keşke men senin kibi* ***bolġaymen*** (KK, 18).

Keşke edatının kullanıldığı buna benzer örnekler, *istek eki* denilmemekle birlikte *Kitâb'ü'l-İdrâk'ta* ve *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de de geçer (Kİ, 127; TZ, 69b). Ayrıca *Kavânînü'l Külliye*'de *alġış eyle-* fiilinin çekimleri *dua kipi* olarak gösterilmiştir (KK, 18). *bolġay* sözü de *ola ki* ve *belki* anlamlarında *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de ve *Kavânînü'l Külliye*'de isteğe yakın veya benzer ifadeler için kullanılır: *bi keldi bolġay* (TZ, 69b). *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de istek kipini karşılamak için "-AsI kel-" yapısının kullanıldığı görülür: kör-esi kel- (TZ, 72a).

Dönem eserlerinin tamamında tanıklanabilen */-GAy/* eki, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, Kıpçak Türkçesinde de şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde bu ek, *"geleceğe yönelik istek de bildirir"* (Kasapoğlu Çengel, 2012: 52).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde bazı eserlerde istek anlamı *-A* morfemiyle ifade edilir: tut-a-m (İMS, 283a5), yaz-a-men (İN, 3r), közle-y-e (İN, 23v), kir-e-siz (MS, 3b), at-a-lar (İN, 10r).

Omeljan Pritsak, Kıpçak Türkçesinde iki gelecek zaman ekinden bahseder. Bu ekleri "gelecek-istek-gereklilik" olarak nitelendirdiği *-GAy/ -k'ay* ve "gelecek zaman" olarak nitelendirdigi *–sAr* olarak gösteren Pritsak nadiren görülen ve gelecek zaman bildiren bir *–AsI* ekinden de bahseder (Pritsak, 1998: 127).

Kıpçak Türkçesinde /-GAy/ ekinin çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

1. Teklik Şahıs: -GAy men: ügren-gey men (CC, 121 24), al-ġay men (GT, 131b/1), körgüzgäy men (TB, 27).

2. Teklik Şahıs: -GAy sen: sövün-gey sen (CC, 12425), di-gey sen (GT, 172b/13), et-käy sen (TB, 191).

3. Teklik Şahıs: -GAy/ -GAy ol: yarılġa-ġay (CC, 124 28), başla-ġay (GT, 133b/10), ölgäy (TB, 101).

1. Çokluk Şahıs: -GAy biz / -GAy-miz: baḳḳay biz (CC, 63b), ḳıl-ġay biz (GT, 77a), bolġay biz (AB, 65).

2. Çokluk Şahıs: -GAy siz: tap-ġay siz (CC, 12 37), kör-gey siz (İM 45a/6), söv-gey siz (TB, 70).

3. Çokluk Şahıs: -GAylAr/ -GAylAr anlar: a͡ŋgla-ġaylar (CC,65a), bar-ġaylar (MG, 60b/1), kes-käylär (TB, 18).

2.2.2.-GAy Ekinin İşlevleri

Uygur Türkçesinden itibaren öncelikle *gelecek zaman* anlamıyla Türkçenin diğer dönemlerinde de sıklıkla kullanılan *–GAy* morfeminin işaretlediği pek çok kiplik alan vardır. *–GAy* eki, Tarihî Kıpçak Türkçesinde *gelecek zaman* işlevinin dışında *emir* işlevi başta olmak üzere pek çok görevde kullanılmıştır. Gabain (2003: 82), "Kitabelerde bulunmayan ek Eski Uygur Türkçesinin asıl gelecek zaman ekidir ve bazen nezaketle talep etme bildirebilir." demektedir. Şçerbak (2016: 65), ekteki işlev çeşitliliğini "*-GAy* ekinin anlamı çok çeşitlidir ve kuşkusuz onun emir ve istek kipi şekilleri ile temas noktaları vardır. Fakat bu anlamların bulunması *–GA*y ekinin etimolojik içeriğinden doğmaz, içeriğin değişmesi ve bu şeklin istek şekilleri yönünde kısmen karışımı sonucu ortaya çıkar... Kipler arasındaki anlam farklılıklarının ilk başlarda yeterince açık olmaması, onların bildirim şekillerinin daha sonraları sadece

bildirme kipi değil, diğer kiplerin de çekim alanına girmesi durumu göz önünde bulundurulursa *–ġay/-gey* ekinin zaman şekli olarak ve bununla birlikte istek kipi şekli olarak görev yapmasında pek sıradışı bir şey görülmez.” şeklinde ifade eder.

Mustafa Özkan (2003: 360-385), Tarihî Türkiye Türkçesi metinlerinde istek eki *–A*'nın işlevlerini *gelecek zaman, istek, şart, geniş zaman, şimdiki zaman, emir, gereklilik, -ınca ve –ıp zarf-fiil ekleri, -An sıfat fiil eki görevi, -mAk/ -mA isim-fiil görevi, ihtimal* olarak sınıflandırarak her bir işleve yönelik örnekler verir. Gürer Gülsevin (1999: 1-9), istek ekinin işlevlerini *dilek-istek, emir, gereklilik, istek yolu ile gereklilik, dua yolu ile istek, yalvarma yolu ile istek, temenni, tavsiye, tavsiyede gereklilik, emir yoluyla gereklilik, -mak için ...' anlamında maksat bildirir, tercih bildirir, serbestlik verilmesi, müsaade-icâzet, serzeniş yolu ile yönlendirme*” olarak tespit eder. Yeter Torun (2013: 97-110), *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri* adlı kitabında *-GAy* ekinin işevlerini *yükümlülük kipliği* ve *bilgi kipliği* olarak ele alarak ekin emir, istek, istek-niyet, niyet, yeterlilik, gereklilik, beklenti, umut, yasaklama, uyarı, tercih, tehdit, küçümseme, kaygı, şaşkınlık, pişmanlık, kesinlik, olasılık, tahmin, varsayım, çıkarım, kehanet-tabir, belirsizlik gibi işlevlerde kullanıldığını belirtmiştir.

Altayca dil bilgisi yazarlarınca *-GAy* ekine dikkate değer bir nitelik verilmiştir. Onlar *–GAy* ekinin “kararsız” bir hareket bildirdiğini, gelecek zamanla ilgili vaat etme, ümit, niyet, tahmini bir düşünce, rica ve hatta emir durumlarında her zaman da hareketin hem yapılabilir hem de yapılmayabilir anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir (Şçerbak, 2016: 65). Deny (1921: 923-924), *-ġay~-gey* ekinin emir, zorunluluk, olasılık, niyet ve gelecek zaman anlamlarına sahip olduğunu ve bu anlamları önce ayırmadan daha sonra ise ayrı ayrı ifade ettiğini belirtir (Aktaran: Şçerbak, 2016: 64).

Ferruh Ağca (2016: 79-95), kuruluşunda -GAy ekinin bulunduğu ***“(b)ol(g)a(y) ki(m)… fiil + -(g)A(y) + (Şahıs ekleri)*** şeklinde analitik bir yapıdan söz ederek bu yapının Memlûk Kıpçak Türkçesi metinlerinde isteme anlam alanına ait *beklenti kipliğini* karşıladığını örneklerle açıklar:

Lukmān hakīm ol kārvān içinde hazır idi ayttılar bir niçe kelime hikmetten alarga sözlegil ***bolgay kim*** *malnı͡ng bir azın* ***koygaylar hayf bolgay*** *munça ni’met zat’* ***kitkey*** (GT, 59a/7-10).

Eski Türkçeden beri cümlelerde gelecek zaman ifade etmek için kullanılan ***-GAy*** ekinin tasarlama işlevinde de kullanıldığı görülmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Töre Bitiginde çok işlek olan ek; pek çok yerde emir, şart, gereklilik vb. kiplik alanları işaretlemede kullanılmıştır.

2.2.2.1.Gelecek Zaman İşlevi

-GAy ekinin asli işlevidir:

- *Ave könülük avalı*
  Könü ėgeç oglu ŋ̂g öldi
  Sövüngeysėn *so ŋ̂gı künde*
  Oglu ŋ̂g öçin kaçan alsa (CC, 70b).

Selam adaletin kaynağı/ Doğru iken oğlun öldü/ Sevineceksin son günde/ Oğlun öcünü aldığında.

- *Bu turluy yọpsunọvlu bọlsun ẖurbanımız bizim bugun alnı ŋ̂ga senin k'i tugal t**apulgay biz** atından seni ŋ̂g da dugul uyat' umsanganlarga sa ŋ̂ga* (AB, 72).

Bugün önünde kurbanımız kabul olsun ki tam olarak adınla ibadet edeceğiz ve sana güvenenlere utanç olmayacağız.

Eserlerde *–GA* ekinin de *gelecek zaman* kullanımı tespit edilmiştir:

- ***Cevr*** *niçe 'aşıḳı ŋ̂ga* ***ḳılġasen***
  Cān *u* ***kö ŋ̂gülni*** *nė bilen* ***alġasen*** (GT, 118b).

Aşığına daha ne kadar cefa kılacaksın, onun canını ve gönlünü neyle alacaksın?

2.2.2.2.Geniş Zaman İşlevi

Atasözleri, nasihatler gibi genelgeçerlik içeren ifadelerde bu işlev bulunur:

- *Her kim* ***cāndan il yuġay*** *ni kim kö ŋ̂gülde bolsa tiline* ***ketürgey*** (GT, 8b).

Canından vazgeçen kimse gönlünde olanı söylemekten çekinmez.

- *Bir köp mallı tācir bar idi… mālı ve niʿmeti çoḳ ḫarc itmege imkānı yoḳ eyle ḫasīs-i nefs idi kim tilesen̂g tenindeki cānın* ***birgey*** *dağı ilindegi itmekin* ***birmegey*** *ileyinde bir ḳantar yimek bolsa ebū hureyre çetükine bir luḳma* ***yidürmegey*** *dağı aṣḥāb-ı kehf itine sün̂gük* ***salmaġay*** (GT, 93a).

Malı çok olan bir tüccar vardı. Malı ve nimeti çoktu ama harcamaya imkanı yoktu. Öyle cimri nefisliydi ki istesen tenindeki canını verirdi de elindeki ekmeği vermezdi. Önünde bir kantar yemek olsa Ebu Hureyre kedisine bir lokma vermezdi, Ashab-ı Kehf köpeğine kemik atmazdı.

Sözcenin ilk cümlesi geçmiş zaman bildirse de tüccarın cimriliğini tarif ederken geniş zaman anlamı ağırlıktadır.

-*GA* eki de bu dönemde *geniş zaman* ifade etmek için kullanılmıştır:

- *Ekersen̂g ḫayr urluḳını* ***biçkesen***
  Kūzege ni ḳoysan̂g anı ***içkesen*** (GT, 5a).

Hayır tohumu ekersen onu biçersin. Testiye ne koyarsan onu içersin.

2.2.2.3.Şimdiki Zaman İşlevi

Nadiren de olsa ekin *şimdiki zamanı* işaretlediği görülür:

- *Melik buyurdı kim urun̂g bu ḳavvādnı niçün munça köp yalġan sözler* ***sözlegey*** (GT, 42b).

Hükümdar: "Bu ahlaksızı vurun." diye emretti. "Niçin böyle çok yalan sözler söylüyor?"

2.2.2.4.Emir İşlevi

-*GA*y ekinin gelecek zaman işlevi dışında en yaygın kullanıldığı işlevidir. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış bir kanun kitabı olan Töre Bitigi'nde -*GA*y ekinin emir işlevi işlek olarak kullanılmıştır:

- *Anïŋ üçün ki Teŋriniŋ boyruḫudur buyurgan ki kimesä k'risdân dinin bilip aslam* ***almagay*** (TB, 108).

O yüzden Tanrı'nın emriyle emredilmiştir ki hiç kimse Hristiyan dinini kabul ederek faiz almasın.

- *Ne bir kez kimsä yalga* ***tutmagay*** *sözlüvüçü adamnï yarġuda da yalġanlï bilä* ***yeŋgäy*** *könünü. Kimsä orunç bermäsin yarġuçïga da sïŋarïnïŋ ig[i]likin damâhlik bilä almasïn zera damâhliktän barça yaman ilgäri kelir* (TB, 37).

Hiç kimse hiçbir zaman mahkemede yalancı şahit kiralayamaz ve doğruyu yalanla yenemez. Kimse yargıca rüşvet vermesin ve arkadaşının mülkünü açgözlülükle almasın. Zira tüm kötülükler açgözlülükten gelir.

- *Daġï da ḫannïŋ stoluna kimsä* ***olturmagay*** *aşka, tek hajrabed, ne çaḫta hörmätläp ündäsä* (TB, 59).

Patrik dışında hiç kimse hükümdarın yemek masasına oturmayacak, tabii onu da hükümdar davet ederse.

2.2.2.5.İstek İşlevi

İstek; *-GAy* morfeminin emirden sonraki ikinci yaygın işlevidir. Genellikle 1. şahıs çekimi ile kullanılmıştır. "***kirek kim… –GAy, tiler men kim …-GAy***" yapılarının istek bildirdiği tespit edilmiştir:

- *…Yalbaruŋġız Teŋrige mėnim üçün, Teŋeri maŋga bėrsin andı köŋül kim mėn tėrçe dagı yakşı til* ***üvrengey mėn****, sizge yakşı Teŋeri söz* ***aytkay mėn*** *nė kimėse boşak üçün* (CC, 61a/11-28).

Benim için Tanrı'ya yalvarınız. Tanrı bana öyle bir gönül versin ki ben çabucak iyi bir dil öğreneyim. Herkesin affı için size güzel Tanrı sözü söyleyeyim.

- *Men kirek* ***ölgey idim*** *ıy gül-beden senden burun*
  Tā közüm sensiz cehānnı ***körmegey idi*** *bu kün* (GT, 125a).

Ey gül bedenli, keşke senden önce ölseydim de bugün gözüm sensiz cihanı görmeseydi.

- *Ay yārānlar bu ḥareket kim vāḳıʿ boldı menim iḫtiyārım bilen degül idi kirek kim bu yazuḳnı **yazmaġaylar**… siz dağı öz kereminġizden ʿayb aytmayın **maʿẕūr tutḳaysiz*** (GT, 67b).

Ey dostlar! Bu hareket benim isteğimle olmadı. Bu günahı ortaya sermemeleri gerek…Siz de kendi kereminizle ayıp demeyin, mazur görün.

- *Melik ʿādil ḫaṣ ḳul(l)arı bilen avġa çıḳıp ḳış künleri ʿimāretden yıraḳ tüşüp maġrıb- ḳa yaḳın idi kim bir ikinci ivin kördiler melik ayttı barıp anda tüşelim kim sizge savuḳ **zaḫmet birmegey*** (GT, 90b-91a).

Adaletli hükümdar ve has adamları kış günü ava çıkıp yerleşim yerlerine çok uzakta bir yere geldiler. Çiftçinin evini gördüler. Hükümdar: "Gidip oraya sığınalım da soğuk size zarar vermesin." dedi.

- *Sulṭānḳa faḳīrnıñ sözleri ġāyet ḫoş kildi ni tilersen menden tilegil ayttı senden anı tiler men kim maña **zaḫmet birmegeysen** ayttı maña naṣīḥat birgil* (GT, 40b).

Fakirin sözleri sultanın hoşuna gitti. "Benden ne dilersen dile." dedi. "Senden bana zulmetmemeni istiyorum. Bana nasihat ver." dedi.

- *Ḳaçan tileseñ kim süñgü ʿilmin **ögrengeysen** kerek kim aṭnıñ yaḫşısın* (MG, 25b).

Ne zaman süngü ilmini öğrenmek istersen atın iyisini al.

- *Muñgar oḫşaş hražarel etär surp Awedaranda törä etmägä añgar, ki ḫoltḫa etti K'ris-dostan, ki ayt ḫardaşïma, ki **üläşkäy** menim bilä atamnïñ oçiznamnï* (TB, 20).

Buna benzer kutsal İncil'de nakledilen başka bir olay da (şu): Bir adam Hristos'a gelerek "Ağabeyime söyle, babamızın mirasını aramızda eşit bölsün." der.

2.2.2.6.Niyet-Tasarlama İşlevi

Geleceğe ilişkin plan ve tasarılar hakkındaki söylemleri içeren sözcelerde bu işleve rastlanır. Bu işlevde *–GAy* morfeminin 1.şahıs çekiminin kullanıldığı görülür:

- *Ḫāṭırımda bar idi kim ḳaçan gül aġaçlarına yitsem bir etek gül yārānlarġa hediyye* ***ketürgeymen*** (GT, 7b).

Gül ağaçlarına gittiğimde dostlara bir etek gül hediye getireyim diye hatırımdaydı.

- *İy saʿdī bir safarım dağı bar ol safardan kilsem ʿömrümniṉg̑ baḳıyyesin bir yirde oturup* ***kiçürgeymen*** (GT, 92b).

Ey Sadi, bir seferim var. O seferden dönersem ömrümün kalanını bir yerde oturarak geçireceğim.

- *Dağı çīnden çīnī çanaḳlar alıp rūmge* ***kitürgeymen*** *dağı rūmnıṉg̑ ḥarīr ḳumaşların alıp hindge ilteyim dağı hindden pūlād alıp ḥalebke kileyim ḥalebden piyāle alıp yemenge yemenden burd-i yemenī alıp öz velāyetime kilip terk-i ticāret ḳılıp bir dekenge (?) kiçip oturmaḳ tilermen* (GT, 92b).

Çin'den çini çanaklar alıp Anadolu'ya getireceğim. Anadolu'nun ipek kumaşlarını alıp Hint'e götüreyim. Hint'ten çelik alıp Halep'e geleyim. Halep'ten bardak alıp Yemen'e, Yemen'den çizgili Yemen kumaşı alıp kendi memleketime gelip ticareti bırakıp bir dükkana geçip oturmak isterim.

2.2.2.7.Varsayım-Tahmin İşlevi

Gerçekleşmemiş eylemler ya da hakkında tam olarak bilgi sahibi olunamayan durumlarda fikir yürütmek için bu işlevin kullanıldığı görülür. ***"-GAy idi***" yapısının sözcelerde *varsayım-tahmin* anlamı sağladığı tespit edilmiştir:

- *Eger men teŋgriden eyle ḳorḳsam idi kim sen sulṭāndan ḳorḳarsen ṣıddīḳlar cümlesinden* ***bolġay idim*** (GT, 41a).

Eğer ben Tanrı'dan senin sultandan korktuğun gibi korksaydım doğruların cemaatinden olurdum.

- *Ni işler* ***ḳılġay irdi*** *ādemīge*
  Ḳarınçanıŋ ḳanatı bar bolsa (GT, 89a).

Karıncanın kanadı olsaydı insanoğluna neler yapardı?

- *Cehān sulṭānı buyruḳı ʿayn-ı ḥaḳīḳat turur. Bu oġlan ol yavuzlar arasında ḳopsa anlardan biri* ***bolġay idi****. Amma ümīd bar kim eygüler ṣuḥbetinde terbiyet tapsa ʿāḳīller* ***fiʿlin tutḳay*** (GT, 13b).

Cihan sultanının emri hakikatin aslıdır. Bu oğlan o kötüler arasında yetişse onlardan biri olacaktı ama ümit edilir ki iyiler sohbetinde terbiye görse akıllıların davranışını benimser.

- *Ol mecrūḥ ir ayttı anıŋ bigin kişiden ḥācet tilesem* ***birgey*** *yā* ***birmegey*** *eger birür bolsa* ***fāyide ḳılġay*** *yā* ***ḳılmaġay*** (GT, 86a).

O yaralı adam: "Onun gibi birinden borç istesem verecek ya da vermeyecek. Eğer verirse fayda edecek ya da etmeyecek." dedi.

- *Ḫaçan ki artïḫsï ḫoltḫa etti men dä üstümä aldïm menim miskinlikim bilä bilip ki tiyäsidir hnazant bolmaga duḫovnïy buyruḫka. Egär ki Teŋgridän esä bu yaḫşï saġïş da tügällänsä aniŋ oŋgarmaḫï bilä asrï yaḫşï; a egär tügällänmäsä menim başlaganïm özgä ari atalar tügälläp başka* ***çïḫargaylar*** (TB, 26).

Ama ne zaman bunu ısrarla reddettim ve bunun manevi emirlere aykırı olduğunu düşündüm, o zaman bu işi omuzlarıma yükledim. Eğer bu iyi fikir Tanrı'dansa onun yardımıyla sonucunda çok iyi olur. Eğer benim başladığım iş bitmezse başka kutsal papalar tamamlayıp bitirirler, diye düşündüm.

2.2.2.8.Sitem İşlevi

Gerçekleşmiş ya da gerçekleşmemiş eylemlerden duyulan memnuniyetsizliğin ifade edildiği sözcelerde bu işlev görülür:

- *Bu oġlan ʿömri bāġından yimiş yimişi yok turur cehān sulṭānı öz kereminden yazuḳın bağışlap āzad ḳılsa* ***ni bolġay idi*** *bu söz sulṭānga ḫoş kilmedi. Yüzin bir yanı çıḳarup ayttı* (GT, 13a).

Bu çocuğun ömür bağından meyve yemişi yoktur. Cihan sultanı kendi cömertliğinden günahını bağışlayıp azad etse ne olacaktı? Bu söz sultanın hoşuna gitmedi yüzünü öbür yana çevirdi.

- *Niçün munça künden biri aytmadıŋız kim ʿazīzler ḳademinde* ***ḫıdmat bilin bağlagay idik*** (GT, 123b).

Bunca gündür niçin söylemediniz? Azizlerin ayağında hizmete bağlanırdık.

2.2.2.9.Şart İşlevi

Ekin, şart görevinde kullanımı daha çok ***"eger...-GAy"*** yapısının kullanıldığı cümlelerde görülmektedir:

- *Tėtik Salomon alay aytur:"Kim öz yazuḫın yaşırsa alay biliŋiz kim ol Tėŋri yoluna anıklanmas. Kim kėnsi yazuḫın aytsa, aytḫanda soŋra koysa, Tėŋri anı* ***yarılgagay***" (CC, 62b/25-63a/25).

Bilge Süleyman şöyle der: "Kim kendi günahını gizlerse öyle biliniz ki o, Tanrı yoluna hazırlanamaz. Kim kendi günahını itiraf eder ve itiraftan sonra günahı terk ederse Tanrı onu bağışlar."

- *Egär ki törädän kimsägä* ***ant buyurgaylar*** *da ol ant ulu iş üçün u köp nemä üçün* ***bolgay*** *da könüsün* ***bolgay*** *da ẖosdovanut'iun* ***antïn içkäy*** *3 yïl luc* ***ẖoygay*** *aẖpaş ol adamnïŋ üsnä zera oldur yarġuçu* (TB, 50).

Eğer mahkemede bir kimseye büyük bir iş ve birçok şey için yemin etmesi emredilirse ve o kişi itiraf yemini ederse o zaman piskopos, o kişiye 3 senelik kefaret cezası belirler zira yargıç odur.

- *Egär ẖaysï Ermeni* ***boyruẖ etkäy*** *kendiniŋ salaçïlarïna işlämä artïẖsï bu türlü saban sürmägä, oraẖ orma ya özgä işlär da ol salaçï aniŋgkibik artïẖsï iştän ki naẖoş bolgïy edi ya ölgiy edi, aniŋgkibik biy, ol, ki artïẖsï ayttï işlämä yazïẖlïdïr Teŋri alnına* (TB, 90).

Eğer herhangi bir Ermeni kendi işçilerine fazladan çalışmayı emrederse -mesela (tarla) sürmeye, orak biçmeye ve diğer işlere- ve o işçi bu kadar fazla çalışmaktan hastalanır ya da ölürse böyle çok çalıştıran bey, Tanrı önünde suçludur.

- *Da egär ol ögüz här kez alay teli edi esä da* ***kiyikläŋgäy*** *da eyäsinä ẖonşuluẖ* ***aytkay*** *ki aniŋ kibik teli tovarnï* ***ketärgäy*** *da eyäsi ẖonşuluẖnuŋ aytkanïn nemägä* ***tutmagay*** *da aniŋ arasïna urup kişi* ***öldürgäy*** *da aniŋ kibik kişini kimniŋ ögüzü edi ol öldürmäẖniŋdir ya ol baş üçün tölämäẖ keräk neçik törä görgüzsä a eyäsi ölümdän erkli bolmaẖ keräk* (TB, 99).

Eğer o öküz her zaman öyle saldırgan ise, kargaşa çıkarıyorsa, komşuları sahibine o saldırgan hayvanı ortadan kaldırmasını, göndermesini söylüyorsa, sahibi de komşularının dediğini ciddiye almıyorsa ve bir gün öküz birini boynuzlayarak öldürürse öküz sahibi cinayetle suçlanır. (Öküz sahibi), ölen kişi için mahkeme kararıyla kan pahası ödemeli, ölüm cezasına çarptırılmamalı.

- *Biy, egar erimlarımnı menim açsan, ağzım menim* ***ŷırlagay*** *alġışiŋni seniŋ* (AB, 148).

Ey Tanrım! Eğer dudaklarımı açarsan senin dualarını (ilahilerini) söyleyecek.

2.2.2.10.Dua İşlevi

Tanrı'dan bir istekte bulunmak üzere söylenen ve çoğunlukla "***amin***" sözüyle sonlanan sözcelerde bu işlev bulunur:

- *...dag̈ï da kim ki sarnasa bu bitikni «Uçmaḫ» aytkay yazdïrganga da yazganga da kendiniŋ keçmişläri uçmaḫlï* ***bolgay****, amen* (TB, 198).

…ve kim bu kitabı okursa yazdıranlara ve yazanlara "Cennet" (Ruhu şad olsun) desin ve onun kendi ataları cennetlik olsun, amin.

- *Ḫaytïp yazdïrdï bu bitikni ḫaysï ki aŋglanïr Statut pan Krikor ḫaysï ki oğludïr pan Sarkis Tamg̈açïniŋ meŋgärmäḫinä kensi boyunuŋ da jişadag ḫaysï ki Teŋri bersä kensi potomoklarïna ḫaysï ki Biy K'risdos* ***bergäy*** *kensi şag̈avatïn üsnä da* ***saḫlagay*** *kensin barça türlü yamandan da can duşmanïniŋ sïnamaḫïndan. Ammen* (TB, 198-199).

Bu kitabı, bu yazılı kanunu, Pan Sarkis Tamgaçı'nın oğlu Pan Kirkor onun (babasının) anısı için yazdırdı. Tanrı onun soyunu bağışlasın ve Rab Hristos onun üzerine kendi merhametini versin ve onu tüm kötülüklerden ve ruh düşmanının sınamasından korusun. Amin.

- *Men, Jagop, baron Butaḫ oğlu, Biy Teŋriniŋ yazïḫlï ḫulu, ḫolarmen da kimgä dä kolvek tüşsä bu bitik igi tutkay da igi* ***sarnagay*** *da bunu neçik kendinä biyänçlidir. Amen* (TB, 199).

Ben baron Butah'ın oğlu Yagop, Bey Tanrı'nın günahlı kulu, rica ediyorum (yalvarıyorum), bu kitap kimin eline geçerse ona iyi baksın ve kendi keyfi için bunu iyi okusun. Amin.

- *İşitọvlu etk'in maŋga sọvunçluk'nuy da farahlik'ni, k'i* ***sọvungaylar*** *sọvak'larım menim hasrat' bọlg̈an* (AB, 146).

Bana sevinçliğini ve ferahlığını duyur da hasret olan kemiklerim sevinsin.

2.2.2.11.Bilgilendirme-Açıklama İşlevi

Bir konuya ilişkin bilgi vermek ya da açıklamada bulunmak üzere kurulan sözcelerde bu işleve rastlanır:

- *Barıŋ͡gız betlemge, anda* ***tapgaysiz*** *togırgan oglan çüprekke çulganmış dagı biçenlikte koyulmış* (CC, 61b/1-11).

Beytüllahim'e gidiniz. Orada kundağa sarılarak yemliğe bırakılmış yeni doğmuş bir bebek bulacaksınız.

- *Bu kün sultān saŋ͡ga ni ayttı fulān maslahatda ayttı ol. Sizge dagı örtügli* ***kalmagay, işitkey*** *siz anlar ayttı sen vezīr-i memleketsen ol sözni kim sulṭān saŋ͡ga* ***aytḳay*** *anı biziŋ͡g biginlerge aytmaḳ revā degül"* (GT, 109a).

"Bugün sultan sana o maslahatta ne söyledi?" "Size de gizli kalmayacak, işiteceksiniz." Onlar dedi ki: "Sen memleketin vezirisin. Sultanın sana söylediği o sözü bizim gibilere söylemen doğru değil."

- *Sebeb ni üstādı ayttı evvel kişi kirek kim ni sözlese saġış ḳılıp aṣlın bilip* ***sözlegey*** *dağı ni ḫareket kim ḳılsa* ***mevzūn*** (GT, 140a-140b).

Sebep ne, üstadı söyledi: "Kişi önce şöyle olmalı: Ne söylese hesap edip aslını bilip söyleyecek, nasıl davransa ölçülü olacak."

- *Lā-cerem bizge bir kāmil er biligli er kirek kim memleket terdbīrine* ***yaraġay*** *vezīr ayttı ay melik kāmil biligli er ol turur kim muniŋ͡g bigin işlerge* ***köŋ͡gül birmegey*** (GT, 25b).

Şüphesiz bize memleketin işine yarayacak kamil ve bilgili biri gerek. Vezir cevap verdi: "Ey hükümdar, kamil ve bilgili kişi bunun gibi işlere gönül vermeyecek (kişidir)."

- *Kişi öldürmäḫ kläminçä muniŋ͡g* ki *ḫīlīḫ bilä bolur: egär kimesä otun çapkanda balta bilä da balta tüşkiy edi sapïndan da kişi* ***öldürgäy,*** *kim dä bolsa, albo kimesä taş bilä ya ağaç bilä [atsa], dağïn egär kimesä yemişli teräk üsnä ağaç bilä atsa ya taş bilä da kişini*

- ***öldürgäy**, ya usta şägertin **öldürgäy** körmınçä, ya ata oġlun, ya biy ḫulun, ya biçä ḫuluḫçïsïn, ya ḫardaş ḫardaşnï, ya bir kimsä özgäni klämiyin öldürsä, ya ne tür[lü] iş bilä aytïlgan, ya atlar arabanï alïp ḫaçkanda tïyalma bolmasa da kişini öldürsä, ya kiyikkä çïḫkanda kiyikçilär da oḫ **atkaylar** kiyikkä ormanda ya tüzdä ol saġïş bilä, ki kiyikni **urgay,** da ol oḫ, ki kiyikniṉg üsnä atïldï, da kişini **öldürgäy**, aniṉgkibik öldürmäḫ kişini klämiyin öldürmäḫlärdir* (TB, 143).

İstemeden insan öldürmek şu şekilde olur: Eğer bir kimse baltayla odun keserken balta sapından çıkıp birini öldürürse veya bir kimse taşla ya da ağaçla vurursa veya bir kimse meyveli ağacın üzerine ağaç ya da taş fırlatarak insan öldürürse; usta çırağını kazara öldürürse ya da baba oğlunu veya bey kölesini veya kraliçe cariyesini, kardeş kardeşi; yani bir kimse bir başkasını istemeden herhangi bir şekilde öldürürse, atlar arabayı alıp kaçınca onları durduramazlarsa ve (atlar) insanı öldürürse, geyik avında avcılar ormanda veya ovada geyiği hedef alarak ona ok atarsa ve geyiğe doğru atılan ok bir insanı öldürürse böyle insan öldürmek kazara cinayet sayılır.

2.2.2.12.Zorunluluk İşlevi

Bu işlevin kullanıldığı sözcelerde "***tiyişlidir…-GAy"*** yapısı, sözceye *zorunluluk* anlamı katmaktadır:

- *Tiyişlidir yarġuçunuṉg ki zïndanï **bolgay,** kim ki egri bolsa zïndanga **salgay** ki **ögütlängäylär** ne türlü K'risdos buyurur Awedaranda ki deckiy salïr zïndanga angïnça ki **tölöv etkäy*** (TB, 36).

Birileri suç işlediğinde hapse atması ve cezalandırması için yargıcın bir zindanı olmalı. Hristos, İncil'de ne demiş: "Borcunu ödeyene kadar mübaşir suçluyu hapiste tutabilir."

- *Tiyişlidir yarġuçïga ki orunç aluçï **bolmagay** zera yazgandïr ki orunç soḫraytïr neçä ki iti köz bolsa* (TB, 32-33).

Yargıcın rüşvet almaması lazım. Bu böyle yazılmıştır çünkü (insanın) gözü ne kadar keskin olursa olsun rüşvet gözü kamaştırır.

2.2.2.13.Amaç-Sonuç İşlevi

Sözcelerde –*GAy* ekinin *amaç* işlevi ***"-dı kim...-GAy, -GAy…da…-GAy"*** yapıları ile sağlanmıştır:

- *Bir ḳul kintke bardı kim tuz* ***kitürgey*** *nūşīn revān aŋ̂a ayttı tuznı ḳıymet bilen alġıl kim resm ḳalıp kent ḫarāb bolmasun* (GT, 31a).

Bir kul, tuz almak için köye gitti. Nuşirevan (Adil Sasani hükümdarı) ona dedi ki: "Tuzu kıymetle (değerini bilerek) al ki âdet bozulup kent harap olmasın."

- *Anïŋ̂ üçün keräktir ki yüz körmiyin Teŋ̂grinïŋ̂ yarġusun könü* ***etkäy*** *da Teŋ̂grinïŋ̂ alnïna açïḫ yüzlü* ***bolgay*** (TB, 31).

Bunun için onların Tanrı'nın yargısını adil ve tarafsız şekilde tatbik etmeleri gerek ki Tanrı'nın huzurunda yüzümüz açık olsun.

2.2.2.14.Merak İşlevi

"***bolmasın...bolġay***" yapısının sözcelere *merak* anlamı kattığı görülür:

- *Bu kārvān içinde bir cehān körgen iski kişi bar idi ayttı ay yārānlar bolmasun kim bu bedreḳa ol oġrılardan* ***bolġay*** *niçük kim ḫikāyetde ayturlar...* (GT, 102b).

Bu kervanın içinde dünya görmüş yaşlı bir kişi vardı. "Ey dostlar, bu kılavuz hikayede anlatıkları o hırsızlardan olmasın?"

2.2.2.15.Nasihat İşlevi

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde tasarlama kiplerinin *nasihat* işlevinde kullanımı çok yaygındır. Bu durum *–GAy* morfemi için de geçerlidir:

- *Algışlıtur alar kim yazuksuz, kėrtilik üçün tözer, ėgi kö ŋ̑gül bile saburluḫ ėter. Nė üçün alar algışlıdır, anı ŋ̑ üçün köktegi ḫanlık alarnı ŋ̑dır. Nėme yoḫ yėrde nėçik te ŋ̑geri söver kökte dagı barça arılar nėçik sabırluktur. Nėçe köp sabur ėter tė ŋ̑geri üçün ança köp ülüşü* ***bolgay*** *tė ŋ̑geri katında ança tė ŋ̑geri anı artuḫ* ***sövgey*** (CC, 62a/30-37).

Suçsuz yere doğruluk için zulüm gören, iyi kalp ile sabır gösterenlere ne mutlu. Onlar niçin mutludur çünkü göklerin egemenliği onlarındır. Sabırlı olanları Tanrı ve bütün azizler yalnız yeryüzünde değil gökte de severler. Tanrı için ne kadar çok sabrederse Tanrı katında ödülü o kadar çok olur. Tanrı onu çok sever.

- *Ay melik sevmek şarṭı oldurur kim bu ikki ṭāyife bilen* ***iḫsān ḳılġaysen*** (GT, 71a-71b).

  "Ey hükümdar! Sevmenin şartı şudur: Bu iki topluluğa iyilik edesin." (dedi).

- ***Sövgäysiz*** *sizi ŋ̑ si ŋ̑garï ŋ̑iznï, neçik sizi ŋ̑ boyu ŋ̑uznu»* (TB, 19).

Kendinizi nasıl seviyorsanız yanınızdakileri de öyle sevin.

- *Kirekmes kim bir vech üzere* ***ʿamel ḳılġay*** *taḳı ḳalġan vechlerni* ***ḳoyġay*** *velākin vācib a ŋ̑ga ol turur kim barça vechlerini* ***bilgey*** (MG, 49b).

Bir usulü tatbik etmesi ve diğer usulleri terk etmesi gerekli değildir. Onun için uygun olan bütün usullerin bilinmesidir.

- *Anı ŋ̑ üzere* ***ṣabr itgey*** *tā fehm itip kö ŋ̑linde ol turġınça taḳı kö ŋ̑lin tar tutmasun* (MG, 17a).

Anlayıp gönlüne yerleşinceye kadar sabretsin, içini ferah tutsun.

- ***Bolmagay*** *ki* ***öktämlängäy*** *yarġuçu ya kimsäni heç* ***körgäy*** *alay bilsin ki 1-dir yarġuçu Teŋri ḫaysïnïŋ alnïna kensi dä turasïdïr yarġuga* (TB, 36).

Yargıç kibirlenmesin ve kimseyi ihmal etmesin. Şöyle bilsin ki tek yargıç Tanrı'dır, kendisi de onun huzurunda yargılanacaktır.

- *Da ḫaçan ki kimsä* ***kläsä*** *ant içmägä ḫosdovanut'ıun* ***ant içkäy bolmagay*** *ki kimsä dinin tanmaḫ* ***antïn içkäy*** *munu ögüt berip aytïrmen, boyruḫ bermändir* (TB, 47).

Madem öyle, kim ant içmek istiyorsa itiraf andı içsin. Ama kimse hiçbir zaman dinini reddetme andını içmemeli. Bunu emir değil öğüt olarak söylüyorum.

2.2.2.16.Uyarı İşlevi

-GAy morfemi bir konuda ikazda bulunulduğu durumlarda *uyarı* işlevi ile kullanılır:

- *Yeronimus: "Yazuḫın aytmasa dagı yuvuk tutmasa kimėse* ***bolmagay*** *arı"* (CC, 62b/25-63a/25).

Yeronimus: "Günahını itiraf etmezse ve günah çıkartmazsa kimse arınmış olmaz."

- *Sen ve men ḫôcadaş* ***bolġay biz***
  Ni revā kim ***savaş ḳılġay biz*** (GT, 77a).

Aynı hocanın talebeleriyiz, savaş yapmamız uygun değil.

- *Yänäçi egär ki töräçi egri törä etsä aniŋgkibik iştä taniḫlïḫ bilä yetkizgän bolsa hörmätsiz ündälgän* ***bolgay*** (TB, 78).

Yine eğer yargıç yanlış hüküm verirse, şahitlerle işi yürütürse onu adaletsiz olarak bilsinler.

- *Dağï da* ***bolmagay*** *ki az nemä üçün* ***ant bolgay*** *zera egär dünyâniŋ ig[i]likin dä bersälär edi tiymäs edi ant içmägä* (TB, 47).

Önemsiz şeyler için ant verilmemeli zira tüm dünya nimetlerini verseler de ant içilmemeli.

2.2.2.17.Çağrı İşlevi

Bir eylemin yapılması için toplu olarak yönlendirmede bulunulduğu durumlarda *çağrı* işlevine rastlanır. Bu işlevde daha çok 1. çokluk şahıs çekim kullanılır.

- *Anıŋ üçün bugün dagı bu ayda bizge sagınmaḫ kėrek Kristusnuŋ kınların dagın ölümün. Kim ol kınnı, ol ölümni yakşı sagınmak tilese ol Kristusnuŋ sagıtın nėden Kristus tözdi kėrek kim biz köŋül közi bile* ***bakkay biz, yıgay biz, çöplegey biz*** *birge, külte bagnı* ***baglagay biz*** *dagı köŋlümize* ***koygay biz*** (CC, 63a/36-63b/26).

Bu yüzden bugün ve bu ayda bize Mesih'in çektiği acıları ve ölümünü hatırlamak gerekir. Eğer o acıyı, o ölümü, o Mesih'in silahını, Mesih'in o acıya neden dayandığını iyi hatırlamak istersek gerek ki kalp gözü ile bakalım, bir yere yığalım, toplayalım, ekin demeti gibi bağlayalım ve kalbimize koyalım.

2.2.2.18.Kesinlik İşlevi

Kesinlik işlevi, eylemin gerçekleşmesinin kaçınılmaz olduğu ya da kesin hükümlerin bulunduğu sözcelerde geçmektedir:

- *Sagınsa mėn bahasız kanını*
  Kim ḫristoz töktü sövüp kulunı
  Tıyalman yaşımnı
  Kim ***unutgay*** *munça iygilikni*
  Kim içip tatlı çokrak suvunı
  Toydırdı canını (CC, 75a-75b).

Hatırlasam mübarek kanını/ Ki mesih döktü sevip kulunu/ Engelleyemem gözyaşımı/ Kim unutacak bunca iyiliği/ Ki içip tatlı kaynak suyunu/ Kandırdı ruhunu.

- *Sınamaġan kişige ulu iş buyurġan kirek kim soŋra* ***nedāmet yigey*** (GT, 147b).

Sınanmayan kişiye büyük iş buyuran sonra pişman olur.

2.2.2.19.Öneri-Teklif İşlevi

Bu işlevlerde sunulan öneri ve teklifin karşı taraftan kabul görmesi isteği de bulunduğundan ***"tilerseñgiz***" gibi kiplik sözlerin kulanıldığı tespit edilmiştir:

- *Kelām-ı mecīd āyetiniñg ʿizzeti ve şerefi andan artuḳraḳ turur kim munuñg bigin yirlerge yazmaḳdan zamānlar turmaḳ bile sürtülür dağı ḫalāyıḳ anıñg öze ḥurmetin bilmeyin kiçerler tilerseñgiz kim tezkire **yazılġay** bu ikki beyt kifāyet turur* (GT, 147b).

Kelām-ı mecīd ayetinin izzeti ve şerefi ondan fazladır. Bunun gibi yerlere (Kur'an ayetlerini) yazmaktansa –(çünkü) zamanla insanlar onun hürmetini bilmeyerek üzerinden geçerler- isterseniz tezkire olarak bu iki beytin yazılması yeterlidir.

2.2.2.20.Gereklilik İşlevi

Yapılması zorunlu durumların ifadesinde kullanılan işlev, "***maslahat ol durur kim, kirek kim…-GAy***" [11] gibi yapılarla birlikte geçmektedir.

- *Bir baḫīl tācirniñg oğlı ḫasta boldı dostları kilip añga ayttılar maṣlaḥat ol durur kim bu ḫasta üçün ḳurʿān ḫatm **itkeysen** yā bedeli **ḳurbān ḳılġaysen** bolġay kim teñri tebāreke ve taʿālā ṣıḥḥat-i kāmil birgey* (GT, 137a-137b).

Cimri bir tacirin oğlu hasta oldu. Dostları gelip ona: "Yapılması gereken odur ki bu hasta için Kur'ân hatmedeceksin ya da bedelince kurban keseceksin. Tanrı Tebāreke ve Teālā ona tam bir sıhhat verecek." dediler.

- *Her bir teşdīdde taḳı imtināʿda kirek kim süñgü uçı dāyire içine **baḳġay** taḳı aṭ ol kol üzere **devr ḳılġay*** (MG, 30b).

[11] "kirek kim…-GAy" yapısı ile gereklilik/zorunluluk anlamının sağlandığı cümleler gereklilik kipi bölümünde incelenmiştir.

Her bir teşdidde dikkatli olman gerek ki süngü ucu daire içine bakmalı ve at o kol üzerinde dönmeli.

2.2.2.21.Pazarlık Etme İşlevi

Yapılan/yapılacak eylemin karşılığında bir talepte bulunma söz konusu ise bu işlev kullanılır:

- *Bu yazuḳnı yalġuz ḳılmadım dağı bir özgeni bıraḳḳıl kim men **‘ibret alġaymen*** (GT, 131a).

Bu günahı yalnız işlemedim. Bir başkasını bırak da ben de ibret alayım.

2.2.2.22.Cesaret Verme-Teselli İşlevi

Kişinin olumsuz durumlarla baş edebilmesi için söylenen yatıştırıcı sözlerin bulunduğu ifadelerde bu işlev görülür:

- *Şükr ḳıl kim bir muʿcib (muʿaccib?) yigit iline tüşmediñg kim her kün hevāġa **uçḳay** dağı her kiçe yuvada **yatḳay** ve her sā’at on türli keriş **başlaġay** ve her dem yüz türlü sökünçler **sökkey*** (GT, 133b)

Şükret ki acayip bir yiğidin eline düşmedin. Her gün havaya uçar, her gece yuvada yatar ve her saat kavgaya başlar ve her an yüz türlü küfreder.

- *Egär ki Teñri yapuḫnu bilici çïḫara bergäy kimsäni yazïḫïna körä, ki egri adam könünü yeñggäy da ig[i]likin algay ol adam ḫaygurmasïn yoḫsa Teñrigä şükür bersin umsasïn Teñrigä ḫoyup ki dağï yaḫşï tölövgä **yetkäy** Teñri alnïna da Teñrigä ḫoygay öç almaḫnï* (TB, 37).

Eğer Tanrı, gizlilerin bilicisi bir kimseyi günahlarından dolayı geri çevirirse haksız adam, haklı olanı yenerek onun mülküne sahip olursa haklı olan üzülmesin, Tanrı’ya şükretsin, O’ndan umudunu kesmesin. İntikam almayı Tanrı’ya bıraksın. (Böylece) o, Tanrı’nın karşısında daha iyi ödüle layık olur.

2.2.2.23.Vaat Etme İşlevi

Bu işleve daha çok dinî metinlerde insanları Tanrı yoluna yöneltmek amacıyla karşılığında güzel sonuçlar edinecekleri eylemleri yapmaları istenirken rastlanır.

- *Kim yazuḫsuz kėrti kö͡ngül bile Tė͡ngirni͡ng yėtesin alsa a͡nga* ***bolgay*** *kökdegi tügenmes tirilik* (CC, 63a/26-35).

Kim günahsız olarak samimi kalp ile ekmek-şarap ayinine katılıp İsa'nın bedeni olan ekmekten yese ve kanı olan şaraptan içse ona cennette ebedi hayat vardır.

- *Kim ėgi kö͡ngül bile bizim yıḫövge kėlse ulu kün agırlap a͡nga bolgay altı yıl boşak. Kim ėgi kö͡ngül bile ėşitse ta͡nguş sözün a͡nga* ***bolgay*** *altmış kün boşak. Kim kim ėgi kö͡ngül bile ėşitmese a͡nga hėç nėme yok boşak. Kim ansızın kėlse bizim yıḫövge ulu künden başka yazuk üçün açırgansa nėçe kėlip Tė͡ngrige yalbarsa yėmese sadagasından bizge bėrse ança a͡nga papdan yüz kün boşak* (CC, 61a/11-28).

Kim halis niyetle pazar gününü kutsayıp bizim kilisemize gelirse onun altı yıllık günahları bağışlanacak. Kim halis niyetle kutsal kitabı dinlerse onun altmış günlük günahları bağışlanacak. Kim ki halis niyetle dinlemezse ona hiç af yok. Kim günahlarından pişmanlık duyarak pazar gününden başka bir gün ansızın bizim kilisemize gelip Tanrı'ya yalvarırsa yemeyip sadakasından bize verirse (kiliseye yardımda bulunursa) ona papadan yüz gün af.

2.3.ARA DEĞERLENDİRME

Emir, bildirişim sürecinde yapılması gerekenleri, istekleri, buyrukları eyleme dökmek üzere komut vermek, yönlendirmede bulunmak amacıyla kişinin kesin ve tartışmasız bir söylemle oluşturduğu ifadeleri içeren bir anlam alanıdır. *Emir kipi* ise bu kiplik alanı göstermek üzere gramatikal bir çekim dizisinden oluşan emir anlamı işaretleyicisidir. Ancak bu işaretleyicinin emir ifadesi taşımak dışında başka kiplik alanları da işaretlediği görülmüştür. Tarihî Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden Codex Cumanicus, GülistanTercümesi, Münyetü'l Ġuzāt, Töre Bitigi ve Alġış Bitigi; emir kipi çekim dizisinin işaretlediği

kiplik işlevler açısından incelenmiş ve emir kipi işaretleyicilerinin emir kipliği dışında 29 işlevi tespit edilmiştir:

> *İstek, rica, dua-yalvarma-yakarma, teselli-cesaretlendirme, övgü-temenni, nasihat, tavsiye-yönlendirme-akıl verme, sebep-sonuç, amaç-sonuç, uyarı, vaatte bulunma, dikkat çekme, nezaket, meydan okuma, çaresizlik, pazarlık yapma-şart koşma-seçenek sunma, açıklama, danışma-merak, zaman, karşılaştırma, alay etme-aşağılama-küçümseme, niyet-tasarlama, öneri-teklif, kabul etme-kabullenme, tembih, kesinlik, çağrı, şartsızlık, öfke.*

Asli işlevi *gelecek zaman* işaretlemek olan *-GAy* ekinin emir kipi işaretleyicileriyle anlamsal benzerlik göstermesinden dolayı *–GAy* morfemi emir kipi içinde değerlendirilmiş ve Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde 23 kiplik alanı işaretlediği tespit edilmiştir:

G*elecek zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, emir, istek, niyet-tasarlama, varsayım-tahmin, sitem, şart, dua, bilgilendirme-açıklama, zorunluluk, amaç-sonuç, merak, nasihat, uyarı, çağrı, kesinlik, öneri-teklif, gereklilik, pazarlık etme, cesaret verme-teselli, vaat etme.*

Emir kipinin anlam sınırlarında tespit edilen kiplik işlevler ele alınırken her sözcede iç içe geçmiş başka kiplik işlevlerin de bulunduğu görülmüştür. Ancak sınıflama yapılırken metnin bağlamına göre ön plana çıkan işleve göre adlandırma yapılmıştır. Bir işlevin baskın olması emir kipinin anlam sınırlarında başka bir işlev olmadığını göstermez. Çünkü kiplik alanların sınırlarını kesin olarak çizmek mümkün değildir. Bu çalışmada esas olan kip işaretleyicilerinin esas işlevleri dışındaki kiplik alanları da işaretleyebildiğini göstermektir. Emir kipinin tespit edilen kiplik işlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerine göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 2. Emir Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dağılımı

EMİR KİPİNİN İŞLEVLERİ			BOZKIR KIPÇAKÇASI	MEMLÛK KIPÇAKÇASI		ERMENİ KIPÇAKÇASI	
			CODEX CUMANİCUS	MÜNYETÜ'L ĠUZÂT	GÜLİSTAN TERCÜMESİ	TÖRE BİTİGİ	ALĢIŞ BİTİGİ
1	EMİR	KUVVETLİ EMİR	+		+	+	
		EMİR			+	+	
2	İSTEK		+		+	+	+
3	RİCA				+		
4	DUA-YALVARMA-YAKARMA		+		+	+	+
5	TESELLİ-CESARET VERME		+	+	+	+	
6	ÖVGÜ-TEMENNİ		+	+	+	+	+
7	NASİHAT		+	+	+	+	+
8	TAVSİYE-YÖNLENDİRME-AKIL VERME		+	+	+		
9	SEBEP-SONUÇ		+	+	+		+
10	AMAÇ-SONUÇ		+	+	+		+
11	UYARI		+	+	+	+	
12	DİKKAT ÇEKME		+	+	+	+	
13	NEZAKET				+		
14	MEYDAN OKUMA				+	+	
15	ÇARESİZLİK				+		+
16	PAZARLIK YAPMA-ŞART KOŞMA-SEÇENEK SUNMA			+	+		
17	AÇIKLAMA			+	+	+	
18	DANIŞMA-MERAK				+		
19	ŞARTSIZLIK			+	+	+	
20	KARŞILAŞTIRMA-BENZETME			+			
21	ALAY ETME-AŞAĞILAMA-YERME				+		
22	NİYET-TASARLAMA				+		+
23	ÖNERİ-TEKLİF			+	+		+
24	KABUL ETME-KABULLENME			+	+	+	+
25	TEMBİH			+		+	
26	KESİNLİK			+	+		

27	**ÇAĞRI**	**+**		**+**	**+**	**+**
28	**ZAMAN**			**+**		
29	**SİTEM-KIZGINLIK**			**+**		
30	**VAATTE BULUNMA**			**+**		

Emir kipinin *nasihat* ve *övgü-temenni* işlevlerinin, incelenen tüm eserlerde bulunduğu tespit edilmiştir. *Teselli-cesaret verme, uyarı, dikkat çekme* işlevleri Alġış Bitigi dışındaki eserlerde; *çağrı, istek, dua-yalvarma-yakarma* işlevleri, Münyetü'l Ġuzāt dışındaki eserlerde; *kabul etme-kabullenme* işlevi Codex Cumanicus hariç tüm eserlerde geçmektedir. *Karşılaştırma* işlevi sadece Münyetü'l Ġuzāt'ta; *danışma-merak, rica, nezaket, zaman, alay etme-aşağılama-yerme, vaatte bulunma, sitem-kızgınlık* işlevleri ise sadece Gülistan Tercümesi'nde tespit edilmiştir.

Şekil 1. Emir Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Bulunma Oranı.

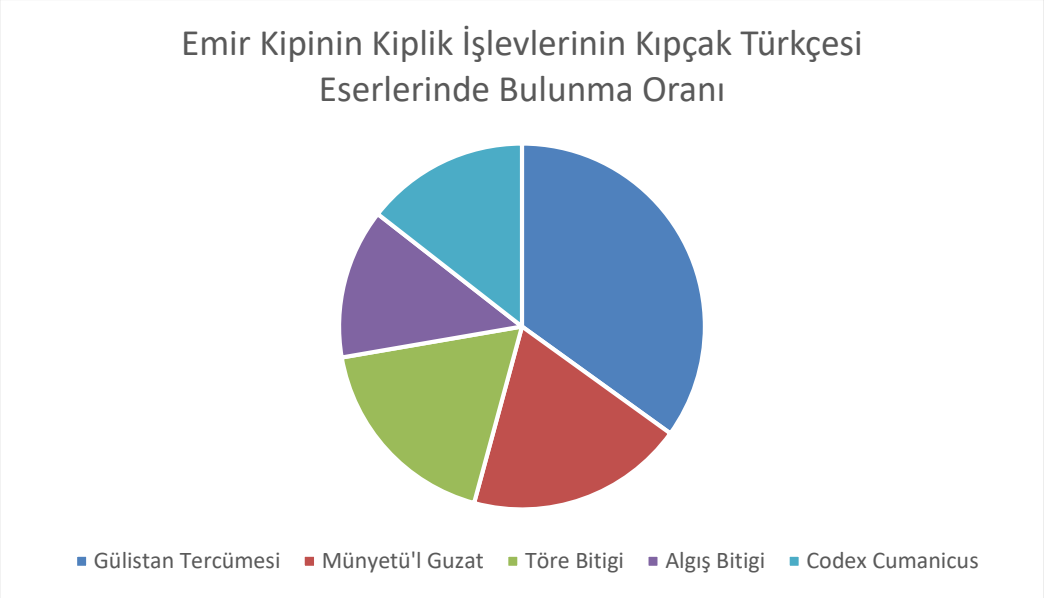

Konusu itibarıyla emir kipinin kiplik işlev çeşitliliğinin en fazla olduğu eser Gülistan Tercümesi'dir.

BÖLÜM III: ŞART KİPİ

3.1.ŞART KİPİ VE İŞLEVLERİ

3.1.1.Şart Kipinin Tarihî Gelişimi

Eylem kök veya gövdelerine eklenen *–sA* eki ile çekimlenmiş yapı, *şart kipi* olarak adlandırılır. Şart kipi, tasarlama kipleri içerisinde fiil kök ve gövdelerine eklenerek basit ve birleşik çekim oluşturabilen ve ekfiile gelebilen tek kiptir. Türkiye Türkçesinde şart çekimi iyelik kökenli kişi ekleriyle yapılmaktadır.

Muharrem Ergin'e göre (2009: 309) *şart kipi*, en tipik tasarlama kipidir. Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiçbir hüküm ifade etmez; hiçbir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz mücerret bir tasarlama ifade eder. Şart şeklinin hiçbir hüküm taşımayan bu karakteriyle bütün fiil kipleri içinde farklı bir durumu vardır. Bütün fiil çekimleri müstakil cümle yapabildikleri hâlde şart şekli, şart fonksiyonu ile hükümlü müstakil bir cümle kuramaz ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle kurabilir. Kaya Bilgegil (1982: 262-263), şart kipinin dilek ve şart olarak iki ana işlevinin bulunduğunu ifade ederk dilek anlamında iken müstakil cümleler kurabildiği için tasarlama kiplerinden; şart görevindeyken yan cümlecik oluşturduğu için bildirme kiplerinden sayılması gerektiğini belirtmiştir. Türkçenin tarihî dönemlerinde *-sAr* şart eki ile *–sAk* dilek eklerinin zamanla *–sA* biçimini almasıyla zamanla farklı görünümdeki bu iki ek, farklı iki işlevli yapının tek yapıda toplanmasına sebep olmuştur. Bu durum günümüzde şart eki *–sA*'nın dilek/şart anlamı gibi iki farklı kavram ile ifade edilmesini gerektirmiştir.

-sAr ekinin kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur:

Radloff (1987: 96), *–sA(r)* ekinin *–sı/–si* (belki de *–sıq/sik* ekinin kısalmış şekli) kaybolmuş *hareket ismi* (nomen actionis) ekine bağlanabileceğini ve *–sAr* ekinin *açsı(q)+ar> açsar, ärsi(k)+är> ärsär* biçiminde *–sI* (isim–fiil)+*–r* (ortaç) eklerinin birleşmesinden meydana gelmiş olabileceğini belirtmektedir (Aktaran: Erarslan, 92-93). Bang

(1923: 117), *–sAr* morfeminin, *-A* ya da *-I* zarf-fiil ekli bir asıl fiile eklenen *sa–* (saymak, sanmak, düşünmek, istemek)+*–r* (geniş zaman eki) şeklinde türemiş olabileceğini ifade eder (Aktaran: L.Karahan, 2011: 192-193). Baskakov (1953: 46), *–sA* ekinin, *–Ig* (fiil ismi) +*–sA* biçimine *–(X)r* (ortaç) ekinin getirilmesiyle meydana geldiği fikrindedir. Bazin (1979: 60) bu ekin, tasvirî yardımcı fiil *sa-'* dan (düşünmek, tasarlamak, hesaplamak) geldiğini kabul eder (Aktaran: Yaylagül, 2002). Tenişev (1971), günümüz Türkçesinde ve diğer Altay dillerinde bulunan düşünme, konuşma, yapma bildiren eylemlerin aynı köke dayandırılabileceğini belirtir ve ekle ilgili Moğolca denklikleri vererek bu sözlerin *–sA(r)* ile ilişkisi üzerinde durur. Räsänen (1957), *–sA(r)* ekini *–sA ~ –sI* (bir şey istemek) < *sa–* (saymak, düşünmek, istemek, zannetmek) anlamlarına gelen bir fiile bağlar (Aktaran: Erarslan, 2000: 92-93). Clauson (1972: 781), ekin kökenini *sā–* (saymak) fiiline dayandırır ve *sana–* fiilinin de bu kelimeyle ilgili olduğunu belirterek bu *sā–* şeklini ekin hiçbir yerde kullanılmayan orijinal şekli olarak değerlendirir. Kuznetsov (1995: 217-218) *–sar~ –sa* (şart), *-(ş)ar* (üleştirme sayı) ve *-lar* (çokluk) eklerinin kökeninin aynı olduğunu savunur ve şart ekinin kökeninin *sa–* (saymak, sanmak) fiilinden kaynaklanan ve "sayarak/sanarak" anlamına gelen *sayu* zarf-fiili olduğunu öne sürer. Kuznetsov'a göre *sayu* zarf-fiili, önce bir yardımcı sözcük sıfatıyla, sonra da bir ek olarak (hatta üç ek: *–sar, -şar, -lar*) kullanılmaya başlamıştır. Kuznetsov bu gelişmeyi *kal–* fiili üzerinde "*kal–sayı > kal–sarı > kal–sar > kalsa."* şeklinde göstererek "*kel sayu sebinür ben* (Gelse sevinirim)" cümlesini de bu kullanıma örnek verir. Ayrıca *"y"* sesinin bazı Türk lehçelerinde *y>r, r>y* ses değişimine uğramasına dayanarak *sayu*'nun *-saru/-sarı, -şaru/-şarı, -laru/-ları* şekillerini aldığını ifade eder (Aktaran: Yaylagül, 2002). G. J. Ramstedt (1913-1918: 120-126), *–sA(r)* ekinin *–sA–r* biçiminde oluştuğunu, ekin sonundaki *–r*'nin geniş zaman eki olabileceğini, eylem eki *-sA'*nın **sa* eylem eki olmadığını; bu eylem ekinin Türkçedeki *say– (*saymak), *san* (sayı, adet, hesap), *sana–* (hesaba katmak, düşünmek) sözlerinin kökü olan *sa–* eylemi ile kökence bir ilgisi olmadığını belirtir (Kılıçoğlu, 1954: 256).

Ramstedt dışındaki yabancı araştırmacılar, ekin kökeninin *sa-* eylemine dayandığını sonradan *r* sesiyle genişleyip kalıplaşarak *–sAr* morfemini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Sonradan ekin sonundaki *r* sesinin düştüğü ifade edilmiş olsa da Karahan, bu ekin asli şeklinin *-sA* olup *–r* ile daha sonraki dönemlerde genişletilmiş olabileceğine dikkat çeker (L.Karahan, 2011: 193).

Korkmaz'a göre tasarlama kipleri içinde yer alarak *dilek-şart* kipi olarak adlandırılan *–sA* eki, tarihî gelişimi içerisinde iki farklı biçime ve iki farklı göreve sahip iki ekin tek ekte birleşmesi sonucu oluşmuştur. Şart kipi kuran *-sA* eki ile dilek kipi kuran *-sA* eki farklı yapı unsurlarından oluşmuştur. Şart bildiren *-sA* ekinin kökeni konusunda Korkmaz, Ramstedt'in görüşüne katılır. Dilek bildiren *-sA* ekinin ise addan fiil türeten bir *+sA-* eki ile fiilden sıfat-fiil oluşturan bir *-k* ekinin birleşmesine *(+sAk)* dayandığını ifade eder (Korkmaz, 2009: 680). Kemal Erarslan'a göre ise (2000: 116) şart eki, *+sa–/+se–* isimden fiil yapma ekiyle *–r* geniş zaman isim-fiil ekinin birleşmesinden oluşmuş birleşik bir ektir. Bu sebeple diğer isim-fiillere nazaran işlekliğini bir ölçüde kaybederek şekil ve zaman eki durumuna geçmiştir. Ercilasun eki, *sa- (fiil)+r (sıfat-fiil)* şeklinde açıklamanın fonetik olarak çok kolay olduğunu, anlam bakımından ise kolay olmadığını ileri sürer. Ona göre içinde şart kavramı da bulunduran *–dıkça, -dığı sürece, -dığı zaman* anlamları taşıyan ekin kökeni için zaman kavramından hareket etmek gerekir. Türkiye Türkçesinde zaman anlamı taşıyan *sıra* kelimesinin "Y*umak açtıksıra dolaşıyor, Baktıksıra kızcağızın yüzü kızarıyor"*gibi kullanımlara dikkat çeken Ercilasun, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* "*sıra"* anlamındaki *sap* kelimesinin *sa-* fiiline götürülebileceğini ve *-sAr* ekinin de *al-u sa-r* gibi bir yapının ekleşmesiyle ortaya çıkabileceğini ileri sürer (KTLG, 2006: 693).

Türkiye Türkçesindeki *–sA(r)*'lı yapılar üzerine yapılmış çalışmalarda ekin kökeni yanında, mensup olduğu gramer kategorisine ve şart kipli cümlelerin yapısal özelliklerine ilişkin de farklı görüşler söz konusudur. Özen Yaylagül (2002), tezinde *–sA(r)*'lı yapıların hangi gramer kategorisinde yer alması gerektiğiyle ilgili görüşleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

> ***1.***–*sA(r)*'lı fiil, iş ve oluşun zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösterdiğinden **kiptir** (Bazin, 1979: 15-71; Hacıeminoğlu, 1996: 188; Baskakov, 1972: 120; Németh, 1962; 78; Clauson, 1972: 11; Hatiboğlu; 1974: 137-138; Korkmaz, 1992).
> ***2.*** Cümlede hiçbir zaman yüklem görevi taşımayan (dilek bildiren birkaç özel kullanış dışında) *–sA* eki, bir **zarf-fiildir**.[12] Kişi eki alıyor olması, *–sA* ekinin gerundium fonksiyonu taşımasını engellemez. Çünkü *–DIk + kişi eki + DA* (Gel-diğinde gideriz) şeklinde de kişi eki almış bir gerundium söz konusudur. Ayrıca bu ekin Eski Türkçedeki kullanılışında da kişi işareti kullanılmayan örnekler bulunmaktadır: *bar–sar bargıl* (Gidersen git) (Gülsevin, 1990: 279; Kononov, 1980: 128; Tekin, 1968: 185; Adalı, 1979: 46; Karahan, 1999: 50-52).

[12] Ayrıntılı bilgi için bk. Gülsevin, Gürer (1990). Türkçede -sA Şart Gerundiumu Üzerine. *Türk Dili*, 467, 276-279.

3.İsim-fiillerin başlıca vasıflarının *–sA(r)* ekinde de bulunmasından dolayı şart kipi eki *–sA*, **isim-fiildir**[13] (Radloff, 1894; Ramstedt, 1913; Eraslan, 2000).

Şart kipi eki olarak kullanılan *–sA*, *Orhun Türkçesi* döneminde *–sAr* şeklindedir. Orhun Yazıtları'nda fiil kök veya gövdelerine gelerek basit çekim; ek fiile (*er*-) ve çekimli fiillere gelerek birleşik çekim oluşturmuştur. Olumsuz şekli olumsuzluk eki *–mA* ile yapılmıştır. Orhun Yazıtları'nda bu biçimbirim iyelik kökenli kişi ekleri ya da şahıs zamirleriyle beraber kullanılmamış; şart çekiminin hangi şahsı ifade ettiği ana cümlenin yükleminden anlaşılmıştır. Bu dönemde ekin kişi zamirlerine/eklerine bağlanmadan kullanılması ekin zarf-fiil olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır: yanıl-sar (KT, G 6), et-ser (BK, B 5), arḳış tirkiş ı-sar (T, 56-57). Talat Tekin (2003: 177), Orhun Türkçesi döneminde *–sAr* ekini şart kipi olarak kabul etmez, ekin eylem zarfı olduğunu düşünür. Ona göre bu zarf-fiil ekinin o dönemde iki görevi bulunmaktadır: Birincisi eylemin "hangi şart altında" işlendiğini belirtmek, ikincisi de eylemin "ne zaman" işlendiğini belirtmektir. Ercilasun'a göre de (2004: 189), Köktürkçe döneminde şart kipi henüz oluşmamıştır. *–sAr* eki şahıslara bağlanmadan kullanılan bir zarf-fiil ekidir.

Uygur Türkçesi döneminde de ek, *-sAr* şeklindedir. Fakat artık kişi ekleri ile çekimlenmeye başlamasıyla şart kipi oluşmuştur. Orhun Yazıtları'nda *–sAr* şeklinde olan ekin sonundaki */r/* ünsüzü, Uygur Türkçesi döneminin sonlarında düşerek *–sA* biçimbirimi yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde hem *-sAr*'lı şekillerin hem de *–sA*'lı şekillerin kullanımına rastlanır (Erarslan, 2012: 348-349).

Şart kipinin kişi unsuruna göre çekimlenişi şu biçimde yapılır:

1. Teklik Şahıs: -sAr men: tit-ser men (Suv, 614 12).

2. Teklik Şahıs: -sAr sen: teg-ser sen (TT, I 85-86).

3. Teklik Şahıs: -sAr (ol): bert-ser ol (Prens KP, XI).

1. Çokluk Şahıs: -sAr biz: öl-ser biz (Suv. 385 14).

2. Çokluk Şahıs: -sAr siz: bul-sar siz (Prens KP, LI).

3. Çokluk Şahıs: -sArlar: eşid-serler (Suv. 385 14-15).

[13] Ayrıntılı bilgi için bk. Erarslan, Kemal (2000). –sar/-ser İsim- Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları. *Hasan Eren Armağanı*. TDK Yayınları, 92-127.

Şart eki –s*A(r), /s/>/z/* değişimiyle nadiren de olsa -z*A* olarak kullanılır: yalġanı bolza (Uig. Doc. SAS I, 16-17) (Bulak, 2017: 334).

Karahanlı Türkçesinde de Uygur Türkçesi döneminde olduğu gibi şart kipini ifade etmede hem -s*Ar*'lı şekillerin hem de –s*A*'lı şekillerin kullanımına rastlanır. Bu dönemde 1. çokluk ve 3. çokluk şekillerinde zamirler *–mIz, lAr* olarak ekleşmiştir ve zamir kökenli kişi ekleriyle birlikte iyelik kökenli kişi ekleri de kullanılmaya başlanmıştır. Birkaç örnekte -s*Ay* şekline rastlanır (Hacıeminoğlu, 1996: 188). Karahanlı Türkçesinde şart kipi çekimi şu eklerle yapılır:

1. Teklik Şahıs: -sA men, -sAm: kör-se-men (KB, 815), kol-sa-m (DLT I, 399-22).

2. Teklik Şahıs: -sA sen, -sA-n͡g: bolsa-sen (DLT I, 64-13), bir-se-n͡g (KB, 232).

3. Teklik Şahıs: -sA (ol): kel-se (KB, 334).

1. Çokluk Şahıs: -sA mIz: er-se-miz (KB, 6428).

2. Çokluk Şahıs: -sA siz.

3. Çokluk Şahıs: -sAlAr: tep-se-ler (KB, 81).

Harezm Dönemi eserlerinde, şart kipinin çekiminde çoğunlukla iyelik kökenli kişi ekleri kullanılsa da bazı örneklerde nadiren kişi zamirlerinin kullanıldığı da görülür. Eckmann, şart çekiminin bu dönemde üç fonksiyonla kullanıldığını belirtir: gerçek şart, gerçek olmayan şart, istek-rica (Eckmann, 2014: 28).

1. Teklik Şahıs: -sA men, -sAm: yat-sa men (NF, 186/6-7), ḳıl-sam (HŞ, 3990).

2. Teklik Şahıs: -sA sen, -sA-n͡g, -sAngAn (nadiren): keç-se-sen (NF, 166/5), söw-se-n͡g (NF, 229/1-2), köydür-se͡ngen (HŞ, 1856).

3. Teklik Şahıs: -sA: bol-sa (NF, 12/2-3).

1. Çokluk Şahıs: -sAk, -sA biz, -sA mIz: bėr-sek (NF, 254/14), tė-se biz (HŞ, 3253), tap-sa miz (HŞ, 3784).

2. Çokluk Şahıs: -sA-n͡gız: al-sa-n͡gız (NF, 20/13).

3. Çokluk Şahıs: -sAlAr: bar-sa-lar (NF, 19-14).

Harezm Türkçesinde şart kipi çekimlerinde iyelik kökenli ve kişi zamiri kökenli şahıs unsurlarının eserlerde kullanım oranı farklılık arz eder. 1. ve 2. teklik şahıs çekimlerinde

Nehcü'l Ferādis ve *Kısāsü'l Enbiyā*'da iyelik kökenli şart çekimi ağırlıktayken; Mu'înü'l Mürîd'de 2. teklik şahıs şart çekiminde zamir kökenli çekim ağırlıktadır. *Nehcü'l Ferādis*'te 1. çokluk şahıs çekiminde iyelik kökenli kullanım devam ederken *Kısāsü'l Enbiyā*'da iyelik ve şahıs zamiri kökenli kullanım yarı yarıyadır (Toprak, 2005a: 278-283).

Kıpçak Türkçesi döneminde şart kipi –s*A* incelik-kalınlık uyumuna uyar. Çokluk 2. kişi çekiminde düz ünlülü kişi ekinin getirilmesi gereken bazı fiil tabanlarına yuvarlak ünlülü kişi eki getirildiğinden bazen düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Kıpçak Türkçesinde şart kipi çekiminde kişi unsuru olarak genellikle iyelik kökenli kişi ekleri kullanılır fakat teklik 1. ve 2. kişi çekimlerinde çok az da olsa kişi zamirleri ile çekimlenen örneklere rastlanır (Bulak, 2017: 346).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde şart kipi çekimi şu şekilde yapılır:

1. Teklik Şahıs: -sA men, -sAm: bol-sa men (CC, 57a), bil-se-m (GT, 120a), açıḫ-sa-m (AB, 49).

2. Teklik Şahıs: -sA sen (KK, CC), -sA-n͡g, -sAngAn (GT): al-sa sen (KK, 26a), aç-san͡g (AB, 7), bolsan͡gan (GT, 146b).

3. Teklik Şahıs: -sA: sėz-se (TB, 105).

1. Çokluk Şahıs: -sAk, -sAḫ: aġırla-sa-ḳ (CC, 61b), yan͡gıl-sa-ḫ (TB, 89).

2. Çokluk Şahıs: -sA-n͡gız: kör-se-n͡giz (GT, 69a).

3. Çokluk Şahıs: -sAlAr: tapuş-sa-lar (MG, 54a).

Gülistan Tercümesinde şart kipinin teklik 2. kişi çekiminde şart eki *–sA; +An* ekiyle genişleyerek nadiren *–sAn͡gAn* şeklinde kullanılır: ik-sen͡gen (GT, 5a).

Kıpçak Türkçesinde *dilek-şart* kipinin "A!" ünlemi ile genişletilmesiyle kipin taşıdığı dilek anlamı, çok güçlü bir istek görevinde kullanılır (Karamanlıoğlu, 1994: 245): aytsan͡ga (DM, 19a), söylesen͡ge (BM, 46).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden gramer-sözlük niteliğindeki *Kitābü'l-idrāk li lisānü'l-etrāk*'ta Ebū Hayyān, *–sA*'yı şart edatı (=Ar. harfü'l şart) olarak adlandırarak bu biçimin hem gelecek hem de geçmiş için kullanıldığını ifade eder. –s*A*'lı kuruluşları birleşik

cümle olarak gören Ebū Hayyān, yan cümlesi *–sA* olan bir cümlenin temel cümle yükleminin gelecek, emir ve geniş zamanlı olduğunu bildirir (Özyetgin, 2001: 176).

Melek Özyetgin (2001: 176-183), *Kitābü'l-idrāk* üzerine yaptığı çalışmasında Kıpçak Türkçesinde şart kipini "gerçek şart, gerçek olmayan şart (gerçeksizlik kipi), temenni (dilek şart)" olarak sınıflandırır. Şart kipinin yaygın anlam ayrımı olan *dilek* (temenni/dilek-şart) ve *şart* (gerçek şart) anlamlarının yanı sıra *gerçekleşmemiş şart* anlamı taşıyan Memlûk Kıpçak Türkçesinde *Kitābü'l-idrāk* dışında bir eserde geçmeyen *gerçeksizlik kipi* olarak *–mıssa/-misse* ekinden söz eder. Dönem eserlerinden *Et-tuhfetüz-zekiyye*'de, şart eki *–sA,* "edat" olarak değerlendirilerek şart şeklinin şimdiki, gelecek ve geçmiş zamanda olduğu belirtilmiştir. Şart çekiminde diğer sahaların aksine iyelik kökenli şahıs zamirleri kullanıldığı ifade edilerek şart kipinin şahıslara göre çekimi gösterilmiştir: *tursam, tursa n͡g, tursa, tursak, tursa n͡gız, tursalar* (Atalay, 1945: 100-102). XV. yüzyıl başlarında Mısır'da yazılmış olan *El-Kavānīnü'l-Külliye li-Żabti'l-Luġati't-Türkiyye*'de şart ekinin "eğer, şayet" anlamındaki *-sA* olduğu söylenerek geniş zaman (basit ve birleşik zamanlı çekimleri) ve geçmiş zaman (basit zamanlı) çekimleri gösterilmiştir (KK, 25a-27b).

Tablo 3. Türkçenin Tarihî Dönemlerine Göre Şart Kipi İşaretleyicileri.

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE ŞART KİPİ İŞARETLEYİCİLERİ					
	ORHUN TÜRKÇESİ	**UYGUR TÜRKÇESİ**	**KARAHANLI TÜRKÇESİ**	**HAREZM TÜRKÇESİ**	**KIPÇAK TÜRKÇESİ**
1. Teklik Şahıs	-sAr	-sAr men	-sA men -sAm	-sA men -sAm	-sA men -sAm
2. Teklik Şahıs		-sAr sen	-sA sen -sA-n͡g	-sA sen -sA-n͡g -sAngAn (nadiren)	-sA sen (KK, CC) -sA-n͡g -sAngAn (GT)
3. Teklik Şahıs		-sAr (ol)	-sA (ol)	-sA	-sA
1. Çokluk Şahıs		-sAr biz	-sA mIz	-sAk, -sA biz, -sA mIz	-sAk, -sAŋ
2. Çokluk Şahıs		-sAr siz	-sA siz	-sA-n͡gız	-sA-n͡gız
3. Çokluk Şahıs		-sArlAr	-sAlAr	-sAlAr	-sAlAr

3.1.2.Şart Kipinin İşlevleri

Geleneksel dil bilgisi anlayışında *şart kipi*, temelde şart ve kimi zaman da dilek işlevleri bulunan ve fiil kök ya da gövdelerine getirilen –sA morfemi ile işaretlenen çekim dizisi olarak kabul edilir. Oysa günümüzde bu kipin dilek-şart anlamı verme dışında da pek çok kiplik değere sahip olduğu bilinmektedir. Hatta *dilek-şart* semantiğinin geleneksel adlandırmayla şart kipine hapsedilemeyecek kadar geniş bir kullanım alanı olduğu yeni dilbilim yaklaşımlarıyla yapılmış çalışmalarda görülmektedir (Benli, 2013; Türkyılmaz, 1999; F.Uçar, 2016; Benzer, 2010; Bulak, 2011).

Şart kipi eki –*sA*'nın cümleye kattığı *şart* anlamı dışında değerlendirilmesi gereken başka kullanımları da söz konusudur. Ergin'e göre (2009: 361), "-s*A* eki, *i*- yardımcı fiiliyle birleşerek bağlaç görevinde kullanılırsa ne dilek ne de şart işlevi taşır. Bu kullanımda ekin cümle içerisinde işlevi ve görevi değişir fakat bu kullanımı, şart olan *ise* ile karıştırmamak gerekir. Şart olan *ise* ne zıtlık ne de karşılaştırma ifade eder. Ek, *Hava yağmurlu ise hareket etmeyin* örneğinde şart işlevinde; *Su soğuk, hava ise yağmurlu idi* veya *Onlar yukarıda idi, biz ise aşağıda idik* örneklerindeki 'ise' bağlaç görevindedir. Ayrıca bağlaç olan 'ise'de hiçbir kip ve şahıs ifadesi yoktur."

Şart eki bazı cümlelere anlam bakımından farklılık katmaz ancak cümleyi farklı yönlerden etkiler. Develi'ye göre (1995: 91-94), Türkçede –s*A* eki ile kurulmuş ve yardımcı cümle kuruluşundaki bazı cümleler hiçbir şekilde *şart* veya *sebep* anlamı ifade etmezler. –*sA* ekinin eklendiği fiil, bu tür cümlelerde cümlenin faili, nesnesi, zaman tamlayıcısı veya yer tamlayıcısı fonksiyonundadır. Türkçede fail, nesne, yer tamlayıcısı gibi unsurların –s*A* morfemli fiillerle anlatılmasının nedeni, anlama umumilik katmak ve söz konusu unsurun alanını genişletmek içindir. -*sAr* ekiyle ilgili benzer bir görüş de Kemal Eraslan'a aittir. Eraslan (2000: 92-125), -*sAr* eklerinin isim-fiil kurma görevinde olduğunu, bu ekle çekime girmiş fiillerin kurdukları yardımcı cümlelerin yaygın olarak "isim" olarak kullanıldığını belirtir. Bu durumda da bu eki almış yapı, cümle içerisinde ana cümlenin nesnesi veya faili durumundadır. –*sAr* ekinin *vasıflama* yardımcı cümlesi olarak da kullanıldığını dile getiren Eraslan, isim-fiil yapısında olan bu eklerin zaman içerisinde işlekliğini yitirip büyük ölçü

de şekil ve zaman eki olarak kullanıldığını ifade eder. Yaylagül (2002: 113), zarf-fiil ekleri hiçbir şekilde cümlede nesne, özne, yer/yön belirteci olarak kullanılamayacağından -s*Ar* morfeminin zarf-fiil eklerinden ayrıldığını öne sürer. Şinasi Tekin (1965: 35-63), -s*Ar* ile kurulmuş şart cümlelerinin özne, nesne, tümleç, vasıflama cümleleri, bağ cümleleri şeklinde kullanıldıklarını ve Uygur Türkçesinde bu kullanımların şart cümlelerini oluşturduğunu ve birleşik yapıda kurulmuş cümlelerde sıklıkla kullanıldığını belirtir. Gabain (2003: 124), Develi ve Eraslan'ın verdiği bazı cümle örneklerini "çok kısa şart cümlesi" olarak kabul ederek bu cümleciklerin cümle öbeğinin yükseltilmesini sağladığını ifade eder.

Türkçede aynı biçimbirimlerin farklı görevlerde kullanılabilmesi dolayısıyla kip yapıları, biçimle işaretlenen anlamlarından farklı anlamları da taşıyabilmektedir. Bu çok işlevli kullanımlar sebebiyle derin yapıda ortaya çıkan yeni birimler yüzey yapıdaki sabit görüntüleriyle örtüşmeyebilir. Çünkü kip işaretleyicileri yüzey yapıda sınırlı bir anlama sahip olmasına rağmen derin yapıda çeşitli kiplik işlevlerin çıkmasını sağlayacak kadar da işlevsellik arz eder. Türkçede yüzey yapıda esas görevi dilek-şart işaretlemek olan paradigma da derin yapıda bambaşka kiplik alanları işaretleyebilmektedir.

Kip ve kiplik kavramlarının işlevsel olarak ele alınmaya başlanmasından sonra şart eki –s*A*'nın pek çok kiplik alanı işaretlediği tespit edilmiştir. Fatma Türkyılmaz (1999), Türkiye Türkçesinde şart kipinin dilek, tahmin, endişe, tehdit, yemin etme vb. 18 işlevinin bulunduğunu ifade eder. Nurdan Benli (2013), Uygur Türkçesinde tasarlama kiplerinin işlevlerini incelediği çalışmasında şart kipinin şart dışında danışma, zıtlaşma, varsayım, karşılaştırma vb. 17 işlevi olduğunu belirterek bunlara "cümle öbeğini yükseltme, ön plana çıkarma" adında başka bir işlev daha ekler. Filiz Meltem Uçar (2016), Çağatay Türkçesinde şart kipinin işlevlerini kararsızlık, zaman, ihtimal, fail, nesne, yeterlik vb. 16 başlıkta toplar. Ahmet Benzer (2010), -s*A* ekinin dilek-şart, buyruk, ihtimal, karşılaştırma-zıtlık işlevlerinde kullanıldığını belirtir. Şahap Bulak (2011), şart ekinin işlevlerini *dilek-istek, şart, zaman ve kalıplaşmış cümle bağlayıcılarında kullanımı* olmak üzere 4 grupta inceleyerek –s*A* ekinin şart işlevinde kullanımında meydan okuma, kararsızlık şüphe vb. 11 işlevini; dilek-istek işlevinde emir, arzu, rica olmak üzere 3 işlevini; kalıplaşmış cümle bağlayıcılarında ise üsteleme, teklif, sıralama vb. 16 işlevini tespit etmiştir.

-s*A* biçimbirimi ile işaretlenen ve kimi kaynaklarda *dilek-şart* olarak geçen şart kipinin başka hangi işlevlerde kullanıldığını ve hangi kiplik alanları ifade ettiğini incelemek, şart

kavramının sınırlarını belirlemek açısından önemlidir. Bu sebeple, bu çalışmada şart kipi eki -*sA*'nın Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde kullanılan işlevleri belirlenerek şart kipinin şart kiplik alanı dışındaki kiplik işlevleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmada incelenen eserlerde şart kipinin iki esas işlevi olan *dilek/şart* ayrımı yapılmadan –*sA*'nın bulunduğu bütün örnekler *şart kipi* adı altında anlamsal/edimsel analize tabi tutulmuştur.

3.1.2.1.Şart İşlevi

Şart kipine adını veren *şart* işlevli sözcelerde ana cümlenin yükleminin bildirdiği iş, oluş ve hareketin gerçekleşmesi bir koşula bağlanmıştır. Eylemi –*sA* ekinin dilek işleviyle çekimlenmeyen tüm sözcelerde diğer kiplik işlevlerle birlikte şart işlevi de bulunur.

2. Teklik Şahıs

- *Eger bu ḳulu͡ng͡nı öltürmege* ***tilese͡ng͡*** *şerʿ ta'vīli bilen öltürgül kim ḳıyāmat kün yazuḳlı bolmaġaysen* (GT, 34b).

Eğer bu kulu öldürmek istersen şeriata uyarak öldür ki kıyamet günü günahkâr olmayasın.

- *Eger ʿuryān minmekni* ***ṯābit ḳılmış bolsa͡ng͡*** *ol vaḳtda minip fārislıḳ ʿamelleri birle ta͡ng͡rıġa sığınıp düşmenni redd ḳılursun* (MG, 7b).

Eğer ata eyersiz binmeyi iyi uygulayabilirsen o zaman binicilik hareketleri ile Tanrı'ya sığınıp düşmanı geri çevirirsin.

- *Ḳaçan kim* ***muḥkem ḳılsa͡ng͡*** *anlarnı kim sa͡ng͡a vaṣf ḳıldım taḳı anlarnı özi͡ng͡e* ***muʿavved ḳılsa͡ng͡*** *kim ol sa͡ng͡a seyr ʿanaḳda taḳı tabīʿat ve ʿādet bolsa taḳı minmekni taḳı anı͡ng͡ üzere kim vaṣf ḳıldım* ***muḥkem ḳılsa͡ng͡*** *bes hīç ḥarekāt ḳılmassın* (MG, 13a).

Sana tarif ettiğim gibi sağlam ve hazırlıklarını tam yaptığında seyir yürüyüşünde bu alışkanlığın olursa artık hiç hareket etmezsin.

- *Ḳaçan ol neerselerini kim saŋ̂a vaṣf ḳıldım cemī'sinde* ***ḫāẕıḳ bolsaŋ̂*** *taḳı saŋ̂a tabī'at ve 'ādet bolsa bes sen hiç ḫareket ḳılmassen minmekde illa ḫikmet birle ḳaçan* ***sehv ḳılsaŋ̂*** *yāḫūẕ köŋ̂lüŋ̂ özge nime birle meşġūl bolsa körklüg minmegiŋ̂ taḳı körklüg ḫareketleriŋ̂ taġyir bolmas* (MG, 16b-17a).

Sana tarif ettiğim şeylerin hepsinde usta olursan ve bunu alışkanlık edinirsen bundan dolayı binerken düşünmeksizin hareket edebilirsin. Yanlış yaparsan ya da gönlün başka şeyle meşgul olursa bile hareketlerinde değişme olmaz.

- *Biy, egar erimlarımnı menim* ***açsan*** *ağzım menim yırlagay alġışiŋ̂ni seniŋ̂* (AB, 7,148).

Ey Tanrım! Eğer dudaklarımı açarsan (onlar) senin dualarını (ilahilerini) söyleyecek.

3. Teklik Şahıs

- *Kim ėgi köŋ̂ül bile bizim yıḫövge* ***kėlse*** *ulu kün agırlap, aŋ̂a bolgay altı yıl boşak. Kim ėgi köŋ̂ül bile* ***ėşitse*** *taŋ̂uş sözün, aŋ̂a bolgay altmış kün boşak. Kim kim ėgi köŋ̂ül bile* ***ėşitmese,*** *aŋ̂a hėç nėme yok boşak. Kim ansızın* ***kėlse*** *bizim yıḫövge ulu künden başka, yazuk üçün* ***açırgansa****, nėçe kėlip Tėŋ̂rige* ***yalbarsa, yėmese*** *sadagasından bizge* ***bėrse,*** *ança aŋ̂a papdan yüz kün boşak* (CC, 61a/11-28).

Kim halis niyetle pazar gününü kutsayıp bizim kilisemize gelirse onun altı yıllık günahları bağışlanacak. Kim halis niyetle kutsal kitabı dinlerse onun altmış günlük günahları bağışlanacak. Kim ki halis niyetle dinlemezse ona hiç af yok. Kim günahlarından pişmanlık duyarak pazar gününden başka bir gün ansızın bizim kilisemize gelip Tanrı'ya yalvarırsa yemeyip sadakasından bize verirse (kiliseye yardımda bulunursa) ona papadan yüz gün af.

- *Tėtik Salomon alay aytur:"Kim öz yazuḫın* ***yaşırsa*** *alay biliŋ̂iz kim ol Tėŋ̂ri yoluna anıklanmas. Kim kėnsi yazuḫın* ***aytsa,*** *aytḫanda soŋ̂ra* ***koysa****, Tėŋ̂ri anı* yarılgagay" (CC, 62b/25-63a/25).

Bilge Süleyman şöyle der: "Kim kendi günahını gizlerse öyle biliniz ki o, Tanrı yoluna hazırlanamaz. Kim kendi günahını itiraf eder ve itiraftan sonra günahı terk ederse Tanrı onu bağışlar."

- *Kim yazuḫsuz kėrti köŋgül bile Tėŋgiriŋg yėtesin* ***alsa****, aŋga bolgay kökdegi tügenmes tirilik* (CC, 63a/26-35).

Kim günahsız olarak samimi kalp ile ekmek-şarap ayinine katılıp İsa'nın bedeni olan ekmekten yerse ve kanı olan şaraptan içerse ona cennette ebedî hayat vardır.

- *Bir sulṭānnıŋg ʿömri āḫır bolup ḳāyim-maḳāmı yoḳ idi vaṣiyyet ḳıldı kim ṭaŋg bile evvel şehr işikinden kim* ***kilse*** *anı taḫt öze kiç(i)rip başına tāc koyup memleketni aŋga teslim ḳılıŋgız* (GT, 65a).

Bir sultanın ömrü sona ermişti ve yerine geçecek kimsesi yoktu. "Tan ile birlikte şehrin kapısından ilk kim girerse onu tahta geçirip başına taç koyup memleketi ona teslim ediniz." diye vasiyet etti.

- *Bir melik taŋg namāzın ḳılıp ḥācet tilep ayttı maḳṣūdum* ***ḥāṣıl bolsa*** *zāhidlerge ḫıdmat ḳılġaymen ḫaḳ taʿālā ḫācetin revā ḳıldı melik ayttı şarṭ-ı vefā lāzım boldı* (GT, 71b).

Bir hükümdar sabah namazını kılıp dilek dileyip dedi ki: "Dileğim gerçekleşirse zahitlere hizmet edeceğim." Allah dileğini gerçekleştirdi, sözünde durmak icap etti.

- *Her kim safar mücādehesini* ***körer ise***
  Bolur kemāl-i ʿaḳl u edeb ḥilm bayı (babı?) ol (GT, 99b).

Her kim savaşa gitme vazifesini yerine getirirse yumuşak huy zengini, akıl ve edep olgunu olur.

- *Özüŋg* ***alsa*** *süŋgü ilge keyip ḳarḳıl minip aṭḳa saġ olmaḳ kitti düşmendin* (MG, 4a).

Eline süngü alsan, karkıl (kolsuz savaş elbisesi) giyip ata binsen düşman karşında sağ kalamaz.

- *Eger közi açuḳ taḳı bu işlerde* ***ḫāẕıḳ bolsa*** *saŋga maʿlūm bolur* (MG, 39b).

Eğer bu işlerde gözü açık ve mahir olursan anlayabilirsin.

- *Eger bular* ***müheyyā bolsa*** *sançışġıl yok irse hiç kimirsege taʿarruż ḳılmaġıl* (MG, 37a).

Eğer hazırlığın tamsa savaş yoksa hiç kimseye saldırma.

- *Egär ki dävikârlar 2-si dä* ***k'risdân bolsa,*** *biri birinä utru bolup, da din tanmaḫ antïnï klägäy bermägä, yarġuçu sürgäy alnïndan da bermägäy ol antnï içmägä angïnça, ki poşumanlïḫka kelgäylär, ḫosdovanut' iun antïn bergäylär* (TB, 47).

Eğer davacıların ikisi de Hristiyan ise ve birbirine karşı gelerek dinden çıkma andını vermek istiyorlarsa yargıç onları duruşmadan kovsun ve pişman olana kadar ant içmelerine izin vermesin. Sonra (yargıçlar) itiraf andı için karar versinler.

- *Egär kimsä kimsäni yarġuga tartsa ya borç üçün, ya özgä nemä üçün da kendiniŋ tanïḫï bolmagay, ne aniŋ, kimni ki yarġuga tarttï, tiymästir aŋar ant, kim ki tutup keltirdi, yoḫsa aŋar tiyär, kimni tutup keltirdilär, egär* ***könü kişi esä*** (TB, 48).

Eğer bir kimse borcu için ya da başka şey için birilerini mahkemeye getirirse ve kendisinin de mahkemeye getirdiği kişinin de şahidi yoksa getiren kişi yemin edemez. Eğer getirilen kişi dürüstse o yemin edebilir.

- *Daġï da ḫannïŋ stoluna kimsä olturmagay aşka, tek hajrabed, ne çaḫta hörmätläp* ***ündäsä*** (TB, 59).

Patrik dışında hiç kimse hükümdarın yemek masasına oturmayacak, tabii onu da hükümdar davet ederse.

- *Da yarġuçu keräk es ḫoygay igi tanïḫlarga, ki biri birinä sözläri oḫşaş kelgäy, ki oḫşaşsïz bolmagay, neçik alarnïŋ sözläri bir edi, ki K'risdos üçün ḫanlarïn töktülär, alay oḫşaş* ***bolsa****, 2-sin[iŋ] ya 3-sünüŋ tanïḫlïḫlarï könüdür* (TB, 41).

Yargıç tanıkları iyi takip etmek zorundadır çünkü ifadeler birbirine yakın olmalı, farklı ifade olmamalıdır. Hristos için kan dökenlerin ifadeleri gibi (hepsininki) aynı çıkarsa ikisinin ya da üçünün de tanıklığı doğru kabul edilir.

- *A egär ki* ***bolmasa*** *tölöv etmägä yarïmsïn da aytkay, ki ant içärmen da lucun tartarmen, andan yarġuçunuŋ nemä yazïḫï yoḫ* (TB, 47-48).

Eğer ödeyemiyor ve "Ant içerim ve kefaretini çekerim." diyorsa o zaman yargıcın bir suçu yoktur.

- *Egär dağïn anïŋ kibik ögüznüŋ eyäsi ḫïlïḫïn* ***bilmäsä*** *da kimesäni urup naḫïs etsä, eyäsi borçlu tigüldür, ne ziyanlï. Da egär eyäsi* ***bilsä*** *ögüzniŋ ḫïlïḫïn da kimesäni urup naḫïs etsä, eyäsi borçludur naḫïs etkängä tölämägä ziyanïn da hâkim bahasïn* (TB, 99).

Eğer öküzün sahibi öküzünün o tür huylarını bilmiyorsa öküz birine zarar verdiği takdirde sahibi suçlu değildir ve hasar parasından sorumlu tutulmaz. Eğer sahibi, öküzün huyunu biliyorsa ve öküz birine zarar verirse yaralının tedavi masraflarını karşılamak zorundadır.

- *…ḫaytïp aytïr dağï da: «kim* ***toġmasa*** *suvdan u Ari candan, ol bolmas uçmaḫka kirmägä». Dağï da Ohanēs Awedaraniç aytïr: «kim ki Jisus K'risdosnuŋ kelgänin teni bilä inanmasa, ol bulargandïr da nerdir»* (TB, 51).

…ve yine der (Hristos): "Eğer kim sudan ve Kutsal Ruh'tan doğmazsa cennete gidemez." İncilci Yahya der ki: "Eğer kim İsa Peygamber'in geldiğine içten inanmazsa o yoldan çıkmış ve deccâldir."

1. Çokluk Şahıs

- *Yohannes:"Eger biz aytsak, 'yazuksuzbiz', kènsimizni aldarbiz dagı kèrtilik bizde yoktur. Eger biz yazukımıznı kèrti köŋgül bile* ***aytsak*** *kim Tèŋgeri öŋgünde ol turur, Tèŋgeri küçlüdür dagı yarlıgançludur bizim yazukumuz boşatma dagı barça yamandan arıtma*" (CC, 62b/25-63a/25).

Yohannes: "Eğer biz 'Günahsızız.' dersek kendimizi aldatırız. Bu sözümüzde gerçeklik yoktur. Eğer biz günahımızı Tanrı huzurunda samimi bir kalp ile itiraf edersek bizim günahımızı bağışlamaya ve bütün kötülüklerden arındırmaya Tanrı'nın gücü ve merhameti yeter."

- *Kim ol atını biz* ***agırlasak, sövsek,*** *köŋgülde* ***tutsak****, nèçik Tèŋgeri söver dagı bizim canımuzga yakşı. Ol boluşsun bizge Ata. Amen. Tèŋgeri bèrsin kènsi bazluḫın* (CC, 61b/22-30).

Tanrı'nın sevdiği gibi onun adını kutsarsak, seversek kalbimizde tutsak olan gönlümüzü ferahlatır. Baba bize yardım etsin. Amin. Tanrı kendi barışını versin.

3. Çokluk Şahıs

- *Da könülüki tanïγlarnïŋ yaγşï kişilärdän belgilidir, ki orunç alïp kelmägäylär, da könülük alnïna yalγan sözlämägäy, ya egär ki uruγu bolgay kimsäniŋ da kelip tanïγlïγ bergäy, da* ***bilsälär,*** *ki könü kişidir, tanïγlïγïn tutkaylar* (TB, 38).

Tanıkların adaletli olması, onların iyi insanlar olduğunu gösterir. Onlar rüşvet getirmez, adaletin karşısında yalan söylemez. Eğer mahkemede bulunan akrabası için gelip tanıklık yaptığında o kişinin dürüst olduğunu bilirlerse tanıklığı kabul edilir.

- *A egär ki* ***aytsalar****: «çarä yoγtur, ant içmiyin»,– bu iş andan belgilidir, ki Teŋri Aprahamga ant içti friştädän ötläş da aytïp* (TB, 45).

Eğer "Ant içmekten başka çare yoktur." deseler bu demek oluyor ki Tanrı melekler aracılığıyla İbrahim'e ant vermiş ve demiş: "Bizzat ant veriyorum."

3.1.2.1.1.Kuvvetli Şart İşlevi

Şart işlevinin bulunduğu sözcelerde şart anlamını kuvvetlendirmek için *-sA*'lı yapıların ya da *-GAy* ekinin art arda kullanılarak tek bir yükleme bağlandığı görülmüştür. Bu işleve, Töre Bitigi'nde kanunların detaylı açıklandığı sözcelerde rastlanmıştır:

- *Egär ki aniŋgkibik iş* ***yoluγsa*** *oγlanlar arasïna, ki γaysï oγlanlardan biyik yerdän* ***sekirsä*** *öç bilä da ol sekirmäγtän* ***naγïs bolgay*** *ya* ***ölümgä bargay****, kim säbäp* ***bolsa*** *bu işkä, ges başïn tölämäγ keräk* (TB, 86-87).

Eğer çocuklar arasında böyle bir durum gerçekleşirse çocuklardan biri yüksek bir yerden kasten, iddiaya girerek atlarsa, atlama sonucu sakatlanır ya da ölürse bu duruma kim sebep olduysa kan pahasının yarısını ödemeli.

- *Egär kimesä çuγur* ***açsa*** *yer içinä, γayda ki taγïl bar aniŋg ya özgä γoygan* ***bolgay,*** *da ol çuγurga* ***yebergäy*** *kişini taγïlnï çïγarma, da ol kişi, ki çuγurga yebergändir, da ol anda çuγur içinä ïstan* ***ölgäy,*** *aniŋg yarγusu alay bolmaγ keräk, neçik kendi* ***öldürgäy*** (TB, 89).

Eğer bir kimse kendine ait ya da bir başkasıyla paylaştığı tahılı koymak için yere çukur kazarsa ve o çukura tahılı çıkarmak için birini gönderirse ve o gönderdiği kişi çukurun içindeki isten zehirlenerek ölürse "Gönderen kişi kendisi öldürdü." diye hüküm verilmelidir.

- *Ḫaçan eki kişi **uruşsa** saġïtlar bilä, da biri birsin **yaralasa,** da yaralï ol yaralardan **ölmäsä,** ḫastalïḫïna yaralarnï **yatkay,** da ḫuvatlanïp, **yürügäy** tayaḫ bilä, aytïlïyïr törä bilä, ol, ki ḫaysï yaraladï, borçludur ol yaralïga ziyanïn, hâkim bahasïn tölämägä, ol ḫadar da curum törägä bergäy* (TB, 97).

Eğer iki kişi silahlarla dövüşürse ve biri öbürünü yaralarsa, yaralı aldığı yaralardan ölmezse ama yaralar yüzünden bir süre yatarsa ve gücünü toplayıp bastonla yürümeye başlarsa kanunda ifade edildiği gibi yaralayan kişi yaralının zararını, tedavi masrafını karşılamak ve mahkemeye de o kadar para cezasını ödemek zorundadır.

- *Da egär ol ögüz här kez alay **teli edi esä** da **kiyiklängäy,** da eyäsinä ḫonşuluḫ **aytkay**, ki aniṉg kibik teli tovarnï **ketärgäy,** da eyäsi ḫonşuluḫnuṉg aytkanïn nemägä **tutmagay**, da aniṉg arasïna urup kişi **öldürgäy**, da aniṉg kibik kişini, kimniṉg ögüzü edi, ol öldürmäḫniṉgdir, ya ol baş üçün tölämäḫ keräk, neçik törä **görgüzsä,** a eyäsi ölümdän erkli bolmaḫ keräk* (TB, 99).

Eğer o öküz her zaman öyle saldırgan ise, kargaşa çıkarıyorsa, komşuları sahibine o saldırgan hayvanı ortadan kaldırmasını, göndermesini söylüyorsa, sahibi de komşularının dediğini ciddiye almıyorsa ve bir gün öküz birini boynuzlayarak öldürürse öküz sahibi cinayetle suçlanır. Ölen kişi için mahkeme kararıyla kan pahası ödemeli, ölüm cezasına çarptırılmamalı.

- *Egär ki oġlanlar aralarïna **uruş etsälär**, da bir oġlan birsin **öldürsä,** da ol öldürgän oġlan 12 yaşïndan artïḫ **bolgay,** keräk başïn tölägäylär, neçik tügäl bütün kişiniṉg* (TB, 85).

Eğer çocuklar arasında kavga çıkarsa ve bir oğlan diğerini öldürürse, ölen çocuk 12 yaşından büyükse yetişkin biri sayılarak kan pahası ödenmeli.

3.1.2.2.Dilek-Niyet-Tasarlama İşlevi

Türkçenin tarihî dönemlerinde dilek bildiren -s*Ak* ve şart bildiren -s*Ar* eklerinin –s*A* biçiminde tekleşerek her iki işlevi de aynı biçimbirimle yerine getirmesinden veya ekin kökeninin *düşünmek, istemek, tasarlamak* anlamındaki *sa- fiiline dayandırılmasından dolayı günümüzde *dilek-şart* kipi şeklinde bir adlandırma oluşmuştur. Kaya Bilgegil (1982), bu ekin dilek anlamında kullanıldığında yüklem olarak müstakil cümleler kurabildiğini aksi durumda ise yan cümle görevi ile kullanıldığını belirtir.

1. Teklik Şahıs

- *Ol bigni͡ng ḫüsn-i ẓannı fāsid dag̈ı bularnı͡ng bāzārı ḳāsid boldı tiledim kim bir ṭarīḳa bilen bu yārānlarnı͡ng kifāyetin **ḫalāṣ ḳılsam** turup ol bigni͡ng ḫıdmatına kildim* (GT, 28b-29a).

O beyin (onlar hakkındaki) iyi düşünceleri bozuldu, onların da gelirleri azaldı. İstedim ki bir yol ile bu dostlarımın gelirlerini kurtarsam, diye o beyin huzuruna gittim.

- *Ḳarşumda kėlip turg̈an **bilsem** ‘acebā nemdür*
  Kim ṣoḫbeti cevrinden ‘aynım tün ü kün nemdür (GT, 120a).

Gelip karşımda duran acaba benim neyimdir bilsem… Onun sohbetinin cevrinden gece gündüz gözlerim nemlidir.

- *Yārānlarından biri a͡nga ayttı ol bustānġa kim barıpturur idi͡ng andan bizge nė tuḥfe kerāmet ketürdü͡ng ol ėr ayttı ḫāṭırımda bar idi kim ḳaçan gül ağaçlarına **yitsem** bir etek gül yārānlarġa hediyye ketürgeymen* (GT, 7b).

Dostlarından biri ona (şöyle) söyledi: “O bahçeye gidip duruyordun, oradan bize ne hediye ne keramet getirdin?” O yiğit (şöyle) cevap verdi: “Gül ağaçlarına gitsem (de) dostlarım için hediye bir etek dolusu gül getirsem (diye) (hep) aklımdaydı.”

- *İy saʿdī bir safarım dağı bar ol safardan* ***kilsem*** *ʿömrümniṉg baḳıyyesin bir yirde oturup kiçürgeymen* (GT, 92b).

Ey Sadi, bir seferim var. O seferden dönersem ömrümün kalanını bir yerde oturarak geçireceğim.

- *Tiledim bir zamān* ***körsem*** *cehānnı*
  Dirīġa boldı közüm bebegi ces (GT, 132b).

Bir zamanlar dünyayı görmeyi istedim. Yazık! Gözümün bebeği donuklaştı.

3. Teklik Şahıs

- *Yaşıl ṣaḥrāda ḳoynı bir müsülmān*
  Ḫalāṣ itti böri aġzından āsān
  Kiçe ḳoy ḥalḳına ḳoydı bıçaġın
  Tiledi kim soyuban ***alsa*** *yağın*
  Çaġırdı ḳoy mürüvvet ol degüldür
  İrenlerden bu ḥīlet yol degüldür (GT, 68b-69a).

Bir Müslüman yeşil bir sahrada bir koyunu kurdun ağzından kolayca kurtardı. Gece koyunun boğazına bıçağını dayayıp derisini soyup yağını almak istedi. Koyun dedi ki: "(Bana yaptığın iyilik) mürüvvet değildir, er olan hileli yola başvurmaz."

- ***Bolmasa*** *ḥāliṉg biziṉg tig ay ʿazīz*
  Ol bilür kim zaḫmnı köp yip turur (GT, 126b).

Ey aziz (kişi)! Halin bizim gibi olmasın, zahmetini o bilir eziyetini o çeker.

- *Melik tiledi kim leylī cemāline* ***muḳābla'a ḳılsa*** *ni ṣūretde imiş kim munça fitnelerge sebeb bolup turur* (GT, 126a).

Hükümdar, Leyla'nın bu kadar fitneye sebep olmuş olan güzel yüzünün ne şekilde olduğunu görmek istedi.

1. Çokluk Şahıs

- *Nėçik kişi yolsuz bara bilmes kayda tiler, alay Tėŋirініŋ sövmekinden başka nė kim yol bar köktegi ḫanlıkta baralmasbiz Tėŋeri katında. Kim biz ol yol bile* ***barsak*** (CC, 62a/13-29).

Nasıl kişi dilediği yere yolsuz gidemezse cennet krallığında Tanrı katına Tanrı sevgisi olmadan hiçbir yol ile varamayız. Biz o yol ile varalım (varmak istiyoruz).

3.1.2.3.Nasihat İşlevi

Bir kimseye kendisinden daha bilgili, tecrübeli biri tarafından bir eylemi gerçekleştirmesi ya da gerçekleştirmemesinin daha doğru olacağının söylenmesi *nasihat* işlevinde değerlendirilir. Çoğu zaman evrensel ahlaki değerleri, erdemli davranışları içeren, insani değerleri vurgulayan akıl vermeler, atasözleri ve yönlendirmeler bu kapsamdadır.

İncelenen eserlerde özellikle Gülistan Tercümesi'nde şart kipinin *nasihat* işlevinde kullanımına çok rastlanır. Ayrıca *nasihat* işlevinde şart kipinin emir kipi ile birlikte kullanımı yaygın olduğundan bu işleve ilişkin benzer örnekler *emir kipinin nasihat işlevi* başlığında da ele alınmıştır.

2. Teklik Şahıs

- *Ol yaḳın kim teŋriden bolġay yıraḳ*
  Ol yaḳınnıŋ ***terkin ursaŋ*** *yaḫşıraḳ* (GT, 78b).

Tanrı'dan uzak olan yakınlarından uzak dursan daha iyidir.

- *Uluġluḳ* ***tilseŋ*** *saḫī bol saḫī*
  Saḫīni sever ḥaḳ taʿālā aḫī (GT, 30a).

Yücelik istersen cömert ol. Ey kardeş, Hak Teala cömerti sever.

- *Yitkenińce küçüŋ köŋül yapḳıl*
  Kim ḫalāyık saŋa duʿā ḳılġay

Tüşken ir ḥācetin ***revā ḳılsaŋg***
Ḥaḳ seniŋg ḥāceteŋg revā ḳılġay (GT, 45a).

Gücün yettikçe gönül kazan ki halk sana dua etsin. Zora düşen adamın ihtiyacını giderirsen Allah da senin ihtiyacını giderir.

- *Ey oġlum sen dağı yatıp* ***uyusaŋg*** *yaḫşıraḳ andan kim ḥalḳ terisine tüşkünçe* (GT, 53a-53b).

Ey oğlum, sen de milletin dedikodusunu yapacağına yatıp uyusan daha iyidir.

- ***Tiler bolsaŋg*** *naṣīb almaḳ saʿādet kīmiyāsından*
  Ḳanāʿat kūşesin tutḳıl kiçip dünye ṣafāsından (GT, 66a).

Mutluluk kimyasından (iksirinden) nasiplenmek istersen dünya sefasından vazgeçip azla mutlu olmanın köşesinden (ucundan) tut.

- *Cefālarġa taḥammül ḳıl* ***tilseŋg***
  Yüzüŋg teŋgri ḳatında aḳ bolġay (GT, 77a).

Yüzünün Allah katında ak olmasını istersen eziyetlere tahammül et.

3. Teklik Şahıs

- *Sözlemek ḥikmet degül ay ḫoş meḳāl*
  Bolmasa *ol yirde kim sözge mecāl* (GT, 46b).

Ey hoş söz söyleyen, bir yerde sözlerini dinlemeye mecal yoksa söz söylemek akıllıca değildir.

- *Köŋgül birme köŋgül birmes kişige*
  Aşıḳḳan ir bilen yoldaş bolma
  Yaḳında ***bolmasa*** *ger zühd ü taḳvā*
  Raḥim ḳaṭʿı meveddetden köp evla (GT, 78a).

Gönlünü vermeyen kişiye gönül verme. Acele edenle yoldaş olma. Yakınlarında zühd ve takva yoksa akraba ile muhabbeti kesmek daha iyidir.

- *Bir ḥakīm ayttı oġlına köp yimegil köp yimek kişige renc ketürür oġlı ayttı iy ata açlıḳ ādemīni öltürür niçük kim ẓarīfler aytur toḳ bolup **ölse** yaḫşıraḳ aç bolup tiri yürügünçe* (GT, 84b).

Bir bilgin oğluna: "Çok yeme, çok yemek kişiye sıkıntı getirir." dedi. Oğlu: "Ey baba, açlık insanoğlunu öldürür. Nüktedanlar ne der: Tok olup ölmek aç olup yaşamaktan iyidir."

- *ʿĀḳillar meṣeli turur dostka ol ḳadar yarı ḳılġıl kim düşmen **bolsa** saŋga ẓafer tapmaġay* (GT, 39b).

Akıl sahiplerinin örneğidir: Dostuna o kadar yardım et ki düşmanın olursa sana karşı zafer kazanmasın.

- *Yüzüŋgni turş itip kitme kişige*
  Anıŋg köŋglün dağı ġamgīn ḳılur sen
  *Küleç yüz birle kim **ḥācet tilese***
  İşi bağlanmas ol irniŋg bilür sen (GT, 86b).

Bir kimseye yüzünü ekşitip de gitme, onun gönlüne gam doldurursun. Kim güleç yüzle isteğini söylerse onun işi bozulmaz, bilirsin.

- *... köŋglüŋg ve ḫırsıŋg ḳaysısı **yaḫşı silāḥlig irse** taḳı ḳaysınıŋg aṭı yüġrük taḳı özi **bahādur irse** anıŋg ḳatında bolsun* (MG, 62b).

Kimin atı mahir ve kendisi de yiğit ve iyi silahlı ise gönlün ve hırsın onun yanında olsun.

- *Yaraşmastïr kʻrisdânlarga, ki söz bilä ulama klägäy yarġuda, ya yïḫmaga klägäy sïŋgarïnï aniŋg yaŋgïlïp sözlägäni bilä, zera yazgandïr, kim kimgä çuġur **ḫazsa** kendi tüşär* (TB, 36).

Hristiyanlara, kelime oyunlarıyla mahkemeye karşı çıkmak ve yanlış konuşarak yargıyı bozmak yakışmaz. Zira şöyle yazılmış: "Bir kimse birine kuyu kazarsa ona kendisi düşer."

- *Da ḫaçan ki kimsä **kläsä** ant içmägä, ḫosdovanutʻiun ant içkäy, bolmagay, ki kimsä dinin tanmaḫ antïn içkäy, munu ögüt berip aytïrmen, boyruḫ bermändir* (TB, 47).

Madem öyle, kim ant içmek istiyorsa itiraf andı içsin. Ama kimse hiçbir zaman dinini reddetme andını içmemeli. Bunu emir değil, öğüt olarak söylüyorum.

3.1.2.4.Zaman İşlevi

Şart kipi eki *–sA*, Eski Türkçe döneminden beri *–IncA –DIğIndA, -DIğI zaman* zarf-fiil ekleri gibi cümleye *zaman* anlamı katmıştır (Bulak, 2011).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde şart kipinin *zaman* bildirme işlevinin bulunduğu sözcelerde ***"ḳaçan…-sA, niçe…-sA, –dı erse, vakt bolur kim...-sA, ḫayda ki…-sA"*** yapılarının zaman bildirdiği tespit edilmiştir. Özellikle Gülistan Tercümesi adlı eserde bu işlev, olay akışı verilirken öncelik-sonralık ilişkisi kurulması gerektiğinde şart kipinin basit ve birleşik zamanlı çekimlerinde sıkça kullanılmıştır.

1. Teklik Şahıs

- ***Sagınsamėn*** *bahasız kanını*
  Kim ḫristoz töktü sövüp kulını
  Tıyalman yaşımnı
  Kim unutgay munça iygilikni
  Kim içip tatlı çokrak suvını
  Toydırdı canını (CC, 75a-75b).

Hatırlasam mübarek kanını/ Ki Mesih döktü sevip kulunu/ Engelleyemem gözyaşımı/ Kim unutacak bunca iyiliği/ Ki içip tatlı kaynak suyunu/ Kandırdı ruhunu.

- *Avzum* ***açsam*** *öpkem körünir. Ol ėşik açsa ot körüngendir* (CC, 60a/1-60b/40).

Ağzımı açınca ciğerim görünür. O kapıyı açınca görünen ateştir.

- *İncīlde kilip turur ay ādem oġlı baylıḳ* ***birsem*** *meşġūl bolur sen yoḳsulluḳ* ***birsem*** *melūl pes ẕikrimniñg ḥalāvetin ḳanda tapḳaysen dağı ḳaçan ʿibādetime tāʿcīl ḳılġaysen* (GT, 175a).

İncil'de yazılmış: "Ey ademoğlu, zenginlik verdiğimde (onunla) meşgul olursun. Yoksulluk verdiğimde üzülürsün. Öyleyse zikrimin zevkini nerede bulacaksın, ne zaman ibadetime acele edeceksin?"

- *Ḫāṭırımda bar idi kim ḳaçan gül aġaçlarına yitsem bir etek gül yārānlarġa hediyye ketürgeymen gül aġaçlarına* ***yittim ise*** *gülistān ıyısı meni anıŋ̂ kibi isrütti* (GT, 7b).

Gül ağaçlarına gittiğimde dostlara bir etek gül hediye getireyim diye hatırımdaydı. Gül ağaçlarına ulaşınca gül bahçesinin sahibi beni onun gibi sarhoş etti.

- *Güller arasında bir niçe ẕarīf ʿālimler bilen oturup inşā ʿilminden baḥṣ ḳılıp ebyāt-ı ġarīb ve eşʿār-ı ʿacīb* ***oḳudum ise*** *ol ʿālimlerniŋ̂ ulusı ʿarūż ʿilminden bir müşkil beytniŋ̂ taḳṭiʿin suvāl ėtti* (GT, 5b).

Güller arasında birçok seçkin âlim ile oturup inşa ilminden bahsedip farklı beyitler ve değişik şiirler okurken âlimlerin büyüğü/kıdemlisi, ilminden sorunlu bir beytin taktiini sordu.

- *Bu kitāb içinde ni yirde saŋ̂a teşdīd-i muḥdiṣ-i ṣaġrī tip* ***ẕikr ḳılsam*** *bu ṣıfat üzere ḳılġıl* (MG, 21b).

Bu kitap içinde nerede sana teşdīd-i muḥdiṣ-i ṣaġrī diye zikretsem böyle yap.

- *K'ununa tarlıḫımnın menim aşaḫlat maŋ̂a ḫulaḫıŋ̂nı senin ḫaysi k'unnu* ***sarnasam*** *sana t'ezinden işit maŋ̂a* (AB, 52).

Bana sıkıntılı günümdeyken kulak ver, feryadım sana ulaşacak. Yüzünü benden kaçırma.

2. Teklik Şahıs

- *Vaḳt bolur kim nedīmlerge sulṭān ḥażretinde kīs bilen altun tiger dağı vaḳt bolur kim başı kiter ḥukemā ḳavlinde kilip turur sulṭān ṭabīʿatından ḥaẕer ḳılmak kirek vaḳt bolur kim* ***selām ḳılsaŋ̂*** *melūl bolur vaḳt kilür kim* ***sökseŋ̂*** *ḫılʿat ve niʿmet bağışlar* (GT, 24a-24b).

Gün olur nedimlere sultan huzurunda keseyle altın verilir, gün olur idam edilirler. Bilginlerin sözü (nasihati) şöyledir: Sultanın huyundan (mizacından) korunmak gerek. Gün olur selam verdiğinde üzülür, gün olur küfrettiğinde giysi ve nimet bağışlar.

- *Ammā menim ḳatımda ʿamellerniṉg yaḫşıraḳı ol turur kim ḳaçan sen ḫarb yirinde* ***bolsaṉg*** *ġarīmiṉgge naẓar ḳılġaysen* (MG, 58a).

Ama harp yerindeyken rakibine dikkat etmen benim katımda işlerin en güzelidir.

- *Ḳaçan yaḳın* ***kilseṉg*** *taḳı seniṉg birle anıṉg arasında yüz arşūn mıḳdārı yir ḳalsa süṉgüni ilgerü çıḳarıp sağ iliṉg birle ortasından tutġıl* (MG, 47a-47b).

Ne zaman yakın gelsen (yaklaşsan) ve seninle onun arasında yüz arşın miktarı yer kalsa süngünü öne çıkarıp sağ elinle ortasından tut.

- *…da adam soṿuk'luk'un bila seniṉg aṉg bizni biy aṉg ḫaçan* ***kyelsan*** *ḫanlıḫın bila seniṉg da yarlıga bizga* (AB, 110).

…ve bizi insani sevginle hatırla. Hanlığınla tekrar geldiğinde bizi hatırla ve bize merhamet et.

- *Yarguçi ḳonu ḫaçan* ***kelsan*** *haybat'ı bila at'anıṉg yargu etmaga tirilarga da ọlularga kirmagin yarguga ḫuluṉg bila senin yoḫsa ḫutḫar meni meṉgilik' ọt'tan da işittirgin maṉga sanlı undovun artarlarnıṉg ḳokdagi ḫanlıḫına senin* (AB, 125-126).

Ey gerçek hâkim! Canlıları ve ölüleri yargılamak için Baba'nın onuruyla geldiğinde kulunu yargılama. Beni sonsuz ateşten kurtar ve bana da gökteki hanlığında çoğalanların kutsal davetini duyur.

3. Teklik Şahıs

- *Ave kristus anasına*
  Oglun kurban ***boldı ėse***
  Kurban barça andan kaldı
  Töreniṉg tügeli yėtti (CC, 70b).

Selam Mesih'in anasına/ Oğlun kurban olduğunda/ Kurban tamamen ondan kaldı/ Törenin tamamı ulaştı.

- *Ave könülük avalı*
  Könü ėgeç oglu͡ng öldi
  Sövüngeysėn so͡ngı künde
  Oglu͡ng öçin kaçan ***alsa*** (CC, 70b).

Selam adaletin kaynağı/ Doğru iken oğlun öldü/ Sevineceksin son günde/ Oğlun öcünü aldığında.

- *Yüsüp kızını͡ng bollaşmışı*
  Sezdi ėse *saarga tüşti*
  Almazlıkga sagış ėtti
  Andan kėlip frişte ayttı (CC, 76/1-20).

Yusuf kızın şişmanladığını/ Sezince kuşkuya düştü/ Almamaya niyet etti/ Sonra gelip melek dedi ki...

- *Cehān sevgen kişini͡ng közlerini*
  Ḳanāʿat toldur(ur) yā ***ölse*** *toprak* (GT, 93a).

Dünyayı seven kişinin gözlerini ölünce toprak, (yaşarken) kanaat doldurur.

- *Ḳaçan cān alġıçı düşmen* ***irişse***
  Ecel baġlar yügürgenni͡ng ayaġın (GT, 95a).

Can alacak olan düşman geldiği zaman ecel yürüyenin ayağını bağlar.

- *ʿĪsā peyġamberge ʿaleyhi's-selām bir kimirse kilip ayttı yā rūḥu'l-lāhi tiler men ol duʿānı ma͡ngа ögretkey sen kim* ***oḳusa*** *öli tiri bolur ʿĪsā ʿaleyhi's-selām ayttı barġıl bu sevdānı başı͡ngdan kitergil yoḳsa ziyān ḳılur sen ol ayttı elbette kirek kim ögretkey sen* (GT, 95a).

Bir adam İsa Peygamber'e gelip: "Yā rūḥu'l-lāhi! Senden, okununca ölüyü dirilten duayı bana öğretmeni istiyorum." dedi. İsā ʿaleyhi's-selām: "Git bu sevdadan vazgeç yoksa zarar görürsün." dedi. O: "Mutlaka lazım, öğret." dedi.

- *İşitkeniŋ munı yoḳ mı ḳaçan* ***bolsa*** *çetük ʿāciz*
  Urup pençe peleng közin çıḳarur ḳorḳmayın ol dem (GT, 18b).

İşitmedin mi bunu, kedi âciz kalınca o an pençe vurup kaplanın gözünü çıkarır.

- *Niçe* ***kilse*** *ṣabā yili seḥergāh*
  Yüzüm yirge sürüp ayturmen allāh (GT, 50a).

Seherde saba rüzgârı estiği zaman yüzümü yere sürüp "Allah!" derim.

- *Bir nice kün ṣabr ḳılġıl kim bu yir*
  Ay niçe firʿavn maġzın tāze yir
  Bir kişi ***baḳsa*** *açıp gūr içine*
  Bilmegey yatḳan melik mi yā gedā (GT, 40b).

Bu yer pek çok firavunun beynini çabucak yediği için birkaç gün sabret. Mezarın içi açılıp bakıldığında mezardakinin hükümdar mı dilenci mi olduğu anlaşılmaz.

- *Bularnıŋ bir ḳız ḳarındaşı bar idi. Ol ḳız ṭāḳadan kördi kim ḳarındaşına aş içinde aġu birdiler ol ḳız ṭāḳanı* ***yaptı ise*** *oġlan ferāset bilen bildi ilin aştan çekip ayttı* (GT, 11b-12a).

Bunların bir kız kardeşi vardı. O kız pencere pervazından kardeşine yemeği içinde zehir verdiklerini gördü. Kız, pencere pervazını örtünce oğlan sezgiyle anlayıp elini yemekten çekti.

- *Vezīr kilip bu oġlannıŋ körklü evṣāfından bir şemme* ***vaṣf itti ise*** *sulṭān külüp ayttı* (GT, 14b).

Vezir gelip bu oğlanın gösterişli özelliklerinden bir nebze överek bahsedince sultan gülüp dedi ki...

- *Melik buyurdı kim oḳ(u)sun ol şerīf ḳaṣīdeni tamām* ***oḳudı ise*** *melik nedīmlerinden biri ayttı men munı ḳurbān bayramında baṣra şehrinde kördüm* (GT, 42b).

Hükümdar okumasını emretti. O şerif, kasideyi tamamen okuyunca hükümdarın meclis ve sohbet arkadaşlarından biri dedi ki: "Ben bunu Kurban Bayramı'nda Basra şehrinde gördüm."

- *Bir ʿālimniṉg oġlı ḳızı köp dağı kifāyeti az idi uluġlardan bir kimirsege ḥüsn-i ẓannı ġālib idi kilip öz ḥālini aṉga* ***ayttı ise*** *ol munuṉg tevaḳḳuʿından melūl boldı dağı munuṉg suvāli anıṉg naẓarında ḳabīḥ kildi* (GT, 86a).

Bir âlimin oğlu, kızı çok; kazancı azdı. Ululardan iyi niyetli bir kimseye hâlini anlatınca o, bunun durumuna üzüldü ve isteği onun nazarına kötü geldi.

- *Körüp anı bir ʿārif ir ayttı subḥāne'l-lāhi anıṉg kim ḳırḳ ayaḳı bar idi eceli* ***irişti ise*** *ilsiz ayaḳsızdan ḳaçıp ḳutula bilmedi* (GT, 95a).

Arif bir adam onu görüp: "Subhanallahi, onun kırk ayağı vardı. Eceli geldiği zaman elsiz ayaksızdan (Azrail) kaçıp kurtulamadı." dedi.

- *Ol kişi ögrenip kiter iken kördi bir yirde ḳurı süṉgükler yatur ayttı bu duʿānı muṉga oḳup baḳayım tirilür mi dip* ***oḳıdı ise*** *ol arsalan süṉgekleri imiş turup ol kişini pāre pāre ḳıldı* (GT, 95b).

O adam (duayı) öğrenip giderken yerde kuru kemiklerin durduğunu gördü. Bu duayı buna okuyup bakayım canlanır mı diye okuyunca (meğer) onlar aslan kemikleriymiş, o adamı parça parça etti.

- *Hārūnu'r reşīdge ḳaçan kim mıṣr mülki* ***müsellem boldı ise*** *ayttı ol ṭaġī bāġī ḫilāfınça kim mıṣr mülkine maġrūr bolup teṉgrilik daʿvīsin ḳıldı kirek kim bu memleketni ḳullarından iṉg iksük ḳuluma birgeymen* (GT, 46b).

Hārūnu'r reşīd'e Mısır ülkesi teslim edildiğinde dedi ki: "Azgın zalim (Firavun) Mısır ülkesi karşısında mağrurlanıp Tanrılık davası kıldı. (Benim de) bu memleketi, (onun) halkından en zayıf (olan) kuluna vermem gerek."

- *Taḳı ol dergāh-ı ʿālīġa yüz ursa bu fikrini żamīrindin kiçürüp ol devletlıġ melikniṉg tapuġınḳa teveccüh ḳıldı çün bu żāʿīf ḳul ol melikler maṉglayı ḫāṣekīler ḫāṣınıṉg ḫıẓmatınġa* ***yiti irse*** *bu żāʿīf ḳulnı envāʿ telaṭṭuf ḫōş taptı* (MG, 4b).

Bu zavallı kul, onun yüce dergâhına gelmeyi aklından geçirip o devletli hükümdarın hizmetine yöneldiğinde hasekilerin başının hizmetine ulaşınca çok çeşitli lütuflarla karşılaştı.

- *Yäŋgi avadanlïḫ yapkan yerlär barça keliştän boş bolgay, barça yergäsi bilä tüg[äl]länginçä. Alay oḫ ḫan yäŋgi kermän* ***yapsa*** *ya ḫala, egär* ***eksilsä*** *ḫanlïḫtan aḫça, pospolitïy el bilä tügällängäy* (TB, 65).

İnşaatı yeniden yapılmakta olan yerler her yönden tamamlanana kadar bütün vergilerden muaf olmalı. Bir de hükümdar yeni bir şehir ya da kale yaptırdığı sırada devletin parası yetmezse bu, halk tarafından tamamlanmalı.

- *Ḫan, neçä ki palatïnadïr, kendi erkinädir, ḫayarï ki barsa hajrabedgä, sïmarlamaḳ keräk hajrabed; neçä olturġuçunadïr, kendi erkinädir, ḫayda ki* ***barsa****, bolmas ḫanga sïmarlamaga, tek ḫaysï ulu aḫpaşka* (TB, 59).

Hükümdar, şatosunda bulunduğu sürece her şey onun iradesi altındadır. Ama Patrik'e gittiği zaman işleri Patrik'in halletmesi lazım çünkü o da kendi mekânında bulunduğu sürece her şey onun iradesi altında olur. Ama (hükümdara) gideceği zaman hükümdara emredemez, bunu sadece büyük piskoposlara yapabilir.

- *Ḫaçan ki voyt* ***oltursa*** *törädä Ermeni ḫartlarï bilä, keräk ki ävälgisindän sorgay atï bilä: «çaḫ mïdïr töräni gayit etmägä?»* (TB, 82).

Belediye başkanı, Ermeni büyükleriyle beraber mahkemede otururken öncelikle kendi adına sormalı: "Duruşmayı başlatma zamanı geldi mi?"

- *Da ḫaç[an] töräni* ***olturġuzsa,*** *ol çaḫta sormaḫ keräk atï bilä ekinçidän: «Igi mi töräni olturġuzdum?» A ol aytmaḫ keräk: «Igidir, yazïlgan törä bilä». Da 3-ünçidän sormaḫ keräk atï bilä: «Bu eminlikni, ki munda ḫoyduḫ, tutulmaḫ keräk mi?» Da ol aytmaḫ keräk: «Tutulmaḫ keräk küçü bilä yazïlgan töräniŋg»* (TB, 83).

Mahkeme oturumu başladığı zaman adıyla ikinci kez sorulmalı: "Mahkeme oturumunu iyi başlattım mı?" Onlar: "İyidir, kanuna göre oldu." demeli. Üçüncü kez adıyla sormalı: "Burada belirlediğimiz bu düzene uyulmalı mıdır?" Onlar: "Uyulması lazım, yazılı kanunun gücüyle." demeli.

- *Ermeni kişi* ***ursa*** *eki canlï ḫatunnï, bu törä aŋglamaḫ keräk, özgä yerdä bolmagay* (TB, 99).

Bu kanun, bir Ermeni'nin hamile kadını dövdüğü durumda geçerli; başka durumda geçersizdir.

3. Çokluk Şahıs

- *Yigitniŋ fulūsı yoḳ idi niçe kim miskïnlik itip su tiledi* ***birmediler ise*** *yigit küçke yıldurdı müyesser tüşmedi bir niçesin aḫtardı köp ḫalḳ kilip yigitni ol kadar urdılar kim mecrūḥ bolup tüşti* (GT, 101b-102a).

Gencin parası yoktu. Âcizlik edip su istedi. Vermedikleri zaman genç kaba kuvvetle bir kısmını devirdiyse de başaramadı. İnsanlar çoğalıp gence vurdu. (Genç) yaralanıp düştü.

- *Da ḫaçan ki yarġu işi* ***yoluḫsa*** *aralarïna, tözmäslärdir yarġu alnına bargïnça ya yarġuçï buyurgïnça, talaş arasïna, barïrda yarġuçïga köp kez antlar içärlär ḫorḫulu antlar bilä, da ḫaçan* ***kelsälär*** *yarġuga da yarġuçu* ***buyursa*** *könülük üçün ant, da ol çaḫta utru bolurlar ki barça dünyâniŋ aslamï üçün ant içmänbiz, da klärlär munïŋgki sözlär bilä, ki kendi kendilärin törä saḫlovuçu körgüzgäylär. Da kimsä* ***tabalasa****, ki törädän burun nek antlar içär ediŋgiz?* (TB, 44).

Aralarında davalık bir iş çıktığı zaman mahkeme karşısına çıkana kadar ya da yargıç karar verene kadar beklemezler. Yargıca gidene kadar tartışır, durmadan korkunç yeminler eder dururlar. Mahkemeye geldikleri ve yargıç, adalet için ant vermelerini emrettiği zaman hemen karşı çıkarlar. "Hiçbir şey uğruna (dünyanın tüm nimetleri) ant içmeyiz." derler ve bu tür sözleriyle kendilerini kanun temsilcisi gibi göstermek isterler. Bir kimse "Mahkemeden önce neden ant içiyorsunuz?" diye sitem ettiğinde "Çünkü bize inanmazlar." derler.

3.1.2.5.Akıbet İşlevi

Yaradılışa bağlı olarak değişmesi mümkün olmayan durumlar karşısında bir eylemin gerçekleşmesi için daha fazla çaba sarfedilmemesi ve durumun tartışmasız ve açık olduğunun vurgulanması için şart kipinin *akıbet* işlevine başvurulur. Bu işlevde işin akıbetine, sonucuna dikkat çekme vardır. *Akıbet* işlevi çoğu zaman *nasihat* işlevi ile birlikte kullanılır.

Kişinin ibret alıp ders çıkarması için *akıbet* sözleri, *nasihat*in dayanak noktası olur. *Akıbet* işlevi de *kesinlik* işlevi gibi tartışmasız, net bir hüküm içerse de soyaçekim anlamını vurgulanması yönüyle kesinlikten ayrılır.

2. Teklik Şahıs

- *Börini͡ŋ balası bolur ʿāḳıbet*
  Atası kibi ol ḥarāmī böri
  Niçe köp ***yidürse͡ŋ*** *sa͡ŋa bir kün ol*
  Urur zaḫm andan sıġına yüri (GT, 14b).

Kurdun yavrusu kurt olur. O harami, bir kurttur. Ne kadar çok beslesen de bir gün gelir seni pençeler, ondan sakın.

- *Eger sen yirni yā hayıtnı yā bir ḳatıġ nimeni* ***sançsa͡ŋ*** *taḳı sü͡ŋgü͡ŋ timüri anda muḫkem bolsa ḳalsa eger sen anı burmaḳ birle çıḳarayım* ***tise͡ŋ*** *çāre yoḳ kim timüri burulsa eger sen* ***burulsa͡ŋ*** *ol muḫkem irken sü͡ŋgü͡ŋ taḳı timüri sınġay* (MG, 65a-65b).

Eğer sen yeri, duvarı ya da başka şeyleri süngülesen ve süngünün demiri öyle sağlam olsa, eğer sen onu burarak çıkarayım desen çare yok. Demiri de kıvrılsa, sen de kıvrılsan o sağlamken süngünün demiri kırılacak.

3. Teklik Şahıs

- *Kiter başı anı͡ŋ bir kün bu yolda*
  Niçe köp māl u mülk ***asrar bolsa*** (GT, 89a).

Ne kadar çok malını ve mülkünü korusa da bir gün bu yolda başı gider.

- *Kime zamāne cefā ḳılmaġa tiler bolsa*
  Birür ḫilāf-i murādın a͡ŋa kilip eyyam
  Kügerçin öz vaṭanını yana ḳaçan körgey
  Ḳażā a͡ŋa ***ḳılur ise*** *naṣīb dāne-i dām* (GT, 99a).

Zaman, (birine) cefa etmek istediğinde (ona) istediğinin tersini verir. Kader güvercine tuzaktaki taneleri nasip etmişse o, öz vatanını bir daha ne zaman görür?

- *Ḳaçan kim bir kimirseniṉg bitişi* ***yaman bolsa*** *fāyide ḳılmas aṉga edeb ḳılġuçınıṉg edebi* (GT, 14b).

Bir kimsenin sonu kötü olursa ona edep öğretenin eğitimi faydasızdır**.**

- *ʿĪsā eşekin ḫicāza iltip* ***ketürse*** *yana hemān eşekturur* (GT, 139b).
  İsa eşeğini Hicaz'a götürüp getirse de eşek yine eşektir.

- *Ṣayḳal* ***ursa*** *açılmaġay hergiz*

  Ol tėmür kim köki yaman bolġay (GT, 139a).

Malzemesi kötü olan demire ne kadar cila vurursan vur yine de o hiçbir zaman parlamaz.

- *Teṉgrigä inangan kʻrisdânlarga tiymästir egirlik bilä yeṉgmäḫni sövmägä yarġuda, egär ki* ***yeṉgsä,*** *kendi canïnï zrgel etär, a egär* ***yeṉgilsä,*** *uyat tartar* (TB, 36).

Tanrı'ya inanan Hristiyanlar mahkemede zaferi yalanla sevmemeli. Eğer yenerse kendi canını harap eder, eğer yenilirse rezil olur.

3.1.2.6.Emir İşlevi

–sA morfeminin kullanıldığı bazı sözcelerde bir işin yapılması emir yoluyla istenir. Töre Bitigi'nde genellikle ***"–sA...-GAy"*** yapısının kullanıldığı kanun cümlelerinde emir işlevine rastlanır. Bu sözcelerde emir anlamı bulunmasında *–GAy* biçimbiriminin gelecek zaman işlevi ile emir kipliğinin yakın olmasının etkisi vardır.

3. Teklik Şahıs

- *Aniṉg üçün dinsizlärniṉg doktorlarï toḫtatıp törä ḫoydular, ki kim ki bolvanlarga yaman* ***aytsa,*** *ölümlü bolgay, da kim ki atasïna ḫol uzatïp urgay, ḫolun keskäylär Ḫaytïp Movsēs*

kendi töräsinä arttïrdï bu işniŋ töräsini, alïp ävälgi törädän: kim ki atasïna u anasïna yaman ***aytsa*** *ölümlü bolgay* (TB, 18-19).

Bu nedenle dinsizlerin doktorları yasaları belirleyip düzenlediler. Bu yasalara göre eğer bir kimse idollere (putlara) karşı saygısızlık gösterirse onun cezası ölümdür. Eğer bir kimse babasına el kaldırırsa onun cezası elinin kesilmesidir. Bunun yanında Musa kendi yasasında bu cezayı önceki kanuna göre daha da ağırlaştırdı: Eğer bir kimse anne babasına karşı saygısızlık gösterirse onun cezası ölümdür.

- *Aniŋ üçün boş etär Teŋri, ki uslular tergäp baḫkaylar, ne türlü* ***iş esä,*** *aŋar körä etkäylär yarġunu* (TB, 20).

Onun için Tanrı belirli bir işin hangi durumda gerçekleşeceğinin bilge adamlar tarafından araştırılmasını ve ona göre yargılamanın yapılmasını emreder.

- *A egär kimsä yalġanlïḫ bilä ḫosdovanut‘ iun* ***antïn içsä,*** *buyurur, ki 7 yïl luc tartkay, da baḫkaylar töräçilär u bitikçilär ol tirlikni, ki ne üçün ant içti yalġan* (TB, 50).

Eğer bir kimse yalan yere itiraf yemini ederse 7 sene kilise cezası çekmesi emredilir. Hâkimlerle kâtipler onun ne karşılığında yalandan yemin ettiğini araştırsınlar.

- *A egär k‘risdân dinsizni* ***öldürsä*** *erki bilä, ḫan bahasïn tölägäy, neçik yazgandïr; a egär ki erksiz* ***öldürsä,*** *yarïmïn tölägäy, yoḫsa ḫan bahasï ḫanlïḫ bolgay, a ülüşnüŋ birini öldürgän kişiniŋ ḫardaşlarïna berilgäy* (TB, 61).

Eğer bir Hristiyan bir dinsizi kasıtlı öldürürse kanunda yazıldığı gibi kan pahası ödeyecek. Eğer kasıtsız öldürürse bunun yarısını ödeyecek, hissenin (kan pahasının) üçte biri öldürülen kişinin kardeşlerine verilecek, kalan kısmı devlete verilecek.

- *A egär k‘risdân k‘risdânnï* ***öldürsä*** *erki bilä, ḫan bahasïn tölöv etkäy ḫardaşlarïna, da ḫanlïḫka da curum bergäy küçün[ä] körä…A egär ki* ***ölümlü dä edi esä,*** *curumun berip ta lucun tartkay* (TB, 61).

Eğer Hristiyan kendi iradesiyle Hristiyan’ı öldürürse kan pahasını kardeşlerine ödeyecek ve devlete de gücüne göre para cezası verecek. Eğer ölümü hakediyorsa bile cezasını ödeyip kefaretini çekecek.

- *A egär ulu biylär* ***barsa*** *çerüvgä kendilärini*ŋ *yaraġï bilä, da ḫan birgälärinä bolmasa, da utup ḫaytsalar, alay oḫ altïn ḫanlïḫ bolgay, da olcadan u talan 10-unçu berilgäy ḫanga, a yïḫövlärgä 50-dän 1 berilgäy, ḫaysï ki törä bilädir* (TB, 62).

Eğer büyük beyler hükümdar olmadan savaşa kendi silahlarıyla katılır da zaferle dönerlerse o zaman altınlar hükümdara ait olacak. Kanuna göre ganimetin 10'da 1'i hükümdara, 50'de 1'i ise kiliselere verilecek.

3. Çokluk Şahıs

- *Egär ki yarġuga kelgänlär* ***talaş etsälär****, ḫoymagaylar biri birinä tüşmägä, öçäşip ögütlägäylär, ki törä alnïna ḫalaba bolmagay da yarġu ḫapanel bolmagay* (TB, 35).

Eğer mahkemeye gelenler tartışma çıkarırsa onların birbirlerine saldırmasına izin verilmeyecek ve onlar sert bir şekilde cezalandırılacak, mahkemenin karşısında (duruşmada) olay çıkmayacak ve yargı işi bozulmayacak.

- *Egär ki yoluḫsa ḫanga, ki ulu çerüv bilä bargay duşmanni*ŋ *ulusu üstünä u, buzup da talap, ḫaytkay, da ol talanda altïn* ***tapunsalar,*** *ḫanlïḫ bolgay* (TB, 62).

Eğer hükümdar büyük ordusuyla düşmana karşı seferber olursa ve düşmanı bozguna uğratarak, yağmayalarak dönerse ganimet alınan altınlar hükümdara ait olacak.

3.1.2.7.Şartsızlık İşlevi

Şartsızlık işlevinin bulunduğu sözcelerde "her ne şekilde olursa olsun sonucun değişmeyeceği" anlamı bulunur. Bu gibi ifadelerle cümlelere herhangi bir şarta bağlı olmaksızın durumun gerçekleşeceği anlamı yüklenmiştir. *Akıbet* kiplik işlevi ile benzer nitelik taşısa da *şartsızlık* işlevinde bir soyaçekim anlamı bulunmaz.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde şart kipinin şartsızlık işlevi "***ni tilersen, ni ḥāl bilen bolsa, naġme ḳılsa ḳılmasa, ni bolsa, ni yirge kim irişse, ḳaysı vaḳtda işlense işlensün, ni vech birle bolsa bolsun, neçä ki iti köz bolsa, egär könü egär yalġan, ne işlär üçün dä bolsa, kim dä ki bolsa, kimniŋ dä bolsa edi, ne türlü dä bolsa, kimgä ki yoluḫsa, ne***

vaḫtta nemay ne da ḫoḷsanız, tileseŋ...tileseŋ, ni ḳadar köŋ(l)üŋ tilese ançа" sözlerinin bulunduğu ifadelerde geçmektedir.

2. Teklik Şahıs

- *Sulṭānḳa faḳīrnıŋ sözleri ġāyet ḫoş kildi. Ni* ***tilersen*** *menden tilegil* (GT, 40b).

Fakirin sözleri sultanın hoşuna gitti. "Benden ne dilersen dile." dedi.

- *Ni kim* ***tileseŋ*** *ḳılursen* (MG, 59a).

Ne istersen yaparsın.

- ***Tileseŋ*** *bu ḫalaḳalarnı süŋgüdin çıḳarıp iliŋde cemʿ ḳılġıl* ***tileseŋ*** *ol ḫarīrginedin tutġıl tā bişi süŋgüde cemʿ bolsun ve'sselām* (MG, 73a-73b).

İstersen bu halkaları süngüden çıkarıp elinde birleştir istersen beşi süngüde birleşene kadar ipekten tut vesselam.

- ***Tileseŋ*** *anı sançġıl* ***tileseŋ*** *aṭın sançġıl kim ol at birle ḳuvvetlıġ turur* (MG, 53b).

İstersen ona süngüyü sapla istersen atına süngüyü sapla ki o atla kuvvetlidir.

3. Teklik Şahıs

- *Kifāyetim az dağı ʿayālim çok dağı yoḳsulluḳ yükine ḳuvvetim yoḳ niçe nevbet bu endīşeni ḳıldım kim dağı bir özge iḳlimge barıp* ***ni ḥāl bilen bolsa*** *tirileyim…dip* (GT, 24b).

Yeterince malım yok, çoluk çocuğum fazla. Yoksulluğun yüküne dayanacak kuvvetim de yoktur diye çok defa başka ülkelere gidip nasıl olursa olsun yaşayayım… diye düşündüm.

- *Bir ḳamer yüzli üni özden ḫarīf*
  Naġme ***ḳılsa ḳılmasa*** *ilnür köŋgül*
  Ol muġannī köp bilür līkin anıŋ

Kim işitse lehçesin bolur melūl (GT, 61b).

Sesi güzel ay yüzlü bir kimse şarkı söylese de söylemese de gönül çelinir. O şarkıcı çok (iyi) bilir ama söylediklerini kim dinlese hüzünlenir.

- *Öz vaṭanından çıḳıçaḳ pişekār*
  Ḥāṣıl iter ḳanda ***irişse*** *direm* (GT, 98b).

Kendi vatanından çıkan sanatkâr nereye giderse gitsin akçe kazanır.

- *Ni yirge kim* ***irişse*** *ʿālim anda*
  Bilürler ḳıymetin arı güher tig (GT, 97b).

Âlim nereye gitse orada saf cevher gibi kıymetini bilirler.

- *Çün dost seni sevüp hemīşe közler*
  Düşmenniṉg içi yanıp ni ***bolsa*** *sözler* (GT, 15b).

Dost seni sevip daima gözettiği için düşmanının içi yanar, ne olsa söyler.

- *Ḳaysı vaḳtda* ***işlense*** *işlensün yeṉgisin kötürmegil* (MG, 85b).

Hangi vakitte yapılırsa yapılsın yenisini götürme.

- *Ni vech birle* ***bolsa*** *bolsun bu ṭarīḳa düşmen birle ḳılmaġıl kim öküş ḫaṭarlıġ turur ve's-selām* (MG, 60a).

Ne sebeple olursa olsun bu yöntemi düşman üzerinde tatbik etme. Çok tehlikelidir vesselam.

- *Eger tilesenṉg kim bular üzere arturġaysen ni ḳadar köṉg(l)üṉg* ***tilese*** *ança arturġıl* (MG, 97b-98a).

Eğer bunları arttırmak istersen gönlün ne kadar isterse öyle arttır.

- *Timürdin yāḫūẕ köṉglüṉg nidin* ***tilese*** *kiṉgligi tört barmaḳ sıġar mıḳdārı bolsun* (MG, 72b).

Demirden yahut gönlün neden isterse (ondan), genişliği dört parmak sığacak miktarda olsun.

- *Tiyişlidir yarġuçïga, ki orunç aluçï bolmagay, zera yazgandïr, ki orunç soḫraytïr, neçä ki iti köz* ***bolsa*** (TB, 32-33).

Yargıcın rüşvet almaması lazım. Bu böyle yazılmıştır çünkü (insanın) gözü ne kadar keskin olursa olsun rüşvet gözü kamaştırır.

- *A kimsä ki din tanmaḫ* ***antïn içsä,*** *egär könü, egär yalġan, luc tartmaḳï1 ölüm kününä dirä bolgay, zera bu işkä tiymästir tözmägä* (TB, 50-51).

Eğer bir kimse dinden çıkma yemini ederse -ister doğru ister yalan olsun- ölene kadar kilise cezası çekmeli çünkü bu işin affı yoktur.

- *Ḫaçan ki kelsälär Ermeni voytnuṅ alnïna eksi ne işlär üçün dä* ***bolsa*** *ya yoluḫkan taniḫlar bilä, ol çaḫta ḫaysï da* ***bolsa*** *alardan taniḫlarï bolgay könülük bilä, budur eki ya üç yaḫşï kişilär bolgay, da taniḫlïḫ oḫşaşlï* (TB, 79).

Eğer iki taraf Ermeni belediye başkanına herhangi bir iş için gelirse ve tanıklar da varsa o zaman tanıklar kimden yana olursa olsun dürüstçe tanıklık etmeli. Yani iki ya da üç iyi kişi olmalı ve onların şahitliği aynı çıkmalı (sözleri bir olmalı).

- *Egär kimesä barïr egäç yol bilä da körgäy bulargan tuvar ḫaranï, kim dä ki* ***bolsa****, egär aniṅ ḫonşusunuṅ esä, keräk anï ḫaytargay, heç nemä almïnça* (TB, 124).

Eğer bir kimse yolda giderken yolunu şaşırmış bir hayvan görürse -kimin olursa olsun- eğer komşusunun ise karşılığında hiçbir şey almadan geri vermelidir.

- *Aniṅ üçün ki bizim kristân töräsi körgüziyir barça nemäni tapkannï ḫaytarma, kimniṅ dä* ***bolsa edi****, aġïrlïḫ etmiyin* (TB, 125).

Bu yüzden bizim Hristiyan kanunu, bulunan tüm şeyleri kimin olursa olsun zorluk çıkarmadan geri vermeyi emrediyor.

- *A egär ki ol dästïment etkän tiri ḫalgay, ol dästïment aniṅ erkinä bolmaḫ keräk,* ***kläsä*** *buzar,* ***kläsä*** *yasar, neçik aṅar* ***körünsä*** (TB, 80).

Eğer vasiyet eden kişi hayatta kaldıysa o vasiyet onun iradesindedir. İsterse bozar, isterse yeniden düzenler. İstediğini yapar.

- *Yoḫesä yoluḫur adämilärgä köp kez orozsuzluḫtan, ki teŋgizgä batkay, ya ḫaraḫçï algay, ya ot köydürgäy, ya bezirgânlik artïndan keçikmäklik bolgay, prihoda ne türlü dä* **bolsa** *adämilärgä, na muŋgar körä törä kerăk podobnïy künlär zamirit etkäy aniŋg saġlïḫ bilä kelgäninä dirä, ki aniŋg yuvuḫlarï, atasï, ya anasï, ya ḫatunu, ya oġlanlarï, ya ḫardaşlarï, ki nemä upadga kelmägäylär kendiläriniŋg yuvuḫunuŋg etkän borçu üçün* (TB, 183).

İnsanların başına sık sık talihsizlik gelir. Ya denizde boğulur ya eşkıyalar kaçırır ya ateşte yanar ya da tüccarlığı yüzünden gecikir. İnsanların başına ne tür olay gelirse gelsin mahkeme ona göre, davalının sağ salim dönmesine kadar davacıya uygun bir süre vermeli. Çünkü onun akrabaları -babası, anası, karısı, oğlanları ya da erkek kardeşleri- onun borcu yüzünden zor duruma düşmemeli.

- *A bir storonaga heç açïlmas, zavitïy roku kelmiyin, munuŋg yarġusu budur, kimgä ki* ***yoluḫsa*** *ne vaḫtta* (TB, 195).

Eğer bir tarafa belirlenen süre gelmeden hiç açılmaz. Kimin ne zaman başına gelirse gelsin bunun kanunu böyledir.

2. Çokluk Şahıs

- *Barça nemay ne da* ***ḫọlsanız*** *inam bila atıma menim berilir sizga* (AB, 3-4).

Adımdan imanla ne isterseniz hepsi size verilecektir.

3. Çokluk Şahıs

- *Melik oġlanları nė* ***sözleseler*** *daġı nė* ***işleseler*** *ėl tiline tüşer ammā ‘avāmnıŋg ḳavline daġı fi’line ol ḳadar i’tibār yoḳ turur* (GT, 140b).

Hükümdarın çocukları ne söyleseler ve ne yapsalar milletin diline düşerler. Ancak avamın sözüne ve yaptıklarına o kadar itibar yoktur.

3.1.2.8.Uyarı İşlevi

Uyarı; kişiyi tehlikelerden, hatalardan, olumsuz durumlardan uzak tutabilmek için ikaz etmek, dinleyicinin dikkatinden kaçan bir konuda dikkatini çekerek tedbir almasını sağlamaya çalışmak için söylenen sözlerdir. *Nasihat* işlevindeki gibi bir *yönlendirme* söz konusu olsa da uyarıda daha çok kötü bir durumdan kişiyi koruma, uzak tutma anlamı bulunduğundan bu işlev genellikle emir kipi çekim dizisi ile birlikte kullanılmıştır.

2. Teklik Şahıs

- *Sen dağı yazuḳ kitābın yazmaġıl*
  Ol keremge ġarre bolup azmaġıl
  Ḳahrı otından özüŋni tut yıraḳ
  ***Bolmaḳ istese**ŋ ḳatında yüzi aḳ* (GT, 4b-5a).

Sen de günah kitabını açma, Allah'ın kereminden mağrurlanıp yoldan çıkma. Allah katında yüzünün ak olmasını istersen (onun) kahrının ateşinden kendini uzak tut.

- *Dağı miskīn kişilerge küç itme*
  Alarnıŋ āhı otından ḥazer ḳıl
  ***Yıḳar bolsa**ŋ dağı bir kez köŋülni*
  Köŋül āhı seni ḳav tig yaḳar bil (GT, 38a).

Âciz ve zavallılara zorbalık etme, onların âhının ateşinden kork. Gönüllerini yıkacak olursan o gönül âhı seni çıra gibi yakar, bil.

- *Yügürür cümle seniŋ nefʿiŋ üçün emr tutup*
  *Şarṭ-ı inṣāf degül **tutmasa**ŋ āḫır ferman* (GT, 3b-4a).

Herkes senin faydan, iyiliğin için koşturup dururken sen kendi fermanına uymazsan (bu) doğru değildir.

- *Tüni kün saḳlan ol irden kim ol ḳorḳa yürür senden yüz ança* ***bolsaŋg*** *irlikde bilip köp türlü al irdem* (GT, 18b).

Yiğitlikte çok türlü erdem bilsen de senden korkan adamdan gece gündüz çekin.

- *Eger ḳısḳa bolsa ġarīmiŋgge bildürmegil taḳı bilgil kim eger sen bu bāblardın bilip ġarīmiŋgge* ***ḳoyabirseŋg*** *taḳı* ***sançılursaŋg*** *andın soŋgra aṭıŋg birle yāḫūẕ saġıtıŋg birle süŋgüŋg birle* ***bahane ḳılsaŋg*** *ol sindin ḳābūl bolmas* (MG, 37a-37b).

Eğer kısaysa rakibine hissettirme ve bil ki eğer sen bu bâblardan öğrenip rakibine karşı koyabilirsen ve süngülenirsen ondan sonra atına yahut zırhına, süngüne bahane bulursan bahanelerin kabul edilmez.

- *Ḳaçan ġarīmniŋg alnında* ***bolsaŋg*** *ġāfil bolmaġıl aṭınıŋg kögsine yā yüzine yā bileğine sançmaḳdın* (MG, 55b).

Rakibinin önündeyken onun atının göğsüne, yüzüne ya da bileğine saplamaktan çekinme.

- *Ḳaçan* ***maḡlūb bolsaŋg*** *taḳı ġarīmiŋgniŋg alnına* ***tüşseŋg*** *soluŋga imtināʿ ḳılġıl* (MG, 56a).

Rakibinin hamlesini karşılarken onun önüne düşersen soluna dikkat et.

3. Teklik Şahıs

- *Hārūnu'r-reşīd oğlanlarından biri ġażablanıp atası ḳatına kilip ayttı fulān vālīniŋg oğlı anama sökti. Hārūnu'r-reşīd vezīrlerine ayttı ol kişi kim munuŋg kibi yaramas söz sözlegey anıŋg cezāsı ni turur? ...Hārūnu'r reşīd ayttı ay oğlum mürüvvet ve kerem ol turur kim andan kiçkeysen Eger ʿafv ite bilmeseŋg sen dağı anıŋg anasına sökkül evle kim intiḳām ḥaddden kiçmegey Eger* ***kiçer bolsa*** *ẓulm bizim ṭarafımızdan bolġay* (GT, 43b-44a).

Hārūnu'r-reşīd'in oğullarından biri sinirlenip babasının huzuruna gelip dedi ki: "Filanca valinin oğlu anneme küfretti." Hārūnu'r-reşīd: "Ey oğlum, lütuf ve mertlik odur ki sen onu

affedeceksin. Eğer affedemezsen sen de onun anasına küfret. İntikamın sınırı aşmasın. Eğer intikamın sınırı aşarsa biz zulmetmiş oluruz.” dedi.

- *ʿĀḳil ol sözni yirinde sözlegey*
  Hem cevābını münāsib közlegey
  Kim muḫālif ***bolsa*** *sulṭān sözine*
  Kiltürür ol köp belālar özine (GT, 9b).

Akil (kişi), sözü yerinde söyleyen ve cevabını da yerinde bekleyen kişidir. Kim sultanın sözüne muhalif olursa başına çok belalar getirir.

- *Faḳīr(-i) ṣādıḳ oldur iy ʿazīz ir*
  Yaman iş kilmegey hergiz ḳolundan
  İner bolsa *ḳayadın bir aġır taş*
  Kirek kim kitmegey ʿārif yolundan (GT, 80a).

Ey Aziz Yiğit! Sadık fakir, elinden asla kötülük gelmeyen kişidir. Kayadan ağır bir taş inse bile arif yolundan ayrılmamalıdır.

- *ʿĀrif ir nefsine uyup gitmez*
  Ni ḳadar nefs a͡ŋga cefā ḳılsa
  Ol degüldür faḳīr kim it tig
  Tigme nākes işikine kilse
  Pārsā bilmegil sen ol irni
  Altun aḳça duʿa ḳılıp ***alsa*** (GT, 87b).

Arif kişi nefsi ona ne kadar cefa etse de nefsine uyup gitmez. Tüm cimrilerin eşiğine köpek gibi gelen fakir değildir. Dua edip de (karşılığında) altın akçe alan kişiyi zahit sanma.

- *Ḳaçan sü͡ŋgü͡ŋ yirge* ***tüşse*** *aṭ üstündin almaḳlıḳḳa taʿarruż ḳılmaġıl kim muḫāṭara turur* (MG, 70a).

Süngün yere düştüğünde at üstünden almaya kalkışmak tehlikelidir.

- *Yänäçi, egär ki töräçi egri* ***törä etsä,*** *ani͡ŋgkibik iştä taniḫlïḫ bilä yetkizgän* ***bolsa,*** *hörmätsiz ündälgän bolgay* (TB, 78).

Yine eğer yargıç yanlış hüküm verirse, şahitlerle işi yürütürse onu adaletsiz olarak bilsinler.

- *Ḫaçan ki bu türlü yïraḫtïr dinsizlärniŋ töräsi kʻrisdânliktän, tiymästir barmaga kʻrisdânlarga alarniŋ töräsinä. A kim ki, essizlik etip,* ***barsa,*** *köp yamanlïḫka säbäp bolur bizim üçün da bizim törämiz üçün* (TB, 53).

Bu şekilde dinsizlerin mahkemesi Hristiyanlıktan uzak durduğunda Hristiyanlar onların mahkemesine gitmemelidir. Eğer bir kimse akılsızlık edip de giderse bizim için ve bizim mahkememiz için çok kötülüğe sebep olur.

- *Daġï da bolmagay, ki az nemä üçün ant bolgay, zera egär dünyâniŋ ig[i]likin dä* ***bersälär edi****, tiymäs edi ant içmägä* (TB, 47).

Önemsiz şeyler için ant iç(il)meyecek zira tüm dünya nimetlerini verseler de ant iç(il)memeli.

3.1.2.9.Öneri-Teklif İşlevi

Karşı tarafın lehine olacak bir eylemi gerçekleştirmeyi teklif olarak sunma durumunda şart kipinin *öneri-teklif* işlevleri devreye girer. Şart kipinin *öneri-teklif* işlevinde kullanıldığı cümlelerde sunulan teklif ve önerinin karşı taraftan kabul görmesi *isteği* de bulunur. *Öneri-teklif* işlevlerinin bulunduğu sözcelerde ***"tileseŋ, buyruḳuŋ bolsa, tilerseŋiz, maṣlaḥat körseŋiz"*** gibi nezaket de içeren kiplik sözlerin geçtiği tespit edilmiştir.

1. Teklik Şahıs

- *Turup vaḳtsız çaġırma ay müʻeẕẕin*
  Kiçeden ni kiçiptür bilmeyin sen
  Tileseŋ *bilmege menden kilip sor*
  Taŋ atḳınça közümni yummayıpmen (GT, 60b).

Ey Müezzin! Geceden ne geçmiştir bilmeden durup da zamansız çağırma. Bilmek istersen gel de bana sor. Tan ağarıncaya kadar gözümü yummadım.

3. Teklik Şahıs

- *Ol kimide bir ḥaḳīm ir bar idi kilip melik ḫıdmatına ayıttı buyruḳuŋ* ***bolsa*** *men anı sākin ḳılayım ayttı ġāyet luṭf bolġay* (GT, 17b).

O gemide bilgili bir adam vardı. Hükümdarın huzuruna gelip: "Emrin olursa ben onu yerine getireyim." dedi. Hükümdar: "Çok iyi olur."

2. Çokluk Şahıs

- *Kelām-ı mecīd āyetiniŋ ʿizzeti ve şerefi andan artuḳraḳ turur kim munuŋ bigin yirlerge yazmaḳdan zamānlar turmaḳ bile sürtülür dağı ḫalāyıḳ anıŋ öze ḫurmetin bilmeyin kiçerler* ***tilerseŋiz*** *kim teẕkire yazılġay bu ikki beyt kifāyet turur* (GT, 147b).

Kelām-ı mecīd ayetinin izzeti ve şerefi ondan fazladır. Bunun gibi yerlere (Kur'an ayetlerini) yazmaktansa –(çünkü) zamanla insanlar onun hürmetini bilmeyerek üzerinden geçerler- isterseniz tezkire olarak bu iki beytin yazılması yeterlidir.

- *Eger* ***maṣlaḥat körseŋiz*** *siziŋ üçün şeherde bir yaḫşı ʿimāret ḳılayım eyle kim ʿibādet ferāġati mundan yaḫşırak müyesser bolġay dağı özgeler siziŋ bereketiŋizden müstefīd bolup ṣālih ʿameleriŋizge uyġaylar* (GT, 69a-69b).

Eğer uygun görürseniz sizin için şehirde güzel bir yer inşa edeyim ve her kim ibadet edecekse ona kolaylık olacaktır ve herkes bereketinizden faydalanıp sizin salih amellerinize uyacaktır.

3.1.2.10.Korkutma İşlevi

Şart kipinin bulunduğu bazı sözcelerde kişiyi bir davranıştan uzak tutmak için eylemin gerçekleştiği takdirde korkutucu sonuçlarının olacağı açıklanır. Bu işlev özellikle dinî metinlerde "cehennem, haram, ölüm" kavramlarıyla kişi üzerinde baskı oluşturarak eylemin yapılmasını/yapılmamasını sağlamak üzere kurulan sözcelerde bulunur.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde korkutma işlevinin bulunduğu sözcelerde "***Tėn̂griden dagı papdan kargışludur, örtlik tamukka tüşerler, an̂ga yakşıraḫtur ılan alsa kėnsi agızına, öz ḳanı bilen yuvar ilin, cehennemde bolur dāyim yiri nār, ḫırḳa an̂ga ḥarām bolur, ḥayātınıng̑ kökin keser, ot"*** gibi *korkutma* kipliğinde değerlendirilebilecek sözlerin geçtiği tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Ambrosius: "Kim bu cehanda yazuḫın **kėçiktirse**, tamuḫta höküm urmaḫ bile aytırgay. Ol an̂ga nėme de boluşmagay…Kėlir aynada aytın̂gız kėnsi yazuḫun̂gızını. Kim **aytmasa,** birsi aynada mėn tilemėn ėşitme. Barça kişi borçlutur oruçta yazuḫın aytma dagı tüm alma. Kim her yılda anı **ėtmese,** ol Tėn̂griden dagı papdan kargışludur"*(CC, 62b/25-63a/25).

Ambrisius: "Kim bu dünyada günahlarını itiraf etmezse cehennemde yargı kararıyla itirafa zorlanacak. Bu ona hiç de fayda etmeyecek….Gelecek hafta kendi günahınızı itiraf ediniz. Kim itiraf etmezse öbür hafta ben dinlemek istemem. Kim ki onu her yıl yapmazsa o kişi Tanrı'dan ve papadan lanetlidir.

3. Teklik Şahıs

- *Yarlı, miskin kişiler*
  Yakşı bitik bilmezler
  Talaşman sözin ınanırlar
  Örtlik tamukka tüşerler
  Yėkni̇n̂g tuzakına ilnirler
  Anda ılap asov yoḫ
  *Nėçe **çagırsa** ėşitmeḫ yoḫ*
  Hergiz dagı kutılmak yoḫ (CC, 59a/8-12).

Yoksul miskin kişiler/ Kutsal kitabı bilmezler/ Nifakçının sözüne inanırlar/ Ateşli cehenneme düşerler/ Şeytanın tuzağına yakalanırlar/ Orada ağlamanın faydası yok/ Ne kadar bağırsa işitmek yok/ Asla kurtuluş da yok.

- *Paulus: "...Kim, bilip bir yazuḫun, Tėŋirniŋ yėtesin* ***alsa****, aŋa yakşıraḫtur ılan alsa kėnsi agızına. Ol ılan boyına* ***yamanlıḫ ėtse*** *canına ėte almas, basa Tėŋri yėtesi boyın, canın öldürür"* (CC, 63a/26-35).

…Kim bir günahını bilerek ekmek-şarap ayinine katılıp İsa'nın bedeni olan ekmekten yerse ve kanı olan şaraptan içerse o, ağzına yılan alsa daha iyidir. O yılan vücuduna zarar verse de ruhuna bir şey yapamaz; diğer taraftan ekmek ve şarap yani İsa'nın eti ve kanı vücudunu ve ruhunu öldürür.

- *Kim* ***izder ise*** *ḫilāf-ı rāy-ı sulṭān*
  Öz ḳanı bilen yuvar ilin ol nādān (GT, 42a).

Her kim sultanın düşüncesinin zıttına davranırsa o cahil, elini kendi kanıyla yıkar.

- *Alıp ʿālim sözin semʿiŋde tut bik*
  Niçe kim bolmasa fiʿli sözi tig
  Anıŋ ***ḳılsa*** *sözine her kim* ***inkār***
  Cehennemde bolur dāyim yiri nār (GT, 75b).

Her ne kadar işi sözü gibi olmasa (da) âlim sözünü alıp kulağında sıkıca tut. Her kim onun sözünü inkâr ederse cehennemde yeri daima ateş olur.

- *Fuḳarā ḫırḳası rıżā tonı durur her kim bu kisvet içinde meskenetke* ***taḥammül ḳılmasa*** *müddeʿī durur dağı ḫırḳa aŋa ḥarām bolur* (GT, 77a).

Fukaranın hırkası rıza giysisi gibidir. Her kim bu elbise içinde fakirliğe tahammül etmezse inatçıdır ve hırka ona haramdır.

- *Her kim teŋri taʿālā ḫalḳın* ***āzār ḳılsa*** *dağı bir kimirse köŋli üçün ḥaḳ taʿālā ol kimirse ni aŋa ḥavāle ḳılur kim ḥayātınıŋ kökin keser* (GT, 31a-31b).

Bir kimseyi memnun etmek için her kim ki Allah'ın yarattığı kullarına kötü davranırsa Allah da o kimsenin hayatla bağını keserek (onu) (öbür dünyaya) gönderir.

- *Kiliptür ḫoş aŋa cevr itmek ilge*
  İlinde bir niçe kün bar cāhı
  Yüzerlikke ni ***ḳılsa*** *ot miŋ ança*

Ḳılur bir kün aŋ̂a miskīnler āhı (GT, 31b).

Elinde gücü olduğu zaman halka zulmetmek hoş gelir oysa miskinlerin ahından çıkan ateş, üzerliği yaktığı gibi onu da yakacaktır.

3.1.2.11.Tavsiye-Akıl Verme-Yol Gösterme İşlevi

Tavsiye de *nasihat* gibi karşı tarafın lehine yapılan *yönlendirme* sözlerini içerir. *Tavsiye*de, tavsiye edilen durumun karşı tarafın tercihine bırakılması söz konusu olduğundan *nasihat*e göre esneklik içerir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Münyetü'l Ġuzāt,* didaktik bir eser olduğundan ok atma ve ata binme konularında yapılması gerekenler anlatılırken bu işlevden yararlanılmıştır. Şart kipinin bu işlevlerde kullanıldığı sözcelerde eylemi yerine getirip getirmeme kararının sözün muhatabına bırakıldığını göstermek üzere ***"tileseŋ̂g"*** ifadesi sıklıkla geçmektedir. İşlem basamaklarının sırayla açıklandığı *tavsiye, yönlendirme ve akıl verme* sözcelerinde "***andın sonra***" zarfının ve ***"-sA…emir kipi"*** yapısının da kullanıldığı tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Arı Gregor alay aytır:* ***Tilerseŋ̂g*** *bilmege, söversèn Tèŋ̂irni ya sövmes sèn, sorgıl sèniŋ̂ köŋ̂lüŋ̂*ni*, söver mi Tèŋ̂irni. Eger sèniŋ̂ köŋ̂lüŋ̂ aytsa "Sèvermèn", ınanmagıl, kaçan tapmassèn seniŋ̂ tiriliki ŋ̂, işiŋ̂, sözi ŋ̂, sagınçı ŋ̂, nèçik Tèŋ̂*eri buyurdu. *Oltur kèrti nişan, kim sèn Tèŋ̂irni söversèn, kaçan sèn anıŋ̂ üçün* ***kaygırsaŋ̂g*** *kim Tèŋ̂*eri *sövmes dagı kaçan sèn* ***sövinsèŋ̂g*** *anıŋ̂ üçün, kaysını Tèŋ̂ri söver kim bu buyuruk tutar* (CC, 62a/13-29).

Aziz Gregor şöyle der: "Tanrı'yı sevip sevmediğini bilmek istersen *Tanrı'yı sever mi* diye kendi kalbine sor. Eğer senin kalbin *severim* derse kendi yaşantını, amelini, sözünü, düşünceni Tanrı'nın buyurduğu gibi bulmazsan inanma. Gerçek işaret odur ki eğer sen onun için kaygılanırsan Tanrı'yı seversin. Eğer sen onun için sevinirsen Tanrı'yı sevmezsin. Tanrı bu buyruğu tutanları sever.

- ***Tileseŋ̂g*** *bolmaġa maʿrūf-u kerḫī*

Cüneyd ü şeyḫ şiblī ṣuḥbetin ḳıl (GT, 8a).

(İslam velilerinden) Maʿrūf-u Kerḫī olmak istersen (meşhur mutasavvıf) Cüneyd Bağdadi ve (Iraklı mutasavvıf) Şeyḫ Şiblī'nin sohbetinde bulun.

- *Ḳutulmaġa* ***tilesең*** *ḫavf ilinden*
  Raʿiyyet ḥāline yaḫşı baḳadur (GT, 20a).

Korkunun pençesinden kurtulmak istersen halkına iyi davran.

- ***Tilesең*** *tutmaġa ay şāh iḳlīm*
  Çerigiңden dirīġ itme derāhim (GT, 23a).

Ey Şah! Memleket tutmak istersen askerinden parayı esirgeme.

- *Düşmen bile ṣulḥ iterge* ***köңlüңg bolsa***
  Ol ***sökse*** *ḳafāda ḳıl yüzine taḥsīn*
  Ger açı sözin işitmegeyin ***dir iseң***
  İḥsān bile ḳıl ḥemīşe aġzın şīrīn (GT, 35b).

Düşmanla barışmaya gönlün varsa küfretse de arkada bırak, yüzüne karşı takdir et. Eğer kötü sözünü duymayayım dersen daima tatlı dilli ol.

- *Eger bir ṣaḥrāda* ***bolsaң*** *kim yaḳınıңda kişi* ***bolmasa*** *taḳı* ***ḳorḳsaң*** *kim aṭıңg maʿḳūl bolġay tip bes süңgüni ortasından sol iliңg birle taḳı aṭıңgnıңg yalı birle birge tutġıl* (MG, 69b).

Eğer bir sahrada olursan, yakınında kimse olmazsa, atın makul olsun diye korkarsan şu hâlde süngüyü ortasından sol elinle atının yayıyla birlikte tut.

- *Ḳaçan kim* ***ḳaṣd ḳılsaң*** *bu ʿamellerini ögrenmeklikke anlarnı kim saңga ẕikr ḳıldım öküş ʿamel ḳılġıl tā saңga tabīʿat ve ʿādet bolsun* (MG, 27b).

Sana söylediğim bu amelleri öğrenmeye niyetlendiğinde sende alışkanlık hâline gelene kadar çok tatbik et.

- *Ḳaçan* ***tilerseŋ*** *kim aṭġa mingeysen aṭnıŋ sol yanına turup ḳamçıŋnı sol iliŋde tutup üzeŋgüde berāber yā azġına artḳarurak tutup mingil andın soŋra tonuŋnı açıp tüzetgil* (MG, 9b).

Ne zaman ata binmek istersen atın sol yanında durup kamçını sol elinde tutup üzengiyle beraber azıcık sıkıca tutup bin, ondan sonra elbiseni açıp düzelt.

- *Ḳaçan iki fārisge ḳarşu* ***çıḳsaŋ*** *yā ḫūẕ öküş fārislerge ḳarşu* ***çıḳsaŋ*** *saḳlangıl ġarīmlerniŋ seniŋ üzere iki yandın bolunup kirmesünler* (MG, 61b).

İki ya da daha çok atlıyla karşılaştığında korun. Rakiplerin iki yandan gelip senin üzerine girmesinler.

- *Eger sen bir tar yirge* ***tüşseŋ*** *taḳı artıŋġça bir fāris kilse taḳı bir fāris alnıŋdayın çıḳsa bes munda ḥīle ol turur kim aṭıŋdın tizce tüşgeysen* (MG, 63a).

Eğer sen dar bir yere düşsen ve ardından bir atlı gelse ve bir atlı da öylece önüne çıksa bunun hilesi atından hızlıca inmektir.

- *Eger ʿadū irse oḳ birle atġıl eger fārisni* ***ṭalep ḳılsaŋ*** *kim anıŋ arḳasında ḳalḳanı bolsa saŋga mümkin bolmas anı arḳasındın sançmaḳlıḳ bes sen anıŋ aṭını sançġıl kim atı sekrise ḳalḳanı zāyil bolur bes ol vaḳtda sançġıl taḳı bilgil kim ḳalḳan yaramas meġer oḳ atġanda yā sıpḳın atġanda* (MG, 54a).

Eğer düşmansa okla at. Eğer biniciyi hedef alsan ve onun arkasında kalkanı olsa onu hedef alıp arkasından vurman mümkün olmaz. Şu hâlde atı sıçrasa kalkanı işe yaramayacağı için atını süngülemelisin. Öyleyse o vakit süngüyü sapla ve bil ki ok ve zıpkın attığında kalkan işe yaramaz.

3. Teklik Şahıs

- *Gül* ***tilese*** *ḫaṭırıŋ tolı ṭabaḳ bu gülistānımdan oḳı bir varaḳ* (GT, 6a).

Aklına gül dolu bir tabak gelirse gülistanımdan bir sayfa oku.

- *Çünki kördüŋ ḫaṣm senden küçlüdür*

Ol seni urmaḳ ***tilese*** *yıġlaġıl*
Ol ***yigirse*** *sen aṅga miskīnlik it*
Luṭf birlen ḥarb işikin bağlaġıl (GT, 100b).

Gördün ki düşman senden güçlü, seni vurmak isterse ağla. Sana hiddetlenirse âcizlik et, iyilikle savaş kapısını kapat (barışı sağla).

- *Kim izder ise ḫilāf-ı rāy-ı sulṭān*
  Öz ḳanı bilen yuvar ilin ol nādān
  Kündüzni kiçe ***dise*** *melik sen aytḳıl*
  Uşta körünür ḳamer yanınca keyvān (GT, 42a).

Her kim hükümdarın düşüncesinin zıttına davranırsa o cahil, elini kendi kanıyla yıkar. Hükümdar gündüze gece derse sen (de): "İşte ay ve yanında yıldızlar görünüyor." de.

- *Kirekli dost köṅlin tapmaḳ üçün*
  Atası bāġını ***satsa*** *revā'dur* (GT, 43b).

İhtiyaç duyulan dostun gönlünü kazanmak için baba bağı satılsa uygundur.

- *Eger aṭnıṅ yalı* ***bolmasa*** *iyerniṅ ilgerü ḳaşın içindin tutġıl andın soṅra üzeṅgüni ilgerü bir ḳatla burġıl andın soṅra sol ayaġuṅnı üzeṅgüge ḳoyġıl taḳı saḳlanġıl ayaġıṅ aṭnıṅ ḳoltuġına kirmesün* (MG, 9b-10a).

Eğer atın yelesi yoksa eyerin ön tarafının içinden tut, ondan sonra üzengiyi öne doğru bir kez bük. Ondan sonra sol ayağını üzengiye koy ve korun. Ayağın atın ön bacağının altına girmesin.

- *Yergä bilä bergäylär sözlämägä zaḫoccalarga, 1-i* ***sözläsä,*** *1-si tek turgay, soṅra birsi sözlägäy, ki alarniṅ gilelärini işitip bilgäylär könünü egrini da andan soṅra yarġusun etkäylär* (TB, 35).

Davacılara sırayla konuşma hakkı verilecek. Biri konuşurken diğeri dinleyecek, sonra başkası konuşacak. Onların şikâyetini dinledikten sonra (yargıçlar) kimin haklı kimin haksız olduğunu tespit edip ondan sonra hüküm verecek.

- *Körgüzür, ki tiyişlidir yarġu bolmaga, yoḫesä maḫtamaḫ bilä üvrätir, ki çarä* ***bar esä,*** *suḫlanmasïn yarġuga barmaga* (TB, 20).

Bu kıssadan şu anlaşılıyor: Haksız bir durumun ortaya çıkması hâlinde mahkemeye başvuru yapmak gerekir. Ancak eğer mahkemeye gitmeden uzlaşma mümkün ise uzlaşma yöntemini kullanmak gerek.

- *Egär kimsä* ***biliksiz esä,*** *övränsin, a egär tügäl* ***övrängän esä*** *da munda nemä eksik* ***tapsa****, kendi tügälläsin* (TB, 26).

Eğer bilgisiz ise yazılanlardan öğrensin. Yok eğer ilimde mükemmel bilgilere sahip ise ve burada eksik bulduğu bir şey olursa onu kendisi tamamlasın.

- *Egär ki yarġu başï biliksiz* ***bolsa,*** *ḫatïnda olturgan biliçilärdän övrängäy yarġu işini, ki pambassïz biyängäylär könülükkä* (TB, 32).

Eğer mahkeme başkanı bilgisiz ise yanında bulunan bilirkişilerden yargı işini öğrenecek, böylece kusursuz bir şekilde adaleti takip edecek.

- *Bolmagay ki tezindän yarġuçu antka salgay, äväldän yarġuçï câht etmäk keräk, ki antsïz yarġuga uç etkäy; a egär ki* ***bolmasa*** *çarä anttan başḫa uç etmägä, ol vaḫtta yarġuçu äväldän övrätkäy, ki ne türlü tiyär ant içmägä da ne türlü aġïrdïr antnïŋ pokutasï, da andan soŋra buyurgay antnï* (TB, 47).

Yargıç, bir an önce ant verilmesi için acele etmemeli, önce davayı yeminsiz halletmeye çalışmalıdır. Eğer ant verilmeden işi çözmek mümkün olmazsa o zaman yargıç öncelikle nasıl ant içilmesini gerektiğini ve ant içmenin kefaretinin ne kadar ağır olduğunu açıklayacak, ondan sonra ant içme emrini verecek.

- *Äväl başlanmaḳï munuŋ bizdän boldï, da bizdän soŋra keräk, ki az az yazïlgay da tügäl bolgay, zera ganonk'tan boyruḫtur, yïlda 3 kez žoġovk bolgay, da tergöv etkäylär, egär ki dünyâda nemä yäŋi badiyät* ***çïḫïp esä,*** *anï barça baḫïp, ari atalar artïḫsïlïḫnï keri salgaylar da toġru yolga keltirgäylär... Egär ki kimsä es* ***ḫoysa,*** *tapar barça ari bitiklärdä bu türlü ki az az ilgäri kelip tügälläniptir* (TB, 55).

Öncelikle bunun başlangıcı tarafımızca yazıldı, bizden sonra azar azar yazılması ve tamamlanması gerekirdi. Kilise kanununda emredildiği gibi yılda 3 kez kurul toplanmalı ve inceleme yapılmalı. Dünyada ne tür yeniliklerin olup bittiğini kutsal babalar araştırmalı, her şeye bakmalı, fazlalıkları bırakarak doğru hâle getirmeliler. Eğer bir kimse dikkatle bakarsa bütün kutsal kitapların bu şekilde azar azar yazılarak tamamlandığını görür.

3. Çokluk Şahıs

- *Eger bu ikisi **şāṯır bolsalar** seniṉg üzere **müteferriḳ bolsalar** niçük kim saṉga vaṣf ḳıldım anıṉg kibi ḳılġıl* (MG, 62a).

Eğer bu ikisi çevik olurlarsa (ve) seninle ayrılmış olurlarsa sana tarif ettiğim gibi yap.

- *Ḳaçan saṉga **yürüseler** ḳaysı yaḳın irse sen aṉga ḥamle ḳılġıl birisine işaret ḳılıp taḳı birisini sançġıl* (MG, 61b-62a).

Sana yürüdükleri zaman hangisi yakınsa sen ona hamle yap, birisine işaret edip diğerini süngüle.

3.1.2.12.Kabullenme İşlevi

Kişinin baş edemediği ya da itiraz etmek istemediği durumlar karşısında hakkına razı olduğunu anlatan sözcelerde şart kipinin *kabullenme* işlevinde kullanıldığı görülür. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde şart kipinin bu işlevinin bulunduğu sözcelerde ***"rāżimen, çekseṉg revā, nitse bolur, maṉga cezā durur"*** gibi *kabullenme* sözlerinin kullanımı tespit edilmiştir.

1. Teklik Şahıs

- *Yā kerīm yā raḥīm bu ḳuluṉgnı bağışlaġıl eger ʿuḳūbatḳa **lāyıḳ isem** ḳıyāmat kün meni közsüz ḳopargıl kim iygüler naẓarında ḫacil bolmaġaymen* (GT, 50a).

Ey kerem sahibi, ey Rahim… Bu kulunu bağışla. Eğer cezaya layıksam kıyamet günü beni kör dirilt ki iyilerin nazarında mahcup olmayayım.

2. Teklik Şahıs

- *Kirek öltür kirek cürmüm bağışla*
  *Ni **ḳılsaŋg** ḥukmine rāżimen işle*
  Bu ʿöẕrümni ḳabūl itkil dimes men
  Ağır yazuḳlımen ehl-i keremsen (GT, 50a).

İster öldür ister suçumu bağışla. Ne yapsan kararına razıyım. Günahım ağır olduğu için sana özrümü kabul et, diyemem. Ama sen kerem sahibisin.

- *Bir kişiden dāyimā körüp saḫā*
  *ʿÖmr barınça **yükün çekseŋg** revā* (GT, 36b).

Bir kişiden her zaman cömertlik görürsen ömrün var oldukça onun yükünü taşısan revâdır.

3. Teklik Şahıs

- *Niçe kim **yoḳ ise** ḥüsn u cemālim*
  Kiçer ḫoş gül ḳatında böyle ḥālim (GT, 81a).

Güzellik ve zarafetim olmasa da gül yanında durumum gayet iyidir (vaktim iyi geçer).

- *Ay ḳarındaşlar **nitse** bolur çān menim andan naṣībim yoḳ dağı anıŋg sudan ḳısmeti bar idi* (GT, 94b).

Ey kardeşler! Benim bundan nasibim olmadığı; onunsa sudan kısmeti olduğu için ne yapsa olur.

- *Yoḫsa kʻrisdânlar kʻrisdânlar töräsinä barmaḫ keräk, egär ki **bilsä,** kʻrisdân töräsinä egirlik tä **bolsa,** Teŋgridän algay tölövün* (TB, 53).

Ama Hristiyanlar Hristiyan mahkemesine gitmeli. Eğer ki Hristiyan mahkemesinde haksızlığa uğradığını düşünürse bunun karşılığını (mükafatını) Tanrı'dan alacaktır.

1. Çokluk Şahıs

- *...da ne türlü yaḫşï kʿrisdânlar câht etärbiz yaḫşïlïḫnï ḫïlïnmaga, a egär ki* ***aldansaḳ*** *nemä bilä bu dünyâniŋ yazïḫï bilä, öktämlik etmiyin, ḫosdovanel bolurbiz, lucumuznu tartïp, inanïrbiz boşatlïòka, da egär ki* ***yaŋïlsaḳ*** *biri birimizgä da kek bolsa yüräkimizgä, sövük bilä boşatïrbiz biri birimizgä* (TB, 52-53).

…ve iyi Hristiyanlar olarak iyilik yapmaya çalışırız. Eğer bu dünyanın günahlarıyla yoldan çıkarsak kibirlenmeden itiraf ederiz. Cezamızı çeker, günahlarımızın bağışlanacağına inanırız. Eğer birbirimize karşı suç işlersek ve içimizde kin güdersek sevgiyle birbirimizi affederiz.

2. Çokluk Şahıs

- *Bir sözüm dagı bar eger ol rāst bolmasa ni* ***ʿuḳūbet ḳılsaŋïz*** *maŋga cezā durur* (GT, 42b-43a).

Bir sözüm daha var. Eğer o söz doğru değilse bana ne eziyet ederseniz hakkımdır.

3.1.2.13.Açıklama İşlevi

Şart kipi eki –s*A*; bir konuyu açıklığa kavuşturmak, izah etmek ya da bir hususta eyleyiciye bilgi vermek amacıyla *açıklama* işlevinde kullanılabilir. Bu işlevin bulunduğu sözcelerde *uyarı, tavsiye, nasihat, yönlendirme, akıl verme, dikkat çekme, sebep-sonuç* gibi yan işlevler de bulunabilir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde şart kipinin *açıklama* işlevinde genellikle ***"rāst söz budur, cāyiz turur, niçük kim vaṣf ḳıldım, ol ʿalāmeti cehl turur, muntig ḳılmaḳ uluġ ʿayb turur, eksiklik tügüldür, törä buyurïyïr, muniŋ ki ḫïlïḫ bilä bolur, egär ki yazdïḳ esä ävälgidä, alay tut ki"*** sözlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- ***Tileseŋ*** *rāst söz budur eyā şāh*

Cehān körgen kişi köp yalġan aytur (GT, 43a).

Ey şah, doğru söz istersen işte budur: Cihanı gören kişi hep yalan söyler.

- *Fārislıḳnıṉg ḳayısı fennindin* ***tilesеṉg*** *ḫāṣṣa kim ḳılıç birle taḳı süṉgü birle taḳı oḳ birle ʿamel ḳılmaḳlıḳda yaʿnī bu işlerde bu fenn ḳatıġ kirek bolur* (MG, 107b-108a).

Biniciliğin hangi hünerinden istersen -özellikle kılıçla, süngüyle, okla iş görmek gibi işlerde- bu ilim çok gerekli olur.

- *Eger mihmāznı bir ayaġına* ***keseṉg*** *taḳı cāyiz turur* (MG, 68a).

Eğer mahmuzu bir ayağına giysen de caizdir.

- *Eger süṉgüṉgni sol iliṉg üzere alıp* ***çıḳsaṉg*** *niçük kim vaṣf ḳıldım saġ iliṉg birle ḳılġan kibi* ***ḳılsaṉg*** *bu ʿamel ġarīb ʿamel turur* (MG, 46a).

Eğer süngünü sana tarif ettiğim gibi sol elin üzerine alıp çıksan (ve) sağ elinle yaptığın gibi yapsan bu farklı bir yöntemdir.

3. Teklik Şahıs

- *Bir fāżıl müftīge sordılar vaḳf itmegi halāl mı turur ayttı eger ḫāṭır cemʿiyyeti dağı ʿibādet ferāġati (vazgeçme) üçün* ***bolsa*** *ḥalāl turur eger cemʿ itmek üçün* ***bolsa*** *ḥarām turur* (GT, 72b-73a).

Eğer gönül topluluğu ve ibadet kolaylığı için olursa helaldir; eğer birleştirmek için olursa haramdır.

- *Her kimde bu vaṣflar bar ol faḳīr durur eger ḳabā içinde* ***bolsa*** *dağı faḳīr ol degül kim hevā ve heveske uyup kiçeni kündüz ḳılġay dağı şehvet artınça yürüp kündüzüni kiçe ḳılıp ġaflet uyḳusunda yatıp kalġay dağı alnında ni* ***bolsa*** *yigey aġzında ni* ***kilse*** *digey taşı ʿimāret içi ḫarāb bolġay* (GT, 80a-80b).

Her kimde bu vasıflar varsa fakirdir. Eğer kaftan içindeyse (giymişse) o fakir değildir. Her kim istek ve hevesine uyup gecesini gündüz eder, şehveti artınca yürüyüp gündüzünü gece

edip gaflet uykusuna yatıp kalırsa ve önünde ne olursa yer, ağzına ne gelirse derse dışı imaret gibi güzel, içi harap olsa bile o kişi fakir değildir.

- *Ol vaḳt maʿlūm bolur kim bir kişi söz* ***başlasa*** *sözü tamām bolmayın bir kimerse daġı ortaġa söz kitürgey ol ʿalāmeti cehl turur* (GT, 108b).

O zaman malum olur ki bir kişi söze başlasa ve sözünü bitirmeden başkası ortaya söz getirirse (konuşmaya başlarsa) (bu) cahillik alametidir.

- ***Öltürür bolsa*** *meni bu ḳında ol yār-ı ʿazīz*
  Sen saḳınma kim yigeymen ḳayġu ol dem cān üçün
  Cān emānetdür anı birmek kirek līkin menim
  Ḳayġum ol dur kim yirinde tutmaġan fermān üçün (GT, 56b).

O aziz yâr/ dost beni bu acıyla öldürürse sen o an canım için kaygılanacağımı sanma. Can emanettir, onu vermek gerekir ama benim kaygım yerine getirilmeyen ferman içindir.

- *Derāhīm* ***bolmasa*** *ilde belādur*
  Ānıṉg kim yār ilinde mübtelādur
  Kiçer böyle cehān ay yār-ı hemdem
  Eger ***bolsa*** *meşeḳḳat* ***bolmasa*** *ġam* (GT, 66a).

Memlekette para olmazsa o memleket için bu beladır (çünkü) o memleket dostlarına bağımlı hâle gelir. Ey zamane dostları, gam olmadan zorluk olursa dünya böyle geçer gider (Gam ve zorluk arkadaştır).

- *Fārisḳa ʿayb ol turur kim aṭ üstünde yaman* ***oltursa*** *taḳı aṭda yaḫşı ṣābit* ***bolmasa*** *taḳı libāḳatı az* ***bolsa*** *taḳı öküş* ***ḫaṭā ḳılsa*** *taḳı fārislıḳda tedbiri az* ***bolsa*** (MG, 35a-35b).

At üstünde kötü otururbut, at da iyi sabitlenmezse ve binicinin ustalığı az olursa, çok hata yaparsa ve binicilikte tedbiri az olursa binici için ayıptır.

- *Menim ḳatımda andın ḳatıġrak ʿayb yoḳ turur kim uruş tartış vaḳtı bolmayın yāḫūẕ burundın iski yarası bolmayın fāris aṭını hīç yirde* ***ḳanatsa*** *muntig ḳılmaḳ uluġ ʿayb turur* (MG, 16b).

Bir binici öncesinde eski yarası olmayan atını dövüş çekiş vakti olmaksızın yok yere yaralarsa benim nezdimde ondan daha büyük kusur yoktur.

- *Egär ki bizdän az az ilgäri kelip **yazïldï esä,** emdi dä egär köplärdän yazïlsa özgä vaḫtlarda, nemä eksiklik tügüldür, yoḫesä tek toġru törä bolsun, ki barça yaḫşïlar biyängäylär da munuŋ͡ eksikin tügällägäylär* (TB, 56).

Eğer bizden önce yazıldıysa ve şimdi de birçok kişi tarafından farklı zamanlarda yazılıyorsa bu, bir eksiklik değildir. Yeter ki doğru kanun olsun ve bütün iyi insanlar bunu takdir ederek eksiklikleri tamamlasınlar.

- *Egär ki esirikliktä **yoluḫsa**, ki biri birin naḫïs etkäy, törä buyurïyïr, ki aniŋ͡gkibik iş naḫïslïḫnïŋ͡ esiriktä etkän tiymäs boşatmaga, ani dä tözmägä* (TB, 87).

Eğer sarhoşken (biriyle) karşılaşırsa ve (onlar) birbirlerine zarar verirlerse kanun şöyle buyuruyor: Bunun gibi zarar verenin sarhoşken yaptığı bu işi bağışlamak ve buna tahammül etmek gerekmez.

- *Kişi öldürmäḫ kläminçä muniŋ͡ ki ḫïlïḫ bilä bolur: egär kimesä otun çapkanda balta bilä, da balta tüşkiy edi sapïndan da kişi öldürgäy, kim dä **bolsa,** albo kimesä taş bilä ya aġaç bilä [atsa], daġïn egär kimesä yemişli teräk üsnä aġaç bilä **atsa** ya taş bilä da kişini öldürgäy, ya usta şägertin öldürgäy körminçä, ya ata oġlun, ya biy ḫulun, ya biçä ḫuluḫçïsïn, ya ḫardaş ḫardaşnï, ya bir kimsä özgäni klämiyin **öldürsä**, ya ne tür[lü] iş bilä aytïlgan, ya atlar arabanï alïp ḫaçkanda tïyalma **bolmasa** da kişini **öldürsä**, ya kiyikkä çïḫkanda kiyikçilär da oḫ atkaylar kiyikkä ormanda ya tüzdä ol saġïş bilä, ki kiyikni urgay, da ol oḫ, ki kiyikniŋ͡ üsnä atïldï, da kişini öldürgäy, aniŋ͡gkibik öldürmäḫ kişini klämiyin öldürmäḫlärdir* (TB, 143).

İstemeden insan öldürmek şu şekilde olur: Eğer bir kimse baltayla odun keserken balta sapından çıkıp birini öldürürse veya bir kimse taşla ya da ağaçla vururs veya bir kimse meyveli ağacın üzerine ağaç ya da taş fırlatarak insan öldürürse usta çırağını kazayla öldürürse ya da baba oğlunu veya bey kölesini veya kraliçe cariyesini, kardeş kardeşi; yani bir kimse bir başkasını istemeden herhangi bir şekilde öldürürse, atlar arabayı alıp kaçınca onları durduramazlarsa ve (o atlar) insanı öldürürse, geyik avında avcılar ormanda veya ovada geyiği

hedef alarak ona ok atarsa ve geyiğe doğru atılan ok bir insanı öldürürse böyle insan öldürmek kazara cinayet sayılır.

1. Çokluk Şahıs

- *Egär ki **yazdïḳ esä** ävälgidä, ki keräkimiz dügül edi yazgan törä berilmägä Teŋgridän, yoḫsa köp kez işittik panbas özgä millättän, ki yoḫtur k'risdânlarda törä* (TB, 21).

Daha önce Tanrı'nın bize yazılı kanunlar vermesine ihtiyaç duymadığımızı yazdıysak da diğer milletler, sürekli olarak Hristyanların kanunları olmadığını eleştirmeye devam ettiler.

3. Çokluk Şahıs

- *Kim bu türlü ant içsä, alay tut ki dinin tandï, ḫaysï ki tiymästir k'risdân kişigä munïŋgki antnï üstünä kötürmägä, egär ki ölümgä dä **keltirsälär** ya övün buzmaga **kläsälär*** (TB, 46).

Eğer bir kimse bu şekilde ant içerse bil ki o dininden vazgeçmiştir. O zaman bir Hristiyan'ı, ölümle ya da evini bozmakla tehdit ederlerse bunun gibi bir anttan sorumlu olmak zorunda değildir.

- *Tiyäsidir, ki tanïḫlar bilä bolgay yarġu, zera yarġuga kelgänlärniŋ köp sözlägänlärin tanïḫlar bilä uç etär yarġuçï. Egär ki eslärinä **alsalar edi** aṙak'ellärniŋ ari boyruḫun, ki aytïr: «yalġïz kensiŋä yaḫşï klämä, yoḫsa sïŋarïŋa da»* (TB, 38).

Mahkeme (duruşma) tanıklar eşliğinde gerçekleşmeli. Zira yargıç çok konuşan davacılara tanıkların yardımıyla hüküm verir. Kutsal Apostol'un buyruğunu hatırlasalardı orada şöyle der: "Sadece kendine değil yakınına da iyilik dile."

3.1.2.14.Karşılaştırma-Benzetme İşlevi

Karşılaştırma, nitelik ya da nicelik açısından *benzer* iki kavramın birbirlerine göre üstün veya eksik taraflarının kıyaslanmasıdır. Bu nedenle *karşılaştırma* ve *benzetme* işlevleri

bir arada değerlendirilmiştir. *Nasihat, tavsiye* gibi *yönlendirme* yapılan durumlarda ifadeye dayanak sağlamak için bu işlevden yararlanılır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde şart kipinin *karşılaştırma* işlevinde bulunduğu sözcelerde *"**özdeŋ kişi x körksüz kelin, şerīf x yehūdī, arıḳ ādemī x semiz ebleh, żaʿīf tāzī aṭ x bir ṭavīle eşek"*** kavramları birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Ayrıca bu sözcelerde benzetme ve karşılaştırmayı ifade ederken ***"niçük kim…-sA, oḫşar, ḥāli ni bolġay…seniŋ ḥāliŋ eyledür"*** gibi bu kiplik alan içinde değerlendirilebilecek sözler,***"-raḳ"*** morfemiyle yapılmış sıfatlar ve ***"antig, bigin"*** edatları kullanılmıştır.

2. Teklik Şahıs

- *ʿĀlimler meclisi bezzāz dükkānına oḫşar niçük kim andan naḳd **iltseŋ** ḳumaş alursen dağı munda irādet **kitürseŋ** saʿādet iltürsen* (GT, 75b).

Âlimler meclisi kumaşçı dükkânına benzer. Nasıl ki nakit götürürsen oradan kumaş alırsın, aynı şekilde buraya irade getirirsen de saadet götürürsün.

- *Küç bile bir ḳarınçanı **bassaŋ***
  Bil ki ḥāli ni bolġay ol ḳında
  Ay żaʿīf ādemī seniŋ ḥāliŋ
  Eyledür fil ayaḳı altında (GT, 34a).

Ey güçsüz insan! Zor kullanarak bir karıncayı ezersen bil ki filin ayakları altında senin hâlin nasıl eziyet içinde olursa karıncanın da hâli böyledir.

- *Eger kindü oziŋe **ınansaŋ** sağ iliŋ birle niçük **ʿamel ḳılduŋ irse** sol iliŋ birle taḳı antig ʿamel ḳılġıl* (MG, 22a).

Eğer kendine güvenirsen sağ elinle nasıl iş gördünse sol elinle (de) onun gibi iş gör.

- *Eger süŋgüni solıŋa ḳaytarmaḳ **tileseŋ** niçük kim sağıŋa **ḳaytardıŋ irse** antig ḳaytarġıl* (MG, 23b).

Eğer süngüyü soluna çevirmek istersen nasıl ki sağına çevirdiysen onun gibi çevir.

3. Teklik Şahıs

- *Eygü atı **ḳalsa** irni͡ŋg yaḫşıraḳ*
  So͡ŋgra ḳalġınça tolı altun revaḳ (GT, 6b).

Bir insana altın çardak kalmasındansa iyi ad kalsa daha iyidir.

- *Bir arıḳ ādemī ayttı*
  Bir semiz eblehe kilip ḳarşı
  *Niçe **bolsa** ẕaʿīf tāzī aṭ*
  Bir ṭavīle eşekden ol yaḫşı (GT, 10b).

Zayıf bir adam, semiz bir aptalın karşısına geçip: "Arap atı zayıf olsa da bir sürü eşekten daha iyidir." dedi.

- *Kördüm evle(?) vaḳt bir ẓālim uyur*
  *Ayttım ol fitne **uyusa** yaḫşıraḳ*
  *Dāyim ilge **ẓulm** kim **ḳılsa** anı͡ŋg*
  Ölmegi yāḫşı ḥayātından yıraḳ (GT, 20b).

Öğle vakti bir zalimin uyuduğunu gördüm. O fesat uyusa daha iyidir, dedim. Çünkü memlekete kim zulmederse onun ölmesi yaşamasından her zaman daha iyidir.

- ***Ḳorḳsa** vezīr ḥaḳdan ḳorḳar bigin melikden*
  Tapup maḳām-ı ʿālī bolġay melik-ṣıfat ol (GT, 41a).

Vezir hükümdardan korktuğu gibi Allah'tan korkarsa yüce makama erişip hükümdar gibi olur.

- *Urup ṣayḳal timür pāsın kitermes*
  *Niçe **bolsa muʿallim** fenn öze şeyḫ(şiḫ?)*
  Oturmas cāhil ir kö͡ŋglünde ḥikmet
  *Niçük kim taş öze **ursa** timür miḫ* (GT, 59a-59b).

Şeyh, bilim üzerine ne kadar âlim olursa olsun cila vurarak demir pasını gideremez. Nasıl ki taşın üstüne demir çivi çaksan durmazsa cahil adamın gönlünde de hikmet durmaz.

- *Ol faḳīrlarnıŋ biri ayttı nefske köp yimek vaʿdesin birmek āsānraḳ turur. Baḳḳāl teşnīʿinden* **ise** (GT, 85a-85b).

O fakirlerden biri: "Bakkalın ayıplamasındansa nefse çok yemek sözü vermek daha kolaydır." dedi.

- *Melik ʿādil kilip bir tün ikinçi ivine tüşti*
  Melikniŋ ḳadir ü cāhından nime iksilmedi ol tün
  Velī kökke ikinçiniŋ yitişli ol kiçe başı
  Niçük müflis ***feraḫ itse*** *tapup bir yirde miŋ altun* (GT, 91a-91b).

Adaletli hükümdar bir gece gelip çiftçinin evine girdi. O gece hükümdarın kıymet ve itibarından hiçbir şey eksilmedi. Ama nasıl ki parasız (biri) yerde bin altın bulup da feraha ererse o gece çiftçinin de başı öyle göğe erdi.

- *Özdeŋ kişi* ***yapunsa*** *iski ʿabā yaraşur*
  Körksüz kelinge körkli ton keydirip yaraşmas (GT, 79a-79b).

Güzel kişi eski aba giyse yakışır. Çirkin geline güzel kıyafet giydirsen de yakışmaz.

- *Her kime* ***bolsa ṭabīʿat*** *az yimek*
  Allına ***kilse meşaḳḳat*** *ṣabr iter*
  Kim beden ***besler ise*** *kiŋ ʿayş öze*
  Tar yirge ***oġrasa*** *ilden kiter* (GT, 84b).

Her kim az yemeye alışırsa (o) önüne zorluk da çıksa sabreder. Kim eğlence ve çok yemekle bedenini beslerse (o) darlığa düşünce ölür gider.

- *Şerīf eger mutażaʿ* ***af bolur ise*** *bilgil*
  Anıŋ bu cāh u celāli żaʿīf bolmayısar
  Eger sarāy-ı müẕehheb içinde ***oltursa***
  Kiyip ḥarīr yehūdī şerīf bolmayısar (GT, 96a).

Nasıl ki Yahudi, ipek giyip süslü saray içinde otursa da şerefli olmazsa şerefli (kişi) de düşkünleşirse onun bu makamı ve büyüklüğü azalmayacak, bil.

- *Ḳaçan yumşaḳ ya birle* ***ögrense*** *ḳatıġ ya birle taḳı ol mıḳdār çiksün kim ögrengey anıñg kibi* (MG, 98b).

Yumuşak yayla öğrendiği zaman sert yayla da o miktarda çeksin ki onun gibi öğrensin.

- *Tanïḫlïḫ beriyir muñgar ari bitiklär, kimesä kendiniñg k'ahanasïn pambas etmäsin, aniñg üçün ki a'rak'ellärniñg boyruḫudur, ki aniñg kibik kişini aġïr ögütnüñg tibinä tart-kay, kim ki k'ahanasïna yaman aytkay, ol yaman aytmaḫlïḫ bulaydïr, neçik Teñgrigä yaman aytkay, aniñg üçün ki surp Awedaran buyurur, kim ki sizgä yaman* ***aytsa,*** *maña aytïyïr* (TB, 90-91).

Kutsal kitaplar buna şöyle tanıklık ediyor: Kimse kendi keşişini kınamasın çünkü havarilerin emri budur. Böyle birine ağır bir ceza verilmeli. Bir kimse keşişine hakaret ederse Tanrı'ya hakaret etmiş sayılır. O yüzden Kutsal İncil buyurur: "Kim size hakaret ederse bana hakaret etmiş olur."

3. Çokluk Şahıs

- *Ġarīm ġarīmġa aṭ birle tapuşmasdın burun ḳaçan* ***tapuşsalar*** *ḳalḳan eyesine meşgale bolur ḫassa kim süñgü eyesine* (MG, 54a).

Rakipler at ile karşılaşmadan önce (yerde) karşılaşsalar kalkan sahibinin işi, süngü sahibine göre daha zor olur.

- *Zera ganonk' cannï toġru etär, da törä tenni, hälbät, egär biri birindän* ***ayrïlïp esälär****, yoḫsa köp yerdä birikirlär* (TB, 27).

Nasıl ki can ve beden birbirinden ayrı olsalar bile birleşerek bir irade ile o kadar çok şeyi yapabiliyorlarsa aynı şekilde töreler ile kanunlar da benzer işlevi yapabilirler.

- *Daġï da dinsizlärniñg tanïḫlïḫï keçmästir k'risdânlar üstünä, neçä köp* ***bolsalar*** *da, egär ki könü dä* ***aytsalar*** (TB, 39).

Bir de sayıca çok ve ifadeleri doğru olsa da dinsizlerin tanıklığı, Hristiyanlarınkine göre geçersizdir.

3.1.2.15.Aşağılama-Yerme İşlevi

Bir kimsenin eylemlerine yahut duygu durumlarına yönelik olumsuz tutum ve yargıda bulunarak onu sert bir söylemle eleştirmek, hakir görmek; *aşağılama-yerme* kipliği bağlamında değerlendirilir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin geçtiği sözcelerde *aşağılama* sözü olarak **"*yılansen, bayḳuş tig, aḥmaḳ, ḫasīs-i nefs, Yehūdī*"** gibi sözlerin kullanımı tespit edilmiştir.

3. Teklik Şahıs

- *Yılansen her kime **yitseŋ** tikersen*
  ***Otursaŋ** ḳanda bayḳuş tig yıḳarsen*
  Küçüŋ bizge yiter ḥakḳa yetalmas
  Seni sen küç bile otḳa yaḳarsen (GT, 37b-38a).

Yılansın, her kime gitsen sokarsın. Baykuş gibi nerede otursan yıkarsın. Gücün bize yeter ama Hakk'a yetemez. Zorbalıkla kendini ateşe atarsın.

- *Kilür aḥmaḳ ḳulaḳına oyuncaḳ*
  ***Oḳur bolsaŋ** yüz illi bāb ḥikmet* (GT, 62a).

Yüz elli bölüm hikmet okusan da ahmağın kulağına oyuncak gelir.

- *Bir köp mallı tācir bar idi… mālı ve niʿmeti çoḳ ḫarc itmege imkānı yoḳ eyle ḫasīs-i nefs idi kim tileseŋ tenindeki cānın birgey dağı ilindegi itmekin birmegey ileyinde bir ḳantar yimek **bolsa** ebū hureyre çetükine bir luḳma yidürmegey dağı aṣḥāb-ı kehf itine süŋük salmaġay* (GT, 93a).

Malı çok olan bir tüccar vardı. Malı ve nimeti çoktu ama harcamaya imkânı yoktu. Öyle cimri nefisliydi ki istesen tenindeki canını verirdi de elindeki ekmeği vermezdi. Önünde bir kantar yemek olsa Ebu Hureyre kedisine bir lokma vermezdi, Ashab-ı Kehf köpeğine kemik atmazdı.

- *Niçe **murdār ise** tersā ḳuyusı*
  *Yehūdī ölüsin **yusa** revādur* (GT, 91b).

Hristiyan kuyusu ne kadar pis olsa (da) Yahudi, ölüsünü yıkasa uygundur.

3.1.2.16.Sitem İşlevi

Şart eki –s*A*'nın bulunduğu sözcelerin anlamsal olarak bir hiddet ya da sitem içerdiği durumlarda bu işlev görülür. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin bulunduğu sözcelerde "***ne heç biyanmadın****"* gibi kiplik bir söz ile ***"-sA ni bolġay idi"*** yapısının kullanımı tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Egar **k'lasan edi** ḫurban sunar ediḫ evet but'ov ḫurbanga ne heç biyanmadın. Ḫurban teŋ̂riga can aşaḫ yurak'nı aruv can bila heç aşaḫ etmastır teŋ̂ri* (AB, 148-149).

Eğer dileseydin sana kurban sunardık ama yakmalık kurbanı hiç beğenmedin. Kurban Tanrı için alçakgönüllü bir ruh…Tanrı ruhla temiz bir yüreği hiç aşağılamaz (hor görmez).

3. Teklik Şahıs

- *Bir ʿāḳil vezīr şefāʿat yüzün yirge ḳoyup ayttı ḳaranıŋ̂ munda yazuḳı yoḳturur ḳullar sulṭan inʿāmına iḥsānına ögrenip tururlar sultan ayttı bir kiçe **ṣabr itse** ni bolġay idi* (GT, 48a).

Akıllı bir vezir yalvararak: "Karanın bunda günahı yoktur. Kullar sultanın nimetlerini iyiliklerini öğrenmişler." Sultan: "Bir gece sabretse ne olacaktı?" dedi.

- *Bu oġlan ʿömri bāġından yimiş yimişi yok turur cehān sulṭānı öz kereminden yazuḳın bağışlap **āzad ḳılsa** ni bolġay idi bu söz sulṭānga ḫoş kilmedi. Yüzin bir yanı çıḳarup ayttı* (GT, 13a).

"Bu çocuğun ömür bağından meyve yemişliği yoktur. Cihan sultanı kendi cömertliğinden günahını bağışlayıp azad etse ne olacaktı?" Bu söz sultanın hoşuna gitmedi yüzünü öbür yana çevirdi.

- *Anası inçinip rüstemge ayttı*
  Eyā körgen özün heybetli arslan
  Eger ***bolsa idi*** *yādıŋda ol kün*
  Kim ėlimde idiŋ bir yaşar oġlan (GT, 137a).

Anası incinip Rüstem'e şöyle söyledi: "Ey kendini heybetli bir arslan gibi gören Rüstem! Keşke bir yaşında kucağımda olduğun günler hatırında olsaydı."

3.1.2.17.Kesinlik İşlevi

Kesinlik işlevi; eylem, durum veya olayın kesin olarak gerçekleştiğine/ gerçekleşeceğine yönelik kurulan ya da bir çıkarımın söz konusu olduğu sözcelerde bulunur.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipinin *kesinlik* işlevinin bulunduğu cümlelerde kesinlik anlamı vermek için, ***"ve'sselām, çāresiz, hälbät, lā-cerem, fī'l-ḥāl, muḥāl, lābüd, dāyimā, bolur mı bolmas, ni ʿaceb bolsa, ʿaceb degüldür, bolmas, mümkin bolmas"*** sözlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

2. Teklik Şahıs

- *Ḳaçan ġarīmiŋni yıḳmaḳ birle* ***meşġūl bolsaŋ*** *lābüd sançılursen* (MG, 19a).

Ne zaman rakibini yıkmakla meşgul olursan şüphesiz süngülenirsin.

- *Eger sen anı* ***sançsaŋ*** *ayaḳı aṭı boynı üzere irken çāresiz yıḳarsen* (MG, 52b).

Ayağı atının boynu üzerindeyken ona süngü saplarsan mutlaka yıkarsın.

- *Egar ṭorasizlik'imni menim* ***tergasan,*** *biy, biy, evet k'im boḷur turmay alnına seniŋ, zera sendandır arınmaḫlıḫ* (AB, 60).

Ey Tanrı'm! Eğer suçlarımı araştırırsan (hesap tutarsan) senin karşında kim ayakta durur? (Hiç kimse duramaz).

3. Teklik Şahıs

- *Ave maria içri ḫin*
  *Tėŋ̂ri **tintti ėse** hem boyıŋ̂*
  Barçalardan artuk arı
  Sėni tabubtur hem sili (CC, 69a/1- 72b/10).

Selam Meryem senin içini/ Tanrı araştırdıysa hem bedenini/ Her şeylerden daha arı/ Seni bulmuştur hem temiz.

- *Yeronimus:"Yazuḫın aytmasa dagı yuvuk **tutmasa,** kimėse bolmagay arı"* (CC, 62b/25-63a/25).

Yeronimus: "Günahını itiraf etmezse ve günah çıkartmazsa kimse arınmış olmaz."

- ***Kitse** cehān velāyetini terk itip hümāy bayḳuş köletkesine kişi kilmegi muḥāl* (GT, 12a).

Hüma, cihan vilayetini terk edip gitse (de) baykuş gölgesine kişinin gelmesi mümkün değil**.**

- ***Yaġmasa** yaġmur bir yıl taġ öze*
  Lā-cerem dicle bolusar kurı yir (GT, 142a).

Bir yıl dağ üzerine yağmur yağmasa şüphesiz Dicle kuru yer olur.

- *Gebr eger yüz yıl ot **yaḳar bolsa** içine tüşiçek küyer fī'l-ḥāl* (GT, 24a).

Ateşe tapan kimse yüz yıl ateş yaksa da yine de (o ateşin) içine düşünce derhâl yanar.

- *İki kün irte melik tap(u)ġuna bir ir **kilse***
  Üçünçi kün aŋ̂a lābüd naẓ̇ar ḳılur ol şāh (GT, 37a).

İki gün sonra hükümdarın huzuruna bir adam gelse üçüncü gün hükümdar ona (onun işine) şüphesiz bakardı.

- *Cümle ʿālem terkini urġay idi dāyimā bir **ḥāl öze bolsa** faḳīr* (GT, 54a).

Fakirin üstüne bir bela geldiğinde herkes daima onu terk ederdi.

- *Ḳaçan **fehm itmese** sözni işitken*

Söz aytḳan irniŋ anda yazuḳı yoḳ (GT, 55b).

Sözü duyan kişi anlamazsa söyleyen kişinin bunda suçu yoktur.

- *Ger **otursa** biziŋ bilen ḳāżī*
  Turuban ʿāşıḳāne raḳs urur
  *Lā-cerem muḥtesib şarāb **içse***
  İsrük irni körüp tutar maʿẕūr (GT, 59b).

Eğer kadı bizimle otursa kalkarak âşık gibi raks eder. Şüphesiz muhtesip (asayişten sorumlu kimse) şarap içse sarhoş eri mazur görür.

- *Bu dünye terkin urġan zāhid irniŋ*
  *Ḳatında **bolsa** altun taġ baḳmas* (GT, 72a-72b).

Bu dünyadan vazgeçen zahit, yanında altın dağ olsa bile bakmaz.

- *ʿĀrif ir nefsine uyup kitmes*
  *Ni ḳadar nefs aŋa **cefā ḳılsa*** (GT, 87b).

İrfan sahibi kimse nefsi ona ne kadar eziyet etse de nefsine uyup gitmez.

- *Kim ẓulm ilin **uzatsa** sulṭān bolur mı bolmas*
  Ḳoylarġa ḳurt hergiz çōbān bolur mı bolmas (GT, 16b).

Kim zulmederse (o) sultan olur mu? Olmaz. Kurt koyunlara çoban olur mu? Olmaz. (Kurdun koyunlara çoban olamayacağı gibi zorbalıkla yönetenden de sultan olmaz).

- *Bu ṣıfatlar birle közlerge tolup*
  *Ni ʿaceb **bolsa** meṣābīḥu'l-ḳulūb* (GT, 6b).

Bu özellikleri ile göz doldurup kalpleri aydınlatsa da şaşılmaz.

- *Ḳaysı faḳīri ḳāniʿ taḳvā bilen **tirilse***
  ***Tapsa** ʿaceb degüldür ḥażretde ol köni yol* (GT, 41a).

Hangi kanaatkar fakir takva ile ömür sürerse ve (Allah'ın) huzurunda doğru yolu bulursa şaşılmaz.

- *Ḳayu kimerse kim bu fenlerni yaḫşı bilip ḥācet vaḳtında ʿ**amelġa kitürse** cihān içinde lānāẓīr bolġay ve's-selām* (MG, 5b-6a).

Bu bilgileri iyi bilip ihtiyaç anında tatbik edebilen herhangi bir kimse cihan içinde benzersiz olacak şüphesiz.

- *ʿAybı **bar irse** ẓāhir bolġay ve's-selām* (MG, 80a).

Kusuru varsa ortaya çıkacak vesselam.

- *Sizing̃ iḥsānıng̃ız sizge ḳılur alḳışçı barçayı bigim her kim bu mektūbnı oḳurda anglayı kiçse ang̃a her kim **ġarīm bolsa** köge aġa aning̃ vāyı bes vācib boldı bu duʿāçı ḳulġa* (MG, 4a).

Beyim, bu kitabı okuyup anlayan herkes düşman da olsa sizin bu ihsanınızla vâhı göklere yükselerek size duacı olur.

- *Eger ol **ḥāẕıḳ bolsa** süng̃üsin aṭ başı üzere tizce naḳl ḳılıp senüng̃ saru **ṭarḥ ḳılsa** bes ol çaḳda ol ṭavdulmayın bolmas* (MG, 45b).

Eğer usta olursa (ve) süngüsünü atın başı üzerine hızlıca çevirip senden tarafa yöneltirse o vakit onun dikkati mutlaka dağılır.

- *Eger ġarīming̃ **naḳl ḳılmasa** sang̃a hīç hīle mümkin bolmas* (MG, 48a).

Eğer rakibin süngüsünün tutuluş şeklini değiştirmezse sana hile yapması hiç mümkün değildir.

- *Eger ol saġ yandın **tüşse** atıng̃nı ḳatıġ sürgil yitişgil kim ol tüşgeni vaḳtda tizginir ing̃sesin sening̃ saru çevürür çāresiz sen aning̃ arḳasın taparsen* (MG, 53a-53b).

Eğer o sağ taraftan inse atını sertçe sür yetiş ki o indiği zaman döner, ensesini sana doğru çevirir. Bu durumda mutlaka sen onun ardına düşersin.

- *Ḫaysï ulusta **bar esä** kʿrisdân ḫanï ya ulu biy, alar dünyâ yarġusun ḫayġurgaylar allarïna könülük bilä* (TB, 32).

Herhangi bir ülkede bir Hristiyan hanı ya da büyük beyi varsa onlar adaletli bir şekilde dünyevi yargıyı yürütecekler**.**

- *A egär ki 1 könü tanïḫnïŋ̂ tanïḫlïḫï da* ***könü esä,*** *hälbät, toḫtalgan dügüldür, ne türlü ki K'risdos aytïr edi cuvutlarga: «Siz yeberdiŋ̂iz Ovanēskä da ol tanïḫlïḫ berdi könülük üçün, da inanmadïŋ̂iz* (TB, 42).

Eğer bir tanığın ifadesi doğru ise bu elbette yeterli değildir. Hristos Yahudilere ne der: "Ovanes'e siz gönderdiniz ve o, adalet için şahitlik yaptı ama siz inanmadınız."

3.1.2.18.Zıtlık İşlevi

Yapılması istenen iş, kılış ya da eylemin gerçekleşmeyip tam aksinin gerçekleştiği durumlarda sözcede iki karşıt olgu bulunur. Zıtlık işlevinde anlam olarak "ne kadar uğraşsan da/uğraşırsan uğraş tam tersi olur" gibi bir kullanım söz konusudur.

2. Teklik Şahıs

- *Eger sebʿa rivāyet birle ḳurʿān*
  Oḳusaŋ̂ *sen bir yaŋ̂ılmayın ay cān*
  Ḳaçan köŋ̂lüŋ̂de ḳılsa ʿışḳ mesken
  Elifden be ve teni bilmegeysen (GT, 114b).

Ey can, eğer yedi rivayet ile Kur'ân'ı bir kez bile yanılmadan okusan da aşk gönlünde mesken edindiği zaman elif'i, be'yi ve te'yi bile bilemezsin.

- *Maʿnīsi ol turur kim düşmenleriŋ̂ ṣaʿbreki nefsiŋ̂ durur anıŋ̂ üçüŋ̂ kim özge düşmenlerge iḫsān ḳılsaŋ̂ muḫālefetin arturur* (GT, 150b).

Manası odur ki düşmanların en zorlusu nefsindir. Onun için başka düşmanlarına iyilik etsen sana dost olur ancak nefsine ne kadar dostluk gösterirsen o kadar muhalefetini arttırır.

3. Teklik Şahıs

- *Niçe kim fīl heybetli* ***bolursa***

Töger sivri çibinler şāh fīlin (GT, 102a).

Filler ne kadar heybetli olurlarsa olsunlar sivrisinekler bir araya gelirse fillerin kralını döver.

- ***Yitse*** *tatlı suġa susamış ir*
  Ḳorḳmas altında ***bolsa*** *ejderha* (GT, 48a).

Susuz adam tatlı suya ulaşsa dibinde ejderha olsa bile korkmaz.

- *Yazuḳlı ḳul körüp iy pārsā ir*
  Tilep ḥaḳdan anı sen ḫoş naẕar ḳıl
  Niçe kim ol ***yaman bolsa*** *sen iygü*
  İrenler tig anıŋ͡ġ öze güẕer ḳıl (GT, 76b).

Ey zahit! Günahkâr kul görünce Allah'tan onun iyiliğini isteyerek bak. O ne kadar kötü olsa (da) sen iyi (ol), erenler gibi onun önüne geç.

- *Urup ṣayḳal timür pāsın kitermes*
  Niçe ***bolsa*** *muʿallim fenn öze şeyḫ(şiḫ?)*
  Oturmas cāhil ir köŋ͡ġlünde ḥikmet
  Niçük kim taş öze ursa timür miḫ (GT, 59a-59b).

Şeyh, bilim üzerine ne kadar âlim olursa olsun cila vurarak demir pasını gideremez. Nasıl ki taşın üstüne demir çivi çaksan durmazsa cahil adamın gönlünde de hikmet durmaz.

- *Bir özdenni öz ivinden atası cevr itip* ***sürse***
  Ol özden ḳanda kim ***yitse*** *ḳılurlar cān bile ḫıdmat*
  Atası ol ṣadefdür kim bahālı cevherī bolġay
  Ṣadefden ***ayrulur bolsa*** *tapar cevher aġır ḳıymet* (GT, 98a).

Seçkin birini babası kendi evinden zorla kovarsa o kişi nereye giderse gitsin canla (başla) hizmet ederler. Babası pahalı cevheri olan bir sedeftir. Cevher sedeften ayrılsa bile çok kıymet görür.

- *Ay bigin yüz kimde* ***bolsa*** *ol ḥarīf*
  Kiymeyin aṭlas ḳabā şāhid bolur (GT, 71b).

Ay gibi yüzü olan adamı atlas kaftan giymeden de şahit sayarlar.

- *Ḳaçan bir muḫtaṣar dīvān bolup ʿammāl ulġaysa*
  Tekebbürden bilişlerge körüben iltifāt itmes
  *Yana **tüşse** ʿamelden ol kilip yoḳsul bilişlerge*
  *Köŋgül derdin yanıp sözler **sürer bolsa** turup kitmes* (GT, 66b).

Basit bir divan memuru idareciliğe yükselse tanıdıklarını görünce kibirden yakınlık göstermez. Yine eski hâline dönse yoksul tanıdıklarına gelip –kovulsa bile- gönül derdinden yakınıp anlatır.

- *Azuḳı yoḳ kişi kite bilmes*
  *Ger bilinde köp altını **bolsa***
  Yüz miŋ altundan artuḳ ol yirde
  *Bir avuç kirdeniŋ unı **bolsa*** (GT, 90a).

Yiyeceği olmayan kişi, belinde çok altını olsa da gidemez. Orada bir avuç pidenin unu olsa yüz bin altından fazladır.

- *Köŋlüŋ tün ü kün **bolur ise** ḥaḳ birle*
  Ḫalvet oturup dağı işik yapmassen (GT, 72b).

Gönlün gece gündüz Allah'la olursa yalnız otursan da kapı örtmezsin.

- *Ḳaçan devr tar bolsa aṭ niçe kim zīrek **bolsa** yaŋılur* (MG, 14a).

Devir dar olursa at zeki olsa da yanılır

1. Çokluk Şahıs

- *9-unçu, ki yaratïlgan tarbiyatïmïz dayma unutuçudur yaḫşïlïḫnï köp türlü can u ten günahından. Hälbät, **kläsäk** yarġunu toġru etmägä, vaḫtında unutup yaŋïlïrbiz, andan soŋra, poşman bolup, saġïşka tüşärbiz, ki alay mïdïr yoḫsa alay dügül* (TB, 23).

Dokuzuncusu, davranışlarımız (huyumuz) öyle yaratıldı ki her daim çeşitli gönül ve beden günahlarının arasında iyiliği unutuyoruz. Elbette, mahkemeyi doğru yönetmeyi istesek de

zamanı geldiğinde unutup yanılıyoruz, sonra da pişman olup öyle mi, öyle değil mi diye kuşkuya düşüyoruz.

3.1.2.19.Sebep-Sonuç İşlevi

Şart eki *–sA* ile ile çekimlenen bazı cümlelerde bir *sebep* ifadesi bulunmaktadır. Bu işlev Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde çok yaygındır. *Sebep-sonuç* işlevinin bulunduğu sözcelere "çünkü, bu yüzden" bağlaçlarının eklenmesiyle sebep işlevi belirginleşir ve şart ekinin *sebep-sonuç* kiplik işlevinin tespiti kolaylaşır.

2. Teklik Şahıs

- *Melik niʿmeti ol kişige ḥarām*
  Ki furṣat demini közetmes tamām
  Kiter ḳadriŋ ol dem kilip ***sözleseŋ***
  Ulular ḳatında yaramas kelam (GT, 21b).

Hükümdarın nimeti, fırsat anını kollamayan kişilere haramdır. Yücelerin yanında uygun olmayan söz söylersen değerin düşer.

3. Teklik Şahıs

- *Körksüz ipçiniŋ iri közsüz kirek*
  Ger ***körer bolsa*** *yüzin birür ṭalāḳ* (GT, 79b).

Çirkin ev hanımının kocası gözsüz olmalı. Eğer (koca) yüzünü görürse onu boşar.

- ***Ayar bolsa*** *çerigden māl sulṭān*
  Niçük baş oynasunlar terk itip can (GT, 22b).

Hükümdar, askerden mal esirgerse niçin asker canı pahasına savaşsın? (Savaşmaz).

- *Ḳaşları fitne idi közi belā kim yüzin* ***körse*** *bolurdı mübtelā* (GT, 15b).

Kaşları fitneydi, göz(leri) bela. (Bu yüzden) yüzünü kim görse müptela olurdu.

- *Ḥabs irür yilge ādemī ḳarnı*
  Ākil ir ḥabs içinde yil tutmas
  Yük bolur yil köŋgü(l)ge kim ***tutsa***
  Ol sebebden anı bu il tutmas (GT, 67b).

İnsanın karnı yeli hapseder. Aklı olan içinde yel tutmaz. İçindeki yeli kim tutarsa gönlüne yük olur. O yüzden onu bu el tutmaz.

- *Yaḫşı ir ivdeşi* ***yaman bolsa***
  Cevr içinde irin hemīşe ḳınar
  Çān anıŋg ṣuḥbeti cehennem dür
  Ve ḳınā rabbenā ʿaẕābe'n-nār (GT, 68b).

İyi adamın karısı kötü olursa daima eziyet içinde kocasını kınar, kötüler. Onun sohbeti cehennem gibidir, Allah'ım bizi ateşin azabından koru.

- *Zāhid ir özdeŋg sevüp* ***keyse*** *ḥarīr*
  Zühd ü taḳvāsı anıŋg fāsid bolur (GT, 71b).

Zahit olan kişi beğenip de güzel bir ipek giyerse onun zühd ve takvası bozulur.

- *... Bir köp yazuḳlı ḳul ḥaḳ taʿālā ḥażretine kilip inābet ilin icābet ümīdi üçün* ***kötürse*** *teŋgri tebāreke ve taʿālā ol ḳulġa naẓar ḳılġay dağı sürgey yana ündegey yana ḳaytarġay ol ḳul köp taẓarruʿ ḳılġay* (GT, 4a-4b).

Çok günahkâr bir kul, Hak Teâlâ'nın huzuruna gelip pişmanlık ile dua ederse Tanrı Tebâreke ve Teâlâ o kula bakıp huzurundan sürer ve (sonra) yine çağırsa ve yine geri gönderse o kul çok gözyaşı döker.

- *Ḳadarından* ***yise*** *kim artuḳraḳ*
  Ol yimek bil aŋga ziyān kitürür
  Kim ***yise*** *aç bolup ḳurı itmek*
  Maʿdesinde şeker bigin oturur (GT, 85a).

Kim gereğinden fazla yerse o yemek ona zarar verir. Kim açken kuru ekmek yerse midesine şeker gibi oturur.

- *Saʿādet körmegen* ***tapsa*** *vezāret*
  Urup ir öltürür ***oynar bolsa*** (GT, 89a).

Mutluluk görmemiş kişi vezirliğe ulaşırsa hareket etti diye bir adamı vurup öldürür.

- *Oḳ yadın uzun* ***bolsa*** *rāmī imgenür taḳı öküş ʿayblar ẓāhir bolur* (MG, 99b).

Ok yaydan uzun olursa ok atan zahmet çeker ve çok kusur ortaya çıkar.

- *Anıŋ üçün kim eger suyı ḳatıġ* ***bolsa*** *urġanda kitilür eger yumşaḳ* ***bolsa*** *ḳaytır ḳılıçnıŋ çapar* (MG, 92a-92b).

Onun için eğer suyu çok olursa vurunca gedik açılır. Eğer yumuşak olursa döner, kılıcı vurur.

- *Egär ki könülük* ***bolmasa,*** *köp adam esi bilä yazïḫka tüşär, da bu ištän özgä millätniŋ yarġusuna barïrlar* (TB, 33).

Eğer adalet olmazsa birçok kişi bilinçli bir şekilde günaha bulaşır ve bu yüzden başka milletin mahkemesine başvurur.

- *A egär ki* ***ant tüşsä*** *kʿahana üstünä, keräk ki, yovuḫu ant içkäy, anïŋ üçün ki tiymästir kʿahanaga aşḫarhagan töräsi alnïna barmaga, ne ant içmägä* (TB, 50).

Eğer bir keşiş yemin etmek zorunda kalırsa onun yerine akrabası yemin edecek çünkü keşiş, laik mahkemeye gidemez ve yemin edemez.

3. Çokluk Şahıs

- *Eger aṭıŋ yaḫşı* ***bolsa*** *taḳı ḳamçılaġıl kim bular sini alay* ***körseler*** *tamaʿ ḳılıp bulup taḳı aṭların ḳamçılap sürerler* (MG, 62a-62b).

Eğer atın iyiyse kamçıla. Çünkü bunlar seni o şekilde görürlerse kıskanıp onlar da atlarını kamçılamak isterler.

3.1.2.20.Amaç- Sonuç İşlevi

Şart kipinin kullanıldığı bazı sözcelerde *amaç-sonuç* ilişkisi bulunmaktadır. Özellikle *nasihat* ve *tavsiye* edilirken ulaşılmak istenen hedefe vurgu yapıldığı durumlarda sözcedeki amaç işlevi ön plana çıkar.

2. Teklik Şahıs

- *Eger aṭıŋ̂gnı iyerlig* ***tapsaŋ̂g*** *ḫızāmıŋ̂gnı iḫtiyāṭ ḳılup mingil kim iyer aġmakdın imin bolġaysen* (MG, 9a-9b).

Eğer eyere çıkarken güvende olmak istiyorsan atını eyerli hazırla ve kolanına temkinli davranarak bin.

- *Ḳaçan* ***tilesen̂g*** *kim süŋ̂gü ʿilmin ögrengeysen kerek kim aṭnıŋ̂g yaḫşısın alġaysen kim ayaḳları ḳavī bolġay taḳı özi yoġın bolġay taḳı ṭāyiʿ bolġay ḫarūn bolmaġay* (MG, 25b-26a).

Ne zaman süngü ilmini öğrenmek istersen atın iyisini al. Ayakları sağlam olsun, kendisi güçlü ve istekli olsun, huysuz hayvan olmasın.

3. Teklik Şahıs

- *Tiyişlidir yarġuçunuŋ̂g ki zïndanï bolgay, kim ki egri* ***bolsa,*** *zïndanga salgay, ki ögütlängäylär, ne türlü Kʻrisdos buyurur Awedaranda, ki deckiy salïr zïndanga, angïnça, ki tölöv etkäy* (TB, 36).

Birileri suç işlediğinde hapse atması ve cezalandırması için yargıcın bir zindanı olmalı. Hristos, İncil'de ne demiş: "Borcunu ödeyene kadar mübaşir suçluyu hapiste tutabilir."

3. Çokluk Şahıs

- *A egär ki* ***berinsälär,*** *ḫara elni yasaḫ tibinä saḫlagay da baş kişilärni boş etkäy yasaḫtan, kermänniŋ̂g povetinä nemä ziyan etmägäy* (TB, 60).

Eğer teslim olurlarsa halkı haraçtan sorumlu tutsun, önde gelenleri ise haraçtan muaf etsin, kalenin çevresindeki köylere zarar gelmesin.

3.1.2.21.Meydan Okuma-Cesaret İşlevi

Meydan okuma, bir olay ya da kimse karşısında korku veya çekince duyulmadığının sözler veya davranışlarla açıkça ifade edilmesidir. Şart ekinin bu işlevinde daha çok olaylar karşısında güç gösterisinde bulunma, kendini beğenmişlik, restleşme anlamları bulunur.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde incelenen eserlerde şart kipinin *meydan okuma* işlevinde kullanıldığı örneklerde **"*ir iseŋg, pehlevān bolsaŋgan, iliŋgde bar ise körgüz*"** gibi kışkırtıcı sözlerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

1. Teklik Şahıs

- *Da könülük bolsa, yarġuçïlar da bazïp bolur Teŋgriniŋ sözün aytmaga, ki men* ***yarġu etär esäm,*** *menim yarġum könüdür* (TB, 33).

Eğer adalet olursa yargıçlar da Tanrı'nın buyruğuyla şunu diyebilir: "Ben yargılıyorsam benim yargım doğrudur."

2. Teklik Şahıs

- *Degül irlik ağızġa yumruḳ urmaḳ*
  İr iseŋg *ḳoy ağızġa bal u ḳaymaḳ* (GT, 78a).

Erkeklik ağza yumruk atmak değildir. Erkeksen ağzına bal ve kaymak koy (tatlı dilli ol).

- *Her kim nefsin yeŋger bahādur ol*
  Pehlevān ***bolsaŋgan*** *anıŋg bigi bol* (GT, 146b).

Her kim nefsini yenerse bahadır odur. Pehlivan olursan onun gibi ol.

3. Teklik Şahıs

- *Ol pehlevān yigit bilen oynay küle kilür idük ni yirde kim ḳadīmī dīvār körse bilek ḳuvveti bilen yıḳıp kiçer dağı ḳanda kim bir ullu tirek **körse** anı pençe ḳuvveti bilen ḳoparıp kiter ḳuvvetine ḳuvanıp bu beytni oḳur idi…* (GT, 149a).

O pehlivan yiğitle güle oynaya gelirdik. Nerede eski duvar görse bilek kuvveti ile yıkıp geçer, ne zaman büyük bir direk görse onu pençe kuvvetiyle koparıp giderdi. Kuvvetiyle kıvanıp şu beyti okurdu…

- *İli‿ngde **bar ise** körgüz velāyet (?)*

  ***Yoḳ ise** ni kirek bu lāf-ı (?) daʿvā* (GT, 80b).

Elinde güç varsa göster yoksa bu dava sözüne ne gerek var?

- *Ay devlet içinde yoḳ ti‿ngi mālı çoḳ ḳaygu‿ng **yoḳ ise** menim dağı kaygum yoḳ* (GT, 20b-21a).

Ey teni içinde mutluluğu olmayan malı çok kimse! Senin kaygın yoksa benim de yok.

- *…Üstādım(ız?)nı‿ng menim öze terbiyet ḥaḳḳı bar yoḳsa ḳuvvetde ve ṣanʿat da men andan artuḳ men bu söz sulṭānġa ḫoş kilmedi buyurdı kim küreşsünler maḳām tertīb ḳıldılar… Oġlan isrük fil kibi meydana kirip taṣavvur itti kim timürden tağ **bolsa** yirinden ḳoparġay men üstadı dağı bildi kim özinden artuḳturur* (GT, 39a).

"…Üstadımın benim terbiyem üzerinde hakkı var. Aslında kuvvette de sanatta da ben ondan daha iyiyim." Bu söz sultanın hoşuna gitmedi. Güreşmelerini emretti. Ortamı hazırladılar… Oğlan sarhoş fil gibi meydana gelip göründü. "Demirden dağ olsa kaldırırım." Hocası da onun kendinden daha güçlü olduğunu anladı.

3.1.2.22.Rica İşlevi

Rica, istemenin nezaket olgusu içerisinde sunulduğu anlam alanıdır. Her ricada bir *isteğin* yer almasından dolayı bu iki kiplik alan iç içedir. *Rica* anlamı taşıyan sözcelerde *–sA* eki, dilek işlevinden dolayı müstakil cümle kurabilir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bir işin yapılmasını nezaket çerçevesinde istemek için genellikle statü açısından yüksek konumda olan kimselerin talepleri ***"ḳabūl ḳılsaṉg, terceme ḳılsaṉg, Türk tilinge çevürseṉg, āsāyiş ḳılsaṉgız"*** gibi sözlerle desteklendiğinden *rica* olarak değerlendirilmiştir.

2.Teklik Şahıs

- *Ay edīb-i ġarīb saṉga bir muvāfıḳ naṣīḥatım bar* ***ḳabūl ḳılsaṉg*** *ḫayr bolġay… buy(u)ruṉg ayttı şeyḫ saʿdī gülistānın Türkī* ***terceme ḳılsaṉg*** *bir ṣāḥib-devlet ir atına* (GT, 5b).

Ay garip edip, sana uygun bir nasihatim var. Kabul kılsan hayrolacak… Buyurun, dedi Şeyh Sadi. Gülistan'ı bir devlet sahibi er adına Türkçeye tercüme etsen...

- *Taḳı işaret muntig ḳıldı kim bizim ḳatımuzda bir ʿarabī silāḥnāme bar turur anı Türk tilinge* ***çevürseṉg*** *kim bu ġāzī Türkler andın intifāʿ alsalar tidi* (MG, 4b-5a).

Bunu bu şekilde gösterdi. Bizim yanımızda Arapça bir silahname (savaş kitabı) vardır. Onu Türkçeye çevirsen de gazi Türkler ondan faydalansalar, dedi.

2. Çokluk Şahıs

- *Ni bolġay bir niçe kün bu menzilde* ***āsāyiş ḳılsaṉgız*** (GT, 123b).

Ne olur birkaç gün bu menzilde güvenliği sağlasanız…

3.1.2.23.Varsayım-Tahmin İşlevi

Var olmayan eylemlerle ilgili ya da hakkında tam olarak bilgi sahibi olunamayan durumlarda fikir yürütmek, tasarlama yoluyla tahminde bulunmak için şart eki bu işlevde kullanılır. Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde *varsayım-tahmin* anlamı ***"-sA idi…-GAy idi, -sA idi… -Ar idi, -sA…-GAy"*** morfolojik işaretleyicileri ile sağlanmıştır.

1. Teklik Şahıs

- *Eger men teŋ̂riden eyle **ḳorḳsam idi** kim sen sulṭāndan ḳorḳarsen ṣıddīḳlar cümlesinden bolġay idim* (GT, 41a).

Eğer ben Allah'tan senin sultandan korktuğun gibi korksaydım doğruların cemaatinden olurdum.

- *Ol mecrūḥ ir ayttı anıŋ̂ bigin kişiden **ḥācet tilesem** birgey yā birmegey eger **birür bolsa** fāyide ḳılġay yā ḳılmaġay* (GT, 86a).

O yaralı adam: "Onun gibi birinden borç istesem verecek ya da vermeyecek. Eğer verirse fayda edecek ya da etmeyecek." dedi.

- ***Ḳılur bolsam idi** aytḳanlarımnı*
  Bolur idim muḥaḳḳak pārsā ir (GT, 63a).

Söyleyeceklerimi söyleyebilseydim muhakkak zahit olurdum.

3. Teklik Şahıs

- *Eger toz toprak kuyaşdan yüz miŋ̂ kurla yarık **bolsa ėdi** hanuz Tėŋ̂rinıŋ̂ yarlıḫıkına köre karaŋ̂ġıdır* (CC, 59a-b).

Eğer toz toprak güneşten yüz bin kere aydınlık olsaydı yine de Tanrı'nın aydınlığına göre karanlıktır.

- *Bilür seyf-i sarāyī ʿaşḳ resmin*
  Niçük kim bilse her üstād ḳısmın
  *Tiri **bolsa idi** ferhād u şīrīn*
  Oḳuġaylar idi bu ʿaşḳ bābın (GT, 132a).

Ustaların kendi konularında uzman olduğu gibi Seyf-i Sarayî de bu aşkın âdetini iyi bilir. Ferhat'la Şirin hayatta olsalardı (yazdığım) bu aşk bölümünü okuyacaklardı.

- *Cehān sulṭānı buyruḳı ʿayn-ı ḥaḳīḳat turur. Bu oġlan ol yavuzlar arasında **ḳopsa** anlardan biri bolġay idi. Amma ümīd bar kim eygüler ṣuḥbetinde terbiyet **tapsa** ʿāḳīller fiʿlin tutḳay* (GT, 13b).

Cihan sultanının emri hakikatin aslıdır. Bu oğlan o kötüler arasında yetişse onlardan biri olacaktı ama ümit edilir ki iyiler sohbetinde terbiye görse akıllıların davranışını benimseyecek.

- *Eger sizi͡ng cāhı͡ngız bilen bir cihet **ḥāṣıl bolsa** cemʿiyyet(-i) ḫāṭır üçün ʿaẓīm minnet bolġay* (GT, 25a).

Eğer sizin itibarınızla bir hizmet ortaya çıkarsa gönül meclisi için büyük minnet olacak.

- *Bir ʿābidni ayturlar her kiçe on batman ṭaʿām yir idi dağı seḥer-ge tigrü namāzġa turur idi Bir ṣāḥib-vaḳt ir ayttı yimeyin **yatsa** andan köp ecr tapḳay idi* (GT, 62a).

Bir kuldan bahsederler: Her gece on batman yemek yerdi ve sehere doğru namaza dururdu. Zamanın ileri gelenlerinden biri: "Yemeden yatsaydı ondan çok sevap kazanacaktı." dedi.

- *Bir maʿribī faḳīr ḥaleb şehrinde tācirler bāzārına kirip aytur idi. İy māl ve niʿmet iyeleri! Eger sizde inṣāf dağı bizde ḳanāʿat **bolsa idi** suvāl resmi cehāndan kitkey idi* (GT, 81b).

Mağribli bir fakir Halep şehrinde tüccarlar pazarına girip konuşurdu: "Ey mal ve nimet sahipleri! Eğer sizde insaf, bizde yetinme duygusu olsaydı cihanda dilencilik kalmazdı."

- *Ni işler ḳılġay irdi ādemī͡ge*
  *Ḳarınçanı͡ng ḳanatı **bar bolsa*** (GT, 89a).

Karıncanın kanadı olsa insanoğluna neler yapardı?

- *Raʿiyyet bağını͡ng sulṭān alıp **yise** bir almasın*
  Yüz ārmūdın yigey bir ḳul birini ilmeyin tişke
  ***Buyursa** biş yumurtḳanı alurġa küç bile sulṭān*
  Nögerleri tutup sançar yigirmi ḳaznı bir şişke (GT, 31a).

Sultan halkının bahçesinden bir elma alıp yese kulları (sultan) birini bile dişlerine değdirmeden yüz armut yerler. Sultan beş yumurtayı zorla cebren almayı emretse adamları yirmi kazı bir şişe geçirirler.

- *Boġaz belāsı **bolmasa idi** ḳuş tuzaḳḳa tüşmegey idi ṣayyād dağı tuzaḳnı ḳurmaġay idi* (GT, 168b).

Boğaz belası olmasaydı kuş tuzağa düşmeyecekti, avcılar da tuzak kurmayacaktı.

- *Eger sag̈ iliṉg̈ art ḳaşında* ***bolsa*** *ḫavf turur kim aṭ sekrise minebilmegeysen* (MG, 11a).

Eğer sağ elin arka kaşında olursa ve at sıçrarsa korkulur ki binemeyeceksin.

- *Bigim her dem kerem birle bu devlet yirgesin tuttuṉg̈ kilür irdi* ***yiter bolsa*** *özinge ḥātem-i ṭāyi* (MG, 3b).

Beyim, her an keremle bu devlet ülkesini tuttun. Mümkün olsaydı ḥātem-i ṭāyi (İslam'dan önce yaşamış cömertliği ile ünlü Abdullah b.Sad) sana (huzuruna) gelirdi.

- *...bu vaḫtlarda biliklik eksildi, ki biliklik* ***bolsa edi,*** *bolur edik sïnap u taṉg̈lap zämanäsinä körä; aniṉg̈ üçün yïg̈dïḳ barça millättän u uluslardan, da yazïp ta berkittik oḫşaş Eski u Yäṉg̈i törälärgä, ne türlü proroklar ḫoydï da Awedaran buyurdu* (TB, 21-22).

…bu zamanlarda bilim azaldı. Bilim olsaydı yasaları zamana göre araştırarak seçebilirdik. Bu nedenle İncil'den, diğer peygamberlerden, ulus ve milletlere ait kutsal metin ve kanunlardan yararlandık.

- *Ḫaçan ki artïḫsï ḫoltḫa etti, men dä üstümä aldïm menim miskinlikim bilä, bilip, ki tiyäsidir hnazant bolmaga duḫovnïy buyruḫka. Egär ki* ***Teṉg̈ridän esä*** *bu yaḫşï sag̈ïş da* ***tügällänsä*** *aniṉg̈ oṉg̈armaḫï bilä, asrï yaḫşï; a egär* ***tügällänmäsä*** *menim başlaganïm, özgä ari atalar, tügälläp, başka çïḫargaylar* (TB, 26).

Ama ne zaman bunu ısrarla reddettim ve bunun manevi emirlere aykırı olduğunu düşündüm, o zaman bu işi omuzlarıma yükledim. Eğer bu iyi fikir Tanrı'dansa onun yardımıyla sonucunda çok iyi olur. Eğer benim başladığım iş bitmezse başka kutsal papazlar tamamlayıp bitirirler, diye düşündüm.

- *Egär ki çaräsiz iş* ***bolsa edi,*** *törä ḫoymas edi, ki barça kendiniṉg̈ ari vartabedliki bilä ol türlü bu yergäni da bu türlü klädi, ki biz könü k'risdânlar bolgaybiz, ol türlü heç keräk bolmagay bizgä ant içmäk bizim könü u toġru tepränişimiz üçün. A egär ki* ***aytsalar:*** *«çarä yoḫtur, ant içmiyin»,– bu iş andan belgilidir, ki Teṉg̈ri Aprahamga ant içti friştädän ötläş da aytïp* (TB, 45).

Eğer çaresiz bir iş olsaydı o, kanun koymazdı. O, bütün kendi kutsal öğretisiyle bizim böylece gerçek Hristiyan olmamızı, doğru ve düzgün davranışımız için ant içmemize hiç gerek kalmamasını istedi. Eğer "Ant içmekten başka çare yoktur." deseler(di) bu demek oluyor ki Tanrı melekler aracılığıyla İbrahim'e ant vermiş ve demiş: "Bizzat ant veriyorum."

- *Da egär **tapulur esä** bu bitiktä, ki köplär, yalġanlïḫ bilä birlänip, da yalġan taniḫlïḫ bilä yamanlïḫnï uçka çïḫarïrlar, neçik Napēut'nuŋ Eski Törädä, da surp Sdep'annosniŋ Yäŋidä, bu işlär yalġan taniḫlarniŋ yamanlïḫï bilä edi* (TB, 41).

Eğer birçok insanın yalanla birleşerek Eski Töre'deki Napeut'un ve Yeni (Töre)'deki Kutsal Stefan'ın olayında olduğu gibi yalancı şahitlikle kötülüğü yücelttikleri bu kitapta yazıldıysa bu işler yalancı şahitlerin hainliğiyle gerçekleşmiştir.

3.1.2.24.Gereklilik-Zorunluluk İşlevi

Şart kipinin *gereklilik-zorunluluk* işlevinde kullanımı çok yaygın değildir. Münyetü'l Ġuzāt'ta geçen birkaç sözcede gereklilik anlamı ***"andın özge türlüg aŋġa çare yoḳ turur, sançabilseŋ sançdıŋ, sançsaŋ sançduŋ"*** gibi kullanımlarla sağlanmıştır.[14]

2. Teklik Şahıs

- *Eger ol tüşmesdin burun **sançabilseŋ** sançdıŋ eger ol seni ozsa yirge tüşse bes naẓar ḳılġıl* (MG, 53a).

O inmeden önce süngüyü sapladın sapladın. Eğer o seni geçse (ve) yere düşse dikkat et.

- *Ol vaḳtda **sançsaŋ** sançduŋ yoḳ irse yıraḳ turġıl yaḳın kilmegil ḳaçan minmek tilese ḫamle ḳılġıl* (MG, 53b).

O zaman süngüyü sapladın sapladın yoksa uzak dur, yaklaşma. Binmek istediği zaman hamle yap.

[14] "-sA…gereklilik kipi" yapısıyla gereklilik anlamının sağlandığı sözceler gereklilik kipi başlığında değerlendirilmiştir.

- *Eger **sançabilseŋg** sançdıŋg yoḳ irse ḳaçan sindin kilip kiçse sen minmekni tizlegil taḳı artına tüşgil* (MG, 56b)

Eğer süngüyü sapladın sapladın yoksa senin yanından gelip geçtiği zaman sen çabukça bin de ardına düş.

3. Teklik Şahıs

- *Eger ġarīmine ḳarşu tüşmek **tilese** andın özge türlüg aŋga çare yoḳ turur bes sen naẓar ḳılġıl* (MG, 52b).

Eğer rakibinin karşısında inmek isterse ondan başka türlü ona çare yoktur, öyleyse sen dikkat et.

- *Da ḫaysï ulusta **bolmasa** ḫan ya ulu biylär, tiyäsidir aḫpaşka sïmarlamaga yarġu işin, ki barça yarġularnï ol ḫayġurgay* (TB, 32).

Eğer bir ülkenin hanı ve büyük beyleri yoksa bütün mahkemelerin işleriyle ilgilenmesi için yargı işini papaza teslim etmek lazım.

3.1.2.25.Nezaket İşlevi

Bildirişim sürecinde duyguların, düşüncelerin saygı ve incelikle ifade edildiği söylemlerde şart ekinin *nezaket* işlevinde kullanıldığı görülür. Tarihî Kıpçak Türkçesinde bu işlevde kullanılan şart kipli sözcelerde "***otursaŋg közüm üstünde yiriŋg bar, mübārek ḫāṭırı tiler bolsa, ḳayurmas, ay ʿazīz ir, eyā ʿaḳlı teŋgiz sözi güherbār"*** gibi sözlerle karşı tarafı övüp yüceltme anlamı bulunur.

2. Teklik Şahıs

- *Eyā ʿaḳlı teŋgiz sözi güherbār*
  ***Otursaŋg** közüm üstünde yiriŋg bar* (GT, 29b).

Ey aklı deniz, sözü mücevher yağdıran! Oturmak istesen gözümün üstünde yerin var.

3. Teklik Şahıs

- *Anıŋ kibi melik munuŋ kibi uluġnıŋ ḳadrin bilmedi ʿizzetsizlik itti eger mübārek ḫāṭırı* ***tiler bolsa*** *bu yanı kilmege köŋlündeki murādınça ʿizzet tapḳay* (GT, 35b).

Onun gibi hükümdar bunun gibi bir büyüğün kıymetini bilemedi, saygısızlık etti. Eğer mübarek gönlü bu tarafa gelmek isterse gönlündeki muradı kadar hürmet görecek.

- *Ehl-i mekān ayttı Ay yār-ı ʿazīz bir sāʿat tevaḳḳuf ḳılġıl kim ivde yaḫni bişe durur faḳīr ayttı:"***Bolmasa** *yaḫnī ḳayurmas ay ʿazīz ir sufrada kirde yaḫnīdür piyāde aç ve armış…"* (GT, 74a).

Mekân sahibi: "Ey aziz dost! Bir saat bekle, evde yahni pişiyor." dedi. Fakir: "Ey aziz! Sofrada yahni olmasa da zararı yok. Acıkmış ve yorulmuş yaya için ekmek yahnidir…" dedi.

3.1.2.26.Cümle Öbeğini Yükseltme İşlevi

-s*A* morfemiyle kurulmuş yardımcı cümleler şart, tarz, tahmin gibi anlatış özellikleri yanında bazen sadece bir cümle unsurunu karşılamak için kullanılabilmektedir. Böyle cümlelerde ana cümlenin unsurlarından biri bir yardımcı cümle niteliği taşır. Develi (1995: 132) bu durumu, "-s*A* morfemiyle kurulmuş yardımcı cümlelerin ana cümleye hangi tamlayıcı işleyişiyle katıldığını tespit etmek klasik gramer anlayışıyla güçtür. Bu cümleler içinde tarihî şivelerde olduğu gibi çağdaş şivelerde de cümleye hiç şart anlamı katmamakla birlikte zarf olarak da adlandırılamayacak faillik, nesnelik, zaman tamlayıcılığı vs. gibi işleyişlerle de katılanları vardır" şeklinde açıklar.

3.1.2.26.1.Fâil Görevi

Şart eki –s*A*'nın fâil görevinde bulunduğu sözcelerde kullanılan ***"kim tilese, ni kim bar ise, kime ṣabr u ḳanaʿāt yār bolsa, kim burar bolsa, kim ki işitsä, kimniŋ tanïġlarï bolsa, ḫaysï kläsä, kimniŋ üstünä tüşsä"*** sözleri eylemi gerçekleştireni işaret eder:

- *Ave kız ėlbekligiŋ̂den*
  Kim ***tilese*** *alır raygan*
  Susun cannı kim ėsirtir
  Hem aş tınnı kim toydırır (CC, 70b).

Selam bakire, cömertliğinden/ İsteyenler alır bedelsiz/ Canı sarhoş eden içkiyi/ Ve ruhu doyuracak içeceği.

- *Bir faḳīr ivdeşi yüklü idi müddeti yitti dağı bu faḳīrniŋ̂ ʿömründe oğlı bolmışı yoḳ idi ayttı teŋ̂ri taʿālā eger maŋ̂a ir oğul birse bu üstümdegi ḫırḳamdan özge* ***ni kim bar ise*** *faḳīrlarġa şükrāne bolsun* (GT, 145a-145b).

Bir fakirin karısı hamileydi. (Karısının) doğum vakti geldi. Bu fakirin ömründe evladı olmamıştı. "Tanrı Teâlâ eğer bana erkek evlat verirse bu üstümdeki hırkamdan başka ne varsa fakirlere şükür hediyesi olsun." dedi.

- *Yumar köz bu cehānnıŋ̂ ziynetinden*
  Kime ṣabr u ḳanaʿāt ***yār bolsa*** (GT, 89a).

Sabır ve yetinme duygusuyla dost olanlar, cihanın süslerine gözlerini kapatır.

- *Ol degüldür faḳīr kim it tig*
  Tigme nākes işikine ***kilse*** (GT, 87b).

Köpek gibi, cimrinin kapısına her gelen fakir değildir.

- *Kim* ***ḳıldısa*** *müşāhede dünye ġarāyibin*
  Boldu hemīşe ehl-i naẓar cān-fezāy(ı) ol (GT, 99b).

Kim dünya garipliklerini gözlemlediyse o daima gönüle huzur veren bakış sahibi oldu.

- *Bolur ʿāciz tapup ḳudret ilin kim*
  Burar bolsa *tutup ʿāciz ḳolını* (GT, 88b).

Güce ulaşıp da güçsüzün elini büken âcizdir.

- *Zera ol yarġuçu, ki könülük üstünä orunç almastïr, aniŋ̂ sözü keçär yarġuda, da könülük bilä yarġuga uç etär, da kim ki* ***işitsä,*** *biyänir* (TB, 33).

Zira bu yargıç rüşveti adaletin üstünde tutmaz, onun sözü yargıda geçerli olur ve adaletli bir şekilde yargı işini tamamlar. Bunu duyan kişiler takdir eder.

- *Barça yarġuda Ermenini‿ng, kimni‿ng tanïġlarï* ***bolsa,*** *tiymästir ant, a kimni‿ng ki tanïġï bolmasa, a‿ngar tiyär ant içmägä* (TB, 48).

Bütün Ermeni mahkemelerinde şahidi olanların yemin etmesi uygun değildir. Şahidi olmayanlar yemin etmelidir.

- *A egär* ***bolsa*** *alarnï‿ng atasï, ġardaşï ya oġlu, alar ant içkäylär* (TB, 49).

Babası, erkek kardeşi ya da oğlu olanlar yemin etsin.

- *Ġaysïlarï ol vaḫtta* ***bolsalar****, a gile alarnï‿ng alnïna bolmaḫ keräk, kim* ***ündäsä****, ündälgän yanga utru* (TB, 119-120).

O anda orada bulunanların karşısında davacı, tanığa karşı şikâyetini dile getirmelidir.

- *Egär ġaysï* ***kläsä,*** *bolur ki ġanga alma buyruḫundan töräsini‿ng ermenini‿ng, yoḫsa kişigä, ki alarnï‿ng töräsindän bolmagay, da aġïr bolganga ermeni töräsindän saḫlangandïr apel'aciyasï* (TB, 120).

İsteyen (herkes) krala (giderek) Ermeni mahkemesinin kararına itiraz edebilir. Fakat onların mahkemesinden olmayan ve Ermeni mahkemesinin kararını külfetli bulan kişilerin itirazı geçerli değildir.

- *Da kimni‿ng tanïġï bolmagay, ant bilä yartïn****, kimni‿ng üstünä tüşsä,*** *uç etkäy* (TB, 33).

Eğer bir kimsenin tanığı yoksa kimin üstüne (vazife) düşerse onun yeminine göre hüküm verilmeli.

3.1.2.26.2.Nesne Görevi

Şart eki *–sA*'nın *nesne* görevinde bulunduğu sözcelerde kullanılan "***ḳaysı ḳolay bolsa anı, ni kim kö‿ngülde bolsa, ni ḳadar mundan artursa‿ng sen anı, niçe kim rızḳ maḳsūm ise anı, ḳaçan sançılsa anı, ne ki ġalsa atalarïndan"*** sözleri nesneyi işaret eder:

- *Her kim cāndan il yuġay* ***ni kim köŋülde bolsa*** *tiline ketürgey* (GT, 8b).

Canından vazgeçen kimse gönlünde ne varsa (onu) diliyle söyler.

- *Yaʿnī bu ḳadar yimek seni ayaġın üstüne ketürür dağı ni ḳadar* ***mundan artursaŋ sen anı*** *köterürsen* (GT, 83b).

Yani bu kadar yemek seni ayakta tutar ve bundan ne kadar arttırırsan onu (yük gibi) taşırsın.

- *Oġlı ayttı ay ata ḥukemā ḳavline niçük muḫālefet ḳılayım kim aytıp tururlar* ***niçe kim rızḳ maḳsūm ise anı*** *sebebler bilen ḥāṣıl itmek şarṭ turur* (GT, 99a).

Oğlu: "Ey baba, hüküm verenlerin sözüne niye karşı çıkayım? Her ne kadar rızık taksim edilmiş ise (de) onu sebeplerle hasıl etmek şarttır." derler.

- *Ḳaysı ḳolay* ***bolsa*** *anı ḳılġıl* (MG, 78b-79a).

Hangisi kolaysa onu yap.

- *Bu bāb süŋüni niçük ḫalāṣ ḳılmaḳ kirek anı ögretür* ***ḳaçan sançılsa anı*** *beyan ḳılur* (MG, 64b).

Bu kısım süngüyü nasıl kurtarmak gerektiğini öğretir. Süngüleme zamanını beyan eder.

- *…andan soŋra ḫardaşlar,* ***ne ki ḫalsa atalarïndan*** *ig[i]liklär, kendi aralarïna ülüş etkäylär bir tekşi teŋ da könülük bilä* (TB, 139).

…Ondan sonra kardeşler, babalarından kalan mirası kendi aralarında aynı derecede ve adil bir şekilde paylaşmalı.

3.1.2.26.3.Yer Tamlayıcısı Görevi

Şart eki *–sA*'nın *yer tamlayıcısı* görevinde bulunduğu sözcelerde kullanılan ***"ḳanda kim ...-sA, kimge...-sA, ḫayda...-sA"*** sözleri yer tamlayıcısını işaret eder:

- *…ʿālim kirek kim faṣāḥat ḳuvveti ve belāġat ziyneti bilen* ***ḳanda kim barsa*** *mükerrem ve muʿazzez tutḳaylar* (GT, 97b).

Âlim şöyle olmalı: Güzel söz söyleme kuvveti ve süsü ile nereye gitse (orada) muhterem ve aziz tutulacaktır.

- *Dagï da K'risdos yarguçunung manisi bilä alani etti surp Awedarandan ki barça, kimsä **kimgä borçlu esä,** tölöv etkäy yahşï könggüldän, yahşï es etip…*(TB, 19).

Kutsal İncil'de hâkim hakkında bir kıssada şöyle anlatılır: Bir kimse birine olan borcunu zamanında, iyi düşünerek içten ve adil bir şekilde ödemeli.

- *Da hayda ki törä eksiktir, anda talaş köptür, da **hayda törä u könülük bolsa,** eminlik artïhtïr ol ulusta, dünyâda u yïhövlärdä…*(TB, 28).

Nerede kanunlarda eksiklik varsa orada anlaşmazlıklar çok olur. Nerede kanun ve adalet varsa barış o milletin hem hayatında hem kilisesinde fazlasıyla olur.

- *…kimlär ki yazïhlarïndan haytïp, pokutovat etiptirlär, alarnïng ölçsär Tengri yazïhïn, pokutasïn, da **kimning yazïhï artïh bolsa**, ol bersär cuapïn…*(TB, 31).

…ise tövbe edenler ve günahları telafi edenlerdir. Tanrı onların günahlarını tövbelerle affediyor, günahları çok daha fazla olanlara ise o cevap veriyor…

3.1.2.26.4.Zarf Tamlayıcısı Görevi

Şart eki –s*A*'nın *zarf tamlayıcısı* görevinde bulunduğu sözcelerde kullanılan "***neçik...-sA, ne ki...-sA, neça...-sA"*** sözleri zarf tamlayıcısını işaret eder. –s*A*'yı kip olarak kabul etmeyen araştırmacılar bu morfemin eklendiği dil birliklerinin ana cümlenin zarf-fiili olduğunu savunur (Gülsevin, 1990: 276-279):

- *…da bu iş ari bitiklärdä alanidir, kim **kläsä** tergämägä* (TB, 29).

…ve bunu araştırmak isteyenler için kutsal metinlerde çok sayıda hüküm vardır.

- *Evet ki vartabedlärning erkinädir da boyruhuna, haysï ki Tengridän alarga beriniptir, da ne türlü alarga **körünsä**, ol türlü etkäylär* (TB, 51).

Ama bu başrahiplerin takdirine ve emrine kalmışsa -ki bu Tanrı tarafından onlara verilen bir görevdir- nasıl uygun görürlerse öyle yapsınlar.

- *Câht bilä baḫïp alarnï da ögütlägäylär, neçik yarġu* ***görgüzsä*** (TB, 88).

Onları titizlikle inceleyerek mahkemenin kararına göre cezalandırmalılar.

- *Da alay törädir oġrular üçün ḫoyulgan keçäniṉġ da kündüznüṉġ, egär ki kimesä keçä vaḫtïna övdä da kündüz oġrunu licasï bilä belgili tutkïy edi, ol çaḫta aniṉġkibik oġrunï nïşanï bilä oġurluḫnuṉġ, budur licasï bilä, törä alnïna keltirmä, ne türlü gile bilä ol oġruga utru törä alnïna, ol türlü tözgäy ol oġru törä ötläş,* ***ne ki törä tapsa****, aniṉġ bilä ögütlängäy* (TB, 103).

Gece ve gündüz hırsızları için konulan kanun şöyledir: Eğer bir kimse gece veya gündüz evde hırsızı bizzat yakalarsa bu durumda hırsızı hırsızlık delilleriyle, kendi tanıklığıyla mahkeme karşısına getirmeli, mahkemede hırsızı şikâyet etmeli. O hırsız yargı cezasına tahammül etmeli, mahkeme nasıl karar verirse o şekilde cezalandırılmalıdır.

- *Egär kimsä kimniṉġ borlaliḫïna kirgäy biyiniṉġ erkindän başḫa, bolur bürtükün borlaniṉġ yemä,* ***neçä sövsä,*** *yoḫsa borlaliḫtan nemä çïḫarma bolmastïr* (TB, 127).

Eğer bir kimse sahibinin izni olmadan onun üzüm bağına girerse bağ meyvesinden istediği kadar yiyebilir ama bağdan dışarıya hiçbir şey çıkaramaz.

3.1.2.26.5.Vasıflama Görevi

Şart eki *–sA*'nın *vasıflama* görevinde bulunduğu sözcelerde şartlı yapının sıfat işlevi gördüğü tespit edilmiştir:

- ***Tolı bolsa*** *bir ulu birke māverd*
  Ḳılur bir it tüşüp murdār anı (GT, 52a).

Gül suyu ile dolu olan büyük bir havuzun içine bir köpek düşer ve onu kirletir.

- *Melikler resmidür dilşād ḳılmaḳ*
  Ḳarısa *ḳulların āzād ḳılmaḳ* (GT, 81a).

(Kullarını) sevindirmek, yaşlanan kullarını azad etmek hükümdarların âdetidir.

- *Ni mıḳdār kim uzun* ***bolsa*** *ol mıḳdār ḳılsun* (MG, 114a).

Ne kadar uzun olursa o kadar yapsın.

3.1.2.27.Kalıplaşmış Sözlerde Şart Eki

3.1.2.27.1.Yok irse

"yok" sözcüğü ile şart eki *–sA′* nın kalıplaşması sonucu oluşan "yok irse" bağlacı, Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde karşıtlık ifade etmek için sıkça kullanılmıştır.

- *Üstādım(ız?)nıŋ menim öze terbiyet ḫaḳḳı bar* ***yoḳsa*** *ḳuvvetde ve ṣanʿat da men andan artuḳ men* (GT, 39a).

Üstadımın benim terbiyem üzerinde hakkı var. Yoksa kuvvette de sanatta da ben ondan daha iyiyim.

- *Ol vaḳtda sançsaŋ sançduŋ* ***yoḳ irse*** *yıraḳ turġıl yaḳın kilmegil* (MG, 53b).

O zaman süngüyü sapladın sapladın yoksa uzak dur, yaklaşma.

- *Fāris kirek kim silāḥnıŋ yaḫşısın taḳı yiŋilin kötürgey kim aŋa küçi yitgey taḳı anıŋ birle ʿamel ḳılmaḳlıḳḳa ḳādir bolġay* ***yoḳ irse*** *hīç bular birle müntefiʿunbihi bolmas* (MG, 93a-93b).

Binicinin silahın iyisini ve hafifini götürmesi gerek ki ona gücü yetsin ve onunla tatbik etmeye kudretli olsun. Aksi takdirde bunlarla kendisinden hiç faydalanılamaz.

- *Ḫaytïp surp Awedaranï Biyimiz Kʿrisdosnïŋ barça törälärniŋ tügällikidir, anïŋ üçün buyurur:«Işitiŋiz, ki aytïldï Eski Törädä bu türlü,* ***yoḫesä*** *men sizgä yäŋi buyurumen bu türlü da berkitirmen Eskini Yäŋi bilä, berip siziŋ yaḫşï erkiŋizgä»* (TB, 19).

Bütün kitapların sonuncusu kutsal İncil'de de Tanrı Hristos şöyle buyuruyor: "Dinleyin, Eski Kitap'ta bu şekildeydi. Ben ise size Yeni Kitap'ta böyle buyuruyorum ve Eski Kitap'ı yenisiyle onaylıyorum ve sizin takdirinize bırakıyorum.

- *Egär ki yazdiḳ esä ävälgidä, ki keräkimiz dügül edi yazgan törä berilmägä Teŋgridän,* ***yoḫsa*** *köp kez işittik panbas özgä millättän, ki yoḫtur kʻrisdânlarda törä* (TB, 21).

Sebeplerden birincisi: Daha önce Tanrı'nın bize yazılı kanunlar vermesine ihtiyaç duymadığımızı söylemiştik. Ancak buna rağmen diğer milletler, sürekli olarak Hristyanların kanunları olmadığını eleştirmeye devam ettiler.

- ***Yoḫsa*** *mi tanısarlar ḫaramġuluḫta skʼançelikʼ ŋgni senin ya toġruluḫu ŋgnu seniŋg yerda unutkʼaylar* (AB, 14).

Yoksa mucizelerini karanlıklarda mı bilecekler ya da doğruluğunu yeryüzünde mi unutacaklar?

3.1.2.27.2.Kim irse

Belirsizlik zamiri olarak kullanılan "kimerse" sözcüğü "kim er-se" şeklinde şart ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu zamirin kullanımı yaygındır:

- *Tėŋgeri maŋga bėrsin andı köŋgül kim mėn tėrçe dagı yakşı til üvrengeymėn, sizge yakşı Tėŋgeri söz aytkaymėn* ***nė kim ėse*** *boşak üçün* (CC, 61a/11-28).

Tanrı bana öyle bir gönül versin ki ben çabucak iyi bir dil öğreneyim. Herkesin affı için size güzel Tanrı sözü söyleyeyim.

- *Yeronimus:"Yazuḫın aytmasa dagı yuvuk tutmasa,* ***kimėse*** *bolmaġay arı"* (CC, 62b/25-63a/25).

Yeronimus: "Günahını itiraf etmezse ve günah çıkartmazsa kimse arınmış olmaz."

- *Ḳaçan kim bir* ***kimiseniŋg*** *bitişi yaman bolsa fāyide ḳılmas aŋga edeb ḳılġıçınıŋg edebi* (GT, 14b).

Bir kimsenin akıbeti kötü olursa ona edep kılıcının edebi faydasızdır.

- *…bir özge iḳlimge barıp ni ḥāl bilen bolsa tirileyim kim* ***hīç kimirse*** *menim yāḫşı yaman ḥālimden bilmesün dip* (GT, 24b).

…başka ülkelere gidip nasıl olursa olsun yaşayayım, hiç kimse benim iyi ya da kötü hâlimi bilmesin diye (düşündüm).

- *ʿīsā peyġamberge ʿaleyhi's-selām bir* ***kimirse*** *kilip ayttı yā rūḥu'l-lāhi tiler men ol duʿānı maŋga ögretkey sen kim oḳusa öli tiri bolur* (GT, 95a).

Bir kimse İsa Peygamber'e gelip: "Yā rūḥu'l-lāhi! Senden bana okununca ölüyü dirilten duayı öğretmeni istiyorum." dedi.

- ***Ḳayu kimerse*** *kim bu fenlerni yaḫşı bilip ḥācet vaḳtında ʿamelġa kitürse cihān içinde lānaẓīr bolġay ve's-selām* (MG, 5b-6a).

Bu bilgileri iyi bilip ihtiyaç anında tatbik edebilen herkes cihan içinde şüphesiz benzersiz olacak.

- *Bilgil kim hiç* ***kimersege*** *ḳarībuŋdın ev baʿīduŋdın dostuŋdın ev düşmeniŋdin ġarīm oynaġanda yāhūẕ uruş vaḳtında ḳarşu çıḳmassen illa ol sinüŋ üzere ẓafer bulmaḳın izder bes kirek kim ġāfil bolmaġaysen boş turmaġaysen* (MG, 36a).

Bil ki düşmanının senin üstüne zafer elde etmek için gelmesinin yahut savaş zamanında karşına çıkmasının dışında yakınlarından, uzaktakilerden, dostundan veya düşmanından hiç kimseye gafil olmamalısın ve boş durmamalısın.

- *Ḳaçan yirge tüşseŋ süŋgünü saġ iliŋge alġıl tā aṭıŋ çevrilüp sındurmasun yāḫūẕ* ***kimirseni*** *mecrūḥ ḳılmasun* (MG, 70a).

Yere düştüğün zaman süngüyü atın çevrilip kırılmasın ya da kimseyi yaralamasın diye sağ eline al.

- *Egär* ***kimsä*** *biliksiz esä, övränsin, a egär tügäl övrängän esä da munda nemä eksik tapsa, kendi tügälläsin* (TB, 26).

Eğer (bir) kimse bilgisiz ise yazılanlardan öğrensin. Yok eğer ilimde mükkemmel bilgilere sahip ise ve burada eksik bulduğu bir şey olursa onu kendisi tamamlasın.

- *Egär **kimesäniŋ** atï teli bolsa, ḫaysï ayaḫï bilä urmaḫ, da tişlämäḫ bilä, ḫülïḫï bilä naḫïs etkäy, ol çaḫta eyäsi ol atnïŋ, naḫïs etkän kişini at, ziyanïn, ḫarcïn da hakimlikin tölämäḫ keräk* (TB, 102).

Eğer bir kimsenin atı deliyse (huysuz, hırçın) ve ayağıyla tekme atarak ve ısırarak birini yaralarsa o zaman kişiyi yaralayan atın sahibi zararı ve tedavi masraflarını karşılamalıdır.

- *Egär ki övdägi kişilär ya ḫonşuluḫ aytkaylar, kimniŋ aniŋkibik atï bar, ki saḫlamagay, da ol aniŋki atnï ketärmägäy, da ol at **kimesäni** naḫïs etkäy abo öldürgäy, ol çaḫta duḫovnïy törä baḫkay anï, ḫoymaḫ keräktir luc da curum* (TB, 102).

Eğer evdeki kişiler ya da komşular, böyle at sahibi birini atını (evde) tutmamasını söyledikleri hâlde sahibi atı göndermez (de) at bir kimseyi yaralarsa veya öldürürse o durumda bu işe dinî mahkeme bakmalı, kefaret ve paza cezası vermelidir.

3.2.ARA DEĞERLENDİRME

Tarihî Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden Codex Cumanicus, GülistanTercümesi, Münyetü'l Ġuzāt, Töre Bitigi ve Alġış Bitigi kiplik işlevler açısından incelenmiş ve şart kipi işaretleyicisi –s*A*'nın 26 işlevi tespit edilmiştir:

Şart, kuvvetli şart, dilek-niyet-tasarlama, nasihat, zaman, akıbet, emir, şartsızlık, uyarı, öneri-teklif, korkutma, tavsiye-akıl verme-yol gösterme, kabullenme, açıklama, karşılaştırma-benzetme, alay-aşağılama-yerme, sitem, kesinlik, zıtlık, sebep-sonuç, amaç-sonuç , meydan okuma, rica, varsayım-tahmin, gereklilik-zorunluluk, nezaket, cümle öbeğini yükseltme.

Çalışmada Kıpçak Türkçesi eserlerinde geçen bazı örnek cümlelerde de şart ekinin cümleye anlam bakımından farklılık katmadığı ama cümle öbeği oluşturarak farklı yönlerden cümleyi etkilediği tespit edilmiştir.

Şart kipinin anlam sınırlarında tespit edilen kiplik işlevler ele alınırken her sözcede iç içe geçmiş başka kiplik işlevlerin de bulunduğu görülmüştür. Ancak sınıflama yapılırken metnin bağlamına göre ön plana çıkan işleve göre adlandırma yapılmıştır. Bir işlevin baskın olması şart kipinin anlam sınırlarında başka bir işlev olmadığını göstermez. Çünkü kiplik

alanların sınırlarını kesin olarak çizmek mümkün değildir. Bu çalışmada esas olan, kip işaretleyicilerinin asli işlevleri dışındaki kiplik alanları da işaretleyebildiğini göstermektir.

Tablo 4. Şart Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dağılımı.

ŞART KİPİNİN İŞLEVLERİ			BOZKIR KIPÇAK-ÇASI	MEMLÛK KIPÇAKÇASI		ERMENİ KIPÇAKÇASI	
			CODEX CUMANİCUS	MÜN-YETÜ'L ĠUZÂT	GÜLİSTAN TERCÜ-MESİ	TÖRE BİTİGİ	ALĞIŞ BİTİGİ
1	ŞART		+	+	+	+	+
2	DİLEK-NİYET-TASARLAMA		+		+		
3	NASİHAT			+	+	+	
4	ZAMAN		+	+	+	+	+
5	AKIBET			+	+	+	
6	EMİR					+	
7	ŞARTSIZLIK			+	+	+	+
8	UYARI			+	+	+	
9	ÖNERİ-TEKLİF				+		
10	KORKUTMA		+		+		
11	TAVSİYE-AKIL VERME-YOL GÖSTERME		+	+	+	+	
12	KABULLENME				+	+	
13	AÇIKLAMA			+	+	+	
14	KARŞILAŞTIRMA-BEN-ZETME			+	+	+	
15	ALAY-AŞAĞILAMA-YERME				+		
16	SİTEM				+		+
17	KESİNLİK		+	+	+	+	+
18	ZITLIK			+	+	+	
19	SEBEP-SONUÇ			+	+	+	
20	AMAÇ-SONUÇ			+		+	
21	MEYDAN OKUMA				+	+	
22	RİCA			+	+		
23	VARSAYIM-TAHMİN		+	+	+	+	
24	GEREKLİLİK-ZORUNLULUK			+		+	
25	NEZAKET				+		
26	CÜMLE ÖBE-ĞİNİ YÜK-SELTME İŞLEVİ	FAİL	+		+	+	
		NESNE		+	+	+	
		YER TAM-LAYICI			+	+	
		ZARF TAM-LAYICI				+	
		VASIF-LAMA		+	+		
27	KALIPLAŞ-MIŞ SÖZLER	YOK İSE		+	+	+	+
		KİM İSE	+	+	+	+	

Şekil 2. Şart Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Bulunma Oranı.

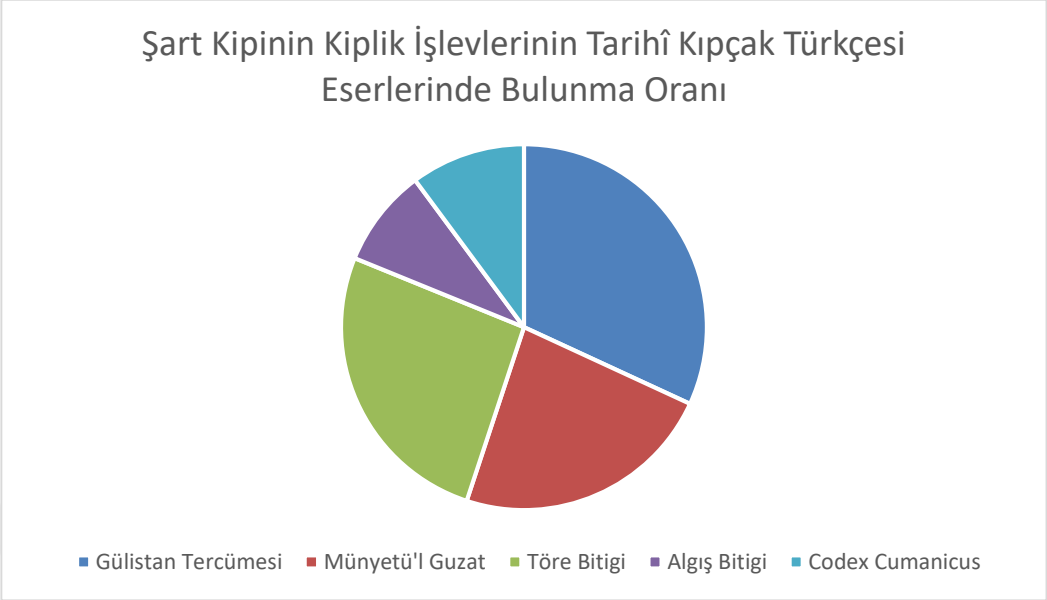

Şart kipinin kiplik işlev çeşitliliği açısından Gülistan Tercümesi'nin diğer eserlerden daha fazla malzeme içerdiği görülmüştür.

BÖLÜM IV: GEREKLİLİK KİPİ

4.1.GEREKLİLİK KİPİ VE İŞLEVLERİ

4.1.1.Gereklilik Kipinin Tarihî Gelişimi

Tasarlanan veya istenen eylemin gerçekleştirilmesi gerektiğini gösteren, Türkiye Türkçesinde dil bilgisel olarak *–mAlI* morfemi ile işaretlenen tasarlama kipidir.

-mAlI biçimbirimi Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında teşekküle başlamış, şekil eki olarak Osmanlıca içinde kullanış sahasına çıkmıştır. Bu biçimbirimin *-ma, -me* fiilden isim yapma eki ile *-lı, -li* sıfat ekinin birleşmesinden türemiş olduğu kabul edilir. Bu ek Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında bir partisip eki şeklinde fiil isimleri yapmak için kullanılmıştır: *gör-melü göz* (görülecek göz), *öl-melü oğul* (ölesi oğul) (Ergin, 2009: 312-313). Osmanlı Türkçesi döneminde ek, gereklilik kipi olarak kullanılmaya başlanmış ve sıfat-fiil olarak kullanımı ise oldukça azalmıştır.

Günümüz Türkiye Türkçesinde *–mAlI* ekinin yanı sıra gereklilik işaretleyen başka şekiller de bulunmaktadır. Bunlar *morfolojik, sözlüksel* ve *morfolojik-sözlüksel* ögelerin birleşmesiyle oluşan *morfoloji-leksikoloji bağıntılı gereklilik işaretleyicileri* şeklinde değerlendirilebilir. Osman Ali Çetin (2011) *Türkiye Türkçesinde Gereklilik Kipliği* adlı tezinde Türkçede gereklilik kipliği işaretleyen yapıları ele almıştır. Çetin, asıl morfolojik gereklilik işaretleyicisinin *–mAlI* olduğunu ancak çeşitli bağlamlarda *–(y)AcAk, -(X)yor, -(X/A)r, –(y)A, –sA* biçimbirimlerinin de gereklilik kodladığını ifade eder. Zaman kayması ya da anlam aşınması yoluyla gereklilik işaretleyen kip ekleri (*morfolojik gereklilik işaretleyicileri*) dışındaki gereklilik işaretleyicileri şunlardır:

> Sözlüksel gereklilik işaretleyicileri*: farz, farz kıl-, farz ol-, gerek-, gerek, gerek duy-, gerek gör-, gerek kal-, gerekli + ek fiil, gerek ol-, gerek var, icap et-, lâzım, lâzım gel-, lâzım ol-, lüzum, lüzum gör-, lüzum kal-, lüzumlu + ek fiil, lüzum ol-, mecbur, mecbur et-, mecbur hisset-, mecbur kal-, mecbur kıl-, mecbur ol-, mecburiyeti var, şart, şart koş-, şart ol-, zorunlu,*

zorunlu kıl-; morfoloji-leksikoloji bağıntılı gereklilik işaretleyicileri: *-mA gerek-, -mAk gerek-, -mAk gerek, -mA gerek, -sA gerek, -mA icap et-, -mAk icap et-, -mA lâzım, -mAk lâzım, -mA mecbur bırak-, -mAk mecburiyetinde + ek fiil, -mAk mecburiyetinde kal-, -mAk mecburiyeti var, -mA şart, -mAk şart, -mAk zorunda + ek fiil, -mak zorunda bırak-, -mAk zorunda hisset-, -mAk zorunda kal-, -mA zorunlu + ek fiil, -mAk zorunlu + ek fiil, -mA zorunlu ol-*.

Türkiye Türkçesindeki bu kullanımlar içerisinde "gerek" sözcüğü çeşitli ses değişimleri ile her dönemde varlığını sürdürmüştür. Eski Türkçe döneminden beri "gerek" sözcüğü, hem tek başına hem de değişik eklerle birlikte kullanılarak içinde bulunduğu cümleye gereklilik anlamı yüklemiştir.

Günümüz Türkçesindeki *gerek* kelimesinin Eski Türkçedeki *kergek* (kergek> gerek); *kergek* kelimesinin de *kerge-* fiiline *–k* isim yapım eki getirilmesiyle oluştuğu kabul edilir (Clauson, 1972: 742-743; Erdal, 1991: 235). Gabain, *kergek'*in aslında "kėrgėtdi" olabileceğini belirterek "kėrgėti" örneğini verir (Gabain, 2003: 80).

Köktürk metinlerinde *kergek bol-* şeklinde "uçmak, Tanrı'ya yükselmek, vefat etmek" anlamını karşılayan bir birleşik yapı oluşmuştur. Gök Tanrı inancına göre iyi insanlar, yeryüzüne Tanrı tarafından gönderilen *ıduk* (kutsal) kişiler olarak öldükten sonra da *kergek bol*urlar, yani uçarak Tanrı'ya yükselirler. Burada *kergek bol-* terimi "Tanrı'ya yükselmek, vefat etmek" anlamının yanı sıra bu yükselişin sebebi olarak "Tanrı'ya gerektiği için Tanrı'nın yanına yükselmek" anlamını da düşündürmektedir (Aktaran: Oruç Aslan, 2007: 1248).

Gereklilik kipi işaretleyicilerinin kullanımı ve tarihî süreçte geçirdikleri değişimler şu şekildedir:

Orhun Türkçesine ait yazıtlarda ve metinlerde gereklilik ifade eden örnekler tespit edilememiştir. Diğer tarihî yazı dillerinde genellikle gereklilik ifade eden "kergek" kelimesinin yer aldığı sınırlı sayıdaki cümlede de açık bir gereklilik yoktur. Ancak bu durum Orhun Türkçesinde gereklilik ifadesinin olmadığı anlamına gelmez. Eski Uygur Türkçesindeki gereklilik işaretleyicilerinin çeşitliliği ve yaygınlığı göz önünde bulundurulursa Orhun Türkçesinde gereklilik ifadesinin olduğu fakat taranan eserlerde kullanılmadığı kanısına varılabilir (Bulak, 2017: 358).

Uygur Türkçesinde gereklilik işaretleyen yapılar çeşitlilik arz etse de bu yapılar kişi unsuruna bağlanmadan kullanıldığı için tam anlamıyla kip özelliği göstermezler. Uygur Türkçesinde eylemlere eklenerek gereklilik anlamı veren yapılar şunlardır:

-mIş kergek: tapın-mış kergek (Kuanşi, 212).

-gU, -gU ol, ġUlUk ol: basur-ġu ol (HK, (I) 180), turġur-ġuluḳ ol (BTT, I, D, 186).

-gU kergek: bol-ġu kergek (Suv. 23-6-7).

kergek, kerek: kergek (Suv. 15-17).

-mAk kergek: tayanmaḳ kergek (BTT, I, B77-78).

Karahanlı Türkçesinde gereklilik anlamı için üç farklı kullanım söz konusudur (Ercilasun, 1984: 149-151; Hacıeminoğlu, 1996: 193-194):

-gU: Anın͡g şükri ḳıl-ġu oḳıp min͡g atı (KB, 109).

-gU kerek: sewün-gü kerek (KB, 1910).

-kerek...-sA: Bu iki kişige kerek sözlese (KB, 2678).

-s*A+şahıs eki+gerek* çekiminin ilk şekillerine Karahanlı Türkçesinde rastlanır. Bergamalı Kadri'nin (1946: 20-21) 16. yy.da yazdığı Müyessiretü'l-'Ulûm adlı eserinde ele aldığı "-sA gerek", Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman için kullanılan bir yapıdır (Timurtaş, 1994: 132; Gülsevin, 1997: 103; Ata ve Özmen, 2003: 185). Deny'ye göre (1941: 810) "-sA gerek" yapısıyla kurulmuş cümleler gelecek zaman ile birlikte mecburiyet ve lüzum; Develi'ye göre ise (1995: 115-152) gelecek zaman yanında ihtimal ve gereklilik ifade etmektedir. Yeter Torun'a göre ise bu yapı; cümlelerde istek-niyet, zorunluluk-gereklilik, yeterlilik, kesinlik-kaçınılmazlık anlamları vermek için kullanılır (Torun, 2013: 196-197).

kerek- fiiline ise "kerekmez" biçimindeki kullanımıyla Karahanlı Türkçesinden itibaren rastlanmaktadır (Arat, 1979: 19241). Kelime, Harezm Türkçesinde de *kerekmez* biçimiyle kullanılmıştır (Clauson, 1972: 742).

Harezm Türkçesinde gereklilik ifade edilen yapılar şunlardır:

-gU(lUk ol)

-gU kerek: Mü'min kerek tur-ġu saḳ (MM, 66/1-2).

-mIş kerek

kerek…-sA: ḳoy-sa kerek (MM, 375/4).

-mAk kerek: ḳaçmaḳ kerek erdi (KE, 200v/8).

Harezm Türkçesinde gereklilik anlamının *–gı+şahıs zamiri* ile de yapıldığı görülür (Eckmann, 1979: 218). Ancak *-mak kerek, -makı͡ŋ kerek, -sA kerek, kerek +sA* yapıları da bu dönemde görülmektedir (Ata ve Özmen: 2003). Mecdut Mansuroğlu (1953: 345), *-gU kerek* yapısında *kerek* sözcüğünün düşmesiyle *-gU*'nun gereklilik işlevini bünyesinde topladığını belirtir.

Kıpçak Türkçesinde cümlelere gereklilik anlamının verilmesinde şu yapıların kullanıldığı görülmüştür:

-mAk kerek, maḫ kerek: dutmaḳ kėrek (İN, 34v), an͡glamaḫ kerektir (TB, 109).

Kıpçak Türkçesi döneminde çok fazla kullanılan bu gereklilik işaretleyicisi daha çok, gelecek zamanlı metinlerde geçmektedir.

-sA kerek: âdet bolsa kerek (MG, 18b).

Harezm Türkçesi döneminde *-sA* ekini alan fiil, *kerek* sözcüğünden sonra gelirken Kıpçak Türkçesinde önce gelir.

-Ar kerek: kider kerek (MG, 21b).

Gereklilik işaretlemede bu yapı çok seyrek bir kullanım arz eder.

-mAlI: kėl-meli (AB, 164).

Türkiye Türkçesinin dil bilgiselleşmiş gereklilik işaretleyicisi olan bu morfem, yalnızca Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde geçmektedir.

Kerek+fiil+ġAy+kişi ekleri: kėrek bėr-gey-ler (TB, 107).

-*GAy* ekinin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde çok işlevli kullanımlarından biri de gereklilik kodlamaya yardımcı yapıların içinde bulunarak ifadeye kesinlik anlamı katmasıdır.

-gA tiyėr/tiyėsidir/tiyişlidir: a‿ngar tiyėr ant içmega (TB, 48), tiyişlidir ma‿nga yazmaga (TB, 26).

Yalnızca Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen bu gereklilik yapısının kullanıldığı cümlelerde yönelme eki almış özne, *tiyėr/ tiyėsidir/ tiyişlidir* sözcüklerine bağlanarak gereklilik ifadesi verilir (Kasapoğlu Çengel, 2012: 56).

Tablo 5. Türkçenin Tarihî Dönemlerine Göre Gereklilik Kipi İşaretleyicileri.

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE GEREKLİLİK KİPİ İŞARETLEYİCİLERİ	
ORHUN TÜRKÇESİ	Mevcut metinlerde gereklilik kipi işaretleyicisine rastlanmamıştır.
UYGUR TÜRKÇESİ	-mIş kergek, -gU, -gU ol, ġUlUk ol, -gU kergek, kergek, kerek, -mAk kergek
KARAHANLI TÜRKÇESİ	-gU, -gU kerek, -kerek...sA
HAREZM TÜRKÇESİ	-gU(lUk ol), -gU kerek, -mIş kerek, Kerek…-sA, -mAk kerek
KIPÇAK TÜRKÇESİ	-mAk kerek, maḫ kerek, -sA kerek, -Ar kerek, -mAlI, kerek+fiil+ġAy+kişi ekleri, gA+ tiyėr/ tiyėsidir/ tiyişlidir

4.1.2.Gereklilik Kipinin İşlevleri

Temel işlevi bir eylemin gerçekleştirilmesinin gerekli olduğunu ifade etmek olan gereklilik kipi çekim dizisinin başka hangi kiplik işlevlerde kullanıldığını belirlemek, *gereklilik kipi* kavramının kapsam sınırlarını çizmeye yardımcı olacaktır.

Gereklilik kipinin kiplik işlevleri üzerine çalışan araştırmacılar gereklilik kipinin, gereklilik bildirme dışında da pek çok kiplik değeri olduğunu belirtmişlerdir. Zeynep Erk Emeksiz (2009: 79-85), *–mAlI* kip ekinin olasılık anlamı taşıdığı durumlarda *bilgi kipliği*; zorunluluk-gereklilik anlamı taşıdığı durumlarda ise *yükümlülük kipliği* işaretleyicisi olarak değerlendirilebileceğini belirtir. Ayrıca ekin, fiillerle kullanıldığında *yükümlülük kipliği*; isimlerle kullanıldığında ise hem *bilgi* hem de *yükümlülük* bildirdiğini ifade eder. Demet Corcu (2006); gerek, zorunda, mecbur, şart gibi kullanımların kipsel değerlerinin birbirinden farklı olduğunu, dolayısıyla bu kullanımların farklı anlatım değerlerine sahip olduğunu belirterek birbirinden farklı konuların anlatımında farklı gereklilik şekillerinin tercih edildiğini ileri sürer. Lars Johanson (2009: 487-510), gereklilik işaretleyicilerinin aynı zamanda zorunluluk da ifade edebildiğini; bu zorunluluğun güçlü, zayıf zorunluluk veya tavsiye niteliğinde olabileceğini ifade eder. Ayrıca gereklilik işaretleyicilerinin konuşur odaklı olduğunu, gereklilik işaretleyen analitik yapıların bir kısmının yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığını da ekler. Sema Aslan Demir (2009: 217-230), *-mAlI* gereklilik işaretleyicisinin emir ve istek işlevi görebildiği durumları semantik ve pragmatik özellikleri ile ele alarak *–mAlI* biçimbiriminin emir işaretleyiciliğinin bağlamla ve ekin morfosemantik özellikleriyle ilgili olduğunu ifade eder. Ayrıca *-mAlI* biçimbiriminin birinci kişide, kişinin kendini etik veya bireysel nedenlerle zorunda hissettiği durumları karşıladığını, ikinci ve üçüncü kişilerde dinleyiciye belirli bir yükümlülüğün empoze edildiğini söyleyerek bu yükümlülüğün konuşur veya konuşurun temsil ettiği kurum lehine bir eylemi anlattığı/empoze ettiği durumlarda emir semantiğini karşıladığını öne sürer. *-mAlI*'nın istek bildirdiği ifadelerde ise konuşuru dışarıdan tetikleyen zorlayıcı dinamiklerin, kanunların, kuralların, sorumlulukların bulunmadığından, aksine kişinin hayallerinin, arzularının bulunduğundan söz eder. Korkmaz, gereklilik kipinin işlevlerini üç başlıkta toplar: *gereklilik bildirme, güçlendirme, tahmin/ ihtimal* (2009: 695-702). Tasarlama kiplerinin işlevleri

hakkında ilk çalışmayı yapan Fatma Türkyılmaz (1999), Türkiye Türkçesinde gereklilik kipinin açıklama, tereddüt, kızgınlık, nasihat gibi 18 işlevini; Osman Ali Çetin (2011), *Türkiye Türkçesinde Gereklilik* adlı tezinde *–mAlI* morfemi ile kurulan gereklilik kipinin esas işlevi dışında istek, emir, tavsiye, tahmin, çıkarım, uyarı vb. 15 işlevini tespit eder. Nurdan Benli (2013), Uygur Türkçesinde tasarlama kiplerinin işlevlerini incelediği çalışmasında gereklilik kipinin gereklilik dışında varsayım, kesinlik, sorgulama, emir vb. 7 işlevi daha olduğunu belirtir. Ahmet Demirtaş (2008), Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut üzerine yaptığı çalışmasında gereklilik ifade eden gerek kelimesinin mutlak gereklilik, gelecek zaman, ihtimal, istek, uyarı, telkin gibi işlevlerine dikkat çeker.

Bu çalışmada gereklilik kipi işaretleyicilerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde geçen işlevleri tespit edilerek gereklilik kipinin gereklilik kiplik alanı dışındaki kiplik işlevleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde gereklilik anlamı, *–mAlI*'nın bulunduğu birkaç örnek dışında "*kerek, tiyasidir, tiyişlidir, tiymās*" gibi sözlüksel işaretleyiciler ile sağlandığından fiil çekiminde kiplik anlam kuracak bir morfemden yani dil bilgisel bir ulamdan söz etmek olası değildir. Ancak kip, fiil çekimleri aracılığı ile sözcede anlamı belirleyen bir alan olduğundan bu sözcüklerin gereklilik kipini kodlamada o dönemin etkin işaretleyicileri olması nedeniyle "*kerek, tiyāsidir, tiyişlidir, tiymās*" sözcüklerinin bulunduğu sözceler gereklilik kipi kategorisinde değerlendirilmiş ve gereklilik kipinin 19 işlevi tespit edilmiştir.

4.1.2.1.Gereklilik İşlevi

Yapılması istenen bir eylemin gerekliliği üzerine kurulan sözceler *gereklilik* anlamı taşır. Bu nedenle *gereklilik* anlam alanı ile *istek* anlam alanı birbiriyle örtüşen bir nitelik taşır. Gereklilik kipinin esas işlevi olan gereklilik anlamını içeren sözcelerde, diğer *yönlendirme* ifadelerindeki gibi bir eylemin yapılmasını sağlama söz konusudur. Kişiyi gerçekleştirmesi istenen eylemin gerekliliğine inandırma, ikna etmeye çalışma sürecinde *sebep* ve *amaç*lar ileri sürülebilir, *açıklama*larda bulunulabilir. Bu nedenle gereklilik cümlelerinde bu işlevlerin de kullanıldığı görülür.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Münyetü'l Ġuzāt'ta gereklilik anlamı taşıyan sözcelere çok rastlanır. Ok atma ve ata binme hususlarında bilgi vermek üzerine yazılan eserde bu ilimleri öğrenmede yapılması gerekenlerden söz edilirken bu işlev kullanılır:

- *Eger ol süŋgüniŋ ʿaybı bolsa barça ẓāhir bolur üçünçi fenni ḳılıç birle ʿamel ḳılmaḳda taḳı ḳılıçnıŋ yaḫşısın taḳı yamanın bilmekde taḳı ḳılıçnıŋ mıḳdārın bilmekde uzunı ni mıḳdār* ***kirek*** *aġırı ni mıḳdār* ***kirek*** *anı beyān ḳılur* (MG, 82a).

Eğer o süngünün kusuru varsa hepsi belli olur. Üçüncü hüner kılıçla tatbik etmeyi, kılıcın iyisini, kötüsünü bilmekte. Kılıcın uzunu ne kadar, ağırı ne kadar olmalı (bunu) beyan eder.

- ***Kerek*** *kim ḳılıçnıŋ ḳabżası terbīʿge māyil bolġay tā urġanda iliŋ içinde tirkinmegey taḳı barmaḳlarıŋ anıŋ üzere baġlanġayda biri birine* ***kerek*** *kim yitişgey taḳı* ***kirek*** *kim ḳabżanıŋ mismārı muḥkem bolġay taḳı* ***kirek*** *kim ḳılıç ḳınında yaz u ḳış boş bolġay kim aḳaturġay taḳı* ***kerek*** *kim evvel ḳılıçnıŋ ḳınında aḳġanın iʿtiḳād ḳılġaysen* (MG, 94a-94b).

Kılıcın kabzasının vurunca elinin içinde sallanmayacak ve parmakların onun üzerinde birbirine bağlanacak kadar dört köşeliye benzer olması gerek. Kabzanın çivisi sağlam olmalı. Kılıcın kınında yaz kış boş olmalı ki akadursun. Önce kılıcın kınında aktığına inanman gerek (Kılıç nasıl olmalıdır?)

Aşağıdaki sözcede gereklilik anlamı verilirken pekiştirme yoluna başvurularak gereklilik anlamı kuvvetlendirilmiştir:

- *Küç bilen bitmes işiŋ aḳça* ***kirektür*** *aḳça*
  Aḳçalı ādemī muḥtāc degüldür küçke (GT, 100a).

İşin zor kullanarak bitmez, para lazımdır. Parası olan insanın güce ihtiyacı yoktur.

4.1.2.2.Zorunluluk İşlevi

Zorunluluk; eylemin gerçekleşmesinin mecburi olduğu durumlarda kişiye sert ve kesin bir üslupla talep edilenleri bildirmeye yarayan anlam alanıdır. *Gereklilik*te sezilen ılımlı

ve dinleyici lehine olan söylem; *zorunluluk*ta yerini otoriter, statütü vurgulayıcı ve yer yer kuvvetli yaptırımların sezdirildiği bir ifadeye bırakır.

Zorunluluk ve *gereklilik* kavramlarının farkını Frawley (1992) uzaklık kavramıyla açıklar. Zorunluluk, güçlü bir yaptırımı işaretleyen bir kipsel alanda tanımlanarak gösterim dünyası ile anlatım dünyası arasındaki uzaklık kavramını yakın değeriyle doldurur. Zorunluluk için olası kipsel alanlar yasa, kanun, otorite sahibinin getirdiği zorunluluk, dini kural gibi güçlü yaptırımlı alanlardır. Gereklilik ise ideal-merkezli, olağan-merkezli, kişisel inanç ve görüş, istek gibi yaptırımı daha az kuvvetli alanlarda tanımlanır. Böylece, gerekliliğin gösterim yapısındaki uzaklık kavramı da uzak olarak tanımlanır (Aktaran: Corcu, 2005: 33-44).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde gereklilik kipi işaretleyicilerinin *zorunluluk* bildirdiği örnekleri, daha çok Töre Bitigi'ndeki kanun maddelerinde görmek mümkündür. *Zorunluluk* anlamının bulunduğu sözcelerde bir *emir* ifadesi de hissedilir. Emrin yerine getirilmesi zorunluluktur. Başka bir ifadeyle yapılması zorunlu olan eylemlerin muhatapa ifadesi emir işlevini taşır. Zorunluluk; emir için bir yerde ön koşul niteliğindedir. Bu nedenle zorunluluk ile emir iç içe geçmiş alanlardır. Çalışmada zorunluluk bildiren çoğu sözcede emir de içerdiği göz ardı edilmemelidir.

Bu işlevin tespit edildiği sözcelerde zorunluluk anlamı verilirken ***"anıŋ̑ cezāsı ni turur, ḳatıġ kirek bol-, elbette, töräsi bulaydïr, budur munuŋ̑ yarġusu"*** gibi sözler kullanılmıştır:

- *Hārūnu'r-reşīd oğlanlarından biri ġażablanıp atası ḳatına kilip ayttı fulān vālīniŋ̑ oğlı anama sökti. Hārūnu'r-reşīd vezīrlerine ayttı ol kişi kim munuŋ̑ kibi yaramas söz sözlegey anıŋ̑ cezāsı ni turur? Biri ayttı anı öltürmek* ***kirek*** *dağı biri ayttı anıng tilin kesmek* ***kirek*** *dağı biri ayttı anı muṣādere ḳılmaḳ* ***kirek*** *dağı biri ayttı anı taʿzīr ḳılmaḳ* ***kirek*** *dağı biri ayttı anı iḫrāc ḳılmaḳ* (GT, 44a).

Hārūnu'r-reşīd'in oğullarından biri sinirlenip babasının huzuruna gelip dedi ki: "Filanca valinin oğlu anneme küfretti." Hārūnu'r-reşīd vezirlerine: "Bunun gibi kötü sözler söyleyen kimsenin cezası nedir?" Biri: "Onu öldürmek gerek." dedi. Biri: "Onun dilini kesmek gerek." dedi. Biri: "Onu tutuklamak gerek." dedi. Biri: "Onu azarlamak gerek." dedi. Biri: "Onu atmak gerek." dedi.

- *Bu fesād ehlinің nesli münḳaṭiʿ* ***bolsa kirek*** *yoḳsa ot söndürüp köz ḳoymak yılan öltürüp balasın beslemek ʿāḳiller işi degül* (GT, 13a).

Bu fesat ehlinin nesli kesilmeli. Yoksa ateşi söndürüp közü bırakmak, yılanı öldürüp yavrusunu beslemek akıllı işi değil**.**

- *Bir melik taңg namāzın ḳılıp ḥācet tilep ayttı maḳṣūdum ḥāṣıl bolsa zāhidlerge ḫıdmat ḳılġaymen ḫaḳ taʿālā ḥācetin revā ḳıldı melik ayttı şarṭ-ı vefā* ***lāzım boldı*** *ḫāṣekī ḳullarından birine ayttı alġıl ol kīs tolı altunnı iltip zāhidlerge nafaḳa ḳılġıl* (GT, 71b-72a).

Bir hükümdar sabah namazını kılıp dilek dileyerek: "Dileğim gerçekleşirse zahitlere hizmet edeceğim." dedi. Allah dileğini gerçekleştirdi, hükümdar: "Sözü yerine getirmek gerek." dedi. Has adamlarından birine: "Al bu altın dolu keseyi götürüp zahitlere nafaka ver." dedi.

- *ʿİsā peyġamberge ʿaleyhi's-selām bir kimirse kilip ayttı yā rūḥu'l-lāhi tiler men ol duʿānı maңga ögretkey sen kim oḳusa öli tiri bolur ʿīsā ʿaleyhi's-selām ayttı barġıl bu sevdānı başıңgdan kitergil yoḳsa ziyān ḳılur sen ol ayttı elbette* ***kirek*** *kim ögretkey sen* (GT, 95a).

Bir adam İsa Peygamber'e gelip: "Yā rūḥu'l-lāhi! Senden bana okununca ölüyü dirilten duayı öğretmeni istiyorum." dedi. ʿĪsā ʿaleyhi's-selām: "Git bu sevdadan vazgeç yoksa zarar görürsün." dedi. O: "Mutlaka lazım, öğret." dedi.

Bu sözcede zorunluluk ve istek alanları iç içe geçmiş durumdadır. Hz. İsa'dan talepte bulunan kişi, onu ikna etmek için isteğinin zorunlu olduğunu belirtiyor.

- *Fārislıḳnıңg ḳayısı fennindin tilesеңg ḫāṣṣa kim ḳılıç birle taḳı süңgü birle taḳı oḳ birle ʿamel ḳılmaḳlıḳda yaʿnī bu işlerde bu fenn ḳatıġ* ***kirek*** *bolur* (MG, 107b-108a).

Biniciliğin hangi hünerinden istersen -özellikle kılıçla, süngüyle, okla iş görmek gibi işlerde- bu ilim çok gerekli olur.

- *Daġï da aruvluḳ bilä tirilmäk artarlïḳtïr, bu da törädä bolmaḳ* ***keräk*** (TB, 28).

Temiz yaşamak doğrululuktan gelir ve bu da bitigde yer almalıdır.

- ***Tiyäsidir*** *emdidän soŋ͡gra bitik bilä yöpsünmägä törälärni, taŋ͡glap barça ari bit[ik]lärdän* (TB, 24).

İnsanlar, dünya yaratıkları olarak dünya mahkemesiyle yargılanmak zorundalar. Bundan sonra bütün kutsal kitaplardan seçilmiş olan yazılı kanunları uygulamak gerekir.

- *Da ẖaysï ulusta bolmasa ẖan ya ulu biylär,* ***tiyäsidir*** *aẖpaşka sïmarlamaga yarġu işin, ki barça yarġularnï ol ẖayġurgay* (TB, 32).

Eğer bir ülkenin hanı ve büyük beyleri yoksa bütün mahkemelerin işleriyle ilgilenmesi için yargı işini papaza teslim etmek lazım.

- ***Tiyişlidir*** *yarġuçunuŋ͡g ki zïndanï bolgay, kim ki egri bolsa, zïndanga salgay, ki ögütlängäylär, ne türlü K'risdos buyurur Awedaranda, ki deckiy salïr zïndanga, angïnça, ki tölöv etkäy* (TB, 36).

Birileri suç işlediğinde hapse atması ve cezalandırması için yargıcın bir zindanı olmalı. Hristos İncil'de ne demiş: "Borcunu ödeyene kadar mübaşir suçluyu hapiste tutabilir."

- ***Tiyäsidir*** *bizgä könü törämiz bilä barmaga, ki biz Ata Oġul Ari canga bir Teŋ͡gri tapunurbiz, bir tarbiyatta, u bir Teŋ͡griliktä, [da 1 ẖanlïẖta], u bir ẖuvatta, da 1 haybatlïḳta* (TB, 52).

Bize düşen, doğru kanunla yönetmek. Biz; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a, tek Tanrı'ya tapıyoruz. Tek varlıkta, tek ilahta (tek hanlıkta), tek güçte ve tek şanda.

- *Daġï da kelişin uluslarïniŋ͡g u barça millätniŋ͡g, kendiläriniŋ͡g poddanïylarïniŋ͡g ẖanlar u biylär könülük bilä algaylar, alay, ne türlü ki burungilär alïrlar edi, zera barça iş üçün, ki artïẖsidïr, cuap bermäḫ* ***keräk*** *Teŋ͡grigä, zera Teŋ͡gridän berilipdir ululuḳ alarga, ki uluslarïn abragaylar, u saẖlagaylar, da buzmagaylar* (TB, 63).

Bütün milletlerden, bağlı bulundukları kral ve beylerden daha öncekilerin yaptığı gibi adaletli bir şekilde vergi toplamalılar. Zira bütün kötü işler için Tanrı'ya hesap vermek zorundalar. Çünkü ülkelerini korusunlar ve bozmasınlar diye Tanrı tarafından onlara bir buyruk verilmiştir.

- *Egär ki oğlanlar aralarïna uruş etsälär, da bir oğlan birsin öldürsä, da ol öldürgän oğlan 12 yaşïndan artïḫ bolgay,* ***keräk*** *başïn tölägäylär, neçik tügäl bütün kişiniṉg. A egär ki ol öldürgän oğlannïṉg yaşï 12-dän eksik bolsa, bolgay 10 ya 11, ol çaḫta aniṉg başïniṉg yarïmï tölänmäḫ* ***keräk.*** *A egär ki öldürgän oğlannïṉg yaşï 10-dan eksik bolgay, üçünçi ülüşü başïniṉg tölänmäḫ* ***keräk.*** *A egär ki oğlan 15 yaşïna bolgay, ol kişi öldürüçidir da törägä ḫarşï yaṉgïlgay, da bu statutka* ***keräk*** *tügäl tölöv etkäy başï üçün ḫardaşlarïna öldürgän oğlanniṉg, neçik yoğarï yazïlgandïr* (TB, 85).

Eğer çocuklar arasında kavga çıkarsa ve bir oğlan diğerini öldürürse, ölen çocuk 12 yaşından büyükse yetişkin biri sayılarak kan pahası ödenmeli. Eğer ölen oğlanın yaşı 12 yaşından küçükse, 10 ya da 11 yaşındaysa o zaman kan pahasının yarısı ödenmeli. Eğer ölen çocuğun yaşı 10 yaşından küçükse kan pahasının 1/3'ü ödenmeli. Eğer öldüren çocuk 15 yaşındaysa o kişi katildir ve kanuna karşı gelmiş sayılır ve bu tüzük gereği yukarıda yazıldığı gibi kan pahasını ölen çocuğun kardeşlerine tamamıyla ödemeli.

- *Daġï da K'risdos yarġuçunuṉg manisi bilä alani etti surp Awedarandan ki barça, kimsä kimgä borçlu esä, tölöv etkäy yaḫşï köṉgüldän, yaḫşï es etip, zera adäminiṉg esi kendiniṉg yarġuçudur. Muṉgar oğşaş barça yarġu işlärini eslämäk* ***keräk*** (TB, 19).

Kutsal İncil'de hâkim hakkındaki bir kıssada şöyle anlatılır: Bir kimse birine olan borcunu zamanında, iyi düşünerek içten ve adil bir şekilde ödemeli. Zira insanoğlunun en iyi hâkimi kendi vicdanıdır. Bütün mahkeme işleri bu şekilde çözülmelidir.

- ***Tiyişlidir*** *yarġuçïga, ki orunç aluçï bolmagay, zera yazgandïr, ki orunç soḫraytïr, neçä ki iti köz bolsa* (TB, 32-33).

Yargıcın rüşvet almaması lazım. Bu böyle yazılmıştır çünkü (insanın) gözü ne kadar keskin olursa olsun rüşvet gözü kamaştırır.

- *A kimsä ki din tanmaḫ antïn içsä, egär könü, egär yalġan, luc tartmaḳï1 ölüm kününä dirä bolgay, zera bu işkä* ***tiymästir*** *tözmägä* (TB, 50-51).

Eğer bir kimse dinden çıkma yemini ederse -ister doğru ister yalan olsun- ölene kadar kilise cezası çekmeli çünkü bu işin affı yoktur.

- *Egär ki esirikliktä yoluḫsa, ki biri birin naḫïs etkäy, törä buyurïyïr, ki anïŋgkibik iş naḫïslïḫnïŋ esiriktä etkän* ***tiymäs*** *boşatmaga, ani dä tözmägä* (TB, 87).

Eğer sarhoşken (biriyle) karşılaşırsa ve birbirlerine zarar verirlerse kanun şöyle buyuruyor: Bunun gibi zarar verenin sarhoşken yaptığı bu işi bağışlamak ve buna tahammül etmek gerekmez.

- *A Yäŋi Törädä kʻrisdânlarnïŋ bulay ḫoyulgandïr, egär ki kristân kʻrisdânnï oġurlap satsa özgä uluska da bu türlü yaman ḫïlïnmaḫ anïŋ üsnä sezilgäy, Yäŋi Törä buyurmastïr aŋgar tas bolmaga, luc tartmaḫ* ***keräk,*** *da tutulmaḫ keräk, da zïndan bilä ögütlänmäḫ* ***keräk,*** *yük tibinä dä ol satuçï algan aḫçanï ḫaytarmaḫ* ***keräktir*** *ol kişi üçün, da ol satïlgan kişini keltirmäḫ* ***keräk*** *eyäsinä, kimdän ki anï oġurlap edi, ḫaytarmaga anï borçludur* (TB, 96).

Yeni Kanun'a göre o kişi ölüm cezasına çarptırılmamalı, kilise cezası çekmeli. Yakalanmalı ve zindana atılmalı. O satıcı, o kişi için alınan rehin parasını geri vermeli ve satılmış kişiyi sahibine getirmeli, onu kimden çaldıysa geri vermeli.

- *A egär ki bilgäy edi tuvarïnïŋ yaman ḫïlïḫïn, ki ziyan etüçi edi, da ketärmägäy kendiniŋ ḫatïndan,* ***keräk*** *tügäl baha tölägäy öldürgän ögüznüŋ, törä alay buyurïyïr* (TB, 101).

Eğer sahibi hayvanının kötü huyunu, onun zarar vereceğini bilip de ondan kurtulmadıysa öldüren, öküz fiyatının tamamını ödemek zorundadır, kanun öyle emrediyor.

- *Törä körgüziyir, eränlärgä* ***tiymästir*** *ḫatïn kişiniŋ tonu içinä yürmägä, alay oḫ ḫatïn kişigä* ***tiymästir*** *er kişiniŋ tonu içinä yürmä, bu iş Teŋrigä utrudur, anïŋ üçün ki munïŋkibik oḫşaşsïz kiyiniş, andan köp yamanlïḫ bolma bolur* (TB, 126).

Kanun belirtir ki erkeklerin kadın kıyafeti giyerek dolaşması yasaktır. Aynı şekilde kadının erkek kıyafeti giyerek dolaşması da yasaktır. Bu durum Tanrı'ya baş kaldırmadır çünkü böyle ters giyiniş çok bela getirebilir.

4.1.2.3.Nasihat İşlevi

Gereklilik kipinin *nasihat* işlevinde kullanımında dinleyicinin bir eylemi yapmasındaki gerekliliğin onun lehine olarak dile getirilmesi söz konusudur. Sözüne itibar edilen bir kimsenin, görece daha alt bir konumda bulunan birine yapması gerekenleri onun iyiliğini gözeterek öğütlemesi gereklilik kipi işaretleyicilerinin *nasihat* işlevinde kullanıldığını gösterir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin kullanıldığı sözcelerde nasihati veren, ***"ḥakīm (bilgili kimse), ḫoca, aṣḥāb-ı fiṭnat ve ḫıbrat, ata";*** nasihate mazhar olan ise *"**ḳul, oġul**"* gibi kimselerdir. Sözcelerde öğüt anlamının "***ḥukemā ḳavlinde kilip turur, ammā vaṣiyyet ol turur kim"*** gibi ifadelerle sağlandığı görülür:

- *Müddeʿiler seniṉg üstüṉge daḳ tutupturlar belki ḥaḳ aytıpturlar ḥālī kim fitneniṉg otı közlenip turur tedbīr suvı birlen söndürmek* ***kirek*** (GT, 129a).

İftiracılar senin üstüne suç atmışlar. Belki de doğru söylemişlerdir. Şu an fitnenin ateşi közlenmiştir. Tedbir suyu ile söndürmek lazım.

- ***Kirek*** *ḳul dāyimā taḳṣiri ʿözrin ketürgey ḫôcasınıṉg ḥażretine* (GT, 3a).

Kul daima hocasının huzuruna kusurunun özrüyle (af isteğiyle) gelmelidir.

- *Ay yār taʿziyetim ḳılġıl kim tehniyet yiri degül durur ol vaḳt kim sen kördüṉg bir itmek ḳayġusın yir idim imdi cehān ḳayġusun yimek* ***kirek*** (GT, 66a).

Ey dost! Teselli et, (burası) tebrik yeri değildir. O zaman sen ekmek derdini yediğimi gördün. Şimdi dünya derdini yemek lazım.

- *Aṣḥāb-ı fiṭnat ve ḫıbrat anıṉg üçün ayturlar kim meliklerniṉg ḥiddet ve ṣavletinden ḥaẕer ḳılmak* ***kirek*** (GT, 21a-21b).

…Tecrübe ve anlayış sahipleri bu yüzden hükümdarların öfke ve hücumlarından sakınmak gerektiğini söylerler.

- *Vaḳt bolur kim nedīmlerge sulṭān ḥażretinde kīs bilen altun tiger dağı vaḳt bolur kim başı kiter ḥukemā ḳavlinde kilip turur sulṭān ṭabīʿatından ḥaẕer ḳılmak* ***kirek*** *vaḳt bolur kim selām ḳılsaŋg melūl bolur vaḳt kilür kim söksenŋg ḫılʿat ve niʿmet bağışlar* (GT, 24a-24b).

Gün olur nedimlere sultan huzurunda keseyle altın verilir, gün olur idam edilirler. Bilginlerin sözü (nasihati) şöyledir: Sultanın huyundan (mizacından) korunmak gerek. Gün olur selam versen üzülür, gün olur küfretsen giysi ve nimet bağışlar.

- *Her kişiniŋg ṣūreti körkli durur sīreti körkli degül taşına iʿtibār yoḳ arı* ***kirek*** *köŋgül* (GT, 168a).

Sureti güzel olan herkesin ahlakı da güzel değildir. Dış görünüşe itibar etmemek ve temiz yürekli olmak gerekir.

- *Körksüz ipçiniŋg iri közsüz* ***kirek***
  Ger körer bolsa yüzin birür ṭalāḳ (GT, 79b).

Çirkin ev hanımının kocası gözsüz olmalı. Eğer yüzünü görse onu boşar.

- *Bir ḥakīm ayttı oğlına köp yimegil köp yimek kişige renc ketürür oğlı ayttı iy ata açlıḳ ādemīni öltürür niçük kim ẓarīfler aytur toḳ bolup ölse yaḫşıraḳ aç bolup tiri yürügünçe. Ḥakīm ayttı iy oğlum mīzānnı saḳlamaḳ* ***kirek*** (GT, 84b).

Bir bilgin, oğluna: “Çok yeme, çok yemek kişiye sıkıntı getirir.” dedi. Oğlu: “Ey baba, açlık insanoğlunu öldürür. Nüktedanlar ne der: “Tok olup ölmek aç olup yaşamaktan iyidir.” Bilgin: “Ey oğlum, ölçüyü korumak gerek.” dedi.

- ***Kirek*** *sulṭān raʿiyyetni körüp ḫoş*
  ʿİnayet birle dāyim şād ḳılġay (GT, 49a).

Sultanın halkıyla ilgilenip güzel lütuflarla (onu) daima mutlu etmesi gerekir.

- *Niçük kim aytıp tururlar dostlar zindān içinde* ***kirek bolur*** *dağı düşmenler sufrada dost körünür* (GT, 26b).

Nasıl demişler: Dostlar zindandayken gerekir. Düşmanlar sofrada dost görünür.

- *Bir ʿarab ḥakīmine sordılar kim bir künde ni ḳadar ṭaʿām yimek* ***kirek*** *ayttı yüz dirhem vezni kifāyet durur ayttılar ol ni ḳadar ḳuvvet ḳılġay ayttı...Yaʿnī bu ḳadar yimek seni ayaġın üstüne ketürür dağı ni ḳadar mundan artursaŋ sen anı köterürsen yaʿni ʿāḳil yimek yir tirilmek üçün dağı cāhil tirilir yimek üçün* (GT, 83b-84a).

Bir Arap bilginine sordular: "Bir günde ne kadar yemek yemek gerek?" "Yüz dirhem ölçüsü yeterlidir." Dediler ki: "Ne kadar kuvvet verir?" … "Yani bu kadar yemek seni ayakta tutar ve bundan ne kadar arttırırsan onu (yük gibi) taşırsın. Yani akıl sahibi, yaşamak için yemek yer ama cahil yemek için yaşar."

- *Tilesең maʿrifet nūrın körerge*
  İçiŋ ḫālī ***kirek bolsa*** *yimekten*
  Ḳaçan bolġay münevver bāṭınıŋ kim
  Yimekten burnuŋa tigrü tolusen (GT, 62a).

Marifet ışığını görmek istersen için (miden) yemekten yana boş olmalı. Burnuna kadar yemekle dolusun, için ne zaman aydınlık olacak?

- *Atası ayttı ay oġlum safarnıŋ bu ṭarīḳa fāyideleri köp velīkin biş türlü ṭāyifege müsellem turur evvel münʿim tācir* ***kirek*** *kim körklü ḳullar özdeŋ ḳırnaklar māl ve niʿmet bilen her kün bir yaŋı şehrge yitkey…*(GT, 97a-97b).

Babası dedi ki: "Ey oğlum! Seferin bu yola faydaları çoktur ama beş gruba teslim olunmuştur. Önce zengin tüccar lazım. Güzel kullar, seçkin hizmetçiler, mal ve nimetle her gün yeni bir şehre gidilecek…

- *Ammā vaṣiyyet ol turur kim fāris* ***kirek*** *kim niyyetin iḫlās birle teŋri yolunġa ḳılġay* (MG, 6a).

Ama nasihatim şudur: Bilgilerini tam bir gönül temizliği ile Tanrı yolunda tatbik edecek savaşçı olmalıdır.

- *Bilgil kim hiç kimersege ḳarībuŋdın ev baʿīduŋdın dostuŋdın ev düşmeniŋdin ġarīm oynaġanda yāhūz uruş vaḳtında ḳarşu çıḳmassen illa ol sinüŋ üzere ẓafer bulmaḳın izder bes* ***kirek*** *kim ġāfil bolmaġaysen boş turmaġaysen* (MG, 36a).

Bil ki düşmanının senin üstüne zafer elde etmek için gelmesinin yahut savaş zamanında karşına çıkmasının dışında yakınlarından, uzaktakilerden, dostundan veya düşmanından (yana) hiç kimseye gafil olmamalısın ve boş durmamalısın.

- ***Tiyäsidir*** *yarġuçïlarga ertä u keçä sarnamaga Esk'i u Yäŋ͡gi Töräni da Törä bitikini da eskä almaga barça millätniŋ͡g da eşli adämilärniŋ͡g yazganïn.* ***Tiyäsidir*** *yarġuçularga barça tarbiyatï bilä yaḫşï bolmaga da törä saḫlagay… Uzun es bilä tözümlü bolmaḫ* ***keräk*** *yarġuçïlar, zera köp kez yoluḫur, ki küç bilä taparlar da yavits'a bolmastïr yarġu. Daġï da yarġuçu saḫlanmaḳ* ***keräk*** *kendi ḫullarïndan* (TB, 34-35).

Yargıçlar sabah ve akşam Eski ve Yeni Töre'yi okumalı, tüm milletlerin bilge insanlarının yazdığı Töre Bitigi'ni de idrak etmeli. Yargıçlar her yönden iyi olmalı ve töreyi korumalı. Yargıçlar sabırlı ve dayanıklı olmalı. Adaleti bulmak zordur ve o kendiliğinden oluşmaz. Bu tür durumlarla sık sık karşılaşırlar. Bir de yargıç kendi yakınlarından uzak durmalı.

4.1.2.4.Şart İşlevi

Gereklilik kipi işaretleyicilerinin sözcedeki anlamın gerektirdiği şartları belirttiği işlevidir. Eylemin gerçekleşmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin bulunduğu sözcelerde *nasihat, amaç-sonuç, sebep-sonuç* anlamları da görülür.

- *Uzun agaç başında*
  Urguvul atlı kuş olturur
  Anı atma ėr ***kėrek***
  Yüregine taş kėrek. Ol tın (CC, 60a/1-60b/40).

Uzun ağaç başında urguvul adlı kuş oturur. Onu vurmaya er gerek, yüreğine taş gerek. O ruh.

- *Ammā bilmek* ***kireksen*** *kim teŋ͡gri tebāreke ve taʿlā saŋ͡ga munça türlü niʿmet ve ziynet anıŋ͡g üçün birdi kim rızḳnı ġaflet bilen yimegeysen* (GT, 3b).

Tanrı Tebâreke ve Teâlâ'nın sana bunca nimeti ve zenginliği rızkını gaflet içinde yemeyesin diye verdiğini bilmen gerek.

- *Yana vezīrge sorduı kim raʿiyyetnīŋ cemʿ bolmaḳına sebeb nė turur vezīr ayttı sulṭān kerīm* **kirek** *kim ḫalḳ aŋga kilgey dağı ʿādil ü müşfiḳ bolġay ḥattā memleket iymen bolup ḳarār tutḳay* (GT, 16b).

Yine vezire sordu: "Halkın toplanmasının sebebi nedir?" Vezir: "Sultan cömert olmalı ki halk ona gelsin. Adil ve merhametli olmalı ki halk güven ve istikrar bulabilsin." dedi.

- *Ṭop oynamaḳlıḳnıŋ yaḫşısı on kişi turur yaʿnī azı* **kirek** *kim on kişi bolġay* (MG, 114b-115a).

Top oynamanın iyisi on kişidir. Yani en az on kişi olmalı.

- *Eger ol kişi anı kiçe birle iltip toprakḳa kömebilseŋ kömsün ol taḳı cāyiz turur ammā bu ḥīlelerni ḳlmaḳlıḳḳa eyesi ḥāẕıḳ ve ḫafīf* **kirek** *kim tuymadın tuydurmadın ḳılabilgey* (MG, 74b).

Eğer o kişi onu geceleyin götürüp toprağa gömebilirse gömsün, caizdir. Ama bu hileleri duymadan duyurmadan yapabilmek için ustalık ve hafiflik sahibi olmak gerek.

- ***Tiyişlidir*** *yarġuçuga, ki bitikçi, uslu, aḫïllï bolgay, da ari bitiklärniŋ küçün yaḫşï bilgäy, da barça adämilikni igi bilgäy, ki yarġunu toġru etkäy.* ***Tiyişlidir*** *yarġuçïlarga, ki l'ataları bilä tügäl bolgay, da aŋglï, u aḫïllï, u saḫt bolgay, bolmagay, ki, töräni aŋlamïyïn, kimsägä eksiklik etkäy* (TB, 31).

Yargıcın okuryazar, aklıselim biri olması, dinî yazıların gücünü ve insan fıtratını iyi bilmesi gerekir ki doğru hüküm versin. Yargıçların akıllı, dikkatli olması ve yaşlarının da kemale ermesi gerekir. Kanunları anlamadan, bilmeden kimseye zarar vermemesi gerekir (Yargıç olabilmenin şartları nelerdir?)

- *Aniŋ üçün* ***keräktir,*** *ki, yüz körmiyin, Teŋriniŋ yarġusun könü etkäy da Teŋriniŋ alnïna açïḫ yüzlü bolgay* (TB, 31).

Bunun için onların Tanrı'nın yargısını adil ve tarafsız şekilde tatbik etmeleri gerek ki Tanrı'nın huzurunda yüzümüz açık olsun.

4.1.2.5.Çağrı İşlevi

Bir eylemi toplu olarak yapmaya teşvik için gereklilik kipi *çağrı* işlevinde kullanılabilir. Gereklilik kipinin *çağrı* işlevi, Tarihî Kıpçak Türkçesinde dinî metinlerde genellikle insanları Tanrı'ya ve dinî vecibelere yönlendirmek üzere toplu olarak bir işi yapmaya çağırma, davet etme anlamında geçmektedir:

- *Tanıŋ͡gız da körüŋ͡giz, bar mu andı kın, nėçik mėnim kınım. Ol sözni Kristus bugün kıçkırır dagı aytır ḫaçdan barça Kristianlarga. Anıŋ͡g üçün* ***kėrektir*** *biz Kristus bile tözme. Kim Kristus bile tözmese, ol Tėŋ͡girniŋ͡g kütövünden köpden kėmişildi Anıŋ͡g üçün bugün dagı bu ayda bizge sagınmaḫ* ***kėrek*** *Kristusnuŋ͡g kınların dagın ölümün. Kim ol kınnı, ol ölümni yakşı sagınmak tilese, ol Kristusnuŋ͡g sagıtın, nėden Kristus tözdi,* ***kėrek*** *kim biz köŋ͡gül közi bile bakkay biz, yıgay biz, çöplegey biz birge, külte bagnı baglagaybiz dagı köŋ͡glümize koygaybiz* (CC, 63a/36-63b/26).

(Kutsal Cuma günü vaazı): "Ey, siz hepiniz! Yoldan gelip geçersiniz. Bir göz atıp bakınız, beni acım gibi bir acı var mı? Mesih bugün bu sözü haykırıyor ve çarmıhtan bütün Hristiyanlara söylüyor. Bu yüzden bizim de Mesih ile birlikte acı çekmemiz gerekir. Kim ki Mesih ile birlikte acı çekmezse o, Tanrı'nın sürüsünden çoktan kovulmuştur. Bu yüzden bugün ve bu ayda bize Mesih'in çektiği acıları ve ölümünü hatırlamak gerekir. Eğer o acıyı, o ölümü, o Mesih'in silahını, Mesih'in o acıya neden dayandığını iyi hatırlamak istersek gerek ki kalp gözü ile bakalım, bir yere yığalım, toplayalım, ekin demeti gibi bağlayalım ve kalbimize koyalım.

- *Basa ınanırmėn tirgizgiçi bėy arı tınga kim ata ovuldan öne duru. Aŋ͡gar ara ovul bile bir mėŋ͡güşden tėŋ͡gri dėp övünçlü tabunmakımız* ***kėrek turur*** *bügülerden ulam ol sözlep turur* (CC, 74b/1-19).

Sonra baba ve oğuldan türeyen hayat verici Rab Kutsal Ruh'a inanıyorum. Ona Baba ve Oğul ile bir ortak ebedî Tanrı diye şükranla tapınmamız gerek. O peygamberler aracılığıyla konuşmuştur.

- *Egär erki bolsa Teŋriniŋ, da könülük bilä yeŋsä, da aslamlï bolsa, töräni utup, Teŋrigä yügünmäḫ* ***keräk****, zera ol berir usluluḳnu* (TB, 37).

Eğer Tanrı izin verirse ve hakkıyla zorlukları yenerse töreyi kazanıp Tanrı'ya saygıyla eğilmek lazım. Zira aklı o bağışlar.

- *Yoḫsa barça kʻrisdânlar künün yïḫkünüŋ, ulukündä, ki barçasï erkli bolgaylar da färahat, çöplänmä da kelmä yïḫövgä, baġlanmagay özgä işlär bilä, yïġlamaḫ bilä,* ***[keräk]*** *Teŋridän ḫolmaga* (TB, 76).

Ama bütün Hristiyanlar kutsal günde ve bayramda özgür ve mutlu olmalı, toplanıp kiliseye gelmeli, başka işlerle oyalanmamalı, ağlayarak Tanrı'ya yalvarmalılar.

4.1.2.6.Kendi Kendine Telkin İşlevi

Kişinin gerçekleştirmek istediği geleceğe ya da bir duruma ilişkin tasarılarının gerekliliğe inanması anlamındaki sözcelerde gereklilik kipinin *kendi kendine telkin* işlevi kullanılmıştır. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin kullanıldığı sözcelerde *istek* kipliği de bulunur:

- *Bu niʿmet* ***şükrini ḳılsam kirek*** *çoḳ*
  Kişi köŋlün yıḳarġa ʿādetim yoḳ (GT, 82a).

İnsan gönlü kırma huyum yok. Bu nimete çok şükretmem lazım.

- *Anıŋ mufāraḳatından soŋra öz özüme ayttım imdiden keri hevā ve heves ferşin türüp mecālis terkin urup ḫalvetde ʿuzlet iḫtiyār ḳılmaḳ* ***kirek*** (GT, 125a).

Onun ayrılmasından sonra kendi kendime şöyle söyledim: "Bundan sonra hevâ ve heves kilimini dürüp meclisleri terk edip tenhada yalnızlığı yaşamak gerek.

- *Ḫaytïp esimä aldïm, ki Biyimiz Kʻrisdosniŋ yarġusuna barasïmen, ol, ki yüz körmäs, ne orunç almas, aniŋ üçün* ***tiyişlidir*** *maŋa yazmaġa ḫolum bilä Teŋriniŋ yarġusunuŋ oḫşaşïn* (TB, 26).

Dönüp aklıma koydum, Tanrı'nın yargısına varacağım. O; adam kayırmaz, rüşvet almaz. Onun için benim kendi elimle Tanrı'nın yasalarının benzerini yazmam gerekir.

- *Hawadov ẖosdovanim: Alġış sp yerortut'iga har zaman* ***tiişlidir*** *aytmay* (AB, 110).

İmanla itiraf ediyorum: Kutsal üçlüye her zaman dua etmek gereklidir.

4.1.2.7.Açıklama İşlevi

Kendisinden önce ya da sonra gelen cümlelerde konu hakkında bilgi vermek, bir husta açıklayıcı anlatımda bulunmak üzere bazı sözcelerde gereklilik kipi işaretleyicilerinin *açıklama* işlevinde kullanıldığı görülmüştür. Bu işlev; *nasihat, şart, tavsiye* vb. diğer işlevlerle bir arada bulunur.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde gereklilik kipi işaretleyicilerinin açıklama işlevinde ***"ikinçi, ʿālim kirek kim, üstādı ayttı, evvel kişi kirek kim, niçük ẖalāṣ ḳılmaḳ kirek anı ögretür, ne k'i alaydır k'erak"*** gibi sözlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Açıklama söyleminde bulunan kişi genellikle bilgisinden istifade edilmeye uygun statüde (***aziz, üstad, âlim)*** bulunur:

- *Aziz Augustin alay aytur*:

Yazuklı kişi kim tiler kènsi yazuẖun aytma nèçik tèn̂gri tiler dagı sèni n̂g canı n̂g arıngay, ana ***kèrek*** *tört nème. Burun, kaygırmaẖ kèrek kèrti kön̂gül bile kènsi yazuẖu n̂g üçün; èkinçi tili n̂g bile aytmaga; üçünçi èrki n̂g bile yazuẖnı koymaga; törtünçi nè kim ata aytır yuvukun tutmaga* (CC, 62b/25- 63a/25).

Aziz Agustin şöyle der:

Tanrı isterse senin ruhun temizleneceği için günahkâr kişi kendi günahlarını itiraf etmek isterse ona dört şey gerekir: Önce samimi kalp ile kendi günahları için kaygılanması gerekir. İkinci, dil ile itiraf etmek. Üçüncü, kendi iradesi ile günahları terk etmek. Dördüncü, Baba'nın günahların bağışlanması ile ilgili söylediklerini tutmak.

- *Algışlıtur alar kim yazuksuz, kėrtilik üçün tözer, ėgi kö ̄gül bile saburluḫ ėter. Nė üçün alar algışlıdır, anı ̄g üçün köktegi ḫanlık alarnı ̄gdır. Nėme yoḫ yėrde nėçik te ̄geri söver kökte dagı barça arılar nėçik sabırluktur. Nėçe köp sabur ėter tė ̄geri üçün ança köp ülüşü bolgay tė ̄geri katındaança tė ̄geri anı artuḫ sövgey. Anı ̄g üçün sövünüp tözme **kėrek** (*CC, 62a/30-37).

Suçsuz yere doğruluk için zulüm gören, iyi kalp ile sabır gösterenlere ne mutlu... Onlar niçin mutludur? Çünkü göklerin egemenliği onlarındır. Sabırlı olanları Tanrı ve bütün azizler yalnız yeryüzünde değil, gökte de severler. Tanrı için ne kadar çok sabrederse Tanrı katında ödülü o kadar çok olur. Tanrı onu çok sever. Bu yüzden sevinerek zulüm görmek gerekir.

- *İkinçi ʿālim **kirek** kim faṣāḥat ḳuvveti ve belāġat ziyneti bilen ḳanda kim barsa mükerrem ve muʿazzez tutḳaylar… Üçünçi ṣāḥib-cemāl **kirek** kim anı ̄g ḥüsni bilen közler münevver dagı kö ̄gülle(r) müşerref bolgay* (GT, 97b-98a).

İkincisi, âlim (şöyle) olmalı: Güzel söz söyleme kuvveti ve süsü ile nereye gitse muhterem ve aziz tutulacaktır. Üçüncüsü, güzel olmalı ki onun güzelliği ile gözler aydınlanmalı, gönüller şereflenmeli.

- *Üstādı ayttı evvel kişi **kirek** kim ni sözlese saġış ḳılıp aṣlın bilip sözlegey dagı ni ḫareket kim ḳılsa mevzūn bolgay bu barça ḫalḳ oġlanlarına kirek ḫaṣṣā(ten) melik oġlanları ni sözleseler dagı ni işleseler il tiline tüşer ammā ʿavāmnı ̄g ḳavline dagı fiʿlin ol ḳadar iʿtibār yoḳ turur* (GT, 140a-140b).

Üstadı söyledi: "Kişi önce şöyle olmalı: Ne söylese hesap edip aslını bilip söyleyecek. Nasıl davransa ölçülü olacak. (Bu) bütün halk oğlanları için -özellikle hükümdar oğlanları için- gereklidir. Ne söyleseler ne işleseler el diline düşer. Ama avamın sözüne, işine o kadar itibar yoktur."

- *Bu bāb sü ̄güni niçük ḫalāṣ ḳılmaḳ **kirek** anı ögretür ḳaçan sançılsa anı beyan ḳılur* (MG, 64b).

Bu kısım süngüyü nasıl salmak gerek, onu öğretir. Süngüleme zamanını beyan eder.

- *Munu ̄g üçün ayıttım kim fāris muḫtāc bolur yaḫşı minip ṯābit bolmaḳlıḳḳa taḳı yügen tutmaḳlıḳḳa ḫāẕıḳ bolmaḳ tabīʿat ve ʿādet **bolsa kirek** tip* (MG, 18b).

Ata güzel binip atın üzerinde sabit durabilmekte ve dizgin tutmakta mahir olmayı alışkanlık hâline getiren binici bu bilgilere muhtaç olur diye söyledim.

- *Da 2-inçi, tanïḫlarnïŋ könülüki, yaşï bilä tügäl bolgay ya ḫart kişi bolgay. Ḫaytïp* ***tiyäsidir*** *adamnïŋ yïllarïn u zämanäsiniŋ hörmätini körgüzmägä: 3 yaşar oġlan tilgä çïḫar, 7 yaşar bitik övränir, 14 yaşïna adämiliki tepränir, 20 yaşïna zinawor bolur biylär eşikinä, 25 yaşïna k'ahana bolur* (TB, 38).

(Tanık nasıl olmalı?) İkincisi: Adaletli tanık yaşça kemale erişmiş ya da yaşlı biri olmalı. İnsanın geçirdiği yılları ve her yaşın anlamını göstermek lazım: 3 yaşındaki oğlan konuşmaya başlar, 7 yaşında yazmayı öğrenir, 14 yaşında bulüğ çağına girer, 20 yaşında beylerin kapısında hizmet eder, 25 yaşında rahip olur.

- *Ävälgi položen'asï Törä bitikiniŋ: Dörtünçi, ki kimlär töräçilär bolmaḫ* ***keräk****... Beşinçi, ki ne nemädir törä, ya kimgä törä bolmaḳ, ya töräni kimgä sïmarlamaḳ* ***keräk…*** *Sekizinçi, ant üçün, ki ne türlü bolmaḳ* ***keräk,*** *ya kimgä berilir ant* (TB, 17).

Töre Bitig'in temel kaideleri: Dördüncüsü, kimler hâkim olmalıdır? …Beşincisi, mahkeme nedir, kime aittir ya da mahkeme etme hakkını kime güvenle vermek lazım? …Sekizincisi, ant hakkında. Nasıl ve kime verilmesi gerek?

- *...daġï da nedir yarġu, ya kimlärgä bazïp sïmarlamaḳ* ***keräk****, ya kimlärgä tiyär yarġunu etmägä...* (TB, 30).

…ve ayrıca mahkeme nedir, kime ait olmalıdır ya da mahkemede kime güvenilmelidir?

- *Daġïn da kimgä* ***tiyäsidir*** *bermägä boyruḫun yarġuçuluḫnuŋ* (TB, 31).

Yargılama hakkını kime vermeli?

- *Da yazḫtan başḫa ḫoymas, ne k'i alaydır* ***k'erak****' k'i biz da, biyimznın buyurganına k'ọra yıraḫlatk'aybiz k'endiy k'endimzdan alġış bila* (AB, 5).

Biz de nasıl gerekiyorsa o şekilde beyimizin buyurduğuna göre dua ederek ve oruç tutarak (onları) kendimizden uzaklaştıracağız.

4.1.2.8.Karşılaştırma İşlevi

Gereklilik işaretleyicilerinin kullanıldığı sözcelerde iki durumun kıyaslanarak eylemin gerçekleştirilmesinde bulunan gereklilik etkisinin arttırılması içi gereklilik kipinin *karşılaştırma* işlevi kullanılmıştır:

- *Neçik ki bir peşäkâr, tügäl peşäsin üvränip bilmägäy, bolmas ustalïḫ etmägä, neçä artïḫ dağïn biliklik* ***keräk*** *yarġuçularga, ḫaysï ki Teŋrigä yaraşïr* (TB, 31).

Nasıl ki hiçbir öğrenci işini mükemmel bir şekilde öğrenmeden usta olamıyorsa o zaman hâkimlerin Tanrı'ya layık olan bir iş için ne kadar bilgi sahibi olmak gerek?

- ***Tiyişlidir*** *ḫaytïp munu da saġïşlamaga, ki yaḫşraḫtïr bu dünyâniŋ yarġusuna kimsäniŋ ig[i]likin egirlik bilä algaylar, sövük bilä yöpsünmäḫ* ***keräk*** *da kendiniŋ canïniŋ ḫutulmaḫï üçün, ne ki özgäniŋ egirlik bilä algïnça da köktägi Teŋriniŋ yarġusu alnïna tölöv etkinçä* (TB, 37).

Şu da düşünülmeli: En iyisi başkasının mülkünü haksız yere alıp da dünya mahkemesinde, Tanrı'nın karşısında hesap vermektense kendi canının kurtulması için kendi mülküne acımasızca el konulmasını sevinçle karşılamak gerekir.

- *Dağï da ne türlü ayrïlïpbiz alardan ḫosdovanut' iunïmïz bilä, dinimiz bilä, ol türlü* ***tiyäsidir*** *törämiz bilä keri bolmaga alardan* (TB, 53).

Yine onlardan inancımızla, dinimizle nasıl ayrılıyorsak aynı şekilde kanunumuzla, mahkememizle de geride kalmamalıyız.

4.1.2.9.Tavsiye-Yönlendirme -Akıl Verme İşlevi

Tavsiye işlevi de *nasihat* gibi karşı tarafın lehine yapılan *yönlendirme* sözlerini içerir. *Nasihat* işlevinde daha ahlaki bir içerik ön plana çıkarken; *tavsiye* işlevinde geçici durumla

rın çözümü için yahut bir durumun işleyişi için yönergeler verme, işlem basamakları hakkında karşıdaki kişiyi bilgilendirme anlamı vardır. Tavsiyede eylemi gerçekleştirme kararı bireye bırakılır; nasihatte ise zorunluluk işlevindeki kadar kesin ve yaptırım gerektirici olmasa da zorlayıcı bir nitelik bulunur. Tavsiye veren kişinin sosyal konumu da *nasihat-tavsiye* ayrımında önemli rol oynar.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Münyetü'l Ġuzāt*, didaktik yapıda bir eser olduğundan ok atma ve ata binme konularında yapılması gerekenler anlatılırken bu işlevden çokça yararlanılmıştır.

Gereklilik kipinin bu işlevlerde kullanıldığı sözcelerde eylemi yerine getirip getirmeme kararının sözün muhatabına bırakıldığını göstermek üzere ***"tileseŋ, maŋga da bulay körünür"*** ifadeleri geçmektedir. Ayrıca yapılan *tavsiye, yönlendirme ve akıl verme*lerin içeriğine göre sözcelerde ***"–sA…gereklilik kipi"*** yapısının da kullanıldığı görülmüştür.

Gereklilik kipinin *tavsiye, yönlendirme ve akıl verme* işlevlerinin bulunduğu sözcelerde seçenek sunularak kararı karşı tarafa bırakma da söz konusu olduğundan bu işlev; *seçenek sunma, amaç, sebep* gibi işlevlerle birlikte değerlendirilebilir.

- *Ger tileseŋ kim ġarāyibler temāşā itkesen*
  Tigme bir kün bir yaŋı yirge ***kirek*** *kim yitkesen* (GT, 97a).

Eğer bir gün (dünyanın) garipliklerini görmek istersen yeni bir yere gitmen gerek.

- *Ḳaçan tileseŋ kim süŋgü ʿilmin ögrengeysen* ***kerek*** *kim aṭnıŋ yaḫşısın alġaysen kim ayaḳları ḳavī bolġay taḳı özi yoġın bolġay taḳı ṭāyiʿ bolġay ḫarūn bolmaġay* (MG, 25b-26a).

Süngü ilmini öğrenmek istediğinde atın iyisini alman gerek. Ayakları sağlam olsun, kendisi güçlü ve istekli olsun. Huysuz hayvan olmasın.

- *Ḳaçan kim bu ʿamelni ḳılur bolsaŋ* ***kirek*** *kim sinde bir uzun yip bolġay bir uçı biliŋge bağlı bolġay taḳı bir uçı licāmnıŋ ḫalaḳasına bağlı bolġay tā aṭıŋ tüşgende sindin ḳaçmaġay* (MG, 57a).

Atın düştüğünde senden kaçmasın diye uzun ipin bir ucunu beline, bir ucunu gemin halkasına bağlı olacak şekilde yapmalısın.

- ***Kirekmes*** *kim bir vech üzere ʿamel ḳılġay taḳı ḳalġan vechlerni ḳoyġay velākin vācib a͡ŋga ol turur kim barça vechlerini bilgey* (MG, 49b).

Bir usulü tatbik etmesi ve diğer usulleri terk etmesi gerekli değildir. Onun üstüne düşen, bütün usulleri bilmesidir.

- *Körgüzür, ki* ***tiyişlidir*** *yarġu bolmaga, yoḫesä maḫtamaḫ bilä üvrätir, ki çarä bar esä, suḫlanmasïn yarġuga barmaga* (TB, 20).

Bu kıssadan şu anlaşılıyor: Haksız bir durumun ortaya çıkması hâlinde mahkemeye başvuru yapmak gerekir. Ancak eğer mahkemeye gitmeden uzlaşma mümkün ise uzlaşma yöntemini kullanmak gerek.

- *Ma͡ŋga da bulay körünür, ki 25 yaşïnda adämini͡ŋ taniḫlïḫïn tutmaḫ* ***keräk*** (TB, 38).

Bana da öyle gelir (benim düşüncem) ki 25 yaşındaki insanın tanıklığını kabul etmek gerekir.

4.1.2.10.Uyarı-Tembih İşlevi

Uyarı; kişiyi olumsuz durumlardan, tehlikelerden koruyabilmek amacıyla ikaz etmek, ona yapması/yapmaması durumunda karşılaşacağı sonuçları göstererek gerekli davranışı göstermesi için telkinde bulunmak demektir. Uyarı ve tembih işlevinde gereklilik kipi işaretleyicilerinin dinleyicinin zararına olan bir durum karşısında dikkatini çekerek uzak durması gereken eylemlere karşı tedbir almasını sağlama anlamı vardır.

Bu işlev de *nasihat, tavsiye, yönlendirme, akıl verme, dikkat çekme* işlevlerinde olduğu gibi kişinin bir şeyi yapması ya da yapmaması hakkında yönlendirme sözleri içerdiğinden bu işlevlerle aynı anlam alanı içerisinde değerlendirilebilir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin bulunduğu sözcelerde genellikle ***"kirek kim…-mAGAy"*** gibi olumsuz yapılarla ***"kirek kim iḫtiyāṭ ḳılġay"*** gibi *uyarı-tembih* bildiren sözlüksel işaretleyiciler kullanılmıştır.

- *Bir tācirge miṅg altun ḫasāret boldı tācir oġlına ayttı* ***kirek*** *kim bu vaḳı'anı aytmaġay sen* oġlı ayttı ay ata buyruḳ buyruḳuṅg ve lïkin bu fāyideni maṅga aytḳıl kim bu vāḳıʿ anı kizlemekde maşlaḥat ni turur (GT, 107a).

Bir tacire bin altın miras kaldı. Bu tacir oğluna şöyle söyledi: "Bu olayı kimseye söylememen gerek." Oğlu: "Ey baba, emrin emirdir ama bu olayı gizlemekte işin faydası nedir?" dedi.

- *Faḳïr(-i) ṣādıḳ oldur iy ʿazïz ir*
  Yaman iş kilmegey hergiz ḳolundan
  İner bolsa ḳayadın bir aġır taş
  Kirek *kim kitmegey ʿārif yolundan* (GT, 80a).

Ey aziz yiğit! Sadık fakir, elinden asla kötülük gelmeyen kişidir. Kayadan ağır bir taş iner olsa da arif yolundan ayrılmamalıdır.

- *Her bir teşdïdde taḳı imtināʿda* ***kirek*** *kim süṅgü uçı dāyire içine baḳġay taḳı aṭ ol kol üzere devr ḳılġay* (MG, 30b).

Her bir teşdidde dikkatli olman gerek. Süngü ucu daire içine bakmalı ve at o kol üzerinde dönmeli.

- *Bes bularnı taḥḳïḳ bilgendin soṅgra bu ʿamelni ḳılġıl kim bu ʿamel içinde uluġ ḫaṭar bar turur kim süṅgüni baṭallaġanda eger ḥāẕıḳ bolmasaṅg ḫavf turur süṅgüṅg uçı yirge tüşgey taḳı sen açılġaysen ol seni sançġay bes* ***kirek*** *kim iḥtiyāṭ ḳılġay sen kim anı sançġanda seniṅg süṅgüṅg anıṅg süṅgüsi üzere bolġay* (MG, 43b-44a).

Şu hâlde bunları öğrendikten sonra tatbik et. Bu tatbik edişlerde de büyük tehlike vardır. Hasmın hamlesini boşa çıkardığında eğer usta değilsen süngünün ucunun yere düşmesinden, senin açılmandan ve onun seni süngülemesinden korkulur. Şu hâlde ihtiyatlı olman gerek ki onu süngülediğinde senin süngün onun süngüsü üzerinde olsun.

- *7-inçi, ki bolmamaḫï üçün töräniṅg barmagaylar özgä millätniṅg töräsinä, neçik buyurur edilär markarēlär, ki yoḫ m[ï] dïr Teṅgri Israjēl arasïna, ki bolvanlarga barïrlar, ḫaysïn ki aṙakʿellär dä anï tabalap aytïrlar, ki* ***tiymästir*** *kʿrisdânlarga özgä millätniṅg alnïna yarġuga barmaga* (TB, 23).

Yedincisi: Kendi yasalarımızın olmaması nedeniyle başka milletlerin mahkemesine başvurmadık. Çünkü peygamberler bu husus hakkında uyarmışlardır. İsrailoğullarının Tanrı'sı yok mu? O zaman neden putlara tapıyorlar? Yine benzer şekilde havariler Hristiyanların; kâfirlerin mahkemelerine başvurmamaları gerektiği hakkında uyarıda bulunmuşlardır.

- *Ḫaçan ki bu türlü yïraḫtïr dinsizlärniŋ töräsi kʻrisdânliktän,* ***tiymästir*** *barmaga kʻrisdânlarga alarniŋ töräsinä. A kim ki, essizlik etip, barsa, köp yamanlïḫka säbäp bolur bizim üçün da bizim törämiz üçün* (TB, 53).

Bu şekilde dinsizlerin mahkemesi Hristiyanlıktan uzak durduğunda Hristiyanlar onların mahkemesine gitmemelidir. Eğer bir kimse akılsızlık edip de giderse bizim için ve bizim mahkememiz için çok kötülüğe sebep olur.

- *Egär yoluḫsa kʻrisdân ḫanga, ki çerü(v) etkäy dinsizlär üstünä, neçik* ***tiyäsidir,*** *ḫaçan ki iti kötürsälär biri biri üstünä, ḫoyma gay ḫïrmaga angïnça, ki bilgäy, ne mahana bilä keliptirlär dinsizlär utrusuna* (TB, 59-60).

Eğer Hristiyan hükümdarı dinsizlere karşı ordu göndermek zorunda kalırsa dinsizlerin ne amaçla geldiklerini öğrenmeden birbirlerine kılıç çekmelerine izin vermesin.

- *Dagï da egär ki ḫaysï aytïlgan alay, neçik aytïlgandïr, ant içkäy da tapulgan bolgay egri yalgan ant içkän, här biri ziyan üçün, başḫa ol ḫoyulgan nemälär üçün eki kez tölämäḫ keräk, da kensi, neçik yalgan ant içkän, hörmätsiz bolmaḫ* ***keräk*** *da töräsiz aytïlgan* (TB, 105).

Eğer daha sonra, önceden belirtildiği gibi iddia eder ve yemin ederse yalandan yemin ettiği için suçlu bulunur, her hasar için ve diğer emanet eşyalar için iki misliyle ödeme yapması gerekir. Kendisi ise yalandan yemin eden biri olarak saygı görmemeli ve kanun çiğneyen biri olarak kabul edilmelidir.

- *Da egär ki kimesä, saḫlama bermiyin inamlï ḫolga, da yala yapkïy edi kimesäni, neçik aŋgar nemä bergiy edi saḫlamaga, da aniŋki yala yapuçï meŋgilik hörmätsiz atalmaḫ* ***keräk****, neçik här biri yala yapuçï, ḫaysï ki belgili ḫalp işlärni kimesägä ḫarşï etiyir* (TB, 105).

Eğer bir kimse güvenilir emanetçiye emanet vermezse ve "Emanet eşya bıraktım." diye birine iftira atarsa iftira atan kişi başkalarına karşı iş çeviren her iftiracı gibi ebediyen saygı görmemelidir.

4.1.2.11.Varsayım- Tahmin İşlevi

Farazî bir durumun gerçekleşmesi yahut gerçekleşmemesi halinde yapılması/yapılmaması gerekenlerin ifade edildiği sözcelerde gereklilik kipinin *varsayım-tahmin* işlevine rastlanır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde geleceğe yönelik ya da geçmiş eylemler üzerine akla, sezgiye ve bazı verilere dayanarak varsayımsal tahminlerde, yorumlarda bulunulan sözcelerde ***"o olmasa mecbur idik, körünmägä bolur… keräkli bolmagay"*** gibi sözler tespit edilmiştir:

- *Ave maria kim bizge*
  Uruḫ tuvrupsėn azıḫka
  Barçamızça andan başka
  Tėyişli ėdik *tas bolmakga* (CC, 69a/1- 72b/10).

Selam Meryem ki bize/ Tohum doğurdun azığa/ Hepimiz o olmasa/ Mecbur idik mahvolmaya.

- *Ḫaçan töräläri da toḫtatmaḫlarï korol'larnïŋ da kn'ažatalarnïŋ, alay, neçik özgä işlär ölümlü, ne bir kez alay keŋgäşli da uslu toḫtalgan bolgay, aytïlgan da tutulgan bolgan, ki soŋgra, ḫaçan ki ol çaḫ da ḫïlïḫï ki aŋgïyïr da övrätiyir här kez aniŋgkibikni, nemä bar edi, ki keräktir ya teşkirmägä, yasamaga, ya buzmaga, bir çaḫta keräkli edi, a nemädä başlanganïndan alay işlängän da tügällängän, körünmägä bolur, neni ki soŋgra yetkizgäy da yasama* ***keräkli bolmagay*** (TB, 74).

Hükümdarların ve prenslerin kanun ve fermanları diğer fani işler gibi bir süre mantıklı bilgelerce düzenlenir, duyurulur ve işleme konur. Sonra zaman ve davranışlar onun gibi işlerin değiştirilmesi ya da düzeltilmesi, eğer gerekirse bozulması gerektiğini her zaman hatırlatır ve gösterir. Başlangıçta onlar o şekilde düzenlendi ve tamamlandı. Görünen o ki sonradan onu tamamlamaya ya da düzeltmeye gerek kalmayacak.

4.1.2.12.Kesinlik İşlevi

Gereklilik kipi işaretleyicilerinin kullanıldığı bazı sözcelerde cümledeki anlam bir çıkarım niteliğinde *kesinlik* içerir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlev ***"lābüd, lācerem***" kiplik zarfları ve ***"ni kirek"*** sözünün cevabı bilinen soru şeklinde kullanılarak kesinlik bildirmesi şeklinde tespit edilmiştir:

- *İliŋde bar ise körgüz velāyet (?)*
  Yoḳ ise ni ***kirek*** *bu lāf-ı (?) daʿvā* (GT, 80b).

Elinde güç varsa göster yoksa bu dava sözüne ne gerek var?

- *Menim ʿilmim ḳurʿān ve ḥadīṣ ve meşāyiḫ kelām turur ol bularġa muʿteḳıd degül ve rāżī bolmayın pes maŋa anıŋ küfrin işitmek ni* ***kirek*** (GT, 107b-108a).

Benim ilmim Kur'ân, hadis ve şeyhlerin kelamıdır. O bunlara inanan (biri) değil. O hâlde (onun) rızası olmadan onun küfrünü (günahlarını) işitmeye ne gerek var?

- *Sınamaġan kişige ulu iş buyurġan* ***kirek*** *kim soŋra nedāmet yigey* (GT, 147b).

Sınanmayan kişiye büyük iş buyuran sonra pişman olur.

- *Melik ayttı lācerem bizge bir kāmil biligli ir* ***kirek*** *kim memleket tedbīrine yaraġay* (GT, 23b).

Hükümdar: "Şüphesiz bize memleket işlerine faydası olacak bilgili, olgun bir adam lazım." dedi.

- *Kirmege bigniŋ melikniŋ ivine*
  Vāṣiṭa lābüd ***kirek*** *bir ihtiyār?*
  Nāgehān bevvāb ve it körse ġarīb
  Bu yaḳasın ol itekin bik tutar (GT, 29a).

Bey(ler)in ve hükümdar(lar)ın evine girmek için muhakkak iyi bir vasıta seçmek gerekir. Kapıcı ve köpek ansızın o garibi görse biri yakasından diğeri eteğinden sıkıca tutar.

- *Ḳaçan bu ayıtġanlarım sa͡ŋġa tabʿīʿat ve ʿādet bolsa ol vaḳtda bularnı fikr itmeklikke* ***muḫtāc bolmassen*** (MG, 18b).

Bu dediklerim sende alışkanlık hâline geldiğinde bunları düşünmek zorunda kalmazsın.

- *...fāris muḫtāc bolur yaḫşı minip s̱ābit bolmaḳlıḳḳa taḳı yügen tutmaḳlıḳḳa ḫāz̲ıḳ bolmaḳ tabʿīʿat ve ʿādet* ***bolsa kirek*** (MG, 18b).

Ata güzel binip atın üzerinde sabit durabilmekte ve dizgin tutmakta mahir olmayı alışkanlık hâline getiren binici bu bilgilere muhtaç olur.

- *Ol yaḫşı meydān turur taḳı* ***kirek*** *kim yiri tüptüz bolġay* (MG, 114b).

Yeri dümdüz olan meydan güzel meydandır.

- *Ammā ol ḳılıç kim yala͡ŋġ kişide ve tonda ve itde kesegen bolġay anı͡ŋġ yüzi ḳatıġ yuġa* ***bolsa kerek*** *kim bu ḳılıç ḳılıçlarda maḫmūd dögül* (MG, 92a).

Ama kılıcın yüzü çıplak kişiyi, kıyafeti ve eti kesebilecek kadar ince olur ise bu kılıç kılıçlar arasında övülmeye değer değildir.

- *Ḫaçan ki artïḫsï ḫoltḫa etti, men dä üstümä aldïm menim miskinlikim bilä bilip* ki ***tiyäsi-dir*** *hnazant bolmaga duḫovnïy buyruḫka* (TB, 26).

Ne zaman bunu ısrarla reddettiysem (bu yaptığım) manevi emirlere aykırıdır diye düşündüm ve bu işi omuzlarıma yükledim.

- *Kimlär ki alani yaḫşï kişilärdir da kimsäni zrgel etmäslärdir, alarga yarġu* ***keräkmästir*** (TB, 30).

Kimseye kötülük yapmayan iyi insanlar için zaten mahkemeye gerek yoktur.

4.1.2.13.Sebep-Sonuç İşlevi

Gereklilik kipi ile çekimlenen bazı cümlelerde eylemin gerçekleşmesine ilişkin bir *sebep* ifadesi bulunmaktadır.

Tasarlama kiplerinin kiplik işlevleri tespit edilirken bazı kiplik alanların kesin çizgilerle birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe geçmiş olduğu görülmüştür. Bu durum *sebep-sonuç* işlevinin geçtiği sözceler için daha belirgindir. *Sebep-sonuç* işlevinin bulunduğu tüm sözcelerde mutlaka başka işlevler de bulunmaktadır ancak başka işlevlerin bulunduğu her sözcede sebep ifadesi olmayabilir. *Sebep-sonuç* ifadesi, gereklilik kipinin gereklilik dışı işlevlerini ifade eden cümlelerde ifadeyi pekiştirmek için kullanılan bir kalıp olmuştur. Başka bir deyişle *sebep–sonuç* işlevi gereklilik işaretleyicilerinin üçüncül sıradaki işlevi niteliğindedir. Çünkü bu işlev hiçbir cümlede tek başına bir kiplik alanı durumunda değildir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işlevin bulunduğu sözcelerde ***"zera, lı̄kin"*** kiplik zarfları ile ***"kirek kim…GAy"*** yapısının kullanıldığı tespit edilmiştir. Gereklilik kipi işaretleyicilerinin kullanıldığı örneklerde *sebep-sonuç* işlevi ile birlikte *nasihat, emir, tavsiye, uyarı, kesinlik, zorunluluk, meydan okuma* işlevleri de bulunmaktadır:

- *İkki düşmen arasında anıng̑ bigi söz sözlemek* ***kireksen*** *kim ḳaçan alar dost bolsa sen uyalmaġaysen* (GT, 162b-163a).

İki düşman arasında öyle söz söylemek gerek ki onlar dost olduklarında sen utanmayasın.

- *Öltürür bolsa meni bu ḳında ol yār-ı ʿazı̄z*
  Sen saḳınma kim yigeymen ḳayġu ol dem cān üçün
  Cān emānetdür anı birmek ***kirek*** *lı̄kin menim*
  Ḳayġum ol dur kim yirinde tutmaġan fermān üçün (GT, 56b).

O aziz yâr/dost beni bu acıyla öldürürse sen o an canım için kaygılanacağımı sanma. Can emanettir onu vermek gerekir ama benim kaygım yerine getirilmeyen ferman içindir.

- *ʿAmru bnü leys ḳullarından bir ḳul ḳaçtı artınça barıp tutup kitürdüler bir vezīrniṅ anıṅ bilen ġaraż bar idi ayttı munı öltürmek* ***kerek*** *kim dağı özge ḳullar körüp munuṅ bigin ḥareket ḳılmaġaylar* (GT, 34a).

(Safevilerin 2. Hükümdarı) ʿAmru İbnü Leys'in halkından bir adam kaçtı. Takip edip yakalayıp getirdiler. Bir vezirin ona kini vardı. "Diğer kullar bunun gibi davranmasınlar diye bunu öldürmek gerek." dedi.

- *İşik baġlap oturma ol sebebden*
  Körünmesün diyü bu mendegi ʿayb
  İşikni baġlap olturmaḳ ***ni ḥācet***
  Bu ḥāliṅni bilür ol ʿālimü'l-ġayb (GT, 63a).

Bendeki ayıp görünmesin diye kapıyı kapatıp oturma. Gaybın âlimi (Allah) senin bu hâlini de bilir. Bu nedenle kapını kapatıp oturmana gerek yoktur.

- *Bir kün ikinçiler kilip şikāyet ḳıldılar kim nīl yaḳasında mamuḳ iktik vaḳtsız yaġmur kilip telef ḳıldı ol ayttı yüṅ ikmek* ***kirek idiṅgiz*** *kim yaġmur ziyān ḳılmaġay idi* (GT, 47a).

Bir gün ekinciler gelip şikâyet ettiler: "Nil yakasına pamuk ektik, vakitsiz yağmur yağdı, telef oldu." O: "Yağmurun zarar vermemesi için yün ekmeniz gerekti." dedi.

- ***Kirek*** *kim yügenni miner çaḳda saġ yanındın birazgine ḳısḳartġaysen kim üzeṅgü aṭdın yıraḳ bolmaġay* (MG, 10b).

Üzengi attan uzak olmasın diye bindiğin zaman dizgini sağ yanından birazcık kısaltman gerek.

- *Fāris* ***kirek*** *kim silāḥnıṅ yaḫşısın taḳı yiṅgilin kötürgey kim aṅga küçi yitgey taḳı anıṅ birle ʿamel ḳılmaḳlıḳḳa ḳādir bolġay yoḳ irse hīç bular birle müntefiʿunbihi bolmas* (MG, 93a-93b).

Binicinin silahın iyisini ve hafifini götürmesi gerek ki ona gücü yetsin ve onunla tatbik etmeye kudretli olsun. Aksi takdirde bunlarla kendisinden hiç faydalanılamaz.

- *Ḳaçan kim bu ʿamelni ḳılur bolsaŋ* **kirek** *kim sinde bir uzun yip bolġay bir uçı biliŋge bağlı bolġay taḳı bir uçı licāmnıŋ ḫalaḳasına bağlı bolġay tā aṭıŋ tüşgende sindin ḳaçmaġay* (MG, 57a).

Atın düştüğünde senden kaçmasın diye uzun ipin bir ucunu beline, bir ucunu gemin halkasına bağlı olacak şekilde yapmalısın.

- *Ḳaçan vaṣlanı muḥkem ḳılsaŋ vaṣla dāyimā iki iliŋ arasında bolsun kim ġarīmiŋ anı körmegey taḳı* **kirek** *kim vaṣlası yaḫşı bolġay kim oynar irken tüşüp rüsvāy bolmaġaysen* (MG, 76a).

Eklemeyi sağlam yaparken daima iki elin arasında olsun ki rakip onu görmesin. Eklemesi iyi olmalı ki oynarken düşüp rezil olmayasın.

- *Ammā ol ḳılıç kim yalaŋ kişide ve tonda ve itde kesegen bolġay anıŋ yüzi ḳatıġ yuġa* ***bolsa kerek*** *kim bu ḳılıç ḳılıçlarda maḫmūd dögül anıŋ üçün kim ḳaçan ḳatıġ żarbḳa yoluḳsa bükülür iki ḳat bolur* (MG, 92a).

Ama kılıcın yüzü çıplak kişiyi, kıyafeti ve eti kesebilecek kadar ince olursa bu kılıç, kılıçlar arasında övülmeye değer değildir. Onun için sert darbeyle karşılaşırsa bükülür, iki kat olur.

- *Dağï da* ***tiymästir*** *ant tamġaçïga, ne cimrigä, da barça alani yazïḫlïlarga angïnça, ki ḫaytkaylar yazïḫlarïndan, ne kimsä alarnïŋ taniḫlïḫïn tutmagay* (TB, 49).

Bir de birahaneci, ayyaş ve bütün aleni günahkârlar; günahlarından arınana kadar yemin edemez. Aksi halde kimse onların yeminini ciddiye almaz.

- *Ḫaysï bilä ki belgilidir bizim könülükümüz,* ***tiyäsidir*** *körgüzmägä, ki ḫaysï bitiklärdän ya ḫaysï millätlärdän yïġïpbiz bu törälärni, ki könülük belgili bolgay da kimsä 2 köŋgüllü bolmagay, sağïşlap, ki biz bizim esimizdän çïḫarïpbiz bu törälärni* (TB, 54).

Doğruluğumuzu ortaya koyarak bu kanunu hangi kitaplardan ve hangi milletlerden topladığımızı göstermemiz lazım. Böylece hakikat bilinsin ve bizim bu kanunları kafamıza göre yazdığımızı, uydurduğumuzu düşünerek kimse ikirciklenmesin, şüphelenmesin.

- *Oğlanga* ***tiymäs*** *ant, zera l'atasï yoḫtur. Ḫartka* ***tiymästir,*** *zera ki ölümgä yuvuḫtur. Ḫastaga* ***tiymästir:*** *ölümü alnïnadïr. Dağï da luc bergängä* ***tiymästir*** *ant, aniŋ üçün ki*

yazïḫnï yazïḫ üstünä ḫoymagay. Ol türlü marabedlärgä, yänä 2 canlï ḫatïnga ***tiymästir*** *ant içmägä* (TB, 49).

Çocuklar yemin edemez çünkü yetişkin değiller. Yaşlılar yemin edemez çünkü her an ölebilirler. Hastalar yemin edemez çünkü ölüm döşeğindeler. Kilise cezası alanlar yemin edemez çünkü üst üste günaha giremezler. Aynı şekilde keşişler ve hamile kadınlar yemin edemez.

- *...yazar vartabed, ki biz k'risdânlarga* ***tiymästir*** *dinsizlärniŋ töräsi alnïna barmaga, aniŋ üçün ki Ata Oġul Ari canga inanmaslar* (TB, 51).

…başrahip yazar: "Biz Hristiyanların, dinsizlerin mahkemesine gitmesi uygun değildir çünkü onlar Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a inanmazlar."

- *Daġï da arak'äl aytïr, övrätip bizni, ki* ***tiymästir*** *biz k'risdânlarga dinsizlärniŋ töräsi alnïna barmaga, zera dinsizlär kendiläriniŋ töräsi bilä etär yarġunu* (TB, 52).

Havari: "Biz Hristiyanların, dinsizlerin mahkemesine gitmememiz gerektiğini çünkü dinsizlerin kendi mahkemelerine göre hüküm verdiğini bize öğretir." der.

- *Özgä türlü, egär ki ol ölsä, aniŋgkibik dästïment, ne türlü dä ki etti esä, ölümündän soŋra* ***keräk*** *tutulgay, baḫmamaḫ* ***keräk*** *aniŋ yuvuḫlariniŋ sovuḫ sözlärinä, aniŋ üçün ki çaḫïna, tirlikinä sözlämädilär* (TB, 80).

Diğer türlü eğer o öleceği zaman bunun gibi bir vasiyet düzenlendiyse ölümünden sonra ona uyulmalı ve onun akrabalarının kötü sözleri dikkate alınmamalı. Çünkü (onlar) o hayattayken hiçbir şey konuşmadılar**.**

- *Egär ki kimsä yäŋi kiyöv bolgay, aŋar* ***tiymästir*** *terçä lovga çïḫma, aniŋ üçün ki ḫarşï da ziyanlï nemä yoluḫmagay... Aniŋ üçün aniŋgkibik yäŋi kiyövgä yamanlama* ***keräkmästir*** (TB, 127-128).

Eğer bir kimse yeni evlendiyse herhangi bir talihsizliğe uğramamak için hemen savaşa gitmesi uygun değildir. Bu yüzden yeni evlenenler kınanmamalıdır.

- *Törä bilä ḫoygandïr,* ***tiymästir*** *ḫulḫutanniŋ aḫçasïn kesmägä yalïndan da keçiktirmägä yalga tutkanniŋ, ya ḫulga, ya ḫaravaşka alarniŋ, vaḫtï çïḫkïnça, günäş batkïnça, ḫuluḫ*

etkän ḫuluḫun tölämäḫ ***keräk*** *biyindän ötläş, aniṉg üçün ki miskindir, da işançïsï andadïr, ki oldur tirliki, ki küstünmäḫliḫ yebermägäy Teṉgrigä, da andan tüşkiy edi nemä yazïḫka, yetkinçä edi aniṉg miskinliki, ki aṉgar berinip edi ḫuluḫka. Aniṉg üçün aṉgar* ***tiymästir*** *ḫuluḫ etkän aḫçasïn keçiktirmä* (TB, 128-129).

Kanunda belirtildiğine göre kul-kölenin maaşını kesmek ve kölenin veya karavaşın parasını geciktirmek uygun değil. Süresi bitene yani güneş batana kadar hizmetçinin hakkını sahibi ödemeli çünkü o bir fakirdir, tek güvencesi maaşıdır, dirliğini onunla sağlamaktadır. (O), Tanrı'ya şikâyet göndermemeli yoksa bu yüzden günaha girebilir (çünkü) yoksulluktan kurtulsun diye hizmetçi olarak kiralandı. Bu yüzden onun ettiği hizmet için parasını geciktirmek uygun değildir.

- *Daġï da ne türlü ayrïlïpbiz alardan ḫosdovanut' iunïmïz bilä, dinimiz bilä, ol türlü* ***tiyäsidir*** *törämiz bilä keri bolmaga alardan, zera bizim törämiz* ***tiyäsidir****, ki könülük bilä, toġruluḳ bilä, orunçsuz bolgay, dügül yalġan taniḫ bilä, ya aldovuçu reçnik bilä, ya keçmişlärniḫ canïn zrgel etmäk bilä, ya zaṙanksïzlarniḫ canïn ülüşsüz çïḫarmaḫ bilä alarniṉg can ülüşündän* (TB, 53).

Yine onlardan inancımızla, dinimizle nasıl ayrılıyorsak aynı şekilde kanunumuzla, mahkememizle de geride kalmamalıyız. Çünkü bizim mahkememiz adaletli, doğru ve rüşvetsiz olmalı; yalancı şahitliğe, aldatıcı konuşmacıya izin verilmemeli, ölülerin ruhunu çiğnememeli, mirasçısı olmayanların ruhunu mirastan mahrum bırakmamalı.

4.1.2.14.Gelecek Zaman Bildirme İşlevi

-s*A kerek* yapısının bir örnekte *kesinlik*le birlikte *gelecek zaman* ifade ettiği tespit edilmiştir:

- *Ḳalmadı yirde cānver kim anıṉg*
  Çıḳmaġay kökke āh u efġānı
  Seyl ***bolsa kirek*** *ḫalāyıḳnıṉg*
  Közlerinden aḳıp yürek ḳanı (GT, 87a).

Yeryüzünde göğe âhı, feryadı çıkmayan canlı kalmadı. Halkın yüreğinin kanı gözlerinden akıp sel olsa gerek.

4.1.2.15.Övgü İşlevi

Bir kimsenin meziyetlerini sayarak onu onure etmek, onun ruhunu okşamak için edilen sözler anlamına gelen *övgü,* gereklilik kipinin işaretlediği sözcelerde yaygın bir işlev değildir. Gülistan Tercümesi'nde benzetme yoluyla yapılan tek bir *övgü* sözcesine rastlanır:

- *Bilgili fārissen ol arslan yürek kim bu kün ʿanter sa͡ŋ͡ga mihter* ***kirek*** (GT, 7a).

Bilgili, cesur ve aslan yüreklisin. Bugün (cesaret ve kahramanlığı ile tanınmış Arap şairi) Anter'in sana hizmet etmesi gerekir (Anter sana hizmet etse yeridir).

4.1.2.16.İstek İşlevi

Gereklilik kiplik alanı ile isteme kiplik alanı birbirine yakınlık arz eder. Sema Aslan Demir (2009: 217-230), "*–mAlI'nın Emir ve İstek Bildirme İşlevleri"* adlı makalesinde -*mAlI*'nın istek bildirdiği ifadelerde konuşuru dışardan tetikleyen zorlayıcı dinamiklerin, kanunların, kuralların, sorumlulukların bulunmadığını aksine kişinin hayallerinin, arzularının bulunduğunu ifade eder. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde gereklilik kipinin istek işlevinde kullanıldığı sözceler şunlardır:

- *Ay yārānlar bu ḥareket kim vāḳıʿ boldı menim iḫtiyārım bilen degül idi* ***kirek*** *kim bu yazuḳnı yazmaġaylar… siz daġı öz kereme͡ŋ͡gizden ʿayb aytmayın maʿẕūr tutḳaysiz* (GT, 67b).

Ey dostlar! Bu hareket benim isteğimle olmadı. Bu günahı ortaya sermemeleri gerek…Siz de kendi kereminizle ayıp demeyin, mazur görün.

- *Men* ***kirek*** *ölgey idim ay gül-beden senden burun*
  Tā közüm sensiz cihānnı körmegey idi bu kün (GT, 125a).

Ben senden önce ölmeliydim ey gül bedenli sevgilim! Keşke gözlerim sensiz bu dünyayı görmeseydi.

- *Zera **tiyäsidir** maŋga, ki körgüzgäymen saŋga köptan az, ki nedir ḫuvatï Törä bitikiniŋ, ḫaysïnï1 ki ḫolumuzga alïpbiz* (TB, 27).

Zira elimizde bulunan Töre Bitigi'nin gücünü sana kısaca göstermem lazım.

4.1.2.17.Dikkat Çekme İşlevi

Gereklilik kipi işaretleyicilerinin sözü daha etkili kılmak, ifadeye güç kazandırmak için kullanıldığı durumlarda *dikkat çekme* işlevi devreye girer. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde gereklilik kipinin *dikkat çekme* işleviyle kullanıldığı sözcelerde "***bilseŋg kirek, bilmek kirek, tiyäsidir bilmägä**"* gibi söz birliklerinin kullanıldığı görülmüştür.

Bu işlevin bulunduğu sözcelerde *nasihat, tavsiye, tembih, uyarı* gibi pekiştirilmek istenen bir *yönlendirme* ifadesinin bulunduğu göz ardı edilmemelidir. *Dikkat çekme* işlevi, bu tür söylemlerin etkisini arttırmayı sağlar.

- *Ḳaçan körseŋg arı tonlı kişini*
  *Anı **bilseŋg kirek** zāhid yolında* (GT, 49a).

Temiz giysili kişiyi nerede görürsen o, zahit yolundadır, bilmen gerek**.**

- *Bolmaġıl zaḥmet körüp ilden melūl*
  Zaḥmet ü rāḥat ḫalāyıḳdan degül
  *Ḥaḳ taʿālādın anı bilmek **kirek***
  Kim anıŋg ḥukmündedür redd ü ḳabūl (GT, 36b).

Halktan yana dert görünce üzülme. Zorluğun ve rahatın yaratılmışlardan değil, Allah'tan geldiğini bilmek gerek çünkü kabul etmek ve reddetmek onun hükmüdür.

- *Ḫaytïp **tiyäsidir** bilmägä, ki tügüldür yalġïz bu Törä bitiki, ḫaysïn ki hali yazïyïrbiz, tügül yalġïz mendän bolgay tügällänmäki muŋgar, zera oḫşaşï bar ganonkʿka, ne türlü ki ganonkʿ birdän yazïlmadï, a ne bir yerdä, a ne bir adamdan, yoḫsa az az yazïldï, äväl*

aṙak‘ellärdän, soŋ͡ğra Nigiada, soŋ͡ğra Puzandiada, andan soŋ͡ğra Ep‘esosta, alay oḫ bu Törä bitiki (TB, 55).

Ayrıca tek Töre Bitigi'nin bu olmadığı, halen (bitigi) yazmaya devam ettiğimiz ve onun sadece benim tarafımdan tamamlanamayacağı bilinmeli. Zira onun kilise kanunuyla benzerliği vardır çünkü kilise kanunu da hemen ve her yerde, bir kişi tarafından yazılmadı, azar azar yazıldı. Önce havarilerce, sonra Nicaea'da (İznik), sonra Bizanslarda, ondan sonra Efes'te. Böyle yazıldı bu Töre Bitigi.

4.1.2.18.Kabullenme İşlevi

Kabullenme işlevi; kişinin başa çıkamadığı, karşılık vermekten imtina ettiği, hakkında verilen hükme razı olduğu durumlarda kullanılır. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde gereklilik kipinin bu işlevi yaygın değildir.

- ***Kirek*** *öltür* ***kirek*** *cürmüm bağışla*
  Ni ḳılsaŋ͡ğ ḥukmine rāżimen işle
  Bu ʿöẕrümni ḳabūl itkil dimes men
  Aġır yazuḳlımen ehl-i keremsen (GT, 50a).

İster öldür ister suçumu bağışla. Ne yapsan kararına razıyım. Günahım büyük olduğu için sana özrümü kabul et, diyemem. Ama sen kerem sahibisin.

4.1.2.19.Danışma-Soru Sorma İşlevi

Bir konuda malumat almak, anlaşılamayan hususu anlamak üzere sorulan sorularda gereklilik kipinin *merak, danışma* işlevi bulunur. Bu işlevde, merak edilen durumla ilgili merakın giderilmesi isteği de vardır. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu işleve çok rastlanmamıştır:

- *Ay melik sevmek şarṭı oldurur kim bu ikki ṭāyife bilen iḥsān ḳılġaysen ayttı ni türli iḥsān ḳılmaḳ* ***kirek*** *ayttı ʿālimlerge ol ḳadar niʿmet birgil kim dağı tilemesünler zāhidlerge hiç nime… birmegil kim zāḫid ḳalsunlar* (GT, 71a-71b).

“Ey hükümdar! Sevmenin şartı şudur: Bu iki topluluğa iyilikle davran.” dedi. “Ne türlü iyilik etmek lazım?” “Âlimlere o kadar çok nimet ver ki daha fazla istemesinler. Zahitlere hiç nimet verme ki zahit kalsınlar.” dedi.

4.1.2.20.Gereklilik Kipinin Diğer Anlamsal-Görevsel İşlevleri

Ermeni Kıpçak Türkçesi eserlerinde geçen bazı sözceler gereklilik işaretleyicilerinin yaygın kiplik işlevleri dışında kullanımlar içerir. Töre Bitigi’nde geçen şu örnekte gereklilik kipi işaretleyicisinin olumsuzluk biçimi olan ***tiymäs*** sözü, ifadeye “yakışmaz, uygun olmaz, yasaklanmıştır” anlamları katar:

- *Anïŋ üçün ki ne türlü **tiymäs** ḫatïn kişigä k‘ahana bolmaga ya žolner, ne borla basmaga, ne kebittä olturmaga, ne er kişiniŋ tonun kiymägä, ol türlü **tiymäs** alarga törädä olturmaga, ne tanïḫlïḫ bermägä* (TB, 40).

Kadınların rahibe ve savaşçı olması, üzüm ezmesi, dükkânda oturması, erkek kıyafeti giymesi, bir de mahkemede bulunması ve tanıklık etmesi uygun değildir.

Aşağıdaki örnekte ***“bu türlü kläidi…ol türlü heç keräk bolmaġay”*** söz birlikleri gereklilik ifadesinin cümlenin nesnesi görevinde kullanıldığını göstermektedir:

- *…barça kendiniŋ ari vartabedliki bilä ol türlü bu yergäni da bu türlü klädi, ki biz könü k‘risdânlar bolgaybiz, ol türlü heç **keräk bolmaġay** bizgä ant içmäk bizim könü u toġru tepränişimiz üçün* (TB, 45).

O, bütün kendi kutsal öğretisiyle biz böylece gerçek Hristiyan olalım, doğru ve düzgün davranışımız için ant içmemize hiç gerek kalmasın, istedi.

Alğış Bitiginde bir duada geçen **“*bu alnımızda bọlgan k’eçanı ḫaysi k’i ustumuzga bizim kelmalıdır”*** ifadesinde *-mAlI* biçimbirimine sıfat-fill görevi yüklenmiştir:

- *Adam sovuçi t’eŋri, bu alnımızda bọlgan k’eçanı ḫaysi k’i ustumuzga bizim **kelmalıdır,** yazıḫtan ḫutḫar, yamandan k’yeri et da yaḫşı işk’a yọl kọrguz ertagi alğışk’a da haybat’lamaḫk’a arzani et barça inanganlarnı ari at’ına seniŋ da saḫla eminlik’ta biy t’eŋrimız bizim* (AB, 163-164).

Ey insan seven Tanrı, üzerimize gelmesi gereken önümüzdeki geceyi günahtan kurtar, kötülükten uzaklaştır ve iyi işlere doğru yol göster. Kutsal adına bütün inananlara sabah duasına ve övgüye uygun kıl, huzur içinde koru, ey Tanrımız.

4.2.ARA DEĞERLENDİRME

Gereklilik, bildirişim sürecinde eylemlerin gerçekleşmesinin gerekli olduğunu bildirmek amacıyla oluşturulan söylemleri içeren bir anlam alanıdır. *Gereklilik kipi* ise bu kiplik alanı göstermek üzere gramatikal bir çekim dizisinden oluşan işaretleyicinin bağlı bulunduğu alandır. Kıpçak Türkçesinde gereklilik işaretleyicileri dil bilgiselleşme süreci geçirmediğinden gereklilik anlamı için eyleme eklenen bir morfem bulunmaz. Çalışmada, bu dönemde gereklilik ifadesi için kullanılan sözlüksel gereklilik kipi işaretleyicileri "kerek, tiyāsidir, tiyişlidir, tiymās"ın gereklilik anlam alanı dışındaki kullanımları incelenmiş ve gereklilik dışında başka kiplik alanları da işaretlediği görülmüştür.

Tarihî Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden Codex Cumanicus, Gülistan Tercümesi, Münyetü'l Ġuzāt, Töre Bitigi ve Alġış Bitigi kiplik işlevleri açısından incelenmiş ve gereklilik kipi işaretleyicilerinin gereklilik kipliği dışında 18 işlevi tespit edilmiştir. Bu işlevler şu şekildedir:

gereklilik, zorunluluk, nasihat, şart, çağrı, kendi kendine telkin, açıklama, karşılaştırma, tavsiye-yönlendirme-akıl verme, uyarı-tembih, varsayım-tahmin, kesinlik, sebep-sonuç, gelecek zaman bildirme, övgü, istek, dikkat çekme, kabullenme, danışma-soru sorma.

Gereklilik kipinin anlam sınırlarında tespit edilen kiplik işlevler ele alınırken her sözcede iç içe geçmiş başka kiplik işlevlerin de bulunduğu görülmüştür. Ancak sınıflama yapılırken metnin bağlamına göre ön plana çıkan işleve göre adlandırma yapılmıştır. Bir işlevin baskın olması gereklilik kipinin anlam sınırlarında başka bir işlev olmadığını göstermez. Çünkü kiplik alanların sınırlarını kesin olarak çizmek mümkün değildir. Bu çalışmada esas olan kip işaretleyicilerinin gereklilik işlevi dışındaki kiplik alanları da işaretleyebildiğini göstermektir. Gereklilik kipinin tespit edilen kiplik işlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerine göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 6. Gereklilik Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dağılımı.

GEREKLİLİK KİPİNİN İŞLEVLERİ		BOZKIR KIPÇAKÇASI	MEMLÛK KIPÇAKÇASI		ERMENİ KIPÇAKÇASI	
		CODEX CUMANİCUS	MÜNYETÜ'L GUZAT	GÜLİSTAN TERCÜMESİ	TÖRE BİTİGİ	ALĠIŞ BİTİGİ
1	GEREKLİLİK		+	+		
2	ZORUNLULUK		+	+	+	
3	NASİHAT		+	+	+	
4	ŞART	+	+	+	+	
5	ÇAĞRI	+			+	
6	KENDİ KENDİNE TELKİN			+	+	+
7	AÇIKLAMA	+	+	+	+	+
8	KARŞILAŞTIRMA				+	
9	TAVSİYE-YÖNLENDİRME-AKIL VERME		+	+	+	
10	UYARI-TEMBİH		+	+	+	
11	VARSAYIM-TAHMİN	+			+	
12	KESİNLİK		+	+	+	
13	SEBEP-SONUÇ		+	+	+	
14	GELECEK ZAMAN BİLDİRME			+		
15	TEMENNİ-ÖVGÜ			+		
16	İSTEK			+	+	
17	DİKKAT ÇEKME			+	+	
18	KABULLENME			+		
19	DANIŞMA-SORU SORMA			+		

Çalışmada *açıklama* işlevi, tüm eserlerde kullanılan bir işlev olarak tespit edilmiştir. *Gereklilik* işlevi, Gülistan Tercümesi ve Münyetü'l Ġuzāt'ta; *varsayım-tahmin ve çağrı* işlevleri Codex Cumanicus ve Töre Bitigi'nde; *zorunluluk, nasihat, tavsiye-yönlendirme-akıl verme, uyarı-tembih, kesinlik, sebep-sonuç* işlevleri Gülistan Tercümesi, Münyetü'l Ġuzāt

ve Töre Bitigi'nde; *kendi kendine telkin işlevi* Gülistan Tercümesi, Töre Bitigi ve Alġış Bitigi'nde; *istek* ve *dikkat çekme* işlevleri Gülistan Tercümesi ve Töre Bitigi'nde tespit edilmiştir. *Kabullenme, gelecek zaman bildirme, danışma-soru sorma, temenni- övgü* işlevleri sadece Gülistan Tercümesi'nde; *karşılaştırma* işlevi sadece Töre Bitigi'nde saptanmıştır. *Şart* işlevine ise Alġış Bitigi hariç tüm eserlerde rastlanmıştır.

Şekil 3. Gereklilik Kipinin Kiplik İşlevlerinin Tarihî Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Bulunma Oranı.

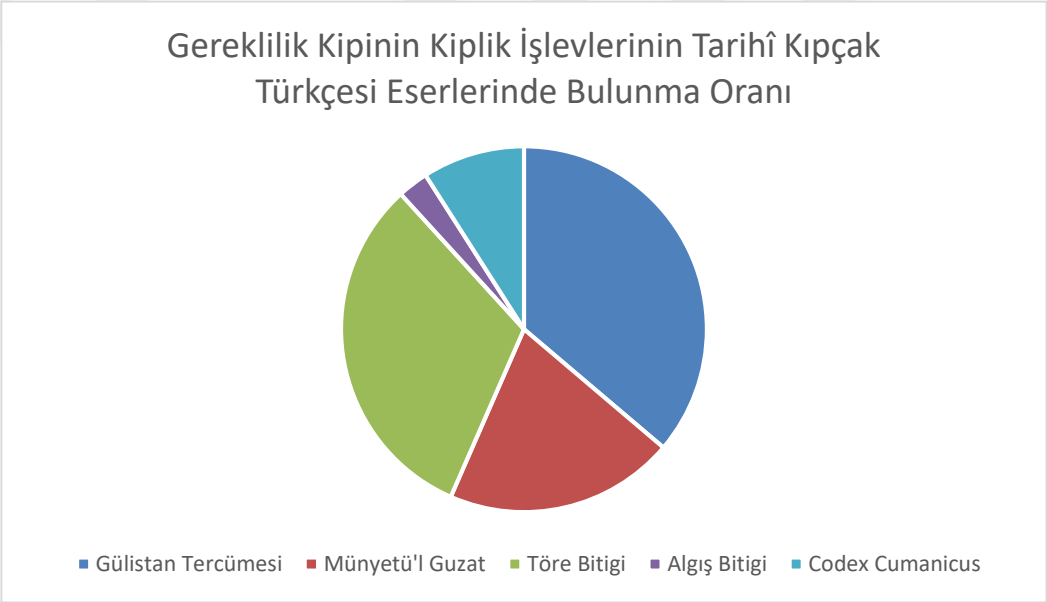

Gereklilik kipinin kiplik işlev çeşitliliği açısından Gülistan Tercümesi'nin diğer eserlerden daha fazla malzeme içerdiği görülmüştür.

SONUÇ

1. *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin İşlevleri* adlı bu tez araştırmasında işlevsellik kuramlarının ilkeleri doğrultusunda tasarlama kiplerinin, kendilerine ad olan işlevlerinin dışında da işlevleri olduğunu saptamak ve böylelikle dilin anlam üretme zenginliğini göstermek amaçlanmıştır.
2. Tarihî Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılan ve Türk dillerinin kuzeybatı kanadını temsil eden dil, kökenleri tarih öncesi dönemlere kadar uzanan ve çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılan Kuman-Kıpçak Türklerinin kullandığı Türk lehçesidir. Kıpçaklar çok geniş bir coğrafyada dağınık olarak yaşamış bir Türk topluluğu olduğundan geride bıraktıkları eserleri üç sahada ele alma gereği ortaya çıkar: Bozkır Kıpçakçasının hüküm sürdüğü Altınorda sahası (13-15.yy.), Memlûk-Kıpçakçasının hüküm sürdüğü Mısır-Suriye sahası (13-15.yy.) ve Gregoryen-Kıpçak sahası (16-17.yy.). Altınorda sahasına ait tek eser Codex Cumancus olup Hristiyanlığa ait bilgileri ve duaları içerir. Memlûk Kıpçak sahasında daha çok sözlük ve gramer çalışmaları ve çeviri kitaplar yazılmıştır. Gregoryen-Kıpçak sahası ise Ermeni alfabesiyle yazılmış Kıpçakça yarlık ve bitikleri, dinî eserleri içerir.
3. Bu araştırmanın konusunu teşkil eden kip ve kiplik kavramları literatürde sınırlarının tam olarak çizilememesinden dolayı tartışmalı konulardandır. *Kip,* bir kiplik alanı işaret etmek üzere dil bilgisel yapı ve kullanımları içeren bir anlam alanıdır. *Kiplik* ise kip morfemleri dışında da dil içi-dil dışı her türlü unsurun anlam oluşturma sürecine dahil olduğu, kipi de içine alan daha geniş bir kavramdır. Örneğin emir kipi, emir kipliğini işaretleyen morfemleri olan bir çekim dizisine sahiptir.
4. Kiplik alanların geçirgen nitelik arz etmesinden dolayı kipler, görevleri olan asli kipliklerini işaretlemek dışında başka kiplik alanları da işaretleyebilmektedir. Örneğin emir kipi çekim dizisi, zaman zaman istek kipliğini, nasihat kipliğini, teselli kipliğini de işaretleyebilir. Bu araştırmada kip-kiplik ilişkisi göz önünde bulundurularak Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde tasarlama kipi işaretleyicilerinin bulundu

ğu sözceler üzerinde kiplik işlev analizi yapılmış ve her bir tasarlama kipinin hangi kiplik alanları işaretlediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

5. *Emir*, bildirişim sürecinde yapılması gerekenleri, istekleri, buyrukları eyleme dökmek üzere komut vermek, yönlendirmede bulunmak amacıyla kişinin kesin ve tartışmasız bir söylemle oluşturduğu ifadeleri içeren bir anlam alanıdır. *Emir kipi* ise bu kiplik alanı göstermek üzere gramatikal bir çekim dizisinden oluşan emir anlamı işaretleyicisidir. Eski Türkçede istek kipinin henüz oluşmaması ve istek anlamının emir kipi çekim dizisiyle sağlanmasından dolayı bu kipin, *emir-istek kipi* olarak adlandırıldığı da görülür.

6. Tarihî Kıpçak Türkçesinde emir kipinin işaretleyicileri şunlardır: -(ġ)AyIm, -AyIn (1.teklik şahıs); -ġIl, -ġUl, -ḳIl, -ġIn, -ḳIn, Ø (2.teklik şahıs); -sUn, -sIn (3.teklik şahıs); -AlI, -AlIm, -ġAlIm, -AlIḳ (1.çokluk şahıs); -n͡g, -n͡glAr, -(I)n͡gız (2.çokluk şahıs); -sUnlAr, -sInlAr (3.çokluk şahıs). Ancak bu işaretleyicileri emir ifadesi taşımak dışında başka kiplik alanları da işaretlemektedir.

7. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipi çekim dizisinin emir kipliği işaretlemek dışında 29 işlevi tespit edilmiştir: *İstek, rica, dua-yalvarma-yakarma, teselli-cesaretlendirme, övgü-temenni, nasihat, tavsiye-yönlendirme-akıl verme, sebep-sonuç, amaç-sonuç, uyarı, vaatte bulunma, dikkat çekme, nezaket, meydan okuma, çaresizlik, pazarlık yapma-şart koşma-seçenek sunma, açıklama, danışma-merak, zaman, karşılaştırma, alay etme-aşağılama-küçümseme, niyet-tasarlama, öneri-teklif, kabul etme-kabullenme, tembih, kesinlik, çağrı, şartsızlık, öfke.*

8. Tarihî Türk lehçelerinde *–GAy* ekinin tasarlama bildiren işlevleri nedeniyle bu ek de emir kipi kategorisinde değerlendirilmiştir. Asli işlevi *gelecek zaman* işaretlemek olan *-GAy* ekinin Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde 23 kiplik alanı işaretlediği tespit edilmiştir: G*elecek zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, emir, istek, niyet-tasarlama, varsayım-tahmin, sitem, şart, dua, bilgilendirme-açıklama, zorunluluk, amaç-sonuç, merak, nasihat, uyarı, çağrı, kesinlik, öneri-teklif, gereklilik, pazarlık etme, cesaret verme-teselli, vaat etme.*

9. Eylem kök veya gövdelerine eklenen *–sA* eki ile çekimlenmiş yapı, *şart kipi* olarak adlandırılır. Şart kipi, tasarlama kipleri içerisinde fiil kök ve gövdelerine eklenerek basit ve birleşik çekim oluşturabilen ve ekfiile gelebilen tek kiptir. Ekin cümlelere kattığı dilek anlamından dolayı *dilek-şart* diye adlandırıldığı da görülür. Dilek anlamında iken müstakil yargı ifade eder. Orhun Türkçesinde *–sAr* şeklinde olan ekin

kökeninin *sa (düşünmek, tasarlamak) anlamındaki bir fiile dayandığı düşünülmektedir. Şart kipinin cümlelerde bağımsız yargı oluşturmadığı durumlardaki kullanımı sebebiyle hangi gramer kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği tartışmalıdır. Araştırmacılar -s*A* morfeminin eklendiği sözcükleri *kip, zarf-fiil, isim-fiil* olarak ele almışlardır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde şart kipi çekimi şu yapılarla yapılır: -sA men, -sAm (1.teklik şahıs); -sA sen, -sA͡ng, -sAngAn (2.teklik şahıs); -sA (3.teklik şahıs); -sAk, -sAḫ (1.çokluk şahıs); -sA͡ngız (2.çokluk şahıs); -sAlAr (3.çokluk şahıs).

10. Bu araştırmada Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde şart kipinin tespit edilen kiplik işlevleri şunlardır: *şart, kuvvetli şart, dilek-niyet-tasarlama, nasihat, zaman, akıbet, emir, şartsızlık, uyarı, öneri-teklif, korkutma, tavsiye-akıl verme-yol gösterme, kabullenme, açıklama, karşılaştırma-benzetme, alay-aşağılama-yerme, sitem, kesinlik, zıtlık, sebep-sonuç, amaç-sonuç , meydan okuma, rica, varsayım-tahmin, gereklilik-zorunluluk, nezaket, cümle öbeğini yükseltme.*

11. Çalışmada Kıpçak Türkçesi eserlerinde geçen bazı örnek cümlelerde de şart ekinin cümleye anlam bakımından farklılık katmadığı ama cümleyi farklı yönlerden etkilediği tespit edilmiştir. Bu örnekler fail, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tamlayıcısı, vasıflama olarak sınıflandırılmıştır.

12. *Gereklilik*, bildirişim sürecinde eylemlerin gerçekleşmesinin gerekli olduğunu bildirmek amacıyla oluşturulan söylemleri içeren bir anlam alanıdır. *Gereklilik kipi* ise bu kiplik alanı göstermek üzere kullanılan işaretleyicilerin bağlı bulunduğu alandır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde gereklilik işaretleyicileri dil bilgiselleşme süreci geçirmediğinden gereklilik anlamı için eyleme eklenen müstakil bir morfem bulunmaz. Bu dönemde gereklilik anlamı veren morfoloji ve leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler çeşitlilik gösterir: *-mAk kerek, maḫ kerek, -sA kerek, -Ar kerek, -mAlI, kerek+fiil+ġAy+kişi ekleri, -gA tiyėr/ tiyėsidir/ tiyişlidir*. Eserlerde *–mAlı* morfeminin kullanımı çok sınırlı örnekte görülür.

13. Tarihî Kıpçak Türkçesinde gereklilik ifadesi için kullanılan gereklilik kipi işaretleyicileri "*kerek, tiyāsidir, tiyişlidir, tiymās*"ın gereklilik anlam alanı dışındaki kullanımları incelenmiş ve bu yapıların gereklilikten başka 18 kiplik alanı daha işaretlediği tespit edilmiştir: *gereklilik, zorunluluk, nasihat, şart, çağrı, kendi kendine telkin, açıklama, karşılaştırma, tavsiye-yönlendirme-akıl verme, uyarı-tembih, varsayım-tahmin, kesinlik, sebep-sonuç, gelecek zaman bildirme, övgü, istek, dikkat çekme, kabullenme, danışma-soru sorma.*

14. Tasarlama kiplerinin anlam sınırlarında tespit edilen kiplik işlevler birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılamayacağı için kimi örneklerde iç içe geçmiş kiplik işlevlerden metnin bağlamına göre ön plana çıkan işleve göre tasnif yapılmıştır. Bir işlevin baskın olması kipinin anlam sınırlarında başka bir işlev olmadığını göstermez. Bu çalışmada esas olan, kip işaretleyicilerinin esas işlevleri dışındaki kiplik alanları da işaretleyebildiğini göstermektir.

15. İncelenen eserlerde kiplik işlevler belirlenirken eserlerin muhtevalarının, işlev çeşitliliğini büyük ölçüde etkilediği görülmüştür. Hristiyanlığa özgü dua, ilahi ve vaazların yer aldığı dinî bir eser olan *Codex Cumanicus*'ta Allah'tan gelen *emir*ler, Allah tarafından günahların bağışlanmasını dilemek ve ondan yardım talebinde bulunmak için *dua* ve *yakarışlar,* Allah tarafından sevilme amacıyla yapılması ve yapılmaması gerekenleri işaret eden *nasihat, yönlendirme, çağrı* ve *uyarı*lar bulunduğu için tasarlama kipleri, eserde ağırlıklı olarak bu işlevlerde kullanılmıştır. Bir dualar kitabı olan *Alġış Bitigi*'nde de benzer işlevleri görmek mümkündür.

16. *Gülistan Tercümesi*'nde sultanın; buyruğu altındakiler ve halkıyla iletişiminde *emir, meydan okuma, korkutma ve vaatlerine;* insanların *çaresizlik, kabullenme, nezaket, temenni sözlerine;* bilginlerin hikmetli *yönlendirme*ler yapmak için ettikleri *nasihat*lere ve yaptıkları *uyarı*lara, *cesaretlendirme*lere, *dikkat çekme*lere sıkça rastlanmaktadır.

17. *Münyetü'l Ġuzât* adlı eser, ata binme ve ok kullanma konularında bilgiler içeren didaktik bir metin olduğundan eserde tasarlama kiplerinin daha çok *yönlendirme, tavsiye, uyarı, tembih ve dikkat çekme* gibi işlevleriyle karşılaşılmıştır.

18. *Töre Bitigi*'nde kanunlar ve uygulamaların halka bildirilmesinde tasarlama kiplerinin çoğunlukla *emir, zorunluluk, gereklilik* işlevleri ağırlıktadır.

19. Gülistan Tercümesi'nin kiplik işlev çeşitliliği açısından diğer eserlerden daha fazla malzeme içerdiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Adalı, Oya (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler.* İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Ağca, Ferruh (2016). Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği: (b)ol(g)a(y) ki(m)…fiil+-(g)A(y)+(ŞhsEkl). *Türkbilig*, 31, 79-95.

Ahincanov, Sercan (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar.* (Çeviren: Kürşad Yıldırım). İstanbul: Selenge Yayınları.

Aksan, Doğan (1983). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I-II-III*. Ankara: TDK Yayınları.

Aksan, Doğan (1999). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi.

Altınkaynak, Erdoğan (2006). *Gregoryen Kıpçak Dil Yadigârları*. İstanbul: IQ Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*. (Hazırlayanlar: Kemal Erarslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), IV (A 12). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Yayınları.

Argunşah, Mustafa (2011). Karahanlı Türkçesinde Emir Ekleri Üzerine. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri.* 26-27 Ekim 2009. Ankara: TDK Yayınları, 45-60.

Argunşah, Mustafa, Güner, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Argunşah, Mustafa, Sağol Yüksekkaya, Gülden (2016). *Karahanlıca-Harezmce-Kıpçakça Dersleri* (4.Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.

Aslan Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme* Ankara: Grafiker Yayınları.

_____(2009). -mAlI'nın Emir ve İstek Bildirme İşlevi Üzerine. *Articles on Turcology, Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth,* IJCAS, 13, 217-230.

Ata, Aysu (2002). *Harezm- Altınordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Ata, Aysu, Özmen, Mehmet (2003). Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi. *Mustafa Canpolat Armağanı*. Ankara: 177-193.

Atalay, Besim (1945). *Et-Tuḥfetu'z-Zekiyye fi Luġati't-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1999). *DîvÀnu LügÀti't Türk Tercümesi III*. Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (Çeviren): Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I-III: Ankara 4 1998. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 521-523.

Aynakulova, Gülnisa (2009). Ermeni Kıpçakları mı Gregoryen Kıpçaklar mı? *Millî Folklor*, 84, 114-126.

Benli, Nurdan (2013). *Eski Uygur Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin Yapı ve İşlev Bakımından İncelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi, YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Benzer, Ahmet (2008). *Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik.* Doktora Tezi, MARMARA ÜNİVERSİTESİ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

_____(2010). -sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi,* 28, 131-140.

Berbercan, Mehmet Turgut (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin).* Doktora Tezi, İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bergamalı Kadri (1946). *Müyessiretü'l-'Ulum*. (Hazırlayan: Besim Atalay). İstanbul: TDK Yayınları.

Bilgegil, M. Kaya (1982). *Türkçe Dilbilgisi* (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Bilgin, Muhittin (2006). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz.* Ankara: Anı Yayıncılık.

Bulak, Şahap (2011). –sA Ekinin İşlevleri. *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi (TAED),* 46, 25-38.

Bulak, Şahap (2017). *Karşılaştırmalı Türk Yazı Dilleri Grameri (Fiil Çekimi)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (1931). *Abû Hayân Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrak*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

Caferoğlu, Ahmet (1971). Türkçemizde –Gıl/-Gil Emir Eki. *TDAY Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* 1-10.

Chirli, Nadejda (2005). *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Alğış Bitigi*. Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi, Haarlem (Netherlands).

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Corcu, Demet (2005). Zorunluluk Kipliği Belirtisi –mAlI'nın Anlamsal İçyapısı, *Dilbilim Araştırmaları dergisi*, 33-44.

_____(2006). Gereklilik/Zorunluluk Kipliği Kodlayıcılarının Anlam Yapısı Üzerine. *20. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri.* 12-13 Mayıs 2006. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları, 101-114.

Çağatay, Saadet (1944). Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısiyle. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi*, *2*(5), 759-772.

_____(1978). Codex Cumanicus Sözlüğü. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, 139-152.

Çetin, Osman Ali (2011). *Türkiye Türkçesinde Gereklilik Kipliği.* Yüksek Lisans Tezi, BOZOK ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat.

Delice, H. İbrahim (24-28 Eylül 2012). Türkçede Fiil Çekimlerine Yeni Bir Bakış. (Bildiri). *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* Ankara.

Demir, Sema (2009). *-mAlI*'nın Emir ve İstek Bildirme İşlevi Üzerine. *International Journal of Central Asian Studies,* 13, 217-230.

Demirtaş, Ahmet (2008). Dede Korkut Hikâyelerinde "Gerek" Kelimesi ile Kurulu Cümleler. *Turkish Studies*, 3 (1), 14-21.

Deny, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi).* (Çeviren: Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.

Deny, Jean (2012). *Türk Dil bilgisi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Develi, Hayati (1997). -sA morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1995),* 115-152.

Dilaçar, Agop (1971). Gramer Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *TDAY Belleten,* 106-112.

Doğan, Gürkan (1997). Buyurmayan Buyrum Cümleleri. *8. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*. 7-9 Ağustos 1996, Ankara, 249-256.

Eckmann, Janos (2014). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK Yayınları.

Eker, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili.* Ankara: Grafiker Yayınları.

Erarslan, Kemal (2000). –sar/-ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları. *Hasan Eren Armağanı.* Ankara: TDK Yayınları, 92-127.

_____(2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

_____(1993). Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine. 22-23 Ekim *TDK Tarafından Düzenlenen Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı.*

_____(2004). *Türk Dili Tarihi* (12.baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*.Vol. I, Otto Harrassovitcz, Wiesbaden.

_____(2004). *A Grammer Of Old Turkic*. Boston.

Ergin, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: Bayrak Yayınları.

Erk Emeksiz, Zeynep (2008). Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller. *Dil dergisi*, 141: 55-66.

_____(2009). Deontic Modality in Turkish: Pragmatic and Semantic Constains. *MITWP, 58*, 79-85.

Erkman Akerson, Fatma (2008). *Dile Genel Bir Bakış* (2.Baskı). İstanbul: Mutlilingual Yayınları.

Gabain (1998). Die Sprache des Codex Cumanicus. PhTF:I, Wiesbaden [Codex Cumanicus'un Dili. (Çeviren: Mehmet Akalın). *Tarihî Türk Şiveleri*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü. 1959: 67-109].

_____(2003). *Eski Türkçenin Grameri* (5. Baskı). (Çeviren: Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Garkavets, Aleksandr (2003). *Töre Bitigi.* Kıpçaksko-pol skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiyprotsessua/nıy kodeks, L 'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594, Almatı: Deşt-i-Kıpçak, Baur.

Golden, Peter (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş.* (Çeviren: Osman Karatay). Çorum: Karam Yayınları.

Gökbel, Ahmet (2000). *Kıpçak Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Grönbech, Kaare (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü.* (Çeviren: Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gülsevin, Gürer (1990). Türkçede -sA Şart Gerundiumu Üzerine. *Türk Dili*, 467, 276-279.

_____(1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.

_____(1999). Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine. Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, *Osmanlı Türkçesi Öncesi : Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı*, İstanbul Aralık. 1-9.

Güner, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1.baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.

_____(1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Halliday, M.A.K ve Hasan, R. (1989). *Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective*. Oxford: OUP.

Hirik, Seçil (2013). Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü. *Dil Araştırmaları*, (12), 139-161.

Johanson, Lars (2009). Modals in Turkic. In: Hansen, Bjoern & de Haan, Ferdinand (eds.) *Modals in the languages of Europe. A reference work.* (Empirical Approaches to Language Typology 44.) Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 487-510.

Kafalı, Mustafa (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Kansu Yetkiner, Neslihan (2009). *Çeviribilim Edimbilim İlişkisi Üzerine*. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları.

Karademir, Fevzi (2012). Türkiye Türkçesinde Emir Kip(Lik)İ Üzerine. *Turkish Studies, 7* (4), 2091-2138.

Karahan, Akartürk (2013a). Codex Cumanıcus'ta Hayvan Adları. *Turkish Studies, 8* (1), 1839-1865.

_____(2013b). *DîvÀnu LügÀti't Türk'e Göre XI.Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi.* Ankara: TDK Yayınları.

Karahan, Leyla (2011). Zarffiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve –sA(r) Ekinin Yapısı. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1978). *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî).* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

_____(1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2007). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine. *Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları dergisi,* 2007/1, 77-96.

_____(2012). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. *Dil Araştırmaları*, (10) 21.

Kerimoğlu, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.

_____(2014). *Genel Dilbilime Giriş* (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Kıldıroğlu, Mehmet (2006). IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi*, (30), 133-166.

Kılıç, Veysel (2007). Dilin İşlevleri: Metin Eylem Kuramı Yaklaşımı. *Sosyal Bilimler dergisi/ Journal Of Social Sciences, 1* (2), 124-138.

Kılıçoğlu, Vecihe (1954). Şart Kipi. *Türk Dili dergisi, III* (29), 254–258.

Kıran, Zeynel, Kıran, Ayşe (2002). *Dilbilime Giriş.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Kırzıoğlu, Fahrettin (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*. Ankara: TTK Yayınları.

Kırzıoğlu, Fahrettin (2011). Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I (1268-1578). *Bizim Ahıska dergisi, 4* (10), Ankara.

Kocaman, Ahmet (1980-1981). Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 81-85.

_____(2008). Dilbilim, Türkçe Öğretimi ve Ötesi. *Türk Dili dergisi, 22*(127), 9.

Koç, Serkan (2016). *Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi Çerçevesinde İngilizce ve Türkçe Öğüt Verici Metinlerde Geçişlilik.* Doktora Tezi, DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Köprülü(zade), Mehmed Fuad (1928). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul.

KTLG (2006)-Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim) (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: TDK Yayınları.

Kurat, Akdes Nimet (1972). *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.* Ankara: TTK Basımevi.

Mansuroğlu, Mecdut (1953). Türkçede -Gu Ekinin Fonksiyonları. *Türkiyat Mecmuası, X,* 345.

_____(1958). Türkçede –gay/-gey Eki ve Türemeleri. *Jean Deny Armağanı.* Ankara: TDK Yayınları, 173-179.

Martinet, Andre (1998). *İşlevsel Genel Dilbilim*. (Çeviren: Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.

Oflaz, Emine (2010). *İşlevsel Dil bilgisi Çerçevesinde Türkçedeki İlişkisel Süreçlerin Betimlenmesi.* Yüksek Lisans Tezi, DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ Egitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Oruç Aslan, Birsel (2007). Türkçede Gereklilik Kipi. *38. Icanas Kongresi (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi).* 10-15 Eylül 2007. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1245-1261.

Oymak, Rifat (6-9 Temmuz 2004). Türkçe Öğretiminde -Dilbilgisel- Bir Biçimbirim/Ulam Olan 'Kip' Kavramının Biçimdizimdeki İşlevi ile Kavrama Düzeyi ve Geleneksel Dilbilgisi Eleştirisi. (Bildiri). *III. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya.

Öner, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Özdemir, Emin (1968). Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [1967]*. Ankara: TDK Yayınları, 177-203.

Özgür, Can (2002). *Kitâbü'l-Hayl*. İstanbul: Çantay Yayınevi.

Özkan, Mustafa (2003). Tarihi Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki –a/-e'nin Kullanılışı Üzerine. İÜ TDE dergisi, 30 , 359-385.

Özyetgin, Melek (2001). *Ebū Ḥayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav Yayınları.

Polat, İbrahim Ethem (2009). Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi, 2* (7), 207-217.

Rásonyi, Lazslo (1939). Tuna Havzasında Kumanlar. *TTK-Belleten III,* 401–422.

_____(1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Sarıçiyil, Fatmahan (2008). *İstek ve Emir Kiplerinin Öğretimi.* Yüksek Lisans Tezi, DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Sarıçoban, Arif, Hişmanoğlu, Murat (2004). Türkçedeki Buyrum Tümcelerinin Edimbilimi Üzerine. *Dil dergisi, (123),* 31-48.

Saussure, Ferdinand (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çeviren: Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.

Schaaik, Gerjan (1998). İşlevsel dilbilgisi; Ne biçim şey bu? *Dilbilim Arastırmaları dergisi*, Ankara, 9-25.

Sebzecioğlu, Turgay (2004). Türkçede Kip Kategorisi ve –yor Biçimbiriminin Kipsel Değeri. *Dil dergisi*, 124, 18-33.

Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*. (Çevirenler: Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez). Ankara: TDK Yayınları.

Şimşek, Rasim (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*. Trabzon: Kuzey Yayınları.

Tekin, Şinasi (1965). Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 35-63.

Tekin, Talat (1978). Avrupalılar ve Türkçenin Latin Harfleriyle Yazımı. *Türk Dili dergisi,* (326), 590- 594.

_____(2003). *Orhun Türkçesi Grameri.* İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Timurtaş, Faruk Kadri (1994). *Eski Türkiye Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük).* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Toparlı, Recep, Çögenli, Sadi, Yanık, Nevzat (1999). El-Kavānīnü'l-Külliye li-Żabti'l-Lügati't-Türkiyye Ankara: TDK Yayınları.

Toparlı, Recep, Vural, Hanifi (2013). *Kıpçak Türkçesi.* Ankara: Sonçağ Yayınları.

Toprak, Funda (2005a). *Harezm Türkçesinde Fiil*. Ankara.

_____(2005b). Kıpçaklar ve Dil Yadigârları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 11*(27-28), 159-171.

Torun, Yeter (2013). *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri.* Adana: Karahan Kitabevi.

Tuğuz, Zeliha (2013). *Türkçede Emir ve İstek Kipinin Tarihsel Gelişimi ve Eş Zamanlı Görünümü.* Yüksek Lisans Tezi, MERSİN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Türkyılmaz, Fatma (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*. Ankara: TDK Yayınları.

Tüzin, Dilek (2007). Dilek Sözlerine Kentsel Alanda Yeni Söylem: Elektronik Posta Duaları. *Milli Folklor,* (75), 43-45.

Uçar, Filiz Meltem (2016). Çağatay Türkçesinde –sA Ekinin İşlevleri. *İnternational Journal Of Social Science,* 48, 141-154.

Uçar, Melike (2014). *Türkçede Emir Kipinin İşlevleri*. Yüksek Lisans Tezi, ERCİYES ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Uğurlu, Mustafa (1984). Münyetü'l Ġuzât. Yüksek Lisans Tezi, GAZİ ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Usta, Çiğdem (2013). Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği. Doktora Tezi, KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Usta, Çiğdem (2016). Üçüncü Kişiye Emrin Semantiği. *Bilig dergisi*, (77), 319-338.

Uzun, Nadir Engin (2004). *Dilbilgisinin Temel Kavramları.* İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Üstünova, Kerime (2004). Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı. *Türk Dili Dil ve Edebiyat dergisi, LXXXVIII* (635), 678- 686.

Vardar, Berke, Güz, Nüket, Huber, Emel, Senemoğlu, Osman, Öztokat, Erdim (1980). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Yaylagül, Özen (2002). *Türk Dilinde –sA(r)'lı Kuruluşlar (Tarihî Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması).* Doktora Tezi, İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2007). *Başkurt Türkçesinde Kip*. Doktora Tezi, GAZİ ÜNİVERSİ-TESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yılmaz, Salih (2002). Kıpçak Türkleri ve Yerleştikleri Sahalar. *Türk Dünyası Araştırmaları dergisi*, (140), 53-64.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİ

Soyadı, Adı: GÜLER, Emine

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi: 01.07.1987

Doğum Yeri: Burgaz

E-posta: gulereminee@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Yüksek Lisans	Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü	2014
Lisans	Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi	2015
Lisans	Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi	2009

İŞ TECRÜBESİ

Yıl	Yer	Görev
2018- Şu an	Büyükçekmece Mehmet Akif Ersoy Ortaokulu (İstanbul)	Türkçe Öğretmeni
2015-2018	Belgrad Üniversitesi (Sırbistan)	Türk Dili Okutmanı
2009-2015	MEB Devlet Okulları	Türkçe Öğretmeni

YABANCI DİLLER

İngilizce (B2)

Sırpça (A2)

YAYINLAR

Güler, Emine (2015). Ortaokul Türkçe Dersi Öğrenci Çalışma Kitaplarındaki Kelime Öğretimi Etkinliklerinin Bilişsel Düzeyleri. UDES 2015 Özel sayısı. 28-30 Mayıs 2015. Mannheim – GERMANY, *660-674*

_____ (15- 17 Ekim 2015). Türkçede Bir Homonim: tüş (Yayımlanmamış bildiri). 8. *Dünya Dili Türkçe Sempozyumu,* Çanakkale.

_____(26-28 Mayıs 2016). Kitâb-ı Mecmû-I Tercümân-ı Türkî ve Acemi ve Mugalî'de Kişi Adları (Yayımlanmamış bildiri*). II.Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu,* Belgrad.